

4 7 6 9 3

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE
PARĀŚARA DHARMA SAMHITA
OR
PARĀŚARA SMRITI,
WITH
THE COMMENTARY
OF
SĀYAÑA MÂDHAVÂCHÂRYA.

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES, AN
INDEX, APPENDICES, &c.

BY
PAT. DIT VÂMAN SÂSTRI ISLÂMPURKAR.

VOLUME II., PART I.

(500 COPIES.)

Registered for Copyright under Act XXV of 1867.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1898.

(All rights reserved.)

Price Rs. 4-0-0

Bombay Smriti Series No. LIX.

BOMBAY.

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

पराशारधर्मसंहिता

अथवा

पराशारस्मृतिः
सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पातान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च
इत्यादिभिः सहिता.

धर्मं चरत माधर्मं सत्यं वदत माधनृतम्।
दीर्घं पश्यत मा हस्तं परं पश्यत माधरम्॥
(वसिष्ठः)

प्रायश्चित्तकाण्डम्.

चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-सप्तम-अष्टम-नवम-दशम-
एकादशाध्यायाः।
सा च

उस्त्रामपुरग्रामजनुषा विद्वद्गोविंदशाखिमूनुना
व्रामनशर्मणा संशाधिता.

मुमर्दः

शके १८२०.
राजकीयशकाद्दशः ३५९८.

Reg. No.	47,693
Class No.	34334
	29.9.62
Chit. No.	K. S.
Cat.	ORR
Off. Cat.	RC
Off. No.	ORR

मुम्बायामः

एश्युकेशन् सोसायटीमुद्रणालये मुद्रितम्.

PREFATORY NOTES.

Generally Manu, Yâjñyavalkya and other famous Smritikâras have viewed Hindu Law in its three aspects, arranging them in the following order, *viz.*, *first* Âcâra, *second* Vyavahâra and *the third* Prâyaścitta. The Smritikâra Parâśara dwells on Âcâra and Prâyaścitta only, and restricts his remarks on Vyavahâra to only a few ślokas, which appear mixed up with the latter portion of the Âcârakâṇḍam. In other words, Vyavahâra has been given but a very small space. Such is not the case with the Commentator Mâdhavâcârya who treats of Vyavahâra at length, conveniently making several divisions and subdivisions of the subject, the same as is done in the other Kâṇḍâs. But he has departed from the general order observed by several other Smritikâras and Commentators with regard to the arrangement of the three Kâṇḍâs, in that he has given Vyavahâra the last place, and I have been accordingly obliged to follow the same order.

It is possible for one, at the outset, to consider that the Index I have appended to this part, as well as that to each of the two parts of the first volume, is practically valueless, since it is not an alphabetically arranged list of all the quotations that occur throughout the respective volumes, but is made up of several separate alphabetical lists confined to the quotations from one author. For, it was thought that unless one knew the particular author quoted, one may have to examine

hundreds of lists to find out the line quoted. If I had followed the usual practice of making one list of all the quotations occurring throughout each part, the indexes thus prepared would have been defective and would not have served the purpose of any one unless he knew the particular part of the volume from which the quotation may have been given, or else he would have been obliged to go through the whole index of each part till he came across the required quotation. With a view to avoiding these defects I intend to give a general index on completion of this work, embodying the indexes appended to the various parts.

I.

The following is a brief notice of the printed copies and MSS. made use of in the compilation of this volume of Parâśara Saṃhitâ :—

A.—Mr. Veṅkatswâmi of Madras who had kindly lent me the previous Kâṇḍam, added to his kindness by furnishing me with the Prâyaścitta Kâṇḍam also. As this is only the latter portion of the MS. appearing under the same letter, *viz.*, *A* in the first volume, and as the necessary particulars have been given there, it is, I consider, needless to repeat them here.

B.—This MS. is different from that referred to in the first volume under this mark. It belongs to the Deccan College Library, Viśrâm Bâga collection. It has 257 leaves, each page containing eight lines and each line consisting of letters between 37 to 39. It is written on Portuguese paper, bears no date, has many omissions and is incorrect.

C.—This is also a subsequent part of the MS. referred to under this mark in the first volume. It is incomplete, ending at the word प्राशीयत्. The colophon is as follows:—

॥ राम ॥ राम ॥ ३ ॥ श्री ॥ राम ॥ श्री ॥ रामाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ रामः ॐ ॐ (See page 191, Vol. II., Pt. II.)

It has 241 leaves, having ten lines on a page and between 32 to 38 letters in a line.

D.—This is also a further portion of the MS. made use of in the first volume. The number of leaves is 179, having ten lines on a page and nearly 48 letters in a line. It is closely connected with *B.*, and bears no date.

E.—This is also the subsequent part of the Ācāra Kāṇḍam already referred to in the first volume. It has 193 leaves, each page containing twelve lines, and each line about 45 letters, and bears no date.

F.—This MS. also belongs to the Viśrām Bāga collection, and is different from that alluded to in the former volume. It is imperfect, ending with the following colophon:—

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवोरुम्भूषण-
लसाम्राज्यधुरंधरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पाराशरस्मृतिव्या-
ख्यायां माधवीयां नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ श्रीशुभं
भवतु ॥ (See page 194, VI. II., Pt. II.)

It has 193 leaves, each page containing ten lines of about 41 letters each.

G.—This too is a subsequent part of the Ācāra-Kāṇḍam referred to in the first volume. It has

217 leaves, each page having nine lines of about 34 letters each. It bears no date.

H.—This is also the second Kāṇḍam of the MS. used in the first volume. It consists of 179 leaves, each page having 12 lines and each line about 48 letters. The colophon is संवत् १७९९ मिति आषाढ कृष्णपक्षे १ वार बुधवार लिखतं काशीमध्ये.

J..—This MS. belongs to the Deccan College collection A of 1879-80. It contains only the Prāyaścitta Kāṇḍam. It has 139 leaves, each page containing between 10 and 14 lines, and each line about 42 letters. It does not bear any date, and looks very old. The writing is after the Jaina style.

II.

Here I briefly describe the works, which came to hand since the publication of the first volume, and references to which have been given in the present volume.

आश्वलायन—*A.*—I have obtained on loan two MSS. of a Smṛiti of this author. One of them, marked A¹, belongs to the Ānandāśrama at Poona. It is in verse, and divided into twenty Prakaraṇas, and in the colophon to each Prakaraṇa it is named as Āśvalāyanīya Dharma-Śāstra, whereas the marginal title is Āśvalāyana Smṛiti. The date is शके १७०४. It consists of 35 leaves, of which the first thirty-one are properly numbered ; the numbers 32 and 33 are double, each of the four leaves containing a different version from that given on the corresponding number. The respective colophons of the two versions run as under :—

१. इत्याश्वलायनधर्मशास्त्रे शास्त्रोपयोगिप्रकरणम् ।
२. इत्याश्वलायनधर्मशास्त्रे शास्त्रविधावष्टादशोऽध्यायः ।

The number of verses is 885. The MS. has nine leaves more, having been numbered consecutively from 34 to 42, but apparently these leaves form a part of some other work of Âśvalâyanîya and have no connection whatsoever with the present MS. The copyist of this portion is also a different one. It begins with—

शानाशानकृतस्येह ब्रह्महत्यादिकस्य च ।
and ends with the following colophon :—

इत्याश्वलायनीये धर्मशास्त्रे द्वाविंशः ।

The other MS., marked A', belongs to the Deccan College Library (No. 87 of the collection of 1884-86).

The title given to this MS. in the colophon to each of the Prakaraṇa is also Âśvalâyanîya Dharmâśâstram. The general colophon is सम्पूर्णेयमाश्वलायनस्मृतिः. The date is संवत् 1881. The number of verses is 805. Both the MSS. open with—

आश्वलायनमाचार्यं नत्वा पृच्छन्मुनीश्वराः ।
द्विजधर्मान् वदास्माकं स्वर्गप्राप्तिकरान् मुने ॥
श्रुति तद्वचनं श्रुत्वा स धर्मान् मुनिरब्रवीत् ।
धर्मान् वः पुरतो वक्ष्ये ध्यात्वाऽहं भो मुनीश्वराः ॥.

B.—Another most important, excellent and very rare MS., marked B, of the same name is that discovered by me in my recent search for manuscripts in the Ahmednagar district and some part of the Nizam's territory, Paithana, &c. I have compared this manuscript with quotations in अपराक्रे, हेमाद्रि स्मृतिचंद्रिका, सूत्यर्थसार, माधव, विज्ञानेश्वर, &c., which are considered as आकर or authoritative works on Dharmâśâstra. These works have several quotations from the Smṛiti in question, which is much bigger than the previous

two, consisting of eleven chapters, the number of verses nearly coming up to 1974. It begins with—

ऋषिमेकाग्रमासीनमाश्रमे शंसितव्रतम् ।
प्रणम्य शिष्याः पश्चद्दुस्तं धर्मानाश्वलायनम् ॥
श्रोतुभिर्ल्लामहे धर्मान् भगवन् भवतोदितान् ।
वर्णश्रमाचारगतान् अ. रद्धर्मश्च कृत्स्नशः ॥.

On comparison I find that the work is quite different from the Smṛiti, alluded to above. It appears to be very old. The colophon is इत्याश्वलायनीये धर्मे एकादशो उद्यायः । श्रीरस्तु । शुभं भवतु । १७२ शार्वरीनाम् । लाळयोपनाम्ना माधवेन लिखित. The copyist by his surname and by the style of his penmanship seems to be an inhabitant of Mahārāshtra. There are still a few Brahmin families at Poona and Sātārā in Mahārāshtra bearing the surname लाळे. The people all over Mahārāshtra, however, commonly use the Śaka Era in noting dates, while the Samvat Era is used in the provinces north of the river Narmadā. From this I have come to the conclusion that the copyist must have used the Śaka Era. But 172 Śaka as the date of the Manuscript is an evident mistake, wherefore it must clearly be meant for 1702 with which the cyclic year Śārvari corresponds.

The following extract taken from the eleventh chapter of this MS. throws light to some extent on the religious literature of India, particularly on the Sūtra literature, and as regards the time and authorship of certain Smṛitis. The only Bhāṣya on Āśvalāyana's Śrautasūtra, known (from other works) to scholars of Sanskrit, is that of Devaswāmi, and it is believed that Āśvalāyana has had no Bhāṣya of his own on his Śrautasūtra. But the above-mentioned extract makes us aware

of such a Bhâshya having been composed by Âśvalâyana himself and leaves no doubt as to its existence at one time. The day on which such lost treasures will be recovered will indeed deserve to be recorded in golden letters in the annals of Sanskrit religious literature.

श्रौतस्य कर्मणः सिद्धैर्य श्रौतसूत्रं मया कृतम् ।
 श्रौतस्त्वैवं च यज्ञार्थं मर्यैव च कृतं द्विजाः ॥ १४ ॥
 गृह्यभाष्यं करिष्यन्ति द्विजा इति न मे कृतम् ॥ १६ ॥
 यथा वै ते करिष्यन्तोत्येकाग्रमनसा स्थिताः ।
 अचिन्तयमिदं सर्वं सर्वतो दिव्यचक्षुषा ॥ १७ ॥
 दृष्टा करिष्यमाणानां भाष्यादीनां यथातयम् ।
 विविक्षुभिस्तु विप्रेन्द्रैरद्राक्षं वितयं क्वचित् ॥ १८ ॥
 करिष्यमाणमालोच्य द्वैर्यद्वितयमात्मनः ।
 तद्भाष्यादिषु गृह्यस्य निमृज्यशिद्मुकवान् ॥ १९ ॥
 मदीयस्य तु गृह्यस्य भाष्यकृद्वितकृच्य यः ।
 निघण्टुकारिकाकृद्यस्ते चैते चतुरोदिताः ॥ २० ॥

Then again—

वक्ष्यमाणविद्वानेन वृत्तिकारादिभिर्यथा ।
 पत्व्याः प्रथमजं गर्भमन्तुकामाः शुद्धर्भगाः ॥ ६४ ॥
 आयान्ति काशराक्षस्यो रुधिराशनतपराः ।
 तासां निरसनार्थाय श्रियमावाहयेत्पतिः ॥ ६५ ॥

(आ. स्मृ. ११. १५-६५).

In the last sloka of the above extract Âśvalâyana speaks of certain rites as to their having been given in detail in the Vritti on his Śrautasûtra, which, he had foreseen through his divine sight, would be composed by somebody from among the succeeding generation. But these rites do not appear in the Vritti of Gârgya Nârâyâya, the only Vritti at present supposed to be the oldest.

In the extract given above, mention has been made of Śrautasûtra with its Bhâshya, Gîhyasûtra with

its Bhāshya, Vṛitti, Nighaṇṭu and Kārikā. Śrautasūtra with its Vṛitti by Gārgya Nārāyaṇa has already been printed and published in the *Bibliothica Indica* Series by the Asiatic Society of Bengal. In the abovementioned extracts its Bhāshya is said to have been written by Āśvalāyana himself. But, as far as I am aware, it has not come to my notice as yet. In a recent search in the private library of Mr. Nilakantha rāva Āṭhalye of Dhār, I found two Bhāshyas together with many Vedic books and those on Yājñic rites. One of the Bhāshyas is by Devatrāṭa, and is known to scholars; and the other called Siddhānta. Bhāshya is only on the first half or the Pūrvashaṭka. The Government Collection XI. A. of 1879, deposited in the Deccan College, Poona, gives under No. 26 "Siddhāntin's Bhāshya on Āśvalāyana Sūtra.* The manuscript in my hands makes no mention of the name of the author. The general and common custom o Mangalācarana is not observed in the manuscript and at the end the colophon runs :—

‘इत्याश्वलायनसूत्रपूर्वशट्कव्याख्यायां सिद्धान्तकृतौ पष्टोऽध्याय
समाप्तः’।

The manuscript appears to be a recent one, and i written on Portuguese paper. It contains 204 leaves of about 24 lines each, and each line has nearly 38 letters. At the end is :—

‘संवत् १८७६ विकृतिनामाद्वे पौष्ट्रुः १ भृगुवासरे इदं पुस्तकं
समाप्तम्। भागवतोपाह्यशाळेभृत्यजसोमनाथेन लिखितम्। आठल्ये
इत्युपनामकवाणूभृत्य इदं पुस्तकम्’।

* From the opening passage of the MS. given in the list accompanying Bhandarkar's Report for 1879, it is clear that the Bhāshya is on the Śrauta sūtra. Another copy of a portion exists in the collection of 1883-84. See Report for that year, p. 257.

This Bhâshya is excellently composed, and its style is of as high a merit as of any other of its kind of acknowledged ability. No quotations with the exception of Pâṇini in some places and the names of Śâkala, Bâshkala, Śikshâ and other Sûtrakârs occur in this. This composition like Nirukta seems to be of the old style.

• It cannot be ascertained, whether this is the same Bhâshya of Âśvalâyana, mention of which is made in the extracts given above. From the words सिद्धान्तकृतौ given in the colophon, it seems that this might have been compiled possibly by a man of the name Siddhântin. But it is difficult to believe that the word सिद्धान्त is the name of any man at all. †

From the same library I have got one Bhâshya called the Siddhânta Bhâshya—a Bhâshya on the Âśvalâyana Gṛihyasûtra. I have no evidence to make certain whether the author of the two Bhâshyas, one on the Śrautasûtra, and the other on the Gṛihyasûtra was one or were two different persons. Besides, in the above extracts Âśvalâyana is made to speak of his leaving the compilation of the Bhâshya to the succeeding generation. From all this, if the author of the two Bhâshyas coming under the same name सिद्धान्तभाष्य be one; he must be somebody quite different from Âśvalâyana. The Siddhânta Bhâshya on the Śrautasûtra is supposed by some Indian scholars to have been compiled by Âśvalâyana himself. But no sound evidence can be had in support of the supposition of the Indian Vedic scholars about Âśvalâyana's authorship of this Siddhânta-

† From the colophon of No. 20 of A. 1879, the author's name is evidently Siddhântin. Siddhântin is mentioned by Bhâskara Miśra as the author of a Bhâshya on Âśvalâyana, S. 2. 8. See Report for 1883-84, p. 28.

ta Bhâshya. This opinion of ours will be borne out by an extract which we give below from the 2nd leaf of the MS.

अशशब्दः प्रतिशार्थ इत्युच्यते । पूर्वोऽपि प्रत्यक्षदृशो मन्त्रब्राह्मणाभ्या-
मेव कर्माणि कृतवन्तः । तच्च पुनरायुक्तौ बैलयान्न शक्यते कर्तुम् । ततः शि-
ष्यानुग्रहार्थं ग्रन्थान्तरारम्भं चिकीर्षभगवानाश्वलायनः प्राप्तिशातवान् ।

Âśvalâyana, being here spoken of with reverence as भगवान् must have been different from the speaker the author of the Bhâshya.

*The Vṛitti on Âśvalâyana Grihyasûtra by Gârgya—Nârâyaṇa has been published and known to the Sanskritists. I have obtained a manuscript copy of another Vṛitti of the Âśvalâyana Grihyasûtra only a few days ago, which was transcribed for me by my learned friend Pañdit Lâlâcârya Gajendragadakara; a great-grandson of the well known Sanskrit Pañdit, the late Râghavendrâcârya of Sâtârâ. I think this Vṛitti called the Gâneśivṛitti was not generally known to the learned public; at least I did not know it before. I examined the catalogues of Sanskrit manuscripts, which are in my possession, and if I mistake not, did not find the name of this Vṛitti in any of them. The Vṛitti begins with the following :—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

अव्यादव्याजभव्यो ऽमरनरहितकृत्यक्तवैकुण्ठ ईशो-
प्युवीमासाद्य माद्याद्रिपुमथनपरो दक्षिणो नायकोऽसौ ।
रामः शृंगारमूर्तिः करुणरसनिधिवीरं एवाङ्गुतोऽपि
भुक्तैनः क्रोधमूर्तिः प्रशमितविषमो जानकीजानिरस्मान् ॥ १ ॥
कौसल्यायां दशरथनृपाद्राम आविर्यदासी-
द्वैकुण्ठादिर्निखिलनिलयो यत्तदा शून्य आसीत् ।
पूर्णोऽयं वै तदिदमवतारेषु कृष्णादिकेषु

मत्तैवैवं रघुपतिमहं मुक्तये संश्रितोऽस्मि ॥ २ ॥
 गणेशं शारदां तातमानम्यानंददेशिकम् ।
 आश्वलायनगृहस्य वृत्तौ किञ्चिद्विचारये ॥ ३ ॥.

I have seen the original manuscript, the transcription of which is at present in my hand. Even after a careful examination of the manuscript, I cannot trace the date of the composition. The appearance of the manuscript is old but it bears no date. The total work is about 3,800 lines of 32 letters each. The manuscript ends with :—

आश्वलायनगृहस्य वृत्तिरत्र विचारिता ।
 सद्गः सम्यग् विचारैव द्वेष्यतां नहि खिद्यते ॥.

It can be supposed that the Vṛitti ends here, but after the above verse is written ‘अथ मंत्रार्थः’ It appears from this that the author must have appended or had a desire to append the meanings of the mantras occurring in the work; but the MS. abruptly ends here, and I cannot, therefore, say anything about it. It seems that the author of this Vṛitti was a blunt writer, and so not very careful about his remarks. This remark can be proved from the extracts given below from the back side of the 7th leaf, and the front side of the 8th leaf of the manuscript under reference. The author in describing the Vaiśvadeva says :—

अत्र किञ्चिद्विचार्यते देवयज्ञस्याव्यवस्थितवैकल्पिकगृ-
 ह्याग्निलौकिकान्युभयसाध्यत्वे दिवाप्रारम्भे च बहूनि
 प्रमाणानि दृश्यन्ते । यथा—

‘ गृहस्थो वैश्वदेवात्म्यं कर्म प्रारम्भते दिवा ।
 तन्वं नास्त्यत्र भावेन वृत्तिष्ठृद्धचनं यथा ॥
 औपासनाग्निमन्यं वा समिध्याथ हविर्भुजाम् ’ ॥

इति आश्वलायनकारिका ।

‘ अथ वैश्वदेवो दिवाऽस्य प्रारम्भो नाम
पाकयज्ञतन्त्रम् । अग्निमौषासनं पञ्चनं वा
परिसमूहू ।

इत्यादि गृह्णपरिशिष्टम् ।

‘ स्नातवा गृहं समागत्य वैश्वदेवं समाचरेत् ।
प्रातरारम्भणं तद्विचक्रुत्य त्रुत्यात् स्वशाल्यवत् ॥
प्रातरेव द्विरावृत्या कुर्याद्वा सह तद् द्विजाः ।
सायं वा यदि भुज्जीयात् तत्कृत्वा जात्वापि स्वयम् ॥ ॥

इत्याद्याश्वलायनस्मृतिः ।

‘ वैश्वदेवमपि प्रोक्तं पूर्वेनैव मनोषिभिः ।
औपासनेषु होतव्यं शालाग्नौ वा विजानता ॥
विकल्पस्त्वच्छया कार्यो नास्त्येवात्र व्यवस्थितिः ।
अग्नस्य चात्मनश्चैव संस्कारार्थं तदिष्यते ॥
वर्जयित्वा विशेषान्नं शुद्धेनाग्नेन तद्वेत् ।
वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रातरारम्भणं भवेत् ॥
स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक्पाको भवेद्यदि ।

इति शौनकः ।

‘ गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रारम्भते दिवा ॥

इति स्मृत्यर्थसारः । इत्यादीनि ।

After citing quotations from different books the author remarks on them as follows:—

‘तत्र आश्वलायनकारिकाणां वृत्तिमूलकत्वं स्पष्ट-
मेव । गृह्णपरिशिष्टमपि वृत्ति-भाष्यादिव्याख्या-
तार्थानुवादरूपं मानुषं प्रामाणिकस्वारसिक-
सूत्रार्थावरोधेनैव प्रमाणिम् । आश्वलायनस्मृ-
तिस्तु प्रामाणिकैरकरेष्वदश्यमानत्वात् कृध्रिमे-
त्युच्यते इति प्रसिद्धमेव । शौनकीयत्वेन लिखितं
वाक्यं तु शौनकसूत्रातिरिक्तोऽपपाठः । श्लोकरू-
पायाः स्मृतेरभावेन मानुषकारिकारूपमेतत् वृ-
त्यादिमूलकमेवेति स्पष्टमेव । स्मृत्यर्थसारीयं तु

आश्वलायनकारिकाबाक्ष्यमेवेति न किमपि वा-
क्यं विद्वारहमित्यलं दुराग्रहेण । तस्मात्
सूत्रस्वारसिकव्याख्यानेन यो ऽर्थः सिध्यति
स एव प्रामाणिकः कुसृष्टिव्याख्यानसिद्धोऽर्थो
वा इति निर्मत्सराः सुधिय एव विदांकुर्वन्तु' ।

The above remark is too strong, and questionable. I have already noticed above the two different manuscripts marked A' and A' of the Âśvalâyana Dharmâstra. The lines which are quoted in the above extract from Âśvalâyana Smṛiti are found in the manuscript आश्वला-यनधर्मशास्त्र which I have discussed already ; but they are not found in the manuscript marked B, which is named आश्वलायनस्मृति. The Vṛittikâra Gaṇeśa says that as the Âśvalâyana Smṛiti is not found in the 'आकर' or huge, books of Dharmâstra, written by authoritative persons it is called कृत्रिम and that this is already known. But the truth of this remark cannot be sufficiently proved ; for स्मृतिचंद्रिका, हेमाद्रि, विज्ञानेश्वर, माधव, etc., all of which can be called 'आकर,' have several quotations occurring in the manuscript under notice. Therefore I have no doubt in saying that the Smṛiti in question must not have been seen by the Vṛittikâra Gaṇeśa or must not have been known to him at all.

Gaṇeśa, the author of the Vṛitti, has made mention of a 'भाष्य' in the extracts quoted above ; but it is rather difficult to make out, whose Bhāshya it is, whether of Devasvâmin, Devatrâta or Siddhântin, it being at the same time equally difficult to ascertain whether the Bhāshya composed by Âśvalâyan himself and referred to in the Smṛiti under question, was known to the author at all !

व्याघ्र—In their digest of the Hindu Law, West and

Bühler refer to two works of this author—“Vyâghra-pâda (verse exists) and Vyâghra.” But I doubt if the two names indicate different works. I have got a MS. (163) from the Deccan College collection of 1884-86; it has on its front page the title “बृह० व्याघ्रस्मृतिः” apparently बृहद्याग्रस्मृतिः The beginning, however, runs as :—

श्रीगणेशाय नमः । व्याघ्रस्मृतिः ।
ऋषिमेकाग्रमासीनं व्याघ्रं मातिमतां वरम् ।
प्रच्छुरुष्ययः सर्वे धर्मशास्त्रकथानकम् ॥
हुताग्निहोत्रं विधिवद् व्याघ्रं वेदविदां वरम् ।

And the marginal title on each leaf which reads व्या-
स्मृ० leads to the belief that व्याघ्र and व्याघ्रपाद are not different authors. At the end of the MS. it runs thus :—

व्याघ्रपादेन चाख्यातं धर्मशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।
इति व्याघ्रपादप्रणीतं धर्मशास्त्रम् ।
रजस्वलां सूतिकां च श्वानं काकं च गर्दभम् ।
कुकुरं विड्ग्राहं च भूपं पाषण्डिनं तथा ॥
वहिदेवलकं द्वप्ता सदासा जलमाविशेषं ।
संवत् १८८०.

From this portion and from the fact that the quotations taken by the commentator Mâdhavâcârya under the names व्याघ्र and व्याघ्रपाद are found in the present MS., it is plain enough that व्याघ्र and व्याघ्रपाद are identical. The name बृहद्याग्र is not met with anywhere else, as far as my knowledge goes, and as in this MS. too it appears on the front page only, and not in the body of the MS., I surmise that it owes its origin to the creation of the copyist.

शातांत्र्य.—This is a prose-work of Sâtâtapa. West and Bühler in their digest refer to only one work of this

author and that too in verse. Of the prose-works, I have got three MSS., one Telegu and the other two Devanâgarî. The Telegu MS. is written on palm-leaf, which Mr. Rañgayâ of Madras, my guide during my tour in the year 1876-77 and afterwards my trustworthy agent and supplier of different manuscripts, kindly purchased for me at Kânci. It is not dated, but its leaves are 21 in number containing nearly 1126 lines of 32 letters each.* It is partly in prose and partly in verse. It begins with अथातो शातातपस्य महर्षेऽर्थमशास्त्रं व्याख्यास्यामः | and ends with the colophon—

‘ इति शातातपप्रोक्तं धर्मशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।
एतज्ज्ञात्या द्विजस्सम्यक् याति ब्रह्म सनातनम् ॥
इति शातातपधर्मशास्त्रं सम्पूर्णम् ।

The other two MSS. belong to the Ânandâśrama. One of them has No. 1102. It has 49 leaves, containing eight different smṛitis. The Smṛiti of Śâtâtapa appearing in the MS. by the name of Śâtâtapa Dharmasâstra occupies six leaves, *viz.*, from 35 to 40. The other MS. has No. 4104. It has eight leaves and bears the same title, *viz.*, शातातपधर्मशास्त्र. These two MSS. are of one work. The first MS. has the date संवत् १८५२ चैत्रशुद्धि १३ and it further ends in “लिखितं भिन्नं राधाकृष्णेन काश्याम्” This date and colophon are at the end of यमस्मृति ending on leaf 49. The other MS. has no date. The number of Slokas in each is nearly 163 (of 32 letters), out of which 139 are Slokas, and the remaining portion appearing in the beginning, is in prose. The beginning and end of these two Davanâgarî MSS. exactly coincide with those of the Telegu MSS. But the subjects treated in the former fall short of those in the latter, especially of the व्यवहार.

The Smṛiti in question is quite different from the work Karmavipāka of 6 Adhyāyas of Śātātapa.

यज्ञपार्श्वः—The author quotes only three lines in the second part of the first volume. In June I bought a small MS. bearing this name, at Náringrem, a village in the Ratnâgiri District. It is written on Portuguese paper. Each line consists of 45 letters and every page contains nine lines. The number of folios is fourteen. It is throughout in verse and divided into two chapters called *Pariśishṭas*. The first *Pariśishṭa* containing 28 Ślokas ends in इति कात्यायनयज्ञपार्श्वाल्यं प्रथमपरिशिष्टे समाप्तम्. The Second *Pariśishṭa* has 125 Ślokas and it ends in

इति कात्यायनीयपरिशिष्टे द्वितीयं यज्ञपार्श्वाल्यं परिशिष्टं
समाप्तम् ॥ शके १७०३ मुख्यनामं चैत्रकृष्णं संवत्सरे दशम्यां
लेखः ॥ कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च । अपादाना-
धिकरणभित्याहुः कारकानि पद् ॥ युञ्जयहयु ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥
नारायण राम ॥ श्रीः ॥ राम ॥ ४ । ४.

This MS. is marked on the covers अथ यज्ञपार्श्वप्रारंभः and इति यज्ञपार्श्व समाप्तः; however, it appears that it is a *Pariśishṭa* of *Kātyāyanagṛihya Sūtra*. Both the chapters dwell on the rites of *Gṛihyāgnī*. The three lines quoted by the author and above alluded to are found in it. The work, I venture to suggest, is very rare, and its name is found in the catalogue of the India Office Library, No. 1729-F.; in the catalogue of the Berlin Library by A. Weber P. 64; catalogue of Sanskrit manuscripts in the private libraries of Guzarathi-Kathyāwāda, &c., of G. Bühler. I. 178; the catalogue of the North-Western Provinces V-64, 146; Peterson's reports II. 174; and the catalogue of the Benares Sanskrit-College Library 55.

But I was not able to ascertain, whether the above-mentioned manuscripts, except that in the India Office Library, do contain the complete eighteen Parisishṭas or some fragments of them. In the India Office catalogue, part I, page 68, No. 1729. F., a book named यज्ञपादे has been mentioned; but it seems from its description given in the catalogue, that the work is incomplete and contains only the 3rd Parisishṭa or chapter of the work. From Dr. Bühler's letter, dated 15th April 1894, I knew that he had collected for the Government of Bombay a manuscript of the work in question in the year 1879–80, which is mentioned in the printed catalogue of the Deccan College Library, page 129, No. 54, under the name of Parisishṭas. The whole portion has been compared with the copy at the Deccan College by my friend, Narayanrao Daso Banahatti, B. A., Assistant Professor, Oriental Languages, Deccan College. The copy at the College contains both prose and verses. But that too is named Yajñya-pârśva Parisishṭa. I came by the MS. too late to utilize it in specifying the place of the quotations, and I was unable to mention the manuscripts in my notes to the preceding part which is the second part of the first volume and which was its proper place. I could have noted down and quoted many works on the subject in hand as during the last six months I came by many works on Smritis. But through my illness I could neither go over them nor even see whether they contained quotations from Mâdhavâcârya. I therefore stop noting all particulars here, and leave the whole matter for the next part.

20, GIRGAUM, BOMBAY.

1st April 1898.

VÂMAN SÂSTRI I.

TABLE OF CONTENTS.

विषयानुक्रमणिका

४-५-६-७-८-९-१०-११ व्यायानाम्।

पृ०	पृ०	
मङ्गलाचूरणम्	१	६
स्तगुहैवर्णनम्	१	८
बुक्खूपर्वर्णनम्	१	१२
स्वकुलादिवर्णनम्	२	८
प्रतिज्ञा	२	१२
विषयप्रदर्शनम्	३	१
प्रायश्चित्तशब्दार्थः....	३	७
,, विषये आक्षेपः....	४	४
,, समाधानम् ...	५	९
,, नैमित्तिकत्वे		
आक्षेपः	६	१३
तत्र समाधानम्	७	१
दुरितोत्पत्तौ शङ्का	८	१
केचिदाहुः	८	४
अपरे पुनराहुः	८	१०
अन्ये त्वेवं समादधते ...	८	१४
दुरितापूर्वे आक्षेपः	९	४
तस्य समाधानम्	९	६
उपेक्षाजन्यं दुरितापूर्वम् ..	९	९
आलस्यजन्यम्	९	१२
ईश्वरवादिमतम्	९	१९
दुरितापूर्वे शङ्का	१०	२
तस्याः समाधानम्.....	१०	६
गौतमस्मृतौ प्रायश्चित्तस्य		
काम्यत्वम्	१०	१४
पूर्वपक्षिमते प्रायश्चित्तं न ..		
कर्तव्यम्	११	८
प्रामाणिकमते कर्तव्यमेव १२		१
नैमित्तिकत्वे जनवस्था ...	१२	१८
अत्र केचिदाहुः	१३	१
दोषनिर्धारिते शङ्का	१३	१४
समाधानम्	१४	६
विष्णुप्रोक्ता दोषाः	१४	१६
मनुप्रोक्ताः	१६	३
अवकीर्णी	१७	१५
प्रकीर्णकम्	१७	१७
उद्भून्धने	१८	७
तस्य गतिः	१९	७
तथाशौचादिनिषेधः.....	१९	१४
दुर्मृतवहनादौ प्रायश्चित्तम् २३		९
अकामतो दाहादौ	२३	१९
अशक्तविषयम्	२४	१
देश-कालदित्तारतम्यम् २४		१०
अल्पनिमित्ते	२४	१५
निमित्तभूयस्त्वे प्रायश्चित्त-		
भूयस्त्वम्	२४	१९

विषयानुक्रमणिका ।

	पृष्ठ	पंक्ति		पृष्ठ	पंक्ति
गोहतादिप्रायश्चित्तम् ...	२५	७	प्रतिकूलव्रताचरणप्राय-		
तपस्कृच्छ्रस्वरूपम्	२६	८	श्चित्तम् ४०	११	
पतितसंसर्गस्य निन्दितव्यम् २७	११		अनुज्ञामंतरेणाचरितस्य		
संसर्गस्य पञ्चाहादयो इष्टौ			न प्रायश्चित्तम् ४०	१९	
पक्षाः २९	६		दुर्वृत्ताचरणम् ४०	२१	
उक्तपक्षेषु कालतारतम्येन			वधप्रयत्नमात्रस्य प्रायश्चि-		
प्रायश्चित्तम् २९	१८		तम् ४१	१	
प्रायश्चित्तनिमित्तानि ... ३२	१		गर्भभेदन-तत्पातने प्राय-		
तत्र कर्तौ भर्तुरनुपसर्पणे			श्चित्तम् ४१	६	
स्त्रियाः ३४	८		वेदविश्वासराहितस्य प्राय-		
कर्तावगमने पुरुषस्य ... ३४	१४		श्चित्तम् ४१	१६	
स्त्रिया अर्धम् ३५	१२		कुण्ड-गोलकौ ४२	६	
पत्युरवमाने दोषः ३५	१७		देवरादीनां न जारत्वम् ... ४३	२	
अवमानस्वरूपम् ३६	१		बीजि-क्षेत्रिणोः प्रत्यवायः ४३	८	
तत्र प्रायश्चित्तम् ३६	१३		जारप्रायश्चित्तम् ४४	२	
पतिसेवामुपेक्ष्य व्रतादिप-			क्षेत्रिणः सामान्यप्रायश्चित्तम् ४४	९	
राया दोषः ३६	२०		बीजिनो भागानिषेधे मनूक्तिः ४४	१४	
भर्तुजां विना व्रतं निष्क-			पुत्रभेदाः ४५	५	
लम् ३७	१४		दत्तकलक्षणम् ४८	७	
स्त्रियाः स्वातन्त्र्यनिषेधः... ३७	१९		परिविच्यादिप्रायश्चित्तम् ४८	१२	
अनुज्ञया व्रतस्य माफल्यम् ३८	५		परिविति-परिवेत्रोः समं प्रा-		
बन्धुदेवकरणे दोषः ... ३८	१४		यश्चित्तम् ४९	१०	
गर्भपाते त्यागः ३८	१९		अग्रेदिविच्यादिलक्षणम्... ५१	४	
गर्भपाते प्रायश्चित्ताभवि			परिवेदनप्रायश्चित्तेऽपवादः ५१	११	
आक्षेपः ३९	५		परिवेदनाभ्यनुज्ञा ५२	१	
तत्र समाधानम् ३९	११		पर्याधाने विशेषः ५२	८	
नास्तिकस्य नैतिकामुष्मिकं			स्त्रीपुनरुद्धाहः ५३	३	
फलम् ४०	१				

Table of Contents.

3

पृ०	पं०	पृ०	पं०
खीणां ब्रह्मचर्ये श्रेयोगति-		प्रोषितस्याहितम्: संस्कारः ७१	
शयः	५३	१३	११
अनुगमने फलातिशयः ...	५४	५	११
अनुगमननिषेधः	५५	९	७
निषेधस्य पृथक् चितिविष-		अध्यायार्थोपसंहारः ७६	
यत्वम्.....	५६	९	१
अनुगमनेन भर्तरमुद्गरति	५७	१	३
अनुगमनं न सर्वासाम् ...	५८	९	११
अध्यायार्थोपसंहारः	५९	९	१८
पञ्चमोऽध्यायः ।		मंगलाचरणम् ७७	
मङ्गलाचरणम्	६१	३	३
पूर्वाध्यायार्थसम्बन्धः.....	६१	९	५
परिशिष्ट-प्रकीर्णकप्रायश्चि-		मालिनीकरणप्रायश्चित्तम् ७७	
त्तानि	६१	१२	११
गायत्र्या वेदमातृत्वम् ...	६३	६	१८
गायत्रीजपे संख्याविशेषः ६३		१५	१८
गोशृंगोदकस्नानम्	६३	१८	१८
शुना दष्टस्य प्रायश्चित्तम् ६४		५	१८
शुना आघातस्य	६५	३	१८
ब्राह्मण्याः श्वदंशे	६५	६	१८
मृगालादिदंशे	६६	३	१८
आश्रमभेदेन दंशप्रायश्चि-		पूर्वोक्तपक्षिवधे साधारणं	
त्तभेदः	६७	११	११
रजस्वलायाः श्वादिदंशे ...	६८	११	११
दुर्मृतस्याहितार्घेद्देहने ...	६९	७	११
सूतादयः	६९	१४	१४
शास्त्रीयसंस्कारः..... ७०		१४	१४
हारीतोक्तो दहनविधिः ... ७१		२	१३
		प्रायश्चित्तम् ८३	
		विणूकं प्रायश्चित्तम् ... ८३	
		सास्थनस्थिभेदेन प्रायश्चि-	
		त्तविशेषः ८४	
		प्रत्येकवधे ८५	
		सङ्करणकरणप्रायश्चित्तम् . ८५	
		शिशुमारादिहनने ८७	
		तत्र पक्षांतराणि ८८	
		आरण्यादिहनने ८९	
		गजादिवधे ९०	
		कुरुंगादिवधे ९१	
		मृगादिहत्यायाम् ९२	
		अनुकृतगवधे ९३	

विषयानुक्रमणिका ।

पृ०	पं०	पृ०	पं०
उपरातकप्रायश्चित्तम् ... १४ क्षत्रिय-वैश्यवधेऽधिकम् ... १५ निर्दोषस्य वधे मनूकम् १६ ७ गौतमोक्तमधिकम् ... १७ १० वसिष्ठोक्तमष्टवार्षिकम् ... १८ १२ वौधायनोक्तं नववार्षिकम् १८ १६ विष्णुकं द्वादशवार्षिकम् १९ १ वर्णभेदेन तारतम्यम् ... २०० १२ स्वैरिणीस्त्रीवधे २०१ ४ स्त्रीवधे राजन्यवत्तम् ... २०२ १३ प्रामादिकविषये २०३ ७ आत्रेयीवधे २०३ १० आत्रेयीलक्षणम् २०३ १४ अनृतुमत्या वधे जातिभेदे- न भिन्नम् २०४ ४ वैश्यादिवधे प्रकारांतरेण ... २०५ ६ चण्डालवधे वर्णक्रमेण प्राय- श्चित्तम् २०६ ९ चण्डाल-शपाकयोश्चोरयोः प्रायश्चित्तम् २०७ १६ चण्डालसम्भाषणे २०८ ५ चण्डालेन सहैकज्ञाया- स्वपे सहमार्गगमने च २०८ २० दर्शन-स्पर्शनयोः पृथक् प्रायश्चित्तम् २०९ २ अवस्थाविशेषण स्पर्शने विशेषः २१० १७ भुक्तोच्छिष्ठसर्वे २१० १२	चण्डालस्वामिकवाप्युदक- पाने १११ ६ चण्डालभाण्डस्पृष्टो- दकपाने ११२ ७ चण्डालभाण्डस्थोदक- पाने ११२ १४ बुद्धिपूर्वकं तत्पाने वर्ण- भेदेन प्रायश्चित्तम् ... ११३ १३ अन्त्यजभाण्डोदकादिपाने ११४ ७ अन्त्यजाः ११४ १३ अन्पेषु कूपन्यायः ११५ ६ चण्डालान्तस्थाज्ञानपूर्वके भक्षणे ११५ १० गोमूत्रयावके यासप्रमाणम् ११५ १४ बुद्धिपूर्वके चण्डालान्त- भोजने ११६ ९ अन्त्यावसायिनः ११६ १२ चीर्णव्रतस्य पुनरूपनयनम् ११७ १७ चण्डालेन सह व्यवहारे ११८ ४ परिषद्योग्या द्विजाः ११८ १४ परिषदाभिधेयो व्रतवि- शेषः ११९ ७ तत्र दध्यादिविभागः ... ११९ १३ यावके वर्ज्यमाह ११९ २१ दध्यादिपरिमाणम् १२० ५ अचेतनानां शुद्धिः १२० १० गृहस्य दाहः १२० १५ अनंतरकर्तव्यम् १२० २०		

Table of Contents.

5

पृ०	पं०	पृ०	पं०		
भूमेलेपनादिकम्	१२१	४	अधिकारिणं परीक्ष्य प्रा-		
चण्डालस्य दीर्घकालनि-			यश्चितं देयम्	१३१	१४
वासे	१२१	११	दुर्बलस्याननुग्रहे प्रत्यवायः १३२	१	
तत्र गोशतं दक्षिणा ...	१२१	१८	प्रतिनिध्यनुष्ठेयवते व्यति-		
गृहव्यतिरिक्तेष्वज्ञाने-			रेकः	१३२	१८
• न चण्डालसङ्करे ...	१२२	९	स्वेच्छानुष्ठितवतेन न पाप-		
अक्षिककालसङ्करे	१२३	१	निवृत्तिः	१३३	९
रजक्यादिसंवासे	१२३	१०	कपोलकल्पितस्य पापनिव-		
चण्डालस्य सकृत्यवेश			र्तकत्वाभावः	१३३	१४
गृहशुद्धिः	१२४	३	उक्तेऽर्थेऽन्यमाह	१३४	४
प्रोक्ष्य अजां गां वा प्रवेश-			विप्रवाक्यस्य प्रायश्चित्तप्रयो-		
येत्	१२४	८	जक्त्वम्	१३४	११
चण्डालप्रवेशवति गृहे			ब्राह्मणवाक्यं प्रशस्तम् ...	१३५	४
भुक्तवतस्तद्वृहे भुक्तवत-			तस्य सर्ववेदमयत्वम्	१३५	११
श्य प्रायश्चित्तम्	१२४	१५	कृम्युपहतसदृशस्यान्यस्य		
कृम्युपहतस्य वर्णभेदेन			शुद्धिः	१३६	१०
प्रायश्चित्तम्	१२५	१२	विद्यायुक्तं वतं प्रशस्तम् ...	१३६	३
माषपरिमाणम्	१२६	१६	भोजनकालीननियमाः ...	१३७	१५
नभिरूपरिभागे	१२७	७	भिन्नासनादीनि वर्ज्यानि १३८	८	
न्यूनातिरेकदोषशान्तिः... १२७	१८		अनस्य शुद्धिः	१३८	१२
विप्रवाक्येन पूर्तता	१२८	७	पराशोरणोक्तमित्यस्याभि-		
अशक्तौ ब्राह्मणैर्वतं कार्यम् १२८	१९		प्रायः	१३९	४
तत्रैव पक्षान्तरम्	१२९	१०	प्रतिषिद्धशुद्धिः	१३९	१६
सङ्कल्पमात्रैर्णैव काम-			ब्राह्मणोक्ता शुद्धिःकार्या... १४०	७	
प्राप्तिः	१२९	१८	द्रोणाढक्योः परिमाणम् १४०	११	
महद्वनुग्रहस्य विषयः... १३०	७		शास्त्रज्ञप्रसिद्ध एव शास्त्री-	०	
बालादयो जनुग्राह्याः ... १३०	११		र्थो ग्राह्यः	१४१	१
प्रबलानुग्रहे प्रत्यवायः..... १३१	९				

	पृ०	प०		पृ०	प०
द्रोणाढकशब्दव्यावर्थ-					
माह.....	१४१	१४	मृतशरीरजरणे	१५४	१
पूर्वोक्ता शुद्धिः	१४२	६	मनुष्यशरीरजरणे	१५४	७
रसशुद्धिः	१४४	६	अल्पोदकेषु शुद्धिः.....	१५५	१
विलीनाविलीनभेदेन शुद्धिः	१४५	६	गोपानादवक्षीणं शुद्धम् ...	१५५	७
क्षचिद् दोषाभावः	१४६	१०	नवोदके कालात् शुद्धिः... १५५	१५	
देवयान्मादिषु न दोषः ...	१४५	१७	उद्गृहोदके	१५६	४
अध्यायार्थोपसंहारः	१४६	४	विवाहात् प्राक् शुद्धिः ... १५६, १२		
सप्तमोऽध्यायः।			कन्याया अदातुर्मिन्दा ... १५७	४	
अवशिष्टद्रव्यशुद्धिः	१४७	३	ऋतुदर्शनाभावे द्वादशे		
दर्व्यादिशुद्धिः	१४७	११	वर्षे कन्यादान-प्रतियहौ १५७	१६	
तेषां त्यागः	१४७	१५	ऋतुदर्शनेऽप्यदातुर्मरकः १५८	४	
गन्धेलपक्षयपर्यंतं शुद्धिः कार्या.....	१४८	६	ऋतुमत्युद्धाहो नरकहेतुः १५८	१२	
यज्ञपात्राणां क्षालनम् ...	१४८	१२	तस्य शुद्धिः	१५९	७
स्नेहनिवृत्यर्थमुण्डोदकम् १४९	६		रात्रौ चण्डालादिदर्शने १५९	१३	
कांस्य-ताप्तशुद्धिः	१४९	११	रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शे ... १६०	४	
तयोरेव तारतम्येन	१४९	१५	सङ्कृतस्पर्शे	१६०	१६
स्त्रिया जारसम्पर्के	१५०	२	कामकृतस्पर्शे	१६१	२
वर्णान्तरगमे शुद्धिः ... १५०	११		अकामकृतस्पर्शे	१६१	१७
गर्भपर्यवसानहीनव्यभिचा- र्मेदाः	१५०	१७	रजस्वलायाश्चण्डालस्पर्शे १६२	१	
व्यभिचारानभ्यासे	१५१	८	तस्मिन्नेवाबुद्धिपूर्वे	१६२	१०
वाचिक-मानसिकव्यभिचारे १५१	१५		भोजनकालस्पर्शे	१६२	१३
ऋतुदर्शनेन शुद्धिः	१५२	८	उच्छिष्ठयोः परस्परस्पर्शे १६२	१८	
नद्या रथ्योदक्युगुपहतौ ...	१५२	१५	उच्छिष्ठदिजसंस्पर्शे ... १६३	४	
कूपादिशुद्धिः	१५३	३	रजस्वलान्तरदर्शने	१६३	७
उपानहादिदूषणे	१५३	१६	भोजनकाले चण्डालद- शीने	१६३	११
			शवादिस्पर्शे	१६३	१६
			स्पर्शपूर्वकभोजनादौ वि- शेषः	१६३	१९

Table of Contents.

7

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
शादिदंशने	१६४	४	कुतपादिशुद्धि:	१८०	१६
बन्धुमरणश्रवणादौ	१६४	८	मुञ्जादीनां शुद्धि:	१८१	८
रजोनिमिना शुद्धि:.....	१६४	१७	सतूलशास्यादीनाम् ...	१८४	३
रोगजरजोनुवृत्तौ	१६५	८	तेषामेव लेपोपहतौ ...	१८५	२
रजश्वतुर्धा	१६५	१३	मार्जाराद्युपहत्यपवादः ...	१८५	१३
द्रष्ट्यजे रजसि	१६५	१४	भूमिस्पृष्टोदकादावपवादः	१८६	४
प्रसूतिकीविषये शुद्धि-			ताम्बूलादीनामपवादः ...	१८६	११
विशेषः	१६५	२०	रथ्योदकादौ न शुद्धिविशेषः	१८६	१८
रोगजेऽशुद्धि:	१६८	९	अधोभागस्पर्शे	१८७	१६
पूर्वदिनत्रये शुद्धच्यभावः...१६८	८		धारादीनामपवादः	१८८	५
आनुरस्वानम्.....	१६९	४	रेणुनां रासभादन्यत्र शु-		
सूतिकामरणे विशेषः ...	१७०	३	चित्वम्	१८८	११
उच्छिष्टस्य स्पर्शे	१७०	१२	गवादिरेणूनां प्राशस्त्यम्...१८९	१	
शुना स्पर्शे	१७०	२१	श्वहतमृगादीनां मेध्यता ...१८९	११	
आनुच्छिष्टस्योच्छिष्टशूद्-			देश-कालादौ मेध्यत्वम्...१९०	१	
स्पर्शे	१७१	२	आसनादीनां मेध्यता ..	१९०	१६
कांस्यशुद्धौ विशेषः	१७१	९	पुष्पिततर्वादीनाम्	१९२	५
गवाघातादीनां शुद्धि: ...	१७२	६	भूमिशुद्धि:	१९३	४
गण्डूषाद्युपहत्यस्य शुद्धि: १७२	१४		देवलोका विविधा अशुद्धि-		
आयसादीनामत्यन्तोपहतौ १७३	१२		स्तच्छुद्धिश्च	१९३	१४
निर्लेपस्य जलप्रक्षालनम् १७४	९		मनृका पञ्चविधा शुद्धि: १९४	५	
सुवर्णादीनां घर्षणम् ... १७५	८		संवर्त्तोका गृहशुद्धि: ... १९४	१३	
रजतादीनां भस्मना शुद्धि: १७५	१२		देहविषये शुद्धयशुद्धी ... १९५	८	
मृद्घाण्ड-धान्ययोःशुद्धि:...१७६	८		मृदम्भसोरियता	१९५	१८
प्रोक्षण-प्रक्षालनयोव्यवस्थित-			उपहतिर्दर्शनात्पूर्वं शुद्धमेव १९६	४	
विषयत्वम्.....	१७७	५	सर्वाप्यशुद्धिरनापद्विषया ...१९६	१३	
गृहदाहादौ धान्यस्य शुद्धि: १७९	४		स्वदेहं रक्षेदेव	१९७	४
वेण्वादीनां शुद्धि:	१७९	१२	शान्तापदेव धर्मेऽधिकारी १९७	११	
एकैकस्य लेपोपहतौ ... १८०	१०		अध्यायार्थोपसंहारः	१९८	८

पृष्ठ	पंक्ति	पृष्ठ	पंक्ति
अष्टमोऽध्यायः ।		त्रैवाशङ्का २१९ १	
पूर्वाध्यायार्थसंगतिः.....	१९९ ३	मुख्याभविनाऽमुख्याः ... २१९ १६	
मुनिविप्रतिपत्तिसूचनार्थ-		संस्कारकृत उत्कर्षः..... २२० ११	
प्रश्नः..... १९९	१०	एकः संस्कृतोऽन्ये नामधा-	
कामाकामकृतपापानां प्रा-		रकाश्वेत् नरकः २२१ १४	
यश्चित्तेषु विप्रतिपत्तिः २००	३	संस्कृता गृहिणोऽपि योग्याः २२२ ८	
बौधायनमते कामकृतस्य		वेदाभ्यासादिना पापनाशः २३३. ६	
प्रायश्चित्ताभावः २०१	४	शुद्धेषु न पापप्रवेशः..... २२४ ९	
विप्रतिपत्तौ निर्णयः २०१	१७	द्विजानले सर्वं पापं प्रक्षिपेत् २२६ १	
मतान्तरम् २०४	१	गायत्रीरहितः अशुचिः... २२७ १०	
उपपात्किविषये २०४	१४	दुःशीलोपि द्विजः पूज्यः ... २२८ ७	
पर्षदुपसत्तिः २०४	१२	क्रीडार्थमपि द्विजेरितं	
पर्षदूषोग्यानां स्त्रांपम् ... २०६	१०	ग्राह्यम् २२९ ६	
अमुख्यब्राह्मणानां न परि-		योग्यायाः परिषदः विशेषण-	
षत्वम् २०८	१९	जातम् २२९ १८	
धर्मशास्त्रज्ञानराहितस्य परि-		वर्णभिदेन परिषट्वृद्धिः ... २३१ ३	
सत्त्वे दोषः २१०	५	वर्णभिदेन प्रायश्चित्तन्यूनत्वम् २३१ १३	
प्रायश्चित्तोपदेशप्रकारः... २११	१२	अथ व्रतादेशानम् २३२ ३	
चत्वारो वा त्रयो वा धर्मशा-		राजोनुमत्या प्रायश्चित्तम्... २३२ १०	
स्त्रोपदेशारः २१२	१	परिषद्राज्ञोर्न परस्पराति-	
शास्त्राण्यालोच्यैव प्रायश्चि-		कमः २३३ १	
त्तं देयम् २१२	१०	परिषन्नियमः २३३ १३	
पर्षददिशेन पापनाशः ... २१३	१३	परिषद्वृपविश्य प्रायश्चित्ता-	
परिषद्वेदाः २१९	७	दाने २३४ १	
आर्थर्वणिकानां शिरोवते मु-		यथाविध्युपपत्यभवेन देयम् २३४ १५	
ख्यम् २१६	१४	प्रायश्चित्तान्यथानिर्देशे प्र-	
अङ्गिरोक्ताः पर्षद्वेदाः..... २१७	७	त्यवायः २३४ १९	
नामधारकविद्वाणां न परि-		गौरव-लाघवे देश-कालाद-	
षत्वम् २१८	४	यः परीक्षणीयाः २३५ ३	
निर्युणेषु न मुख्योऽर्थः ... २१८	११		

Table of Contents.

9

पृ०	पं०	पृ०	पं०
धर्मप्रश्नादीतिकर्तव्यता ...	२३५	१६	सवनस्थश्रोत्रियगुणवद्वो-
प्रायश्चित्तं देवतायतने क-			वधे २५१ १२
तव्यम् २३७	१		गौरव-लाघवे विषयव्यव-
अन्ते गायत्रीजपः २३७	५		स्थायां वचनानि २५१ २०
गोवधप्रायश्चित्तम् २३७	११		अध्यायार्थोपसंहारः २५४ ११
तत्रैव इतिकर्तव्यतान्तरम् २३८	३		नवमोऽध्यायः।
अन्यदितिकर्तव्यम् २३८	१३		पूर्वाध्यायार्थसम्बन्धः २५५ ३
पुनरप्यन्यदितिकर्तव्यम्... २३९	३		रोध-बंधने वधे सति न दोषः २५५ ८
व्रतसमाध्यभावेषि प्राण-			लगुडादिभिर्निपातने ... २५६ ६
त्यगेन मोक्षः २३९	११		वधनिमित्तानि २५६ १३
व्रतविशेषः २३९	२०		वधेषु प्रायश्चित्तानि २५६ १८
व्रतविभागः २४०	१०		संवर्तः पक्षकृच्छ्रमाह २५७ १२
व्रताचरणनंतरकर्तव्यम् २४१	९		दिनचतुष्टयकृच्छ्रम २५८ १
शुद्धिप्रकाशनम् २४१	१४		रोधस्य स्वरूपम् २५८ २०
सांगप्रायश्चित्तम् २४१	२०		वधनिमित्तबंधनस्वरूपम् २५९ १३
वृद्धप्रत्येतोक्तं पक्षचतुष्टयम् २४२	६		वधनिमित्तस्य योक्त्रस्य स्व-
याज्ञवल्क्योक्तं व्रतचतुष्टयम् २४२	१८		रूपम् २६० १४
विष्णुकं व्रतत्रयम् २४३	६		वधनिमित्तस्य घातस्य स्व-
संवर्तोक्तं शूद्रस्वामिकवि-			रूपम् २६१ १०
षयम् २४४	३		दण्डस्वरूपम् २६२ ८
सुमंतूकमपि तथैव २४४	३		यथोक्तदण्डप्रहारे पात-मू-
ब्राह्मणपरिगृहीतायाः बुद्धि-			र्छनयोः प्रायश्चित्ताप-
पूर्वकविषये मनूकम्... २४५	६		वादः २६२ १६
आंगिरसोक्तं ब्राह्मणस्वामि-			गोगर्भवधे प्रायश्चित्तम्... २६३ १०
कगुणवद्वावधविषयम् २४७	६		कृच्छ्रांगभूता वपनविशेषाः २६४ १
यमोक्ता गोमती विद्या ... २४८	११		चतुर्विधं वपनम् २६४ ६
सवनस्थब्राह्मणगोवधे ... २४९	७		दानविशेषाः २६४ १४
कामकृते सवनस्थब्राह्मण-			सञ्चेतनस्य गर्भस्य वधे प्रां-
गोवधे २५०	८		यश्चित्तम् २६५ ७

पृष्ठ	पृष्ठ	पृष्ठ
अवयवविशेषेषु प्रायश्चित्त-		वेश्मखातादौ प्रत्यवायः ... २७९ ९
विशेषाः २६६ १०		गृहे सर्पादिवधे २८० ६
बह्यवभङ्गप्रायश्चित्तम् ... २६७ ९		शक्तावुपेक्षायां दोषः २८० १४
षष्मासादर्वाग्वधप्रायश्चित्त-		व्यग्रतयोपेक्षायाम् २८१ ८
मनन्तरं भज्ञादिनिमित्त-		यामघानादेन प्रत्यवायहे-
कप्रायश्चित्तम् २६८ २		तुलम् २८१ ५४
त्रणचिकित्सा २६८ १२		संग्रामादेरपि न प्रत्यवायहे- ।
चिकित्सावधिः २६९ ७		तुलम् २८२ ४
बुष्टयभंवे कर्तव्यम् २६९ १३		हिते प्रवृत्तस्य प्रामादिकं गो-
चौर्यादिदोषेण कामकृत-		मरणं न प्रत्यवायजन-
गोवधे २६९ १७		कम् २८२ १३
दक्षिणाविशेषाः २७० १२		चिकित्सायां दोषाभावः २८४ १
स्वामिने गां दत्तावतं चरेत् २७० १६		मिथ्योपचारे द्विगुणं प्राय-
मनूकं प्रतिरूपदानम् ... २७१ २		श्चित्तम् २८४ ७
रोधाद्यपवादः २७१ ७		शक्ती अन्यस्यापि उपेक्षायां
प्रायश्चित्तनिमित्तानि ... २७२ ६		दोषः २८५ ३
क्रमेण प्रायश्चित्तानि ... २७२ १५		हन्त्रादीनां दोषः २८५ १०
गृहदाहे गोर्मरणे २७३ ७		वध्यैकत्वे हन्तृवहुत्वे ... २८६ १
उक्तानुकनिमित्तानि ... २७३ १७		इतरेणां प्रहर्त्तृणां प्राय-
मरणे वधनिमित्तम् २७४ ४		श्चित्तम् २८६ १३
वर्ज्यो रज्जुविशेषाः २७४ १७		वधालिंगानि २८७ ५
उपादेया रज्जुविशेषाः ... २७५ १५		अन्तरावयवभंगहेतुलिंग-
पाशलमाप्तिदाहे २७६ १		विशेषः २८८ १
तत्राप्युपद्रवसम्भवे २७६ ९		अनुकनिमित्तविशेषाः ... २८८ ८
सम्भाव्यमरणे देशादौ प्रे-		वपनाकरणे द्विगुणं व्रतम् २९० २
षेन विपत्तौ २७७ १		केशरक्षणं राजादिविषयम् २९० ७
उदृष्टभयज्ञादावुपघाते ... २७७ ११		स्त्रीणां वपने विशेषः ... २९१ १६
अगाधकूपादिँविपत्तौ... २७८ ८		पूर्वोक्तव्रतांगेषु स्त्रीणाम-
कूपादिनिर्मातुर्ने प्रत्यवायः २७९ १		पवादः २९२ ३

	पृष्ठ	पृष्ठ
त्रिसंध्यस्तानादिविधानम्	२९३	१०
नियमान्तरम्	२९३	१८
उक्तप्रायश्चित्तानुष्ठाने नरकः	२९४	१
प्रकरणार्थोपसंहारः	२९४	११
अध्यायार्थोपसंहारः	२९५	१
. दशमोऽध्यायः।		
पूर्वाध्यायार्थपरामर्शः ...	२९७	१
सामान्यप्रायाश्चित्तम् ...	२९७	६
चांद्रायणस्य लक्षणम् ...	२९८	३
चांद्रायणांगत्वेन त्रिष्वण-		
स्त्रानम्	२९९	६
गौतमोक्तं वपनादिकम् ...	२९९	११
यवमध्यं चांद्रायणम् ...	३००	९
यमोक्तो चांद्रायणकल्पः	३००	१७
प्रकारान्तरेण चांद्रायणं		
त्रिविधम्	३०३	१२
विष्णुकं पञ्चविधं चांद्रा-		
यणम्	३०४	१
चांद्रायणे भासस्य परिमा-		
णम्	३०४	१४
व्रताचरणानन्तरं कर्तव्यम्	३०५	१३
नीचजातिगमने प्राय-		
श्चित्तम्	३०५	१९
त्रिविधं चंडालव्यम्	३०६	४
श्वपाकीलक्षणम्	३०६	१०
क्षत्रिय-वैश्ययोर्दक्षिणाधि-		
क्यम्	३०७	१
शूद्रस्य अव्यं व्रतम्	३०७	७
अन्यानि न्यूनाधिकानि		
प्रायश्चित्तानि	३०७	९
अकामतश्चेडालीगमने...	३०८	६
यमोक्तं पक्षद्वयम्	३०८	११
वृषलीलक्षणम्	३१०	४
मातृगमनप्रायश्चित्तम् ...	३११	१०
अष्टविधं मैथुनम्	३१२	५
छेदोन्तरकालकर्तव्यम् ...	३१३	१
वसिष्ठोक्तो व्रतविशेषः ...	३१३	१३
विषयव्यवस्था	३१४	४
मातृभगिनीगमने	३१६	१०
अकामकृते मातुस्वसृगमने	३१७	१
पितृव्यस्त्यादिगमने.....	३१८	२
जननीव्यतिरिक्तपितृभा-		
र्यागमने	३१९	३
गुह्यब्दःपितरमाचष्टे...	३१९	१०
मुख्यामुख्यगुह्यसंयहः ...	३२०	१
सवर्णोन्नमवर्णपितृदारग-		
मने	३२०	१९
हीनवर्णगुह्यदारगमने ...	३२१	१०
अभ्यासे मरणांतिकं प्राय-		
श्चित्तम्	३२२	५
गुरोःक्षत्रियभार्यार्यागमने ...	३२२	११
गुरोर्वैश्यागमने	३२२	२३
गुरोःशूद्रागमने.....	३२३	१४
अज्ञाने दीर्घतमोक्तं प्राय-		
श्चित्तम्	३२४	१
अभ्यासे मनूरूपम्	३२४	६
वैश्यादिषु न गुरुत्वदोषः	३२४	१०
नारदोक्तं अकामतोऽभ्यासे		
कामतः सकृदमने च	३२४	१३

पृ०	पृ०
वसिष्ठ-मनु-व्याघ्र-संवर्त-या-	
ज्ञवल्क्यवचनानि नारद-	
वचनवत् ३२४ २१	
सुमंतूक्तं संबंधकनीयस्त्वम् ३२६ ७	
गुरुदुहित्रादिगमने ३२६ १४	
कनिष्ठभातृभार्यागमने ... ३२७ ८	
पितृदारव्यतिरिक्तपरदार-	
गमने ३२८ १६	
वर्णक्रमेण प्रायश्चित्तन्यू-	
नत्वम् ३२९ ६	
अयमेव न्यायः क्षत्रियादि-	
परिगृहीतास्वपि ३२९ ११	
क्षत्रियादीनां स्वजातिभा-	
र्यागमने ३३० ५	
प्रातिलोक्येन परदारग-	
मने ३३० १३	
व्यभिचारिणीत्राहणीविषये	
वसिष्ठोक्तं ३३१ १	
स्वैरिणीगमने ३३२ ७	
बंधकीगमने ३३२ १३	
बंधकीलक्षणम् ३३३ ३	
शूद्रयां गर्भाधाने ३३३ ११	
गर्भाधानादवर्डित्वृत्तौ ... ३३३ १४	
पुल्कस्यादिगमने ३३३ १७	
नक्षादिगमने ३३४ १	
रेतस्सेकात् प्राढनिवृत्तौ... ३३४ १२	
कापालिकस्त्रीगमने ३३५ १	
जातिभेदेन गर्भाधाने... ३३५ ५	
विषवागमने ३३५ १०	
मुखमैथुने ३३५ १३	
रजस्वलागमने ३३५ १७	
अमानुषीगमने ३३६ १७	
पितृष्वसृसुतादिविवाहे ... ३३७ ८	
मातृलसुताविवाहे ३३७ १४	
सगोत्राविवाहे ३३७ १८	
अंगिरोकं महावतम् ३३८ १०	
सुमंतूकं गुरुदारगामि-	
व्रतम् ३३८ १४	
पश्चादिगमने अन्यं प्रायश्चि-	
तम् ३३९ ५	
वेश्यायां गर्भे ३३९ १४	
पशुगमने प्राजापत्ये ३३९ १६	
गोगमनेऽधिकं ३४० ६	
तस्यैव आवृत्तौ ३४० १४	
गुणवर्यां गवि आवृत्तौ ३४० १७	
वेदविद्विप्रसंबंधिन्यां गवि	
अन्यंताभ्यासे ३४१ १	
सवनस्थविप्रसंबंधिन्यां	
गवि ३४१ ११	
गोयुकशकटादिषु स्त्रियं	
भुञ्जानस्य ३४१ १५	
महिष्यादिषु सकृदगमने... ३४१ ९	
डामरादिषु अपवादः ३४२ १४	
आपदि उत्तमवर्णस्त्रियः	
चंडालसंपर्के ३४३ ८	
यथोक्तव्रताचरणानंतर-	
कर्तव्यम् ३४५ १	
कामकृते चडालगमने... ३४५ १८	

पृ०	पृ०		पृ०	पृ०
आहितगर्भाया: चंडालादि-			शंकितव्यभिचारायाः त्यागः ३५४	१७
व्यवये विशेषः.....	३४६	१	स्त्रियारक्षकाः.....	३५५
कामतोत्यजसंपर्के.....	३४९	९	चिरं गृहान्निर्गता स्त्रीत्या-	
रेतस्सेकात् प्राढनिवृत्तौ... ३४६	२५		दैैव.....	३५६
उक्तप्रायश्चित्तं ब्राह्मणी-			तत्रैव अपवादः	३५७
व्यतिरिक्तासु संकोच-			गृहान्निर्गतायाः स्त्रियः पुनराग-	
नीयम्.....	३४७	७	मने कालावधिः	३५८
आपादि बलात् शूद्रादि-			दुष्टस्त्रीणां त्यागं न कुर्वतां-	
संपर्के.....	३४७	१५	प्रायश्चित्तम्.....	३५८
ब्राह्मणा अकस्मात् क्षत्रि-			अकृतप्रायश्चित्तादीनां	
य-वैश्यसम्पर्के	३४८	६	गृहे भोजने उपवासः... ३५९	१
वर्णभेदेन द्विजातिषु परस्पर-			कोधादिना निर्गत्य पुरुषांतर-	
योषितसम्पर्के.....	३४८	१२	संगता त्यज्या.....	३५९
गर्भिण्याः शूद्रादिभिर्व्यभि-			दुष्टस्त्रियः चंडालसमत्वात्	
चारे प्रसवानन्तरमेव			गृहप्रवेशो निषिद्धः... ३६०	१
प्रायश्चित्तं देय.....	३४९	१	तादृशस्त्रियः गृहप्रवेशो	
योषिकृतापराधेन पुरु-			शुद्धिप्रकारः.....	३६०
षस्यापिदोषः.....	३४९	१०	अध्यायार्थोपसंहारः ... ३६२	९
पुरुषानुष्ठितधर्मेण योषि-			अथैकादशोऽध्यायः ।	
तो निष्कृतिः.....	३५०	१०	मंगलाचरणम्	३६३
पतितस्त्रियेण कर्तव्यं			पूर्वाध्यायार्थसम्बन्धः.....	३६३
प्रायश्चित्तम्.....	३५१	८	सुरापानसमानि	३६३
सांतपनविशेषः.....	३५१	११	अमेध्यादिभोजने प्रायश्चि-	
जारेण गर्भजनने.....	३५२	१	त्तम्.....	३६४
स्त्रीपरित्यागः.....	३५२	१०	मेध्यामेध्यसमुच्चयः.....	३६५
कीदृश्यः स्त्रियः परित्याज्याः ३५३	४		चतुर्विधं मेध्यं अमेध्यं च... ३६६	
दुष्टस्त्रीणां निरोधः.....	३५३	१७	रेतो-मूत्रादिभक्षणे चांद्रा-	
यथोक्तस्त्रीपरित्यागस्य			यणं.....	३६६
न दोषः.....	३५४	१	गोमांसादिभक्षणे.....	३६७

	पृष्ठा	पृष्ठा
विद्वराहादिभक्षणे	३६७	१०
सृगाल-कुकुटादिभक्षणे... ३६८	१	
चंडालान्नभक्षणे..... ३६८	४	
ऋषिकृच्छ्रः..... ३६८	२१	
तत्रैव त सकृच्छ्रमाह देवलः ३६९	४	
तत्रैव प्राजापत्यमाह संवर्तः ३६९	७	
तप्तकृच्छ्रस्य विषयविशेषः ३६९	१०	
व्रतानुष्ठानानंतरं पुनःस-		
स्कारः..... ३६९	१५	
तत्रैव काश्यपोक्तो विशेषः ३७०	५	
बृहद्यमोक्तो विशेषः..... ३७०	१०	
अकामतो नरमांसादिभक्षणे ३७०	१७	
अत्यंतानविच्छिन्नाभ्यास-		
विषये..... ३७१	१	
गोमांसभक्षणस्य व्यवस्थि-		
तं व्रतम्..... ३७२	६	
महापातक्यादीनामन्न-		
भक्षणे..... ३७२	११	
विप्रेतरवर्णनाममेध्यभक्षणे ३७३	१५	
व्रतान्ते चतुभिर्वर्णैःकर्त-		
व्यम्..... ३७४	१४	
मुर्वणस्य गोप्रत्याघ्नायस्य		
परिमाणम्..... ३७४	७	
विप्रस्य शूद्राद्यन्नभोजने		
प्रायश्चित्तम्..... ३७५	३	
शूद्रान्नपुष्टस्य न ऊर्ध्वा गतिः ३७६	१४	
सासमात्रं शूद्रान्नभोजने... ३७७	२	
राजान्नादीनां निषेधः..... ३७८	७	
अज्ञानात् आपदि वा भोजने	पृष्ठा	पृष्ठा
प्रायश्चित्तम्..... ३७९	१	
शङ्ख-लिखितावत्र दिनन्त्र-		
योपवासमाहतुः ३७९	१	
प्रजापत्युक्तानि व्यवस्थित-		
व्रतानि..... ३७९	१४	
नटाद्यन्ननिषेधः ३८०	३	
कदर्याद्यन्ननिषेधः.... ३८०	११	
विषादिभक्षणनिषेधः ... ३८२	२	
अनर्चितमांसादिभक्षण-		
निषेधः..... ३८३	१	
कामकृताभ्यासे सुमंतु-		
नोक्तं..... ३८३	१०	
शङ्खोक्तं पूर्वेण समानं... ३८४	५	
बृहस्पाति-शङ्ख-लिखितोक्तं		
चांद्रायणं कर्तुमशक्तस्य ३८५	८	
गांधर्वादयोऽभोज्यान्नाः... ३८६	६	
तत्रैव वेदविदः प्राजापत्यम् ३८७	१५	
विष्णुकं कामकृतं सकृद्धो-		
जनविषये..... ३८८	५	
शंकित-प्रातिषिद्धान्नयोः		
प्रायश्चित्तम्..... ३८९	१४	
बालाद्युच्छिष्टस्य शुद्धिः... ३९०	९	
श्वपाकोच्छिष्टभक्षणे ... ३९१	३	
पंचगव्यपाने शक्तः श्यह-		
मुपवसेत्..... ३९१	८	
बिडाल-काकाद्युच्छिष्टविषये		
मनु-विष्णवादयः..... ३९१	११	
ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने ... ३९३	१२	

पृ०	प०	पृ०	प०
शूद्रोच्छिष्ठोदकपाने.....	३९४	९	शङ्खोकं अभक्ष्यप्रायश्चित्-
ब्राह्मणेन सह भोजने...	३९६	४	तम् ४०८ १२
ख्रिया सह भोजने	३९७	२	विप्रस्य धत्रियाद्यन्नभो-
चंडालपतिलग्नुच्छिष्ठा-			जनानुज्ञा ४१० १४
अभक्षणे.....	३९७	१०	तत्रैव प्रायश्चित्तम् ४११ ६
पीतशेषजूलपाने	३९७	१५	शूद्रस्य घृतादिद्रव्यविशेष-
दीपोच्छिष्ठतैलभक्षणे ...	३९८	७	रूपस्यान्नस्य अभ्यनुज्ञा ४११ ९
पंक्त्युच्छिष्ठभोजने प्राय-			जीवितात्यये शूद्रादीनाम-
श्चित्तम्	३९८	१२	ज्ञानुज्ञा ४१२ १
अभिनवक्षीरादिभोजने...	३९९	२३	एतदेव अनेकोपाख्यानपुर-
मस्या छत्राकादिभोजने... ४००	१०		स्सरं मनुनोक्तम् ४१४ ९
अमतिपूर्वे उपवासः..... ४०१	१		शूद्रविषये अड्गिरोकं ... ४१६ ७
सप्तरात्रात्मकं सांतपनम्.. ४०१	५		घृताद्यन्नभोजने हेयोपादे-
पलांड्वादिभक्षणे	४०१	१२	यौ शूद्रौ ४१६ १४
आतुरस्य न निषेधः..... ४०२	७		सूतक्यन्नभक्षणे जातिविशे-
तत्रैव पुनरुपनयनम्..... ४०२	१५		षेण प्रायश्चित्तविशेषः ४१७ ६
नालिकाशने	४०३	४	तत्रैव कामकारविषयम् ... ४१८ १७
शुनां मांसाशने..... ४०३	९		तत्रैव अभ्यासे..... ४१९ २
अलादुभक्षणे..... ४०४	१०		गुणहीन सूतकीविषये..... ४१९ ७
ख्रीक्षीरपाने..... ४०५	६		आशौचोन्नरकालमेव प्राय-
अजोष्ट्रयादिक्षीरपाने... ४०५	९		श्चित्तम् ४२० २
इतरमांसभक्षणे प्रायश्चि-			आशौचिनोन्नभोजने अत्य-
तम्..... ४०५	१३		ताभ्यासे..... ४२१ ३
मतिपूर्वे शङ्ख-लिखितो-			शूद्राशौचे तदन्नभोजने... ४२२ ९
कम्	४०५	६	अन्तर्दशाहभोजने..... ४२२ १२
कामकृतसकृद्धक्षणे	४०६	१२	श्राद्धभोजनप्रायश्चित्तानि ४२२ १७
जीवविशेषेण व्यवस्थितं			तत्रनवश्राद्धादौ प्रायश्चित्तम् ४२३ ९
प्रायश्चित्तम्	४०७	१२	सर्पादिहतश्राद्धविषये ... ४२४ १०
			ब्रह्मचारिणः श्राद्धभोजने ४२५ ९

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
तत्रैव ज्ञानपूर्वके.....	४२९	११	गोमूत्रादीनां षण्णां मंत्राः	४३५	९
आमश्राद्धे अर्धं प्रायश्चित्तम् ४२९	१९		आलोडनाभिमंत्रणे	४३६	१
संस्काराङ्गश्राद्धभोजने			पंचगव्यस्य दर्भेहर्वेषः.....	४३६	०
विशेषः	४२६	१	दर्भेरवदाय पलाशपत्रेण हो-		
सीमंतोन्नयनादिषु विशेषः	४२६	७	तव्यम्	४३६	१३
भरदाजोकं आपद्विषयम्	४२६	११	होममंत्राः	४३७	५
शूद्रतंडुलादीनामनुजा ...	४२७	१	पंचगव्यपाने इतिकर्तव्यता	४३८	४
शूद्रान्नभोजने विदुषः प्राय-			ब्रह्मकूर्चः पापनाशकः ...	४३८	९
श्चित्तम्	४२७	१३	ब्रह्मकूर्चस्य कालविशेषः... ४३९	२	
तत्रैव केवलवेदपाठकस्य प्रा-			तस्यैव देशविशेषः	४३९	८
यश्चित्तम्	४२८	२	ब्रह्मकूर्चस्य सर्वपापदाह-		
दोषस्थापनादिना तदपगमः ४२८	१०		कर्त्वं	४३९	१२
दुपदायाः पापविनाशकत्वम् ४२८	१६		समुखनिःसृतजलस्य पुनः		
शूद्रेषु भोज्यानाः.....	४२९	१	पाने प्रायश्चित्तम्..... ४४०	१	
दासादीनां लक्षणम्	४२९	८	तत्रैव त्रिरात्रोपवासमाह		
याज्ञवल्य-चतुर्विशतिमत-			शङ्खः	४४०	९
देवल-सृत्यन्तरेषु भो-			शादिमरणोपहतकूपादिज-		
ज्यान्नाः	४३१	१	लपाने वर्णविशेषेण प्रा-		
अभोज्यानानां जलादिपाने			यश्चित्तम्	४४०	१५
प्रायश्चित्तम्	४३२	१	त्र्यहादिव्रतचरणानन्तरं पंच-		
ब्रह्मकूर्चद्रव्याणि.....	४३३	५	गव्यं पिवेत् .. . ४४२	२	
पंचगव्ये विभिन्नवर्णाः पंच-			शवोद्देशे हारीतोको विशेषः ४४२	८	
गावः	४३३	१०	चांद्रायणं कामतो मानुषशु-		
पंचगव्ये गोमूत्रादीनां प्रमा-			चोपहतकूपजलपाने	४४२	१५
णम्	४३३	१७	तत्रैव अकामतः षडात्रम्	४४२	१६
पंचगव्ये पात्रं	४३४	६	मद्यभाण्डस्थितोदकपाने	४४२	१९
वृद्धपराशरोकं गोमूत्रादी-			अकामतोऽभ्यासे..... ४४३	३	
नां प्रमाणम्	४३४	१०	कामतः सकृत्पानविषये... ४४४	४	
प्रजापत्युकं प्रकारान्तरम्	४३५	१			

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरसंहिता
माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।
ग्रायश्चित्काण्डम् ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

बागीशाचार्यसुमनससर्वार्थनामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्यस्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाचार्यतीर्थे पैरम्
मञ्जन् सज्जनतीर्थसङ्घनिषुणः सदृचतीर्थं श्रयेन् ।
लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहतम् ॥ २ ॥
सत्यैकत्रतपालको दिगुणधीसत्यर्थे चतुर्वेदिता
पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वसहः ।
अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुष्यहशप्रत्ययः
स्मार्तोच्छ्रायधुरन्धरो विजयतां श्रीबुकणहमापतिः ॥ ३ ॥
इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथिर्

१. C. E. F. and I. read पराम् for परम्. २. C. F. and I. read -सङ्गि-
निषुणः, B. D. read सङ्गनिषुणं and E. and J. read सङ्गनि पुनः. ३. B.
and D. read तदृचतीर्थभ्रयात्. ४. B. and D. read त्यर्थः for त्यर्थी.
५. B. and D. read पञ्चस्कन्धकृतिः. ६. G. reads षडध्वसुदृढः सत्याङ्ग-
७. B. and D. read नवनिधिः. ८. G. reads विजयते for विजयतां.

धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वैजा निमेगैतमिः ।
 प्रत्यग्दृष्टिरहन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
 यद्वन्नस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥४॥
 प्रज्ञामूलमही विवेकसिलैः सिन्का बलोपनिका
 मन्त्रैः पद्मविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः पद्मगौणैः ।
 शक्त्या कोरकिता यशः सुरभिता सिद्धया समुद्यल्फला
 सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलितिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥५॥
 श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।
 सायणो भोगनाथश्च मनो-बुद्धी सहोदरै ॥ ६ ॥
 यस्य वैधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
 भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ ७ ॥
 स माधवः सकलपुराणसंहिता-
 प्रवर्त्तकः स्मृतिसुंषमापराशरः ।
 पेरावरस्मृतजगदीहितासये
 पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥

१. B. and D. read वैन्- and G. वैण्य-*for* वैन्य-, but it is a mistake. B. substitutes सौजा and H. स्तेजा for स्वैजा. For the same E. reads स्वैजा- Except A. and I. all read गौतमः *for* गौतमिः. २. B. and D. read फलोप-
 निका, G. has the marginal reading बलोपनिका. ३. B. and D. read षड्गुणा.
 ४. C. and F. read -कुसुमिता *for* सुरभिता. ५. G. reads तु विभाति *for* भुवि-
 भाति. B. and D. read भारतीति-*for* भाति नीति-. ६. B. and D. read
 सर्वोत्तमं *for* सर्वोत्तरं. ७. B. and C. insert this line and the following
 one after भारद्वाजं कुलं यस्य &c. They read श्रीमता *for* श्रीमती. ८. C.
 E. and F. read सुकीर्तिः *for* सुकीर्तिः. ९. B. and D. read मनोजुद्धि-;
 while J. reads महाजुद्धि-. १०. G. and I. read मुखमा-*for* -सुषमा-. ११. B.
 and D. read पराशरः स्मृतिजगती-, I. पराशरस्मृतिजगती-, and G. पराश-
 रस्मृतजगती-.

श्रीपेराशरेण आचारकाण्डरूपेणातीतेनाध्यायत्रयेण विधि-
निषेधौ दर्शितौ । अथेदानीं तदुल्लङ्घननिमित्तं पातित्यपरिहारो-
पायप्रतिपादकं प्रायश्चित्तकाण्डमारभ्यते । प्रायश्चित्तशब्दश्च
रूढया योगेन च पापनिवर्त्तनक्षेमं धर्मविशेषमाचष्टे । प्रायश्चि-
त्तशब्दश्चायं पापक्षयार्थं नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढः—इत्याहुः
• सम्प्रदायविदो निबन्धनकारादर्थः । योगस्त्वङ्गिरसा दर्शितः—
• •
‘प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपो-निश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥
प्रायश्चित्तं समं चित्तं चारयित्वा प्रदीयते ।
पर्षदा कार्यते यत्तु प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्’ ॥

इति । अनुष्ठितेन द्वादशवार्षिकव्रतादिनाऽवृद्धयं पापं
निवर्त्तते—इति विश्वासो निश्चयः । तेन संयुक्तं व्रतानुष्ठान-
लक्षणं तपः प्रायश्चित्तम् । पापिनोऽनुतापिनश्चितं व्याकुलं सत्
विषमं भवति । तच्च पर्षदा येन व्रतानुष्ठानेन प्रायशोऽवृद्धयं
समं कार्यते तद्वत् प्रायश्चित्तम् । चित्तसमीकरणोपपादनं
‘चारयित्वा प्रदीयते’—इति । व्रतं चारयित्वा चित्तवैषम्य-
निमित्तं पापं प्रदीयते खण्डयते विनाशयते—इत्यर्थः । यद्वा

१. Except A. and I. all omit श्रीपेराशरेण. २. C. E. F. G. H. and J. read -निरूपणादाद्येन for -रूपेणातीतेन. ३. B. and D. read -निमित्तं for -निमित्त- ४. J. reads -क्षमंधर्म- for -क्षमं धर्म-. ५. B. and D. read निबन्धन-
काराः ६. This śloka is shown as a redundant one in Mānava-dharma
Śāstra, edited by the late Honourable Raosalieb V. N. Mandlik *vide*
Adhyāya II, śloka 47. ७. C. E. F. G. H. I. and J. read -संयुक्तं for
-संयोगात् ८. G. and J. read प्रायश्चित्तसमं for प्रायश्चित्तं समं ९. B. C. D.
E. F. G. and I. read परिषदा for पर्षदा. १०. I. reads यत्तत् for यत्तु.
११. J. inserts विनाशयते इत्यर्थः after पर्षदा.

परिषुप्तविष्टानां सर्वेषां चित्ते यथा समं भवति तथा चार-
यित्वैकमत्येन विचार्य प्रदीयते विधीयते कार्यते अनुष्ठ-
प्यते-इत्यर्थः ।

अत्रेदं चिन्त्यते-किमिदं प्रायश्चित्तं नित्यं ? उत नैमित्तिकं ?
अथवा काम्यम् ? इति । अत्र केचिदाहुः-
‘प्रायश्चित्तैरप्त्येनः’ ।

इत्यादिस्मृतिषु पापक्षयस्य फलत्वेनावगमात् कामुकस्या-
धिकारात् काम्यम् । यथा वृष्ट्यादिफलकामस्य कारीर्यादि ।
अन्ये मन्यन्ते-पापं निमित्तीकृत्य विधानात्रैमित्तिकम् ।
यथा गृहदाहं निमित्तीकृत्य प्रवृत्ता क्षामवतीष्टिः । अपरे त्वाहुः-
अकरणे प्रत्यवायदर्शनात्रित्यम् । यथा सन्ध्यावन्दनादि ।
अकरणे प्रत्यवायश्च मनुना दर्शितः-

‘चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
निन्द्यैर्हि लक्षणैर्गुरुका जायन्ते अनिष्टैनसः’ ॥

(म. स्म. ११. ६३)

इति । अनिष्टैनस इति छेदः । याज्ञवल्क्येनापि-
‘प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नैराः ।
अपश्चान्तपिनः कष्टान्तरकान् यान्ति दारुणान् ॥
तामिलं लोहशङ्कं च महानिरयैः-शालमली ।

१. J. omits विधीयते, B. विधीयते कार्यते and D. कार्यते. २. Except A.; all read कामस्य for कामुकस्य. ३. H. reads वृष्ट्या फलं सत्यकार्यादि, but this reading does not give any sense. ४. B. and D. insert तु after अन्ये; while H. inserts त्वेषं. ५. I. omits अनिष्टैनस इति छेदः. ६. H. reads निरताशयाः for निरता नैराः. ७. C. F. G. and H. read -निलय- for -निरय-; while G. and H. substitute -शालमलीम् for -शालमली.

अ० ४.]

माधवाचार्यकृतव्याख्यातहिता ।

रौरवं कुड्मेलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रिकम् ॥
 सङ्गातं लोहितोदं च सविषं सम्प्रतापनम् ।
 महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम् ॥
 अवीचिमन्धतामिस्तं कुम्भीपाकं तथैव च ।
 असिपत्रवंनं चैव तैपनं चैकविंशकम् ॥
 महापातकजैर्धेरैरुपपातकजैस्तथा ।
 अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चिन्ता नराधमा:’ ॥

(या. स्मृ. ३. २२१-२२५)

इति । अत्रोच्यते—नैमित्तिकमेवेदं भवितुमर्हति । निमि-
 त्तमेव प्राधान्येनोपजीव्य सर्वप्रायश्चिन्तविधानात् । तदुप-
 जीवनं च—

‘ब्रह्महा द्वादशाब्दानि’ ।

(या. स्मृ. ३. २४३)

* अत्र एकविंशतिरेव नरका उक्ताः तथापि कचित् अष्टाविंशति-
 संख्याका अप्युपलभ्यन्ते । नामभेदोऽपि दृश्यते । तथा च श्रीमद्भागवतम्—
 ‘तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति । तामिसोन्धतामिसो
 रौरवो महारौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमन्धकूपः कृमि-
 भोजनः सन्दंशस्तस्तुर्मिर्बजकण्टकशाल्मली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो
 विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनं अवीचिरयःपानमिति । किंच क्षार-
 कर्दमो रक्षोगणभोजनः गूलप्रोतो दन्दशूकः अवटनिरोधनः पर्या-
 वर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिनरकाः’ ।

(भा. सं. ५. २६. ६.)

१. I. reads कुम्भलं for कुड्मलं, B. and D. read रौरवं मलपूर्ति च मृत्तिकं
 for रौरवं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं. C. and F. read -मृत्तिका कालसूत्रिकम्, E. and
 G. -मृत्तिका कालसूत्रिकाम्, H. -मृत्तिका कालसूत्रिकम् and I. -मृत्तिका कालसू-
 त्रिकम्. २ B. and D. read सप्रतापनम्. ३. G. reads तपनं.

इत्यादिषु स्मृतिषु विस्पष्टम् । यत्तु फलश्रवणं तत् जातेष्टि-
न्यायेन नैमित्तिकत्वे उभ्यविरुद्धम् । तस्यापि फलस्य नियोज्य-
विशेषणत्वेनाश्रेवणात् न काम्यत्वम् । न हि—

‘ब्रह्महा आदशाब्दानि’ ।

इत्यादिषु फलं नियोज्यविशेषणतयां श्रुतम् । अतो
न प्रायश्चित्तस्य कारीर्यादिभिः साम्यम् । नाप्येतन्नित्यम् ।
तल्लक्षणाभावात् । न ह्युदाहतानि वचनानि प्रायश्चित्ताकरणे
नूतनं किञ्चिहरितापूर्वं जन्यते इति ब्रुवते । किं तर्हि प्रायश्चि-
त्तमकुर्वते उवश्यं निषिद्धाचरणेषु प्रवृत्तिर्भवतीति एतावन्मात्रं
प्रतिपादयन्ति । एतच्च—

‘पापेषु निरता नराः’ ।

(या. स्मृ. ३. २२१)

इत्यत्र विस्पष्टमवगम्यते ।

ननु—नैमित्तिकानामप्यकरणे प्रत्यवायो गस्ति । तथा च
महाभारतम्—

‘सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति’ ॥

इति । वृद्धवसिष्ठोऽपि—

‘ग्रहणे संक्रमे वाऽपि न स्त्रायाद् यदि मानवः ।

सप्तजन्मनि कुष्ठी स्याहुःखभागी च जायते’ ॥

१. E. and H. read स्पष्टम् for विस्पष्टम्. २. E. and H. read उभयपात्
for उभवपात्. ३. All, except A. and I. omit प्रायश्चित्तस्य. ४. C. and
F. read नापि for नहि. ५. C. F. and J. read भारतम्. ६. C.
and F. read सर्वेषापि हि for सर्वस्वेनापि. ७. B. and D. read दुःखभागिह.

इति । एवं तर्हि यत्र जीवनमधिकारिविशेषणं तन्नित्यम् ।
यथा—

‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ ।

इति । प्रायश्चित्ते तु न जीवनमधिकारिविशेषणम् ।
अपि त्वन्यदेव विहिताकरणादिनिमित्तमधिकारिविशेषणम् ।
तस्मात् नैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् । तथा च वृहस्पतिः प्रायश्चि-
त्तप्रकरणस्योपक्रमोपसंहारयोः नैमित्तिकत्वं दर्शयति—

‘नैमित्तिकं धर्मजातं गदनो मे निवोधत ।

विहितस्याननुष्ठानात् प्रतिषिद्धनिषेवणात् ॥

प्रायश्चित्तं यत् क्रियते तत्रैमित्तिकमुच्यते’ ।

इत्युपक्रमः ।

‘नैमित्तिकं समाख्यातं प्रायश्चित्तं समाप्तः ।

इत्युपसंहारश्च । तत्र निमित्तं दुरितापूर्वम् । तदुत्पत्तिकारणं
याज्ञवल्क्येन दर्शितम्—

‘विहितस्याऽननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिघ्रहाचेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति’ ॥

(या. स्मृ. ३. २११)

इति । मनुना अपि—

‘अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः’ ॥

(म. स्मृ. ११. ४४)

१. J. omits नैमित्तिकत्वं दर्शयति. २. I. reads निन्दितस्य निषेवणात्. The reading is incorrect. ३. II. reads दुरितापूर्वमुत्पत्तिकारणम् । याज्ञवल्क्यो-
ऽपि, J. reads दुरितापूर्वैत्पत्तिकारणे याज्ञवल्क्येन दर्शितम्. G. differs from
J. in substituting कारणं for कारणे. All others to omit तत्. ४. J.
and the text read प्रसक्तचेन्द्रियार्थेषु.

ननु—निन्दितसेवनाद्वावरूपादुरितोत्पत्तावपि विहिताकरणादभावात् कथं दुरितोत्पत्तिः ? न ह्यभावाद्वाव उत्पद्यमानः क्वचिद्दृष्टः ।

अत्र केचिदाहुः—सन्ध्यावन्दनादिविहिताननुष्ठानमग्निहोत्राद्यनधिकाररूपागुच्छित्वयोत्पत्तिः । अयमेवार्थः—‘अकुर्वन् प्रत्यवैति’ ।

इत्यनेनाभिधीयते । न त्वनुष्ठानाभावाद्वावरूपस्य दुरितस्योत्पत्तिरभिधीयते । स चानधिकारः प्रायश्चित्तेन निवर्त्तनीयः—इति ।

अपरे पुनराहुः—‘अकुर्वन्’—इति लक्षणार्थं शत्रुप्रत्ययः । यदेतत्त्विहिताकरणं तदेतत् प्रागभवीयनिषिद्धचरणजन्यदुरितापूर्वसद्वावस्य लिङ्गम् । तदेव दुरितं प्रायश्चित्तेन निवर्त्तते—इति ।

अन्ये त्वेवं समादधते—अभावाद्वावो नोत्पद्यते इति नायमेकान्तः । तार्किकमते प्रागभावस्य कारणत्वात् । मीमांसकमते—भादृस्तावदभावाद्वावोत्पत्तिरभ्युपगता । योग्यानुपलब्धिलक्षणादभावात् प्रमाणाद्घटाद्यभावविषयप्रभितेर्भावरूपायाजननात् । प्रामांकरैश्चाभावो भाव एवाभ्युपगम्यते—

१. J. reads भावरूपदुरितो—. २. J. substitutes भय for अयमेवार्थः, B. and D. read as follows :—

अयमेवार्थोऽभिधीयते । कुर्वन्ते प्रत्यवैति—इत्यनेन अभावाद्वावरूपस्य दुरितोत्पत्तिरभिधीयते ।

३. B. and D. read यथैतत्, E. and H. तदेतत् and G. यथैव तत् for बद्वेतत्.

४. B. reads तथैव तत् for बद्वेतत्, and D. reads तथैतत् for the same.

५. H. reads नायमनैकान्तिकः । ६. H. reads अभिहिता for अभ्युपगता-

७. We follow here A. G. and J.; while, B. C. D. F. and I. read अभाव एव नाभ्युपगम्यते and H. अभाव एवाभ्युपगम्यते. E. follows A. G. and J., but substitutes च for तु and inserts अवि after भावः.

‘भावान्तरमभावो हि कथाचिज्ञु व्येक्षया’ ।

इत्युदीरणात् । तथा च सति विहिताकरणमपि भावा-
न्तरमिति कृत्वा तस्मात् प्रत्यवाय उत्पैद्यतां का तव हानिः? १
अयोच्येत्-प्रत्यवायो नाम दुरितापूर्वम् । तच्च कृतिसाध्यत्वे
सति कृत्युद्देश्यम् । तथा च विहिताकरणस्य कृतिरूपत्वाभा-
वादपूर्वजनकत्वं नास्तीति । नायं दोषः । तस्य लक्षणस्य
विहित-प्रतिषिद्धकर्मजन्यापूर्वविषयत्वेन सङ्गोचनोयत्वात् ।
अन्यथोपेक्षाऽलस्याभ्यामकृतिरूपाभ्यां दुरितापूर्वानुत्पादप्रस-
द्वात् । उपेक्षाजन्यं च दुरितापूर्वं स्फन्दपुराणे दर्शितम्—

‘नाभिरक्षन्ति ये शक्ता दीनं चातुरमाश्रितम् ।

आर्तं न चानुकम्पन्ते ते वै निरयगामिनः’ ॥

इति । आलस्यजन्यं चापमृत्युनिमित्तं दुरितापूर्वं मनुना
प्रदर्शितम्—

‘अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति’ ॥

इति । अथ कथच्चित्तत्र कृतिः सम्पाद्येत तर्ह्यत्रापि विहि-
तोऽङ्गङ्गनलक्षणा कृतिरस्तु । एवं च सति बहूनि स्मृतिवच-
नान्यकरणे प्रत्यवायपराणि स्वारस्येनार्थवन्ति भविष्यन्ति ।
ईश्वरवादिनां तु-विहिताकरणस्याज्ञोऽङ्गनरूपत्वात् कृति-
रूपत्वं विस्पष्टम् । अत एव स्मर्यते—

‘श्रुति-स्मृती ममेवाज्ञे यस्ते उङ्गलय वर्तते ।

आज्ञाच्छेदी मम देवी न स भक्तो न वैष्णवः’ ॥

१. I. inserts एव before इति. २. J. reads उत्पैद्यते. ३. C. reads हतिः for
हानिः. ४. H. reads कृत्युद्देश्यत्वम्. ५. B. D. and G. read दर्शितम् for प्रदर्शितम्.

इति । सर्वथा विहितमकुर्वतः प्रायश्चित्तनिमित्तं दुरिता-
पूर्वमस्त्येव । निन्दितसेवने त्वविवादं दुरितापूर्वम् । ननु—
'अनिग्रहाचेन्द्रियाणाम्' ।

(या. स्मृ. ३. २१९)

इति पृथगुपादानमयुक्तम् । विहिताकरणात्रिनिदितसेवना-
चान्यस्य तृतीयस्य दुरितहेतोरभावात् । मैवम् । अस्योभ-
यात्मकत्वेन तृतीयत्वोपदत्तेः । तथाहि—
'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्जयेत कामतः' ।

(म. स्मृ. ४. १६)

इति इन्द्रियप्रसक्तेनिन्दितत्वं शाब्दम् । स्नातकत्रतप्रक-
रणमध्ये ग्राडात् प्रेसक्तिप्रतिषेधसङ्कल्पस्य तत्र विषेयत्वेना-
वगमात् विहितत्वमार्थिकम् । तथा च अनिग्रहस्योभयो-
लङ्घनरूपत्वात् तृतीयनिमित्तत्वेन पृथगुपादानम् । तदेवं वि-
हिताकरणादिनिमित्तवन्तं प्रति चोदनात्रैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् ।

ननु—गौतमस्मृतावस्य काम्यत्वं प्रतीयते । फलभावाभा-
वात्पुणीय पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां तस्य कर्तव्यत्वानिर्णयात् ।
तद्वचनं च—

'उक्तो वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च । (१) अथ खल्वयं *
पुरुषो याप्येन कर्मणा लिप्यते यथैतदयाज्यया-
जनमभक्ष्यभक्षणमैवन्यवन्दनं शिष्टस्याक्रिया प्र-
तिषिद्धसेवनमिति । (२) तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

१. H. reads प्रसक्त-, E. reads प्रसक्तिप्रकरणनिषेध- for प्रसक्तिप्रतिषेध-.
२. I. reads याडयेन; while the text (Bombay Edition) reads येन for याप्येन. ३. I. reads अमेधमेधनं for अशन्यवन्दनं. ४. J. reads शिष्टस्याक्रिया for शिष्टस्याक्रिया. ५. I. substitutes निषिद्ध- for तषिद्ध-.

(३) न कुर्यात् इति मीमांसन्ते । (४) न
कुर्यादित्याहुः । (५) न हि कर्म क्षीयते—इ-
ति । (६) कुर्यादित्यपरे । (७) पुनस्तोमेनेष्वा
पुनः सवनमायन्तीति विज्ञायते । (८) व्रात्य-
स्तोमेनेष्वा तरति सर्वं पाप्मानम् । (९) तरति
ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते । (१०)

(गौ. स्मृ. ११. १-१०)

इति । अयमर्थः— याप्यं गर्हितमयाज्ययाजनादि । तत्कृ-
तस्य लेपस्य निवर्त्यितुमशक्यत्वात् । तन्निवृत्तये प्रायश्चित्तं
न कर्तव्यम् । न हि कृतं कर्म भोगमन्तरेण क्षयितुं शक्यते ।
अत एव स्मृत्यन्तरम्—

‘नाभुकं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्’ ॥

इति । शङ्खोष्पि—

‘यथा पृथिव्यां वीजानि रस्नानि निधयो यथा ।

एवमात्मनि कर्माणि तिष्ठन्ति प्रभवन्ति च’ ॥

(शं. स्मृ. १७. ६३)

इति । यद्यन्तरेणापि भोगं दुरितलेपः क्षीयेत तदा सुकृत-
लेपोऽपि क्षीयेत्यतिप्रसङ्गः । तस्मात् प्रायश्चित्तं न कर्तव्य-
मिति पूर्वपक्षिण आहुः ।

१. G. reads -सोमेन for ..तोमेन. २. I. reads याज्यं for याप्यं and G. reads यद्गर्हितम् for याप्यं गर्हितम्. ३. I. reads पापस्य for लेपस्य. For the same B. and D. read भोगस्य. ४. C. F. and J. read प्रसवन्ति for प्रभवन्ति. B. and D. read these lines as follows :—

‘यथा पृथिव्यां तिष्ठन्ति रस्नानि निरथे तथा ।

एवमात्मनि तिष्ठन्ति कर्माणि विविधानि च ॥’.

कुर्यादेव प्रायश्चित्तमिति प्रामाणिकानां दर्शनम् । ते हि
श्रुतिमुदाहरन्ति—

‘पुनस्तोमेनेष्टा पुनः सवनमाथन्ति’ ।

इति । अयाज्यया जनादिभिर्नित्यकर्माधिकाराङ्गष्टा ऐका-
हिकेनेष्टा सवनत्रयसाध्यं कर्म पुनः प्राप्नुवन्ति तत्राधिक्रियन्ते
इति यावत् ।

‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म’ ।

इत्यकृतप्रायश्चित्तदुरितविषयं सुकृतविषयं च । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—

‘कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति ।

मञ्जमानस्य संसारे यावत्तस्माद्विमुच्यते’ ॥

इति । यदि ‘नाभुक्तम्’ इति शास्त्रमसङ्गोचेन निरङ्गुणं
प्रवर्त्तेत तदा पापक्षयप्रतिपादिकाः सर्वाः श्रुतयः स्मृतयश्च
कुप्येन । तस्मात् पापक्षयाय प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति सिद्धा-
न्ताभिधानान् प्रायश्चित्तं काम्यम् । न तु नैमित्तिकम्—इति ।
नैष दोषः । जानेष्टिदृष्टान्तेन दत्तोत्तरत्वात् । अन्यथा पूर्वोदा-
हतवृहस्पतिवचनविरोधात् ।

ननु— नैमित्तिकत्वे ग्रहणल्लानस्येव प्रायश्चित्तस्याकरणे
गन्तरमुत्पद्येत ततस्तस्यापि प्रायश्चित्तान्तरं तस्या-
 । १. दुरितान्तरं प्रायश्चित्तान्तरमित्येवमनवस्था दुरव-

३. II. reads

२. I. reads याउद्दे-

याएन. ३. I. read. २. E. and II. read तु खान् for तस्मात्; while B.
शिष्टस्याविहितक्रिया एव तस्माद्विमुच्यते for यावत्तस्माद्विमुच्यते. ३. All,
प्रतिषिद्ध—

अत्र केचिदाहुः—प्रायश्चित्तानि न केवलं नैमित्तिकानि ।
केन्तु दुरितक्षयार्थान्यपि । अत एवापस्तम्बः प्रायश्चित्तानि
क्रम्य—

‘दोषनिर्धातर्थानि भवन्ति स्म’ ।

(आ.ध. सू. १. ८. २३. ३)

इत्युक्त्वा अनन्तरम्—

‘दोषात् कर्त्तव्यानि’ ।

(आ. ध. सू. १. ८. २३. ४)

इत्याह स्म । एवं च सति प्रायश्चित्ताकरणे दोषनिर्धातभावेन
पूर्वसिद्धदोषस्तदवस्थ इत्येतावन्मात्रं न तु दोषान्तरमुत्पद्यते—
इति । यदा ग्रहणस्नानाद्यकरणमिव प्रायश्चित्ताकरणं निमित्ती-
कृत्य प्रायश्चित्तान्तरविधानस्यादर्शनात् तत्रिमित्तदुरितान्तरं न
कूल्ययितुं शक्यम् । तस्मात् नैमित्तिकत्वे अपि नाडनवस्था ।

ननु—दोषानिर्धातो अपि नैकान्तिकः । तथा नहि । द्विविधं
गायम् । कामकृतमकामकृतं च । तथा च वृहस्पतिः—

‘कामाकामकृतं तेषां महापापं द्विधा स्मृतम्’ ।

इति । तयोरकामकृतस्य प्रायश्चित्तेन निर्धातेऽपि न काम-
कृतस्य सोऽस्ति । तथा च मनुः—

‘इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याऽकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते’ ॥

(म. सू. ११. ८९)

१. This Sutra does not appear in Dr. Bühler's edition. It is found
in the MS. G. reads निर्धातानि and omits स्म after भवन्ति. B. C. and
D. also omit स्म. २. All, except A. and I. omit अपि and insert न
before दोषनिर्धातः. ३. B. and D. substitute अमः for मनुः, but the
quotation appears in Manu.

इति । बौधायनोऽपि—

‘अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।
ऋषयो निष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्वके ॥
मतिपूर्वं हत्वे तस्मिन् निष्कृतिर्नोपलभ्यते’।

(बौ. स्मृ. २. १. ६)

इति । नायं दोषः । द्वादशाब्दादिना निष्कृत्यभावेणप्रे भु-
गुपतनादिना तत्सम्भवात् । तथा च स्मर्यते—

‘यः कामतो नरः कुर्यान्महापापं कथच्चन ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वप्तिपतनादृते’ ॥

इति । शातातपोऽपि—

‘अङ्गकामावासौ प्रायश्चित्तम् । कामका-
रकृते त्वात्मानमवसादयेत्’ ।

इति । अतः प्रायश्चित्तेन दोषनिर्धातो नाऽनैकान्तिकः । तस्मा-
न्त्रिहर्तव्यदोषाब्यनिमित्तवानत्र प्रायश्चित्ते ऋधिक्रियते—इति सि-
द्धम् । ते च दोषा अनेकविधाः । तत्र विष्णुः—

अथ पुरुषस्य काम-क्रोध-लोभाख्यं रिपुत्रयं सुधो-
रं भवति । (१) तेनायं समाक्रान्तोऽतिपातक-म-
हापातकाऽनुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते । (३)
जातिश्रंशाकरेषु संकरीकरणेषु अपात्रीकरणेषु ।

१. The text reads भ्रतस्तस्य for हते तस्मिन्. २. C. and F. read अक्रामाकारे वा for अक्रामावासौ; while I. reads अक्रामकृते. ३. B. C. D. F. and H. read निहन्तव्य-, and for the same I. reads निर्हन्तव्यः. ४. The text reads तेनाथमाक्रान्तो and except A. and I. all omit अथं.

(४) मलावहेषु प्रेक्षीर्णकेषु च । (५. अध्या०
 ३३) मातृगमनं दुहितृगमनं लुपागमनम्—
 इत्यातिपातकानि । (१. अध्या० ३४) ब्रह्म-
 हत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगम-
 नम्—इति महापातकानि । (१) तत्संयोगश्च ।
 (२. अध्या० ३५) यागस्थस्य क्षत्रियस्य
 वैश्यस्य च वधो रजस्वलायाश्वान्तर्वत्त्वाश्वा-
 त्रिगोत्राया अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य
 च घातनं ब्रह्महत्यासमानि । (१) कूटसाक्षयं
 सुहृद्वधः—इत्येतौ सुरापानसमौ । (३) ब्राह्मणे-
 भूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । (३) पितृव्य-
 मातामह-मातुल-श्वगुर-नृपपत्न्यभिगमनं गु-
 रुदारगमनसमम् । पितृष्वसृ-मातृष्वसृगमनं च ।
 (५) श्रोत्रियर्त्त्विगुपाध्याय-मित्रपत्न्यभिगमनं च ।
 (६) स्वसुःसख्याः सगोत्राया उच्चमवर्णायाः
 कुमार्या रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रत्र-
 जिताया निक्षिपायाश्च । (७)

‘अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा’ ।

(वि. स्मृ. ३३. १-५; ३४. १; ३५. १-२; ३६. १-७)

१. B. D. and J. insert अवकीर्णकेषु and C. E. F. G. and
 अवकीर्णकरणेषु between प्रकीर्णकेषु and च. २. The text reads
 ट- for कूट-. ३. The text reads ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निषेपापहरणं
 श्वस्तेयसमम्. ४. Between कुमार्याः and रजस्वलायाः the text inserts
 नत्यजायाः.

इति । मनुरपि—

‘गोवधोऽयाज्यसंयोज्यं पारदार्यात्मविक्रयः ।
 गुरु-मातृ-पितृत्यागः स्वाध्याया-ऽश्योः सुतस्य च ॥
 *परिवित्तिता चोनुजेन परिवेदनमेव च ।
 तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥
 कन्याया दूषणं चैव वौर्धुवित्वं व्रतच्युतिः ।
 तटाकाराम-दाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥
 ब्रात्यता बान्धवत्यागे भृत्याऽऽश्यापनमेवां च ।
 भृताचाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥
 सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् ।
 हिसौषधीनां स्व्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥
 इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवर्णातनम् ।
 आत्मार्थं च क्रियाऽरम्भो निनिदितान्नादनं तथा ॥

* कनीयसा सहोदरेण भ्रात्रा आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तिकनिष्ठस्य परिवेत्तुवम् । तयोश्च कन्यादानं तयोरेव विवाहहोमादियागे ष्वार्विज्यं च उपपातकं भवति इन्यर्थः ।

† प्रतिनियतवेतननयहणपूर्वकमध्यापनं भृत्या अध्यापनं प्रति नियत वेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनं भृतादध्यनं एते द्वे अपि नियिद्वे ।

१. The text reads -संयाज्य-पारदार्यात्मविक्रया । २. C., E., F., G., H. and J. read परिवित्तिश्वातुजेन, I. परिवित्तिनानुजेन and the text परिवित्तितानुजेनुद्दे । ३. The text reads वौर्धुवित्वं व्रतलोपनम् । ४. All, except A. I and the text read भृताध्यापनम् । ५. B. and D. read भृतकाचाध्ययने दानम् । ६. I. reads सर्वाकरेषु । ७. All, except A. I. and the text read हिसौषधीविलियाजीवां । ८. B. and D. read उपपातनम् for अवपातनम् । ९. B. and D. read निनिदितान्नादिकं ।

अनाहिताभिता स्वैन्येमृणानां चानपक्रिया ।
 असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यैस्य च क्रिया ॥
 धान्य-कुप्य-पशुस्तेयं मद्यपत्वीनिषेवणम् ।
 स्त्री-शूद्र-विद-क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ॥
 ब्राह्मणस्य रुजःकृत्यो धातिरघ्रेय-मद्ययोः ।
 जैहयं पुंसि च मैथुन्यं जातिभंशकरं स्मृतम् ॥
 खरा-श्वोष्ट्र-मृगेभानामजाविकवधस्तथा ।
 सङ्कुरीकरणं ज्ञेयं मीना-जहि-महिषस्य च ॥
 निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
 अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥
 कृमि-कीट-वयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।
 फलैधः कुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥

(म. स्मृ. ११. ५९-७०)

इति । जातूकपर्योऽपि—

'स्कैन्दितं ब्रतिना रेतो येन स्यात् ब्रह्मचारिणा ।

कामतो ऋक्मितः प्राहुरवकीर्णाति तं बुधाः' ॥

इति । अवशिष्टं सर्वं प्रकीर्णकशब्दवाच्यम् । तथा च विष्णुः-

'यदनुकूं तत् प्रकीर्णकम्' ।

(वि. स्मृ. ४२. १)

१. The text reads स्वैयम् for स्वैन्यम् and omits च. २. B. D. and G. read कौशीलव्यैस्य व्यसनक्रिया. C. E. F. and H. कौशीलव्यैस्य व्यसनक्रिया and J. कौशलव्यैस्य व्यसनक्रिया. ३. H. reads तु यः कृत्या; while B. C. D. E. F. G. and J. read रुजःकृत्यं. ४. B. and H. read अजाविकपयः. ५. B. D. G. H. and J. read सङ्कुरीकरणं. ६. H. reads मतावहम्, but it gives मलावहम् in the margin. J. adds भयावहम्. ७. C. E. F. G. and H. read खण्डितं ब्रतिना and J. adds खण्डितब्रतिना. ८. C. E. F. H. and J. read कामतो नामतः.

उदकमुदकदानम् । अग्निं अग्निदानम् । अश्रुपातं चेति
चकारेण शब्दवहनादिकं समुच्चिनोति । न कारयेत् न कुर्या-
दित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे एषि—

‘शस्त्रमुद्भन्धनं जलम्’।

इत्याद्यनुक्रम्य

‘पतितास्ते प्रकीर्तिताः’।

इत्यभिधायानन्तरमिदमुक्तम्—

‘पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।

न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं शाद्वादिकं क्वचित्॥

इति । [शोतातपोर्षपि—

‘वृद्धः शौचस्मृतेर्लुपः प्रत्याख्यातभिषक्तियः ।

आत्मानं घातयेद् यस्तु भूग्वग्न्यनशनादिभिः ॥

तस्य त्रिरात्रमाशौचं हितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

तृतीये तुदकं कृत्वा चतुर्थे शाद्वाचरेत् ’॥

(अ. स्मृ. ७. ७)

इति । अत्र याज्ञवल्क्यः—

‘पाषण्डद्यनाभिताः स्तेना॑ भर्तृन्यः कामगादिकाः ।

स्त्राप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ’॥

(या. स्मृ. ३. ६)

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-वहि-स्त्रिया-जलैः ।

१. The parenthetically shown portion does not appear in all except A. and I., and we think it unnecessary here, as it occurs in the foregoing chapter.

शुद्धरात् परिहर्षव्यैः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ।
 नागानां विप्रियं कुर्वन् दाधश्चाप्यथ विद्युता ॥
 निगृहीतश्च यो राजा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ।
 परदारान् हरन्तश्च रोषान्तपतिभिर्हताः ॥
 असमानैश्च सङ्कीर्णेश्चण्डालादैश्च विमहम् ।
 कृत्वा तैर्निहतास्तद्वत् चण्डालादीन् समाश्रिताः ॥
 क्रोधात् प्रायं विषं वहिं शत्रुमुद्दून्धनं जलम् ।
 गिरि-वृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
 कुसीदजीविनो येऽपि ये चालङ्कारवर्जिताः ।
 मुखेभगाश्च ये केचित् क्लीबप्राया नपुंसकाः ॥
 ब्रह्मदण्डहता ये च ये चैव ब्राह्मणैर्हताः ।
 महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥
 पतितानां न दाहः स्याच्चान्त्येष्टिनास्थिसञ्चयः ।
 न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं आद्वादिकं क्वचित् ॥
 एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः ।
 तपस्कृच्छ्रूयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा' ॥

इति । विष्णुपुराणे—

‘भार्या-पुत्रविहीनाश्च श्वभिसंस्कारवर्जिताः ॥
 पश्चिमः प्रेतरूपेण श्वन्तरिक्षे प्रलभ्विताः ।
 अभिना भूगुपातेन शुद्धन्धेन जलेन वा ॥
 दृन्तिभिः शृङ्गभिर्वाऽपि विषेण गरलेन वा ।
 चोरान्त्यजाति-चण्डालै रणे वाऽपि हताश्च ये ॥

आदकर्मविहीनाथ लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।
तेषामुद्धरणार्थाय प्रायश्चित्तं विधीयते'॥

इति ।] अपेरार्के-

'मृगभक्षैरणे चैव दावामौ प्रहतं यदि ।
शूलेऽप्यर्धं कवन्धस्य मरणं पापकर्मणाम् ॥
दृष्टच्छेदं समादाय पुनः संस्कारमाचरेत् ।
विद्युदग्रि-पयःपन्था-चण्डाल-ब्राह्मणैर्हतः ॥
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।
आत्मानं धातयेद्यस्तु विषाग्रि-जल-बन्धनैः ॥
तस्य पापविशुद्धयर्थं प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
एक-द्वि-त्रि चतुःपञ्च-षड्बदं पर्यवस्थति ॥
एतत्संवत्सराद्बृद्धं प्रायश्चित्तं विधीयते ।
षष्ठ्मासात् द्विगुणं प्रोक्तं विमासात् त्रिगुणं भवेत् ॥
चतुर्गुणं विपक्षे तु सद्यः पञ्चगुणं भवेत् ।
चण्डालादुदकात् सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ॥
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।
उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत् प्रदीयते ॥
नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ।
ब्राह्मणेन वधे पाशे चण्डालस्य करेण वा ॥
आत्मनाशः सनिधाते गूढ्रवद्वाहयेत् द्विजम् ।
भस्मास्थीनि गृहीत्वा तु विप्राणामनुशासनात् ॥

१. All of the following 13 verses do not appear in Aparārka and those too which appear are not found in one place, some occurring in A. P. and others in S. P. with slight differences.

दीरप्रक्षालनं कुस्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ।
यदि कश्चित् प्रमादेन म्रियेताइयुदकादिभिः ॥
तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ।
चण्डाला-शनि-शस्त्रा-हि-दंष्ट्रि-शुद्धयम्बु-रज्जुभिः ॥
वृक्षा-इम्-विष-विप्रैश्च मृतानामात्मघातिनाम् ।
नारायणवलिः कार्यो दुर्मरणेन मृतस्य च ॥
जीवतो यद्वतं प्रोक्तं मृते तददिगुणं भवेत् ।
अस्थिनि त्रिगुणं प्रोक्तं पालाशे तु चतुर्गुणम् ॥

ति ॥

इदानीं दुर्मृतानां वहनादौ प्रायश्चित्तं विदधाति—
वोढारोऽग्निप्रदातारः पाशच्छेदकरास्तथा ॥ ३ ॥
तपकृच्छ्रेण शुद्धयन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ।
तथाशब्देनाशौचोदकदानादिकर्तृन् समुच्चिनोति । तपकृ-
लक्षणं वक्ष्यते । यन्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्—
'एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः ।
तपकृच्छ्रद्येनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा' ॥
इति । एतानि दोहादीनि । तेषां तत्र प्रकृतत्वात् । —तत्
मकारविषयम् ।
'विहितं यदकामानां कामात् द्विगुणं भवेत्'

1. Except A. B. C. and D. all read आशौचोदकदानाविक्रम् for शौचोदकदानाविकर्तृन्. 2. B. and D. omit यन्तु, and read लक्षणं शुद्धपुराणेऽभिहितम् for लक्षणं वक्ष्यते । यन्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्. 3.
and D. read वाहाशीनि. 4. F. reads कामकारकिविषयम्.

इति स्मरणात् । यच्च बृहस्पतिनोक्तम्—

‘विषोद्वन्धन-शास्त्रेण यस्त्वात्मानं प्रमापयेत् ।

मृतो मेध्येन लेपध्यो नान्यं संस्कारमर्हति ॥

पाशच्छेत्ता तु यस्तस्य वोढा वाऽग्निप्रदस्तथा ।

सोऽतिकृच्छ्रेण गुद्धयेत्तु पिण्डद्युवा नराधमः’ ॥

इति यच्च यमेनोक्तम्—

‘गो-ब्राह्मणहतं दग्धवा मृतमुद्वन्धनेन च ।

पाशाञ्छित्वा तथा तस्य कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्’ ॥

(य. सू० १. ५)

इति तदुभयमशक्तविषयम् । देश-काल-वयः-शक्त्या-
दीनां प्रायश्चित्ततारतम्यहेतुत्वात् । तथा च व्याप्रैः—

‘देशं कालं वयः शक्तिं ज्ञानं बुद्धिकृतं तथा ।

अबुद्धिकृतमभ्यासं ज्ञात्वा निष्कर्णं वदेत्’ ॥

इति । शक्त्यादितारतम्यवन्निमित्ततारतम्यमपि प्रायश्चि-
त्ततारतम्यकारणम् । अत एव प्रजापतिः स्पर्शाद्यल्पनिमित्ते
स्वत्पं प्रायश्चित्तमाह—

‘तच्छ्वं केवलं स्पृष्ट्वा पातयित्वाऽश्रु वा तथा ।

एकरात्रं तु नाश्रीयात् त्रिरात्रं बुद्धिपूर्वकम्’ ॥

इति । एवं निमित्तभूयस्त्वे भायश्चित्तभूयस्त्वम् । अत
एवाशेषाः प्रेतकियाः कुर्वतोऽधिकं प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः—

३. B and D. substitute गौतमेन for यमेन, but the quotation occurs in Yama. २. B. and D. read प्रायश्चित्तार्थेतुत्वात्. ३. G. reads व्यासः for व्याप्रैः. ४. B. D. and I. read निष्कर्णं for निष्करण. ५. B. and D. read शक्त्यादितारतम्यमपि and omit निमित्ततारतम्यमपि. ६. G. reads तस्मै. ७. I. reads बुद्धिपूर्वकम्.

‘य आत्मेत्यागिनां कुर्यात् लेहात् प्रेतक्रियां द्विजः ।
स तपकृच्छ्रसहितं चरेचान्द्रायणं ब्रतम्’ ॥

(व. सम्. २३. १६)

इति । ‘प्रजापति’ प्रहणमुक्तार्थे बुद्धिदाढर्यार्थम् । ततो
विरोधिवचनानां विषयव्यवस्था द्रष्टव्येत्युक्तं भवति । सा
वास्तमाभिः प्रदर्शिता ॥ ३ ॥

• उद्बून्धनन्यायं गोहतादिष्वतिदिशति—

गोभिर्हतं तथोद्बूद्धं ब्राह्मणेन तु घातितम् ॥ ४ ॥
संसृशन्ति तु ये विग्रा वोढारश्चाग्निदाश्वे ये ।
अन्ये ये वाऽनुगन्तारः पाशच्छेदकराश्वे ये ॥ ५ ॥
तपकृच्छ्रेण शुद्धास्ते कुर्युत्र्वाह्यणभोजनम् ।
अनडुत्सहितां गां च दद्युविग्राय दक्षिणाम् ॥ ६ ॥

अत्राततायितया गोभिः क्रीडन् यदि हतस्तदानीमेतद्
द्रष्टव्यम् । प्रामादिकमरणे पातित्याभावात् । एतच्चाशौ-
चप्रकरणे इस्माभिरूपवर्णितम् । पूर्वत्रोद्बून्धनविषये तपकृच्छ्र-
मात्रमुक्तम् । इह तु ब्राह्मणभोजनादिकमधिकमुच्यते—इति
नाशङ्कनीयम् । परकर्तृकोद्बून्धनस्यात् विवक्षितत्वात् । गो-
हत-ब्राह्मणहतयोर्मध्ये पाठात् । न च—परकर्तृकोद्बून्धने प्राय-
श्चिन्ताल्पत्वमिति वाच्यम् । परकर्तृकोद्बून्धनप्रसक्तिं ज्ञात्वा
प्रवृत्तस्याततायिनोऽत्र विवक्षितत्वात् । गोमिथुनदक्षिणां च्यव-
नोऽप्याह—

१. The text reads आत्मत्यागिनः । २. K. and L. read शाहकांश ये for
अविशाश ये. ३. I. reads -उषि for ये.

‘आत्मघोतकस्पर्दान-दहन-वहनेषु तस्कृच्छ्रं
चरेत् । वृष-गावौ दक्षिणा ब्राह्मणेषु’ ।

इति ॥ ४-५-६ ॥

तस्कृच्छ्रस्वरूपमाह—

ऋहमुष्णं पिबेद्वारे ऋहमुष्णं पयः पिबेत् ।

ऋहमुष्णं पिबेत्सर्पिर्वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥ ७ ॥

षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ।

पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तस्कृच्छ्रं विधीयते ॥ ८ ॥

इति । वायुभक्षणमुपवासः । तसशब्देन शीतकृच्छ्रो व्याव-
र्थ्यने । तत्स्वरूपं च यमेनोक्तम्—

‘ऋहमुष्णं पिबेदम्भव्यहमुष्णं घृतं पिबेत् ।

ऋहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षः परं ऋहम् ॥

तस्कृच्छ्रं विजानीयात् शीतैः शीतमुदाहतम्’ ।

(य. स्मृ. १. १२-१३)

इति । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘तसक्षीर-घृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।

एकरात्रोपवासश्च तस्कृच्छ्रं उदाहतः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३१८)

इति तत् तस्कृच्छ्रस्यावान्तरभेदविवक्षयोपपद्यते । यथा

१. I. reads -घातुक - for -घातक-. २. I. inserts अविः after आह and thus shows that the next four lines belong to Atri. Other MSS. by the omission of अविः render them as from Parásara. These lines appear in Atri Samhita, but with certain differences in the readings; while in Parásara Smriti they are exactly the same as given above.

ान्तपनं-महासान्तपनं—इति द्वैविध्यं तथा तस्मकुच्छं महातस्म-
कुच्छमिति द्वैविध्यं क्रष्टव्यम् । पलशब्देन सुवर्णचतुष्टयमुच्यते ।
‘पलं सुवर्णाश्चत्वारः’ ।

(या. स्मृ. १. ३६३)

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

[उक्ते च—

• ‘पञ्च गुञ्जात्मको माषो निष्को मासाष्टनिर्मितः ।
दशनिष्कात्मकं प्रोक्तं पलमानं बुधैः संदा’ ॥

इति ।]

एतादृशैः पलैः घडभिः सम्मितमम्भः पित्रित् ॥७-८॥
पतितसंसर्गप्रायश्चित्तं विधातुं तत्संसर्गस्य निन्दितत्वं
दर्शयति—

यो वै समाँचरेद्विप्रः पतितादिष्वकामतः ।
पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥९॥
मासार्धं मासमेकं वा मासदूयमथापि वा ।
अब्दोर्धमब्दमेकं वा तदूर्ध्वं चैव तत्समः ॥१०॥
इति । अत्र विप्रग्रहणं क्षत्रियादेहुपलक्षणम् । मनुष्यमात्रस्य
तत्संसर्गस्य निन्दितत्वात् । तथा च मनुः—

‘यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैर्वं व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविगुद्ये’ ॥

इति ।

(म. स्मृ. ११. १८१)

१. All, except I, omit the portion enclosed in parenthesis. It is unnecessary as it produces redundancy of sense. २. A. B. D. K. L. and M. read संसर्गम्. for यो वै सम्. ३. K. L. and M. read भवेदूर्ध्वं तु for तदूर्ध्वं चैव. ४. B. and D. read एतत् for एव.

रात्रौ स्नानस्य निमित्तं राहुदर्शनं पूर्वमुक्तम् । इदानीं निमित्तान्तरमाह—

चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविकयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्टा सवासा जलमाविशेत्*॥२८॥

इति । चितेर्याग्न्यं इमशानस्थानं चैत्यम् । तत्र समारोपितो वृक्षः चैत्यवृक्षः । चित्यादयः प्रसिद्धाः । तेषां स्पर्शनं स्नाननिमित्तम् । तद यदि कथच्चित् रात्रौ सम्पद्यते तदा संत्रावपि स्नातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह—

अस्थिसंचयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दशाहे विप्रस्य हृष्ट्वाचमनं भवेत् ॥ २९ ॥

इति । 'प्रथमेऽहिं' (व्या. स्मृ. ५१)–इत्यादिशालैर्विहितानां

* जलमाविशेत् । इत्यनेन उद्भूतजलनिषेधोऽवगम्यते इति धरणीधरः । तथा च उष्णोदकनिषेधोऽप्यनेनैवावगम्यत इति सुषूकं भवति ।

१. B. C. D. and F. add तत् before पूर्वम्. २. I. reads निमित्तान्तरमाणि and B. and D. नैमित्तान्तरम् for निमित्तान्तरम्. ३. M. reads चितिस्थथ for चितिर्यूपश. ४. Except A. G. E. H. and I. all others omit चैत्यवृक्षः; while B. D. E. H. and J. read चैत्यादयः for चित्यादयः. ५. B. and D. omit the following :—

स्नातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह—

अस्थिसंचयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दशाहे विप्रस्य हृष्ट्वाचमनं भवेत् ॥ २९ ॥

इति । 'प्रथमेऽहिं' (व्या. स्मृ. ००)–इत्यादिशालैर्विहितानां दिनानां

मध्ये दृशाऽस्थिसंचयनं कियते ततः पूर्वस्मिन् काले रोदनं स्नाननिमित्तम्।

अस्थिसञ्जयनाद्यै रोदनं स्वाचमनस्यै निमित्तम्। ननु स्नानस्य ॥२९॥

ननु—सोमपहणे रात्रावपि.

६. M. reads पूर्वम् for हृष्ट्वम्; while K. and L. सृतम् for भवेत्.

अ० १२.] माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता । २६

दिनानां मध्ये यदो अस्थिसञ्जयनं क्रियते ततः पूर्वस्मिन्काले
रोदनं स्नाननिमित्तम् । अस्थिसंचयनादूर्ध्वं सोदनं त्वाचमनस्यैव
निमित्तम् । नतु स्नानस्य ॥ २९ ॥

ननु—सोमग्रहणे रात्रावपि स्नानव्यमित्युक्तं तदयुक्तम् ।
उदकस्य गुद्ध्यभावात् । तदाह॑ पैठीनसि:-

‘अपेयं तु तदां तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।
स्नानं चैव न कर्तव्यं तथैवाचमनक्रिया’ ॥

इति । तस्माद्रात्रौ स्नानं कथमभ्युपगम्यते?—इत्याशङ्क्य
सोमग्रहादिव्यतिरिक्तविषयेयमशुद्धिरित्याह—

सर्वे गङ्गासमं तोयं* राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
सोमंग्रहे तथैवोक्तं स्नान-दानादिकर्मसु ॥ ३० ॥

इति । सोमग्रहस्योपलक्षणत्वात् संक्रान्त्यादिष्वपि नास्त्य-

* ‘सर्वं गङ्गासमं तोयम्’—इत्यनेन पर्वनिमित्तकं पावित्र्यं गङ्गासम-
त्वेन रात्रिस्नानार्हत्वं चोक्तम् । तत्र गङ्गायां कालनियमो नास्ति । यथोक्तं
श्वाभारते अङ्गारपणगन्धर्वप्रत्यर्जुनेन—

‘समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते—
रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥
भुक्तो वाऽप्यथ वाऽभुक्तो रात्रावहनि खेचर ।
न कालनियमो द्यस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम्’ ॥

(म. भा. १. १७०. १६-१७.)

इति । यहणे गङ्गासमत्वात् सर्वेषांपि जलाशयेषु रात्रौ स्नानं न दो-
षावहमित्यर्थः ।

१. G. reads अथा for अशा. २. G. omits तु. ३. I. reads स्नानव्यमित्युक्तं
व्युक्तम् । ४. I. reads तथा for तशा. ५. K. and L. read सोमग्रस्ते for
सोमग्रहे.

शुद्धिदोषः ॥ ३० ॥

सोमप्रहारीनां यथा उदकप्राशस्यहेतुत्वं तथा कुशानामप्याह—

कुशैः पूतं तु यत् स्नानं कुशेनोपस्पृशोद् द्विजः ।

कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानसमं भवेत् ॥ ३१ ॥

इति । कुशैर्मार्जनं कृत्वा मन्त्रस्नानं क्रियते तत् कुशपूतं स्नानम् । कुशाननामिकायां धूत्वा यदाचमनं तत् कुशोदकोपसर्गनम् । सन्ध्यावन्दनादौ मार्जनार्थं कुशैरुद्धृतं विन्दुजातं कुशोद्धृततोयम् । तत्तोयं सोमपानवत् प्रशस्तम् ॥ ३१ ॥

अथ कृत्सनवेदाध्ययनं कर्तुमशक्तस्यैकदेशाध्ययनमभ्यनुज्ञातुमध्ययनाभावं निन्दति—

अग्निकार्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः ।

वेदं चैवानधीयानास्सर्वे ते वृषलाः स्मृताः ॥ ३२ ॥

इति । उभयोः सन्ध्ययोर्ब्रह्मचारिभिः समिदाधानमग्निकार्यम् । तेन गृहस्थानामौपासनमप्युपलक्ष्यते । अग्निकार्यदिरहितानां वृषलत्वं शूद्रादिसमानत्वम् ॥ ३२ ॥

१. B. D. E. H. I. and J. read कुशस्य for कुशानम्. २. K. and L. read कुशैः पूतं भवेत्, B. D. C. E. F. H. and I. कुशपूतं तु यत्, and G. कुशपूर्वं तु यत् All for कुशैः पूतं तु यत्. ३. Except A. K. and L. all others read कुशेनोद्धृततोयं यत् for कुशेन चोद्धृतं तोयं. ४. M. substitutes स्मृतम् for भवेत्; while G. omits -समं and reads भवेत्विति. ५. I. omits मध्य- and adds यत् after क्रियते. ६. Except A. and L. all read कुशमार्जनार्थं for मार्जनार्थं. ७. C. and F. read अग्निहोत्रम् for अग्निकार्यम्.

ऐकदेशाध्ययनमभ्युजानाति-

तस्माद्वृष्टलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः ।

अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वे नैशक्यते ॥ ३३ ॥

इति । न चाध्ययनन्यायेनाग्निकार्य-सन्ध्योपासनयोरप्येक-
देशानुष्ठानं शङ्कनीयम् । प्रैयासरहितत्वेन तयोरश्वाकृत्यसम्भ-
गत् । क्वचिच्छर्जनस्य नास्तिक्या-ऽलस्यादिमूलकत्वात् ।
वृष्टलभीतेन वृष्टलत्वाद्वृत्तेनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अथ गूढान्नं प्रतिषेधति-

शूद्रान्नरसपुष्टस्याऽप्यर्थीयानस्य नित्यशः ।

जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्ध्वा न विद्यते ॥ ३४ ॥

इति । अध्ययन-जप-होमास्तावदशेषपापक्षयहेतुतया प-
वित्रतामापादयन्तीति धर्मशास्त्रेषु डिण्डिमः । तथाच मनुः-

‘वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।

नाशयन्त्याग्नु पापानि महापातकजान्यपि’* ॥

(म. स्मृ. ११. २४५)

* वेदाभ्यासादीनि ब्राह्मणस्य नित्यानि । न तेषां पापप्रणोदनार्थत्वं
युक्तम् । तथापि प्रकारान्तरेणात्रोक्तम् । येषां पापानां शास्त्रकृद्धिः प्राय-
श्चित्तं नोक्ते तेषां, अप्रत्यक्तानां, प्रतिभूतानां च वेदाभ्यासादिना निवृ-
त्तिर्भवतीति विज्ञायते । ‘महापातकजान्यपि’ इत्यनेन महापातकजनिता-
वान्तरपापाने नश्यन्ति । न महापातकानीति निष्कृष्टोऽर्थः ।

१. I. reads कियदशा- for एकदेशा- २. B. and D. read न लभ्यते for न
शक्यते. ३. G. reads प्रायश्चित्तरहितत्वेन and J. प्रयोगरहितत्वेन. ४. Except
A. E. H. and I. all read अशक्त्य- for अशक्त्य-. ५. M. reads उक्ता for
जर्धा; while A. substitutes हि for अपि. ६. L. reads डिण्डिमः for
निवृमः. ७. E. does not insert तथा च मनुः.

इति । चृहस्पतिरपि—

‘यथा जातवलोवह्निर्दहत्याद्रानपि दुमान् ।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः’* ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘यथाग्निर्वायुना ऋष्मांतो हत्रिषा चैव दीप्यते ।
एवं जप्यपरो नित्यं ब्राह्मणः सम्प्रदीप्यते’ ॥

(व. सू. २३. १६)

इति । चतुर्विंशतिमते गपि—

‘वैश्वानरीं ब्रातपतीं पवित्रोऽस्ते तथैव च ।
कृतादृतौ प्रयुज्ज्ञानः पुनाति दशपूरुषम्’† ॥

इति । यस्तु नैरन्तर्येण शूद्रान्नं भुज्ज्ञानः तद्रेतेन पुष्टे
भवति तं पुरुषं यथोक्ता अध्ययनादयो ऽपि न पौवयितुं क्षमाः
तस्मान् शूद्रान्नं ग्रन्तेन वर्जयेदित्याशयः ॥ ३४ ॥

शूद्रान्नं दृष्टान्तीकृत्य तद्वच्छूद्रसम्पर्कादीन् प्रतिषेधति—

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण तु सहासनम् ।

शूद्राज्ञानागमश्चैव ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ ३५ ॥

इति । शूद्रान्नं व्याख्यातम् । एकस्मिन् गृहे शूद्रेण सह-

* अत्रापि ‘कर्मजं दोषम्’—इत्यनेन अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तस्यैव दोषस्य
ग्रहणं कार्यम् ।

† वैश्वानर्यादय इष्टयः आहितामेः । वेदज्ञानं जप्यं च अनाहितामेः
इति यथाधिकारं सम्भवत्येव ।

१. B. and D. read पीता, C. E. F. H. I. and J. पूता and G. धूतो for
धातो. २. We follow here A. and the text ; while all others substitute स्थप
for एवं and मन्त्रयुक्तः समाहितः for आह्लाणः सम्प्रदीप्यते. ३. I. reads पूतवितुं
C. F. and H. प्रापयितुं for पापयितुं ; while J. ज्ञेवै पापयितुं for the same
४. Except A. B. and D. all others substitute अपि for एव. ५. G
omits शूद्रेण; while except J. all others do not insert शूद्रान्नं व्याख्यातम्

वासः शूद्रसम्पर्कः । कृष्णादिकं कारयतां कृषीवलैः शूद्रैः सह
कृदाचिदेकस्मिन् शक्तादावुपवर्णोनं सहासनम् । पुरोणश्चवणा
देजातधर्माधर्मविवेकात् प्राज्ञात् वाग्मिनः शूद्राङ्ग्रामधर्मप्रापि-
त्तानागमः । एते शूद्रान्नादयः ज्वलन्तं ब्रह्मवर्चसेन विल्यातमणि-
रुषं नरके पातयन्ति । तस्मात्ते वर्जनीयाः ॥ ३५ ॥

वर्ज्यान्तरमाह—

यः शूद्रा पाचयेन्नित्यं शूद्री च गृहमेधिनी ।

वर्जितः पितृ-देवेभ्यो रौरवं याति स द्विजः ॥ ३६ ॥

इति । योऽविप्रः केनचिन्निमित्तेन परस्थलादौ निवसन
स्वकीयमेवात्रं शूद्रस्त्रिया पाचयेत्* यस्य च ग्रामे निवसते
अपि ऊढाऽनूढा वा शूद्रा गृहिणी भवति द्विविधोऽपि स विप्रो
हृष्य-कव्येऽनुष्टानुमयोग्यः सन्नरकमाप्नोति ॥ ३६ ॥

शूद्रान्नवत् सूतकात्रं निन्दति—

मृत-सूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजनः ।

अहं तन्म विजानामि कां कां योनिं गमिष्यति ॥ ३७ ॥

* पूर्व एकादशैऽध्यये 'दास-गोपाल-नापित'—(प. स्मृ. ११, २१)
—इत्यादिना दासादयः भोज्यान्नतेन परिगणिताः । तत्कथमत्र शूद्र-

१. I. reads पुराणादि- for पुराण- २. I. omits वाग्मिनः; while except
A. G. I. and J. others omit. प्राज्ञात्. ३. B. D. and H. substitute
पितृ-देवेभ्ये for पितृ-देवेभ्यः; while M. does not insert this whole Sloka.
४. B. and D. omit यो. ५. J. substitutes पल्यादौ for परस्थलादौ and
except A. and I. others omit परस्थलादौ. ६. I. reads अनुष्टानायोग्यः
for अनुष्टानुमयोग्यः and B. C. D. F. G. and J. read स नरकम् for सन्
नरकम्. ७. We follow here A. and M.; while all others read सूत
सूतकपुष्टाङ्गः द्विजः. ८. B. C. D. E. F. G. and H. read शूद्रान्नभोजनम्, I.
K. and L. शूद्रान्नभोजिनम् and M. शूद्रान्नभोजने all for शूद्रान्नभोजनः.
९. C. F. G. J. K. and L. read अय तन्म, M. अहं तन्म for अहं तन्म; while B.
and D. अहं चापि न for the same.

गृधो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि सूकरः ।

श्वयोनौ सप्तजन्मो स्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ३८ ॥

इति । मृताशौचे जानाशौचे वा अशौचिनोऽन्नमन्यो यो
विप्रो दशस्वपि दिनेषु भुक्त्वा शरीरं पुण्णाति सोऽयं मृत-सूतैक-
पुष्टांगो विप्रः बहुषु कष्टयोनिषु जायते । कां कां योनि गमि-
त्यतीत्येतत् न जाने इत्युक्त्वा योनीनामतिकष्टत्वं वर्णितम् ।
न तु स्वाज्ञानं प्रकटीकृतम् । अन्यथा गृध्रादिजन्मोदाहरणं
ध्याहन्येत । न च-गृध्रादिवाक्ये^१ मनुरब्रवीदित्यभिंधानात् त-
स्पूर्वकं स्वाज्ञानमुपवर्णितमिति शङ्खनीयम् । तद्वर्णने 'प्रयोज-
नाभावात् । मनुशब्दोदाहरणं प्रामाण्यदाढ्यर्थम् । तथा च
सति शूद्रान्न-सूतकान्नयोः कष्टत्वस्यात्यन्तं प्रमितत्वात् । तदु-
भयं सर्वथा वर्जनीयमित्युक्तं भवति ॥ ३७-३८ ॥ ६५-४६

शूद्रार्थे होमानुष्ठानं प्रतिबेधति—

दक्षिणार्थे^{*} तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्विः ।

ब्राह्मणस्तु भवेत् शूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥ ३९ ॥

खीपाचितान्नस्य निषेधः—इति चेत् । नायं दोषः । दासाद्यतिरिक्तशूद्र-
जातीयस्त्रिया एवायं निषेध इति समाधस्त्व ।

* अत्र 'दक्षिणार्थम्'-इयुक्तेदक्षिणायहणमन्तरा होमो न दोषावह-
—इति न शङ्खनीयम् । शूद्रस्यामिसाध्ये कर्मण्यधिकाराभावात् । तत्करणे
होमकर्तुर्दोषोऽस्त्येवेति सुधियो विदाङ्गुर्वन्तु ।

१. G. and M. read सप्तजन्म स्यात्, I. reads सप्त जन्मानि for सप्तजन्मा
स्यात्. २. We follow here only A.; while J. reads शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गः and
all others शूद्रान्नपुष्टांगः for मृत-सूतकपुष्टाङ्गः. ३. Except A. all others read
-वाक्यं for -वाक्ये. ४. G. and H. read अभिधानपूर्वकं for अभिधानान्तपूर्वकं.
५. C. and F. वर्णन- and I. वर्णनेन both for वर्णने. ६. I. reads प्रतिपा-
वितस्वात् for प्रमितस्वात्.

इति । यो विषः शूद्रादक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्ति-
श्चादिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य ब्राह्मणस्यैव तत्र
त्यवायः । शूद्रस्तु होमफलं लभेदिति ॥ ३९ ॥

अथ भोजनकाले मौनं विदधाति—

मौनब्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद् द्विजः ।

भुज्जानो हि वदेद् यस्तु तदन्तं परिवर्जयेत् ॥ ४० ॥

इति । यस्तु मौनेन भोक्तव्यमिति ब्रतं* तपोरूपेण स्वीकृत्य
वर्तते स भोक्तुमासीन उत्थानपर्यन्तं किमपि वचनं न वदेत् ।
यदि प्रमादाङ्गोजनमध्ये किञ्चिद्वाक्यं वदेत् तदानीमवशिष्टमन्तं
परित्यजेत् न तु भुज्जीत ॥ ४० ॥

भोजनपात्रेण जलपानं निषेधति—

अर्धे भुक्ते तु यो विषः तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।

हंतं दैवं च पित्र्यं च आत्मानं चोपघातयेत् ॥ ४१ ॥

इति । कांस्यादिपात्रे प्रक्षिप्तमन्तं भुक्त्वा भोजनसमाप्तेः
प्रागेव तत्पात्रमुदृत्य जलं यः पिबेत् तेनानुष्ठितं हव्यं कव्यं
च देवान् पितृन् न तर्पयेत् । तेन दोषेण स्वात्मानं नरके पात-
यित्वोपघातयेत् ॥ ४१ ॥

* प्राणादुतिग्रहणपर्यन्तं मौनं नित्यम् । तदन्तरं भोजनसमाप्तिपर्यन्तं
यन्मौनं तदैच्छिकं व्रताङ्गं वा भवति ।

१. J. reads वर्जयेत् द्विजः for परिवर्जयेत्. २. E. and I. read तस्य for
तसानीं. ३. E. and I. do not insert न तु भुज्जीत. ४. G. reads अर्धे भुक्त्वा तु,
B. and D. अर्धभुक्तौ तु, C. and F. अर्धभुक्त्ये तु and I. अर्धभुक्ते तु all for
अर्धे भुक्ते तु. ५. L. reads हतदैवं and चैव घातयेत् for हतं दैवं and चोपघात-
येत्. K. also substitutes चैव घातयेत् for चोपघातयेत्. ६. I. reads
भवघातयेत् for उपघातयेत्.

पङ्क्त्युच्छष्टकारित्वं प्रतिषेधति—

भुज्ञानेषु तु विप्रेषु योऽग्रे पात्रं विमुच्छति ।

स मूढः स चै पापिष्ठो ब्रह्ममः स खलूच्यते ॥ ४२ ॥

इति । एकपङ्क्त्युपविष्टेषु भुज्ञानेषु सत्सु तन्मध्ये कश्चिदितरभोजनसमाप्तेः पूर्वमेव स्वपात्रं परित्यज्य भोजनान्ते 'चुलकं' पीत्वोन्निष्ठति तस्य निन्दाऽतिमहती । तदर्थमेव मूढादिशब्दाः प्रयुक्ताः ॥ ४२ ॥

श्राद्धकाले भोजनपात्रचलनात् पूर्वं स्वस्तिवाचनं निषेधति-

भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

न देवास्त्रुसिमायान्ति निराशाः पितरस्तथा ॥ ४३ ॥

इति ॥ ४३ ॥

अस्नातभोजनादिकं निषेधति—

अस्नात्वा नैव भुज्ञीत अजस्वाऽग्निमहूय च ।

पर्णपृष्ठे न भुज्ञीत रात्रौ दीपं विना तथा ॥ ४४ ॥

इति । यद्यपि स्नान-जप-होमानां भोजनकालात् प्राचीन

* 'चुलकं' उत्तरापोशनम् । यद्यप्यन् मूढादिशब्दप्रयोगेण महत निन्दावगम्यते तथापि न तस्य कश्चिदपि दोषोऽभिहितः । अत ए उत्थानं शिष्टसम्प्रदायविरुद्धमित्येवते प्रतिभाति ।

१. M. does not insert this Sloka. २. K. and L. substitute तु for च ३. I. substitutes च for स. ४. I. reads उद्धकं पीत्वा तिष्ठति for चुलकं पीत्वोन्निष्ठति. ५. B. and D. read भोजनेषु. ६. B. and D. read स्वस्तिम् द्वितिम्. ७. H. and M. do not insert this Sloka; while K. and L. read स्नात्वा नैव च for अस्नात्वा नैव. ८. G. reads अहुस्ता for अजस्वा and a others except A. and J. substitutes अग्निमपूर्ण ; while I. अग्निमहूय both for अग्निमहूय.

काले विहितत्वादस्नातभोजनादिकं न प्रसक्तं तथापि कदाचित्
केनचिन्निमित्तेन स्वस्वकालेष्वनुष्ठितेषु यदि भोजनकालः
प्राप्तः स्यात् तदा स्नानादिकमकृत्वा भोजनं न कुर्वीत । तथा
पत्रावल्यां भुज्जानः पत्राणामन्तर्भागे भुज्जीत । न तु पृष्ठभागे ।
तथा रात्रावन्धकारे न भुज्जीत ॥ ४४ ॥

अथा अहारादिना धनार्जनं प्रतिषेधति—

गृहस्थस्तु देयायुक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् ।
पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं न्यायवर्तीं सुबुद्धिमान् ॥ ४५ ॥
न्यायोपार्जितवित्तेन कर्तव्यं ह्यात्मरक्षणम् ।
अन्यायेन तु यो जीवेत् सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ ४६ ॥

इति । गृहस्थः पुत्र-मित्र-कलत्रादयः सर्वथा रक्षणीया इत्य-
नया दयया युक्तोषपि पोष्यवर्गपोषणरूपस्यार्थस्य सिद्धये ध-
र्ममेव शास्त्रीयमेव याजनादिरूपं द्रव्यार्जनोपायं चिन्तयेत् ।
एवं च सति न्यायवर्तीं सन् परलोकविषयप्रधानत्वेन
बुद्धिमान् भवति । तस्मात् न्यायोपार्जितेनैव याजना-
दिसाध्येन वित्तेनात्मनः कुटुंबस्य च रक्षणं कर्तव्यम् । यस्त्व-

१. M. reads यदा for दया- २. E. H. M. read पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं for पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं ३. I. and J. read तु बुद्धिमान्, G. स बुद्धिमान् for सुबुद्धिमान् ४. K. and L. read स्वात्मरक्षणं, G. आत्मरक्षणम् and M. ज्ञानरक्षणम् for ह्यात्मरक्षणम् ५. B. and D. read गृहस्थस्य, G. and H. गृहस्थैः both for गृहस्थः ६. C. E. F. and H. read शुद्धिमान् for शुज्जिमान् ७. C. and F. read आत्मार्थी कुटुंबस्य, I. आत्मरक्षणं for आत्मनः कुटुंबस्य च रक्षणम् and E. G. H. and J. आत्मार्थी कुटुंबस्य for the same. B. and D. follow our reading, but omit च.

न्यायेन चौर्यपिलापादिना लब्धेन विजेन जीवेत् स दैवे
पित्र्ये च कर्मण्यनहीं भवति । यत्तु मनुवचनम्—
'वृद्धौ च माता-पितरौ सर्ती भार्या सुतः शिशुः ।
अध्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत्' * ॥
(म. स्मृ. ११. ११)

इति तदापद्विषयम् ॥ ४५-४६ ॥

अथ पुण्यवस्तुदर्शनं विधने-

अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुमहोदधिः ।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत्तु नित्यशः ॥ ४७ ॥
इति । इष्टकाचयनसंस्कृतेनाग्निना युक्तोऽग्निचित् । कपिला
कपिलवर्णा धेनुः । सत्री द्वादशाहमारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तेषु
सत्रेषु यस्य कस्यचित् सत्रस्यानुष्ठाता । शाखीयेण मार्गेण
प्रजानां पालको राजा । चतुर्थाश्रमस्य यथावत्यालके
भिक्षुः । महोदधिर्लिङ्गणसमुद्रादिः । एते दृष्टाःसन्तो द्रष्टा
पुनन्ति । कुश-हिरण्यादयो द्रष्टव्यविशेषाः पुनन्तोऽपि धार
णादिकमपेक्षन्ते । न तु दर्शनमात्रेण पुनन्ति । अतस्तदैलक्ष
ण्याय दृष्टमात्राः इत्युक्तम् ॥ ४७ ॥

रक्षणमात्रेण गुह्यप्रदान् पदार्थानाह—

* उदाहृतोऽयं इलोकः पूर्वमाचारकाण्डे (प. १९८ पं. १४) अ
चाचार्येण मनूकवेनोदाहृतः तथापि नायं मनुस्मृतिपुस्तकेषु सर्वत्रोपल
भ्यते । नापि टीकाकाद्वितीर्थ्यात्यातः । कचित् 'भृत्यानामुपरोधेन' (।
स्मृ. ११. १०)-इत्यस्मादग्रे दृश्यते ।

१. B. D. and I. substitute साध्वी for सर्ती. २. I. reads पश्येत् ॥
पश्येत्तु.

अरणि कृष्णमार्जारं चन्दनं सुमणि घृतम् ।
तिलान् कृष्णाजिनं छागं गृहे चैतानि रक्षयेत् ॥४८॥

इति ।

‘योऽश्वत्थः शमीगर्भः’ ।

(तै. ब्रा. १. २. ८.८)

इत्यादिभिर्मन्त्रैः संस्कृतो वह्निमन्येनोपयुक्तेः काष्ठविशेषोऽरणिः । सुमणिः पञ्चरागादिः ॥ ४८ ॥

अथ गोचर्मदानं विधातुं गोचर्मनिरूपणमाह—

गवां शतं सैकवृष्टं यत्र तिष्ठत्ययन्तितम् ।

तत् क्षेत्रं दशगुणितं गोचर्म परिकीर्तितम् ॥ ४९ ॥

इति । एकेन वृषेण सहितं गोशतं सैकवृष्टम् । तच्च गोशतं नियन्त्रणराहितं विश्रामाय यावन्तं भूप्रदेशमाकम्यावतिष्ठते तावद्भूप्रदेशो दशगुणितः सन् गोचर्मशब्देनाभिधीयते । मनुस्तु प्रकारान्तरमाह—

‘तिर्यग्यवोदराण्यष्टावृद्ध्वा वा त्रीहयस्ययः ।

प्रमाणमङ्गलस्योक्तं वितस्तिद्वादशाङ्गुलः ॥

वितस्तिद्वितयं हस्तमिति स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशाहण्डं निवर्तनम् ॥

पञ्च चाभ्यधिकं शृत्वा एतत् गोचर्म कीर्तितम् ॥

(म. स्म. १२. ७-८)

इति । वृद्धमनुः—

१. Except A., all others read त्रिशतं तु समन्ततः; while G. त्रिशतं तु.

‘सप्तहस्तेन दण्डेन विंशाह्पदं निवर्तनम् ।
तान्येव दश गोचर्म दोता पापैः प्रमुच्यते* ॥
(म. स्म. १२. १०)

इति ॥ ४९ ॥

पापक्षयकामिनां गोचर्मदानं विधने—

ब्रह्महत्यादिभिर्मर्त्यो मनो-वाक्याय-कर्मजैः ।
एतद्वोचर्मदानेन† मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ५० ॥

इति । मनो-वाक्याय-कर्माणि व्यापारास्तेभ्यो जातानि
मनो-वाक्याय-कर्मजानि । नचैतेषां त्रयाणामल्पाधिकभावेन
ध्यवस्थेतानां साधारणो निवृत्तिहेतुरयुक्त—इति वाच्यम् । अत्य-
न्तावृतानां मानसानामीषदावृतानां वाचिकानां संकृत्कृतानां
कायिकानां च समत्वसम्भवात् ॥ ५० ॥

* विज्ञानेश्वरस्त्वदमेव वाक्यं वृहस्पतिनाम्नोदाजहार (आचाराध्ये
२१० इलोकव्याख्यायाम्) । तत्र ‘पापैः प्रमुच्यते’ इत्यस्य स्थाने ‘स्वगे
महीयते’ इति भेदः ।

† यद्यपि गोचर्मप्रमाणं तत्र तत्र मतभेदात् विभिन्नमानं दृश्यते त-
थाध्यन्यतमग्रहणात्र दोष इति सिद्ध्यति । ब्रह्महत्यादिरित्यादिशब्दान
सुरापान-सुवर्णस्तेय-गुरुतत्पगमनानां ग्रहणम् । नतु संसर्गस्य । तस-
कलौ महापातकत्वस्य निषिद्धत्वात् । आदिशब्देन विवक्षितग्रहणे सर्वश
बद्यग्रहणं महापातकसमानानामुपसङ्ग्रहार्थम् । मनो-वाक्याय-कर्मजैरित्य
स्य मनसा सङ्कल्प्य वाचाऽभिलव्य कर्मणोपपादितैरित्यर्थः । तेन काय
कृतत्वं लभ्यते । तथा च कामकृतेषु महापोष्टिदं प्रायाश्वत्तं कर्तव्य

१. C. II. F. read दत्ता for दत्ता. B. and D. दत्तात् for the same. २. E
and D. read पापक्षयार्थे रोगिणां चर्मदाने, C. and F. पापक्षयकामिनो गोप्यमे
शनं, G. पापक्षयाय रोगिणो गोचर्मदानं. J. पापक्षयरागिणोः चर्मदानं all fo
पापक्षयकामिनां गोचर्मदानं. ३. K. and L. substitute पातकैः for क्रित्व
दैः. ४. G. and J. read निष्क्रितिहेतुः for निवृत्तिहेतुः. ५. B. and D. do
not insert सकृत्.

दानस्य फलातिशयहेतुं पात्रविशेषमाह-

कुटुम्बिने दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः ।

यदानं दीयते तस्मै तेदानं शुभकारकम् ॥ ५१ ॥

इति । विशेषत इति पदं कुटुम्बित्वादिभिस्त्रिभिः पात्रातिशयविशेषणैः प्रत्येकं सम्बन्ध्यते । तथा च सति यस्य महत् कुटुम्बं दारिद्र्यं चाधिकं बहुवेदपाठेन श्रोत्रियत्वमतिशयितं तादृशाय दीयमानं शुभस्य फलातिशयस्य कारकं भवति ॥ ५१ ॥

परकीयभूम्यपहरणे प्रत्यवायाधिक्यमाह-

वापी-कूप-तडागायैर्वाजपेयशतैर्मर्मयैः ।

गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्ता न शुद्धयति ॥ ५२ ॥

इति । वाप्यादीनामैकैकस्य शुद्धिहेतुत्वं शास्त्रान्तरेषु प्रसिद्धम् । तादृशैर्बहुभिरपि न शुद्धयतीत्युक्तेः प्रत्यवायाधिक्यं प्रतीयते । न च सर्वात्मना* शुद्धिर्नास्तीत्येवम्परमिदं

मिति । अन्यथा मनोवाग्यापारयोः पातित्यानाधायकतया तयोर्ग्रहणमन्थकं स्यात्-इति सुधियो विचारयन्तु ।

* केचन पूर्वोक्तगोचर्मप्रमाणभूमिहरणदोषस्य निवृत्तिर्न भवतीत्याहुः । न तत्र मूलं पश्यामः ।

१. E. G. and H. read तशयुवृद्धिकारकम् for तदानं शुभकारकम्. २. H. substitutes पात्रातिशय- for पात्रातिशय-; while B. C. D. E. F. G. and I. omit पात्रातिशय-. ३. B. C. D. E. F. G. and H. read शारिद्र्यादिकं for शारिद्र्यं चाधिकं; while J. reads शारिद्र्यमधिकं बहुवेदपाठकत्वात् श्रोत्रियता बही and H. बहुवेदपाठे च श्रोत्रियत्वं for बहुवेदपाठेन श्रोत्रियत्वमतिशयितं. J. does not insert अतिशयितं. ४. I. and J. read -शतैरपि for शतैर्मर्मयैः; while M. does not insert this slok...

वचनम् । तथा सति सुवर्णस्तेयधर्मेषु सम्भावितगुद्धिषु मध्ये
तत्पाठानुपपत्तेः ॥ ९२ ॥

अथ रजस्वलाविषये क्ञिद्विशेषमाह—

अष्टादशदिनादर्वाकू स्नानमेव रजस्वला ।

अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं स्यादुशाना मुनिरक्षीत् ॥ ९३ ॥

इति । रजोदर्शनमारभ्य चतुर्थे दिवसे स्नाता स्त्री पुनस्तत
आरभ्य अष्टादशदिनादर्वाप्रजस्वला भवति चेत् तदा स्ना-
नमेवाचरेत् । न तु त्रिरात्राशौचं कुर्यात् । अष्टादशदिनादूर्ध्वं
रजोदर्शने त्रिरात्राशौचं कर्तव्यम् ॥ ९३ ॥

रजस्वलाप्रसङ्गेन बुद्धिस्थानां चाण्डालादीनां व्यवधाने
देशपरिमाणमाह—

युगं युगद्वयं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् ।

चाण्डाल-सूतिकोदक्या-पतितानामधः क्रमात् ॥ ९४ ॥

इति । अधःक्रमाद्विपरीतक्रमादित्यर्थः । ततश्चैवं योजनी-
यम् । पतितस्य व्यवधानमेकेन युगेन । उदक्याया युगद्वयेन ।
सूतिकाया युगत्रयेण । चाण्डालस्य युगचतुष्टयेनेति । युग-
परिमाणं लोकव्यवहारादवग्न्तव्यम्* ॥ ९४ ॥

* युगपरिमाणमुक्तं माक्षिण्डेयपुराणे —

‘द्वे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मणीर्यादिवेष्टनम् ।

चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाडिका युगमेव च’ ॥

(मा. पु. ४९. ३९)

१. G. substitutes क्ञिति for कंचित्; while B. and D. रजस्वलावि-
षयकविशेषमाह for रजस्वलाविषये क्ञिद्विशेषमाह. २. E. G. and M
read आषोडशदिनात् for अष्टादशदिनात्. ३. B. and D. substitute उश-
ना मनुरक्षीत् for उशना मुनिरक्षीत्. ४. G. and H. read षोडशदिनात् fo-
अष्टादशदिनात् and E. and H. रजःस्नात for रजस्वला; while I. omits चेत्.
५. G. reads युगार्णां परिमाणं for युगपरिमाणं.

उक्तव्यवधानाऽभावे शुद्धिमाह—

ततः सन्निधिमात्रेण सचैलं स्नानमाचरेत् ।

स्नात्वाऽवलोकयेत् सूर्यमज्ञानात् स्पृशते यदि ॥५५॥

इति । मात्रशब्देन स्पर्शो व्यावर्त्यते । स्पर्शाभावे स्नानमेव ।

स्पर्शेषपि अकामकृते स्नानं सूर्यावलोकनं च । कामकृते द्वैगुण्यं
शुद्धयन्तरं वा द्रष्टव्यम् । सङ्कटादिषु सत्यपि सन्निधौ स्पर्शा-
भावे स्नानाभावः । यथासम्भवव्यवधानस्य संवर्तेनाभ्यु-
पगतत्वात्—

‘संकटे विषेषे चैव दुर्गे चैव विशेषतः ।

हृष्ट-पृष्टनमार्गे च सम्भवं तु यथा भवेत्’॥

(सं. सृ. १८९)

इति ॥ ५५ ॥

अथ तडागादौ पशुवत् मुखेन जलपानं निषेधति—

विद्यमानेषु हस्तेषु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

तोयं पिवति वक्त्रेण श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥५६॥

इति । ‘स्नानानि पञ्च पुण्यानि’ (प. सृ. ००)—इत्यारभ्य

इति तथा च मेदिन्याम्—

‘युगो रथ-हलाद्यज्ञे न द्वयोस्तु कृतादिषु ।

युगेह स्तचतुष्केषपि वृद्धिमानौषधेषपि च’॥

(गान्तवर्गे १७)

इत्यादिभिः हस्तचतुष्यं युगमिति सिद्धयति ।

१. E. reads -भावे शुद्धिमाह for -भावे शुद्धिमाह and II. -भावे अप्यशुद्धिमाह.

२. G. reads अभ्यनुज्ञातत्वात् for अभ्युपगतत्वात् ३. I. reads पात्रेषु for

हस्तेषु. ४. G. reads -कुलभः for दुर्बलः. ५. C. and ll. read श्वयोनौ

for श्वयोनौ.

‘श्वयोनौ जायते धुवम्’— इत्येतदन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण यो ऋयमा-
चारशेषः प्रतिपादितः तस्य सर्वस्य प्रपञ्चः पूर्वकाण्डे प्रायेण
कृत इति नात्र पुनः प्रपञ्चयते। न चैवं सति पुनरुक्तिः शङ्क-
नीया। मूलवचनेषु तत्र सङ्ग्रहीतार्थस्यात्र विवृतत्वात् ॥५६॥

अथ प्रायश्चित्तकाण्डशेषः ।

तत्र केनचित्रिमित्तेन शपथमुद्घास्त्रितवतः प्रायश्चित्तमाह—
यस्तु कुद्धः पुमान् ब्रूयाऽजायायास्तु अगम्यताम् ।
पुनरिच्छति चेदेनां विप्रमध्ये तु श्रावयेत् ॥५७॥
आन्तः कुद्धस्तमोन्धो वा क्षुत्पिपासा-भयार्दितः ।
दानं पुण्यमकृत्वा तु प्रायश्चित्तं दिनत्रयम् ॥५८॥
उपस्थूषोत्रिष्ववणं महानद्युपसङ्ख्यगमे ।
चीर्णान्ते चैव गां दद्याद्वाह्यणान् भोजयेदश ॥५९॥

इति । येः केनचित्रिमित्तेन कुद्धः सन् स्वभार्याया अगम्यता-
प्रतिजानीयात्—‘अतः परं त्वां न गमिष्यामि । त्वं मम माता भ-
गिनीति’। पुनरपि कालान्तरे क्रोधोपशमे सति एनां गन्तुं यदी-

१. B. and D. omit नात्र पुनः; and I. प्रपञ्चितः for प्रपञ्चयते. २. I. repeats तत्र. ३. B. C. D. E. G. and J. substitute श्रावात् for ब्रूयात्; while I. भार्याया माहृगम्यताम् for जायायास्तु अगम्यताम्. M. reads this line as follows:—

यस्तु कुद्धः पुमान भार्या प्रतिज्ञायाप्यगम्यताम् ।

B. and D. substitute न गम्यताम् for अगम्यताम्. ४. M. reads नां गन्तुं गन्ते for चेदेनां. ५. B. and D. read शान्तः, C. and F. स तु and K. and L. आर्तः all for आन्तः; while M. reads तमोआन्त्या for तमोऽधो वा. ६. B. C. D. E. F. G. H. and J. substitute वा for तु. ७. J. reads उपवासः for उपस्थूषेत्. ८. I. and J. read महानद्युपस्थूष्टु for महानद्युपस्थूष्टु. ९. J. read चीर्णे चैव तु for चीर्णान्ते चैव. १०. H. and J. insert कुद्धः after यः and then again after निमित्तेन. ११. G. reads क्रोधास्तमध्ये for क्रोधोपशमे.

च्छति तदा पर्षदग्रे स्वकीयं पापं विनिवेदयेत् । ‘अहं शपथ-प्रतिज्ञावेलायां ग्रामान्तरगमनेन गृहध्यापारेण वा श्रान्त आसम् । मदीये वचस्युल्लङ्घिते सति क्रुद्धोऽभूवम् । तस्या अपराधाभावे षष्ठि तमसा भ्रान्त्या अन्धः परामर्शरहितोऽभूवम् । क्षुधा-पिपासया राजादिभयेन वा पीडित आसम् । अत एवंमादिदोषप्रयुक्तमिदमगम्यताप्रतिज्ञानम् । ननु विवेकपूर्वकम् । तस्मादस्य पापस्य प्रायश्चित्तमनुगृह्णन्तु भवन्त’—इति । यस्तु दानं करिष्यामीति शपथपूर्वं प्रतिज्ञाय तथैवाशया समागताये ब्राह्मणाय किमपि न प्रयच्छति, तथा काशीयात्रादिकं सङ्कल्प्य यथाकर्त्त्वंज्ञित् किञ्चित् दूरं गत्वा पश्चाद् अश्रद्धां प्राप्तस्तत् पुण्यं न करोति एतेष्वेतेषु त्रिषु निमित्तेषु विष्णुर्निर्दिष्टमिदं प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । द्वयोर्महानद्योः सङ्गमे गत्वा त्रिष्वणस्नानपूर्वकं विग्रावोपवासं कुर्यात् । चतुर्थदिने गां दद्यात् दश ब्राह्मणांश्च भौजयेत् ॥ एतेष्वाद्यनिमित्तेषु वर्णभेदेन प्रायश्चित्तपाह यमः—

‘स्वभार्या तु यदा क्रोधादगम्येति च यो वदेत् ।

प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिवसान् नव ॥

षड्गात्रं तु चरेद्वैद्यख्विरात्रं गृद्र आचरेत्’ ।

(य. स्मृ. ६. १३)

इति । ‘एतस्य कार्यस्या-करणे चतुर्षु वर्णेषु अन्यतमं हतवा-

१. G. and J. read तथैवाभमसमागताय for तथैवाशया समागताय; while C. D. E. and F. read तथैवा- for तथैवा-. २. G. and J. omit यंज्ञित्. ३. I. omits एतेषु and B. and D. निमित्तेषु. ४. B. and read एतेष्वाद्यनिमित्तेषु, J. एतेष्वनिमित्तेषु and G. एतेष्वं निमित्तेषु for एताद्यनिमित्तेषु, but these are incorrect. ५. I. reads अगम्येति नरो for गम्येति च यो. ६. J. substitutes अस्य for एतस्य.

नस्मि'—इति शपथं कृत्वा येस्तत् कार्यं न करोति तस्य प्राय-
श्चित्तं यम एवं आह—

'विप्रस्य वधसंयुक्तं कृत्वा तु शपथं नृपः ।
ब्रह्महा यावकान्नेन ब्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥
क्षत्रियस्य पराकं तु प्राजापत्यं चरेद् द्विजः ।
वृषलस्य त्रिरात्रं तु ब्रतं शूद्रहणश्चरेत् ॥
केचिदाहुरपापं तु वृषलस्य वधं मृषा ।
नैतन्मम मतं यस्मात्तद्दस्तेन भवत्यसौ'* ॥

(य. स्मृ. ६. १६-१८)

इति । मनुरप्यनृतप्रायश्चित्तमाह—

'वाग्दैवतैस्तु चहर्भिर्यजेरस्ते सरस्वतीम् ।

अनृतस्यैनसस्तस्यं कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥

* यः शपथं कृत्वा तत् कार्यं न करोति स ब्रह्महा भवति । एवमेव क्षेत्रे वैश्य-शूद्रवधशपथं कृत्वा तत् कार्यं न कुर्वीत चेन् ततद्वर्णहन्ता भवति योजयेत् । शूद्रवधशपथो न दोषावह इति केचिदाहुः तत्र । यम सम्मतम् । यतस्तेन शपथेन सपुरुपः इतरवत् 'तद्दः' तं शूद्रं हन्ती तद्दः भवति । शूद्रहत्यायाः प्रायश्चित्तमस्येव तत शैवमुक्तं भवति—वा व्रयेण शूद्रहत्याशपथकरणे शूद्रेण च स्वर्णस्पेतरस्य वा हत्याशपथकरणे वैष्णवेति यमस्य मतम् ।

† यत्र साक्षिणोऽनृतं बदन्ति तत्र ते वादैवतैश्चर्हभिः सरस्वतीं य रन् । अनवस्थावितान्नरूपपकौदने चरुशब्दः प्रसिद्धः । बहुवचनं देशादत्र कपिञ्जलन्ययेन चरुत्रयं वेदितव्यम् । कूष्माण्डा नाम म-

१. Except A. and I. all omit यः. २. Except A. and I. all others not insert एव. ३. B. D. and I. read तथा for चरेत्. ४. B. and read शूद्रशरेत्विह for शूद्रहणश्चरेत्. ५. G. and I. read तस्मात् for यस्म while I. कृतः and others हतः for तद्दः. ६. All, except C. F. G. & I. others read प्रामेवतैः for वाग्दैवतैः. ७. Except A. and the text others read तत्र for तस्य.

कूटमाण्डैर्वापि जुहुयाच्छ्रृतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्यूचा वा वाहण्या तृचेनाप्दैवतेन च' ॥

(म. स्मृ. C. १०५-१०६)

इति । प्रङ्गापतिः—

‘अंनुती सोमपः कुर्यात्त्रिरात्रं परमं तपः ।
पूर्णाहृतिं वा जुहुयात् सप्तवत्या पृतेन तु’ ॥

इति । प्रतिश्रुत्यानृतोक्तौ हारीत आह—

‘प्रतिश्रुत्यानृतं ब्रूयान्मिथ्या सत्यमथापि वा ।
स तपकृच्छसहितं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्’ ॥

इति । ब्रह्मचारिविषये गर्ग आह—

‘त्रिरात्रमेकरात्रं वा अंनुतोक्तौ व्रतं चरेत् ।
मासं भुक्त्वा ब्रह्मचारी पुनःसंस्कारमाचरेत् ॥

। जुर्वेदे प्रसिद्धाः । ‘यहेवादेव हेडनं’ (मा. सं. २०, १४) इत्येवमादयः । उदित्यूचा ‘उदुन्तमं वह्ण पाशम्’—इत्यनया ऋचा वह्णदेवताक्या । अप्दैवतेन ‘आप्यायस्व’ इति तृचेन सूकेन । राघवानन्दस्तु ‘तदित्यूचा’ ति पाठमाश्रित्य—‘तदित्यूचा गायत्र्या । तदादिकेत्युक्तत्वात् उदुन्तमं वह्ण पाशमित्येतया वाहण्या’ इति व्याचख्यौ ।

१. H. reads व्रतमस्मिन् for पृतमग्नौ. २. B. D. H. and I. substitute इ for वा and all others except A. and the text read वाहण्यचक्षेन for वाहण्या तृचेन. ३. The text substitutes वा for च. ४. B. and D. do not insert प्रजापतिः. ५. B. and D. read अनृतोक्तौ तु समयः; C. and F. अनृते मः and G. H. and I. अनृतोक्तौ सोमपः all for अनुती सोमपः. ६. I. reads पूर्णाहृतीर् for पूर्णाहृतिं. ७. All, except A. and I. others read सप्तं पृतेन तु for सप्तवत्या पृतेन तु. ८. B. D. and G. substitute च for वा. B. and D. read अद्यवाचार्यनृते चरेत्. E. F. G. H. and I. अद्य वाचार्यनृतं तेत् and C. F. प्रत्यावाचार्यनृतं चरेत् all for अनृतोक्तौ व्रतं चरेत्.

अभ्यासे चैन्देवं प्रोक्तं नैषिको द्विगुणं चरेत् ।
 वनस्थपत्रिगुणं कुर्याद्यतिः कुर्याच्चतुर्गुणम् ॥
 मांसाशनेऽनृतोक्तैः च शवनिर्हरणे तथा' ॥
 इति । कचिंतु निमित्तविवेषे अनृतमपि बुद्धिपूर्वं वक्त-
 व्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।
 तत्पावनाय निर्वाप्यश्वरुः सारस्वतो द्विजैः’ ॥

(या. स्मृ. २. ८३)

इति । सत्याभिभाषणे गुहतरपापस्य वर्णिवधस्य नि-
 मित्तता प्रसङ्गयेत । तत् पापं मा भूदिति स्वलपपापमनृतमपि
 वक्तव्यम् * । तस्य गुद्धये सारस्वतश्वर्णिर्वाप्यः । वर्णिवधव-
 दात्मवधप्रापावपि अनृतं वदेत् । तदाह व्याघ्रः—

‘र्योक्तावात्मनः पीडा नितान्तं तु भवेद्यदि ।
 तत्र वक्तव्यमनृतं व्याप्रस्य वचनं यथा’ ॥

इति ॥ ९७—९८—९९ ॥

* अन्यान्यपि निमिनान्याह शुक्राचार्यः—

‘स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ।
 गो-ब्राह्मणार्थे हितायां नानृतं स्याज्जुगुप्तितम्’ ॥

(भा. पु. ८१९-४३)

इति । न जुगुप्तिं न दोषावहमित्यर्थः ।

१. Except A. B. and D. all others read चैन्देव चैव for चैन्देवं प्रोक्तं
२. B. and D. read नैषिके द्विगुणं भवेत्.
३. G. and H. do not insert!
४. Except A. B. and D. all others substitute तु for हि.
५. B. D. read सत्यपि भाषणे.
६. Except A. B. and D. all others omit अपि.
७. reads आद्यः for व्याघ्रः; but it seems to be a mistake.
८. B. and D. substitute अत्र for तत्र.
९. We follow here A. B. and D.; all others read भवतीति चेत् for तु भवेद्यदि.

दुर्ब्रह्मणगृहभोजने प्रायश्चित्तमाह—

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य चं ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्यादिनमेकमभोजनम् ॥ ६० ॥

इति । दुराचारत्वं विहिताननुष्ठानम् । यो विप्रो विहितं नानुतिष्ठति निषिद्धं त्वांचरति तस्य गृहे भुक्त्वा दिनमेकमुपवसेत् ॥ ६० ॥

तदशक्तौ प्रायश्चित्तान्तरमाह—

सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिनः ।

भुक्त्वान्नं मुच्यते पापादहोरात्रान्तरान्तरः ॥ ६१ ॥

इति । एकस्मिन् दिने सकृदसकृदा दुर्ब्रह्मणगृहे भोजनेन यत् कृतं पापं तस्य सदाचारविप्रस्य वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धिः । यद्वा एकस्मिन् दिने सम्प्राप्तं यत् पिपीलिकावधादिक्षुद्रपापजातं तत्सर्वं विशिष्टात्रभोजनेन विशुद्धयति । पवित्रगृहान्नभोजनेन पापकिञ्चुद्धि वौधायनोऽप्याह—

१. C. and F. substitute वा for च. २. All others except A. and I. substitute तु for च. ३. K. and L. read अहोरात्रान्तरः. and M. reads अहोरात्रं तु वै नरः. ४. All others except A. G. and I. do not insert सदाचारविप्रस्य वेदान्तिगृहे and omit वा; while G. omits the whole portion; as—

एकस्मिन् दिने सकृदसकृदा दुर्ब्रह्मणगृहे भोजनेन यत् कृतं पापं तस्य सदाचारविप्रस्य वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धिः ।

५. B. D. and G. omit वदा; while B. D. substitute तत् पिपीलिका- for यत् पिपीलिका-. ६. G. inserts -महा- between -भुद्र- and -पाप-. ७. I. reads शिष्टात्रभोजनेन शुद्धयति.

‘भैक्ष्याहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्धयति ।
 *यायावर-वनस्थेभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥
 एकाहधनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुद्धयति ।
 कपोतव्रतनिष्ठस्य पीत्वाऽऽयः शुद्धयते विभिः’ ॥
 (बौ. सू. ४. ५. २७-२८)

इति ॥ ६१ ॥

मरणकालोपहतेः प्रायश्चित्तमाह—

ऊर्ध्वोच्छिष्टमध्योच्छिष्टमन्तरिक्षमृतौ तथा ।

कृच्छ्रव्रयं प्रकुर्वीत अशौचमरणे तथा ॥ ६२ ॥

इति । मरणकाले वान्त्यादिकमूर्ध्वोच्छिष्टं मूत्रादिकमधो-
 च्छिष्टम् । तयोरन्यतरद्यदा सम्पद्यते तदा संस्कर्ता पुत्रादिर्धना-
 दिना प्रत्याम्नायेन प्राजापत्यव्रयं कुर्यात् । मंचकादौ मरणम-
 न्तरिक्षमृतिः । रजस्वला-सूतिकामरणमशौचमरणम् । तस्मिन्
 हिविधेऽपि मरणे कृच्छ्रव्रयं कुर्यात् ॥ ६२ ॥

प्राजापत्यकृच्छ्रस्य चतुरः प्रत्याम्नायानाह—

* ये प्रत्यहं धाययाच्चा कृत्वा पञ्चयज्ञादिविहितानुष्ठानपूर्वकं
 गृहस्थधर्मानाचरन्ति ते यायावराः एकाहनिर्वाहपर्याप्तं धर्मं यस्य स
 एकाहधनी तस्य । कपोतव्रतं कपोतवृत्तिः । सा च ‘उच्छ्वृत्तिरिति
 (भा. पु. ९.१८.२९ टीकायां) श्रीधरस्वामी ।

१. B. and D. read एकाहात् for एकाह-; while A. C. E. F. G. and I.
 एकाह धनिनः for एकाहधनिनः. २. The text reads शृत्ति-for वृत्ति- ३. I.
 reads शुद्धयति for शुद्धयते; while except A. and the text others read
 द्विजः for विभिः. ४. K. and L. read अयर्सोच्छिष्टम् for अधोच्छिष्टम्.
 ५., Except A. all others omit अपि. ६. B. and D. omit कृच्छ्रस्य
 and read प्राजापत्यस्य.

कृच्छ्रं देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।
पुण्यतीर्थेऽनार्द्धशिरःस्नानं द्वादशसङ्क्षया ॥ ६३ ॥
द्वियोजने तीर्थयात्रा कृच्छ्रमेकं प्रकलिपतम् ।

इति । देवी गायत्री । तस्या अयुतसङ्क्षयाको जपो देव्ययुतम् । स एकः प्रत्याम्नायः । प्राणायामानां शतद्वयं द्वितीयः प्रत्याघायः । अनार्द्धशिरो यस्याः सावर्नार्द्धशिरास्तस्य स्नानमनार्द्धशिरःस्नानम् । सकृत् स्नात्वा तद्वानुष्ठानं च विधाय केशान् शोषयित्वा ततो श्लीयं स्नानमाचरेत् । एवं विधं स्नानशादशकं पुण्यतीर्थे कृतं तृतीयः प्रत्याम्नायः । पुण्यतीर्थमुद्दिश्य योजनश्यगमनं चतुर्थः । तीर्थोदकवासादयोग्यि प्रत्याम्नाया अवगन्तव्याः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

‘कृच्छ्रोऽयुतं च गायत्र्या उदवासस्तथैव च ।
धेनुप्रदानं विप्राय समेतचतुष्टयम् ॥
तिलहोमसहस्रं तु वेदस्याध्यायमेव च ।
विप्रा द्वादश वा भोजयाः पावकाष्टस्तथैव च ॥
अन्यानि वा पवित्राणि समान्याहुमर्नीषिणः’ ।

इति ॥ ६३ ॥

अथ रेतस्खलनप्रायश्चित्तमाह—

१. F. K. and L. read कृच्छ्रो for कृच्छ्रं. २. M. reads -शतत्रयम्. ३. I. reads द्वियोजने for द्वियोजनं. ४. M. reads एवं for एकं. ५. B. and D. omit तस्य and read अनार्द्धशिरःस्नानम् for अनार्द्धशिरास्तस्य स्नानम्. ६. H. reads ततः for तथा. ७. G. reads यदुक्तं. ८. I. reads वेदस्याध्यायनमेव or वेदस्याध्यायमेव. ९. B. D. G. and J. read अन्या वा पावर्ना कार्चम्. १०. अन्यानि वा पावनानि for अन्यानि वा पवित्राणि.

गृहस्थः कामतः कुर्यादेतसः स्वल्लेनं भुवि ॥६४॥
सहस्रं तु जपेदेव्याः प्राणायामैखिभिः सह ।

इति । अकामकृते याज्ञवल्क्य आह—

‘यन्मेद्य रेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोभिमन्त्रयेत् ।
स्तनान्तरे भुवोर्मध्ये तेनानामिक्या स्पृशेत्’ ॥
(या. स्मृ. ३. २७८)

इति ।

‘यन्मेद्य रेतः’

(तै. आ. १. ३०. २)

इत्येकस्या ऋचः प्रनीकमिदम् ।

‘पुनर्मामैत्विन्द्रियम्’

(तै. आ. १. ३०. २)

इत्युपरितनो मन्त्रस्ताभ्यां मन्त्राभ्यामनामिक्या रेत
आदाय स्तनयोर्भुवोर्वा मध्यमुपस्पृशेत् । यतीनां वनवासिना
च प्रयन्नोत्सर्गं कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘यत्नोत्सर्गं गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत्* ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणव्रतम्’ ॥

* ‘वारुणीभिः’ वर्णणदैवत्याभिः ‘इसं मे वरुण’— इत्यादिभिः ऋग्मि
उपस्पृशेत् ।

१. M. reads सेचनं for स्वल्लनं. २. B. D. and E. read स्तनान्तरं भुवोर्मध्य
H. and the text स्तनान्तरे भुवोर्मध्ये, G. and J. स्तनान्तरे भुवोर्मध्ये al
for स्तनान्तरे भुवोर्मध्ये. ३. H. reads पुनर्मामैत्वशुद्धिमिति for पुनर्मामैत्व
द्वियमिति. ४. G. omits the following portion:—

यतीनां वनवासिनां च प्रयन्नोत्सर्गं कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘यत्नोत्सर्गं गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणव्रतम्’ ॥

इति । स्वमे तु काइयप आह—

‘सूर्यस्थ निर्नेमस्कारं स्वमे सिक्त्वा गृही चरेत् ।

५. H. and I. read ब्रयम् for ब्रतम्.

इति । स्वप्ने तु काश्यप आह—

‘सूर्यस्य त्रिनमस्कारं स्वप्ने सिक्त्वा गृही चरेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्वैव त्रिः कुर्यादिघमर्षणम्’ ॥

(का. स्मृ. ६. ११)

इति । ब्रह्मचारिणम्भ्रति मनुराह—

‘स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।
स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्’* ॥

(म. स्मृ. ३, १८१)

इति । भयादौ प्रजापतिराह—

‘भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामतः ।
आदित्यमर्चयित्वा तु पुनर्मामित्यृचं जपेत्’ ॥

(प्र. स्मृ. ३. १९)

इति । नैष्ठिकस्य हारीत आह—

‘उपकुर्वाणस्तु यत् कुर्यात्कामतोऽकामतोषपि वा ।
तदेव द्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी च नैष्ठिकः’ ॥

इति ॥ ६४ ॥

अथ ब्रह्मवधस्य महापातकस्य प्रायश्चित्तमाह—

* पुनर्मामिति ऋक् उपरितनयाज्ञवल्क्यवचनव्याख्याने निर्दिष्टा ।

१. C. F. read कद्यपः for काश्यपः २. I. and F. substitute तु for त्रिः; while G. omits the following portion :—

‘स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्’ ।

इति । भयादौ प्रजापतिराह—

‘भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामतः ।

चतुर्विद्योपपन्नस्तु विधिवद्व्याघातके ॥ ६५ ॥
 समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।
 इति । क्रग्वेदोदयश्चतस्त्रो वेदाश्चतुर्विद्याः । तामिरुपपन्न-
 स्तदध्ययनानुष्ठानवान् । एतेन
 'चातुर्विद्यो विकल्पी च'

(अ. स्मृ. ३. ११)

इत्यादिरङ्गिरसा प्रोक्ता सर्वा परिषदुपलक्ष्यते । समुद्रे दा-
 शारथिना बद्धः सेतुः संमुद्रसेतुः । तद्यात्रां ब्राह्मणघातके पुरुषे
 यथाविध्यनुष्ठेयत्वेन निर्दिशेत् ॥ ६५ ॥

विधिवदित्युक्तम् । कोऽसौ विधिरित्याकाङ्क्षया तदिति-
 कर्तव्यतामाह—

सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात् समाचरेत् ॥ ६६ ॥
 वर्जयित्वा विकर्मस्थाँन् छत्रोपानद्विवर्जितः ।

इति । चतुर्णां वर्णानां यानि कर्माणि शास्त्रविहितानि
 तेभ्यो विरुद्धानि विकर्माणि तेषु तात्पर्येण तिष्ठन्तीति विकर्म-
 स्थाः । तान् वर्जयित्वा यथाशास्त्रं वर्तमानाचातुर्वर्ण्यात् सेतु-
 बन्धमार्गे भिक्षां चरेत् । छत्रोपानद्विवर्जित इति न केवलं
 भिक्षाविलायाम् । किन्तु मार्गगमनेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ ६६ ॥

१. I. reads चतुर्विद्योपपन्ने तु. २. K. and L. read विप्रघातके for न्रसग-
 नके. ३. I. and J. read क्रगादयः चतस्त्रो. ४. I. reads चातुर्विद्योप-
 न्नेन द्वाभ्यां च for चातुर्विद्यो विकल्पी च. ५. C. F. and G. omit समुद्रसेतुः
 and C. and F. also omit तद्यात्रां. ६. B. D. and H. read चातुर्वर्ण्ये for
 चातुर्वर्ण्यात्. ७. Except E. and I. others insert विकर्मस्थाश्च ; while G.
 reads विकर्मस्थः for the same. ८. I. omits मार्ग- ; while G. substitutes
 इति for अपि.

भिक्षमाणेन वक्तव्यमुक्तिप्रकारमाह-

अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ॥ ६७ ॥

गैहद्वारेष तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ।

इति । पापप्रख्यापनस्य प्रायश्चित्ताङ्गत्वात् प्रतिभिक्षागृहं
अहं दुष्कृतकर्मत्यादिवाक्येन स्वपापं प्रख्यापयेत् । अप्रख्या-
पने बाधमाहाद्विराः—

‘कृत्वा पापं न गृहेत गृह्यमानं विवर्धते’ ।

(अं. स्मृ. १.४७)

इति । दुष्कृतकर्मा, महापातककारको, ब्रह्मघातक इति
पदव्रयस्य महासैमान्या-वान्तरसामान्य-तद्विशेषवाचित्वादु-
नुरुक्तिः ॥ ६७ ॥

अध्वश्रान्तस्यावस्थातुं देशविशेषमाह-

गोकुलेषु वसेचैव ग्रामेषु* नगरेषु वा ॥ ६४ ॥

तैपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्वरणेषु वां ।

इति । बहूनां गवां ग्रामे स्थापयितुमशक्यत्वेनारण्ये स्थाप-
नाय कल्पितो व्रजप्रदेशो गोकुलम् । यत्र व्याघ्रादिभयात् ग्रां-
माद्वहिर्निवासोऽशक्यः । तत्र ग्रामे नगरे वा प्रविश्य गोताला-

* कतिपयजननिवासो यामः । चातुर्वर्णनेभूजननिवासो नगरम् ।
दुन्यादिनिवासस्तपोवनं नैमिषादिकम् ।

Q. B. and D. read the following line as follows:

यह द्वारे भिक्षामि तिथामि शस्यात् ।

२. C. and F. read भवान्तर सामान्याभ्यां तद्विशेषवाचित्वान् ३. K. and L. read वा पि for चैव ४. M. reads तथा वनेषु for तपोवनेषु ५. Except C. and F. all others substitute च for both वा ६. J. omits मामात् ७. B. D. and G. read उशक्तः for उशक्त्यः also substitute तदा for तच्

देवायतनादौ पुण्यप्रदेशे निवसेत् । असति तु व्याग्रादिभ्यो
भये तपोवनादिषु निवसेत् । नदी-प्रस्त्रवर्णेभ्योऽन्यानि तीर्था-
नि पम्पासरोवरादीनि ॥ ६८ ॥

न केवलं भिक्षागृहेष्वेव पापप्रख्यापनम् । किन्तु निवास-
स्थानेष्वपीत्याह—

एतेषु ख्यापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ॥ ६९ ॥
दशयोजनविस्तीर्ण शतयोजनमायतम् ।
रौमचन्द्रसमादिष्टनलसञ्चयसञ्चितम् ॥ ७० ॥
सेतुं* दृष्टा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
इति । यथोक्तप्रकारेण पापप्रख्यापनपुरःसरं यात्रां कृत्वा
सेतौ दृष्टे संति तत्पापक्षयः ॥ ६९-७० ॥

सेतुदर्शनानन्तरकर्तव्यमाह—

सेतुं दृष्टा विशुद्धात्मा त्ववगाहेत सागरम् ॥ ७१ ॥

* 'दशयोजनविस्तीर्ण शतयोजनमायतम्'—इति सेतोर्विशेषण-
द्रयम् । स च सेतुदर्शयोजनविस्तीर्णः शतयोजनमायतः दीर्घः । यथा
श्रीमद्रामायणे—

'दशयोजनविस्तीर्ण शतयोजनमायतम् ।
ददृशुदेव-गन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम्' ॥

(व. रा. ६. २२: ७१)

इति । रामचन्द्रेण समादिष्टेन नलनाम्ना वानरेण योऽयं काष्ठ-पाषाणा-
दिसञ्चयः कृतः तेन सञ्चितं बद्धम् ।

१. I. omits तु. २. B. and D. read तेषु प्रख्याप्य यज्ञेन, J. एतेषु ख्याप्य
ज्ञेय, K. and L. एतेषु ख्यापयन्नेकः all for एतेषु ख्यापयन्नेनः. ३. B. D.
G. H. I. J. and M. read -समाविष्ट- for -समाविष्ट-. ४. Except H. all
others read सेतोर्विशने for सेतौ दृष्टे. ५. B. D. G. and I. read सेतुदर्शनानं
तरं for सेतुदर्शनानन्तर-. ६. K. L. and M. do not insert this line.

इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ७१ ॥

सेतुं द्रष्टुमशक्तुवतो भूपतेः पक्षान्तरमाह—

यजेत् वाश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः ।

इति । अश्वमेधेऽप्यऽशक्तस्य तदुपासनं वेदितव्यम् । तथा
च तैन्त्रीयब्राह्मणे* श्रूयते—

‘सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वा एतेन
ब्रह्महत्यामतरन् सर्वं पाप्मानं तरति तरति
ब्रह्महत्यां यो अश्वमेधेन यजते य उचैनमेवं वेद’ ।

(तै. सं. ६. ३. १२. १. २)

इति । तदुपासनं च—

‘उषा वा अश्वस्य’ ।

(तै. सं. ७. ६. २५. १)

* अत्र सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु ‘तैन्त्रीयब्राह्मणे’ इत्येव वर्तते, तथापि
‘सर्वं वेऽप्याद्याग्मिमं वाक्यं तैन्त्रीयसंहितायामेव वर्तते न ब्राह्मणे । तदय-

१. Except I. all others omit स्पष्टोऽर्थः. २. E has in the margin:—

‘अनुपासकिनस्थेते महापातकिनो यथा ।

अश्वमेधेन शुद्धयन्ति सीर्पनुसरणेन वा’ ॥

इति । सत्र अश्वमेधः सार्वभौमविषयः ।

‘राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत्’ ॥

इति श्रुतेः ।

We are unable to find out whether the above portion can be found in this book or others. ३. The quoted portion does not occur in Taittirīya Brāhmaṇa, but is found in Taittirīya Samhitā and the next sentence also in the Samhitā and not in Taittirīya Brāhmaṇa.

इत्यादौ वाजसनेयिब्राह्मणे तैत्तिरीयब्राह्मणे* च प्रपञ्चितम् ॥ ७२ ॥

सेतुयात्रां समाप्य पुनः प्रत्यागतस्य कर्तव्यमाह—

पुनः प्रत्यागतो वेश्मवासार्थमुपसर्पति ॥ ७२ ॥

सपुत्रः सह भृत्यैश्च कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

गाश्चैककशतं दद्याच्चतुर्विद्येषु दक्षिणाम् ॥ ७३ ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते ।

इति । ब्राह्मणानां प्रसादो नाम-विपापो विशुद्धस्त्वमसीत्येवमाद्युक्तिः । इदं च व्रतं गुणविहीनस्य ब्राह्मणस्य वधे द्रष्टव्यम् । अस्मिन्नेव विषये व्रतान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

‘पात्रे धनं वा पर्यातं दत्वा गुद्धिमवाप्नुयात्’ ॥

(या. सृ. ३. २५०)

इति । विद्या-तपोयुक्ते पात्रे गो-भू-हिरण्यादिकं जीवनोपाय-पर्यातं दद्यात् । वा शब्देन सर्वस्वं सपरिच्छेदं वा गृहं दद्यात् । तदाह मनुः—

लेखकप्रमादो वा माध्रवाचार्यस्यैव नाम विस्मृतिर्वेति न ज्ञायतेत्यलं महतां प्रमादोदघाटनेन ।

* ‘उषा वा’ इत्येतद्वाक्यं न तैत्तिरीयब्राह्मणे दृश्यते । अपि तु तैत्तिरीयसंहितायामेव वर्तते ‘तैत्तिरीयब्राह्मणे’ इति तु प्रामादिकमेवति प्रतिभाति ।

१. C. and F. read सहपुत्रः सह भृत्यैश्च, J. सहपुत्रः सभृत्यैश्च and K. L. सपुत्रः सहभृत्यश्च all for सपुत्रः सह भृत्यैश्च. २. B. D. and H. read चातुर्विद्येषु and E. I. चातुर्विद्येषु for चातुर्विद्येषु. ३. B. D. and I. omit आत्मणस्य. ४. C. and F. read घृतं for धनं.

‘सर्वस्वं वां वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत्* ।

धनं वा जीवनायाऽलं गृहं वा सपरिच्छदम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. ७६)

इति । अपुत्रस्य सर्वस्वदानं पुत्रवतः सपरिच्छदं गृहदा-
नमिति व्यवस्था ॥ ७२-७३ ॥

अथान्यमुनिप्रणीतानां त्रतविशेषाणां व्यवस्थां वर्णयामः।
तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमामुयात्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २४३.)

इति । स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःकपाल-ध्वजवान्—

‘कृत्वा शवशिरोध्वजम्’ ।

(म. स्मृ. ११. ७२)

इति मनुस्मरणाच्च ।

‘ब्राह्मणो ब्राह्मणं पातयित्वा तस्यैव शिरःकपाल-
मादाय तीर्थान्यनुसंचरेत्’ ।

(शा. स्मृ. ९. २६)

* अत्रायमर्थवादः ‘धनं वा जीवनायालम्—इति । यावता धनेन द-
र्शन प्रतिग्रहीतुर्जीविनं पर्याप्तं भवति तावता धनेन तस्मै जीवितं दत्तं भवति
एतदेव साध्यम् ।

१. The text reads स वेश्विद्युषे for वा वेश्विदे. २. H. reads जीवनायात्म-
हं for जीवनायाल. ३. Except A, all others omit पुत्रवतः. ४. H. reads
कपालो for कपाली.

इति शातातपस्मरणाच्च । एतदुभयं पाणिनैव प्राश्यम्—
‘खट्वाङ्गः-कपोलपाणिः’ ।

(गौ. स्मृ. २२. ४)

इति गौतमस्मरणात् । खट्वाङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरः-
कपोलात्मको ध्वजो गृह्णते । भिक्षार्थं त्वन्यदेव मुत्केपालं
प्राश्यम् ।

“मृण्यकपोलपाणिर्भिक्षायै ग्रामं प्रविशोत्” ।

(गौ. स्मृ. २२. ६)

इति गौतमस्मरणात् । तथा शङ्खोऽपि—

‘ब्रह्महा परिषदानुमतः खट्वाङ्गी गर्दभाजिनी
मृण्यपात्रपतितशिष्टाञ्चभोजी स्वकर्म विख्याप-
यन् चरेद्वैक्षयमेककालाहारः । शून्यागार-नदी-

* अस्मद्वृष्टगौतमस्मृतिपुस्तकेषु नेदं सूत्रं कुत्राप्युपलभ्यते । नां
व्याख्याकृता हरदत्तेन विवृतम् । भिक्षार्थं मृण्यपात्रं प्राश्यमित्यपि
तस्य सम्मतमिति प्रतिभाति । यतस्तेन ‘खट्वाङ्गः’ इत्येतत्सूत्रव्याख्यायां-
‘खट्वाङ्गः दक्षिणे पाणी । कपोलं सब्ये भिक्षार्थं पानीयपानार्थं भोजनां
च । तथा चापस्तम्बः—

‘पुरुषशिरः प्रतिपानार्थमादाय खट्वाङ्गं दण्डार्थं’ ।

(आ. ध. सू. १. १०. २७. ३१)

इत्युक्तम् ।

१. B. D. G. omit this:—

एतदुभयं पाणिनैव प्राश्यम् ।

‘खट्वाङ्गः-कपोलपाणिः’ ।

इति गौतमस्मरणात् ।

२. I. J. does not insert -कपोल-. ३. B. D. and G. omit मृण्. ४. I.
reads -भिक्षाङ्ग- for -शिष्टाङ्ग-.

पर्वत-वृक्षमूल-गुहानिकेतनः स एवं द्वादशे वर्षे
शुद्धिमाप्नोति' ।

(शं. स्मृ. १६. ९)

इति । वनादिवासिना तेन भवितव्यम् । यथाह मनुः—

'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् ॥(७२)

कृतवापनो वाँ निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।

आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रतः' * ॥ (७८)

(म. स्मृ. ११. ७२-७८)

इति । 'कृतवापनो वा' इति वाशब्देन जटाधारणेन सह
विकल्पोऽवगम्यते † । अत एव संवर्तः—

'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि वालवासा‡ जटी ध्वजी' ।

(सं. स्मृ. १०९)

इति । लोहितमृण्मयखण्डशारावेण भिक्षा याह्या । तथा-
चापस्तम्बः—

* तृण-पर्णादिकृतो निकेतो वर्षातप-शीतत्राणादिहेतु गृहं कुटी ।
द्वादशाब्दिकव्रतस्यैव 'कृतवापन' इत्यादिविशेषः । गोविन्दराजस्तु 'समा-
से द्वादशे वर्षे' (म. स्मृ. ११. ८१) इत्यभिधानात् द्वादशवार्षिकस्यायं
गुणविधिरिति मन्यते ।

† नायं विकल्पो मेधातिथ्यादिसम्मतः ।

‡ लोमवद्वसन इत्यर्थः ।

१. G. substitutes स केतनं for स एवं; while I. omits स. २. G. reads
तथा च for यथाह. ३. The text substitutes -समाः for -अब्दानि. ४. The
text omits वा. ५. E. and H. substitute भासने for आश्रमे. ६. The
text substitutes गो-याह्याणहिते रतः for सर्वभूतहिते रतः. ७. The text reads
प्रसम्प्रस्तु वने गच्छेत् वल्कवासा for अस्महा द्वादशाब्दानि वालवासा.

‘लोहितकेन मृणमयखण्डशरावेण भिक्षार्थै ग्रामं प्रविशोत्’।
(आ. ध. सू. १ १०. २४. १४)

इति । अत्र मृष्टं लभ्यते—इति सङ्कल्पमकृत्वा भैक्ष्यमा-
चरेत् । तदाह वसिष्ठः—

‘सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेद्वैद्यमेककालाहारः’।
(व. स्मृ. २१. १)

इति । इदं च भैक्ष्यमशक्तविषयम् । तथा च संवर्तः—

‘ब्रह्मस्तु वनं गच्छेद्वनवासी जटी ध्वजी ।
वन्यान्येव फलान्यश्चन् सर्वकामविवर्जितः॥
भिक्षार्थी विचरेद् ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति ।
चातुर्वर्ण्य चरेद्वैद्यं खट्वाङ्गी संयतैः पुनः ॥
भैक्ष्यं चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः ।
वनवासी ह्यपः स्पृश्येत् सदाकालमनन्दितः॥
रुयापयन्नत्मनः पापं ब्रह्मनः पापकृत्तमः ।
अनेन तु विधानेन द्वादशाब्दं व्रतं चरेत्’॥

(सं. स्मृ. १०९—११२)

१. The text reads as follows:—

खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत् ।

२. G. substitutes यत्र for अत्र. ३. E. reads मिष्टं for मृष्टं. ४. B. and D. omit चरेत्. ५. The text reads वल्कवासा, B. C. D. F. and J. वाल-
वासाः and H. वनवासां all for वनवासी. ६. The text reads च चरेद् for
विचरेद्. ७. G. reads संयुतैः for संयतैः and J. खट्वाङ्गीलियितः for खट्वाङ्गी
संयतैः. ८. B. and D. ह्यपःस्पृश्य, C. and F. हुपस्पृश्या and E. G. and
H. ह्यपःस्पृश्यात् all for ह्यपःस्पृश्येत्; while the text स पापश्च for the
same. ९. H. reads पापकृत्तमः for पापकृत्तमः and the text reads this
line as follows:—

रुयापयन्नत् तत् पापं ब्रह्मनः पापकृत्तमः ।

इति । नियमान्तराण्याह यमः—

‘अथ वै ब्रह्महत्यायां खद्वाङ्गी मितभोजनी ।
मृण्मयेन कपालेन स्वकर्म शावयस्तथा ॥
ब्राह्मणवसथान् सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत् ।
शोचन् विनिन्दन्नात्मानं संस्मरन् ब्राह्मणं च तम्* ॥
चरेद् व्रतं यथोद्दिष्टं देव ब्राह्मणपूजकः ।
एवं दृढव्रतो नित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥
सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंङ्कलितानि च ।
सञ्चरेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तिर्विजते ॥
ब्रह्मप्रे देहि मे भिक्षामेनो विख्याप्य सञ्चरेत् ।
एककालं चरेद्वैष्यमलब्धवोपवसेहिनम् ॥
एवं सञ्चरमाणस्तु ब्रह्महत्यां ब्रुवन् सदा ।
पूर्णं तु दादशो वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहनि’ ॥

(य. स्मृ. ६. २१-२६)

इति । ब्रह्मचर्यादिनियममाह गौतमः—

‘खद्वाङ्ग-कपालपाणिर्वा द्वादशसंवत्सरान् ब्रह्म-
चारी भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत् कर्मचक्षाणः

* यस्तेन हतः तं ब्राह्मणं संस्मरन् । ‘ब्रह्मप्रे देहि मे भिक्षाम्’—
इति एनः पापं विख्याप्य भिक्षेत् ।

१. C. and F. read विषयान्तराणि for नियमान्तराणि. २. G. and I. read
मितभोजनः for मितभोजनी. ३. B. D. I. read ख्यापयन् for शावयन्. ४. B.
D. read देवागाराणि च विवर्जयेत् for सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत्. ५. B. and
D. substitute -पूजनः for -पूजकः. ६. We follow here A. and I.; while
all others read भूषणप्रे. ७. B. D. E. and I. substitute अभिख्याप्य for
विख्याप्य. ८. A. B. C. D. and F. read ब्रह्महत्या for ब्रह्महत्यां. ९. G.
H. read भैश्य- for ब्रह्म- and B. and D. चर्यव्रतानि for चर्यविनियमम्.
१०. I. reads खद्वाङ्गी for खद्वाङ्ग-; while except A. and I. the text all
others omit शा.

(४) यथोपक्रमेत् सन्दर्शनादार्थस्य ।

(५) स्थानासनाभ्यां विहरन् सवनेषूदको-
पैस्पशी गुद्धयेत् । (६)

(गौ. स्मृ. २२. ४-६)

इति । काश्यपोऽपि—

‘ पञ्चित्रपाणिर्दण्डी च पञ्चदन्तौ रजस्त्वलः ।
तीर्थांवासी कुशाच्छादी जटिलो व्रह्महा भवेत् ॥
(का. स्मृ. ३. १४)

इति । इयं विशुद्धिरकामकृतब्राह्मणवधविषया । तथा च
मनुरेतह्वादशार्थिकमुपक्रम्य बहूनि व्रतान्यभिधायान्ते नि-
गमयति—

‘इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतो द्विजम् ।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते’ ॥
(म. स्मृ. ११. ८९)

इति । आवृत्तब्रह्मवधे चतुर्थात्प्राग्व्रतमप्यावर्तनीयम् ।
तदाहतुर्मनु-देवलौ—

‘विधेः प्राथमिकादस्माद् द्वितीये द्विगुणं चरेत् ।
तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः’ ॥

१. G. reads यथोक्तक्रमात् and H. यथोपक्रमेत् both for यथोपक्रमेत्

२. Except A. H. I. and the text all others read उक्तपशी for उक्तोपशी

पशपशी. ३. A. and J. substitute काश्यपोऽपि for काश्यपोऽपि. ४. C. and

F. read पञ्चदिग्धी and I. पञ्चदन्तो for पञ्चदम्तो. ५. B. D. read तीर्थवासी

कुशाच्छेदी for तीर्थवासी कुशाच्छादी and all others except A. and J. read

तीर्थवासी for तीर्थवासी.

इति ।

‘यत् स्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सकृत्कृतम् ।
तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मविद्विर्मनीषिभिः’ ॥

इति । तदेतदेवलेन सकृदनुष्ठानस्य सकृत्कृतपापविषय-
त्वाभिधानात् ।

प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तनीयम् ।

इति न्यायाच्चावृत्तौ द्वैगुण्यादिसिंद्धिः । यस्तु न साक्षाद-
ब्राह्मणं हन्ति किंतु तिरस्कारादिवारात्त्रिमित्ततामापद्यते
तम्प्रति सुमन्तुरुराह—

‘तिरस्कृतो यदा विप्रो हृत्वात्मानं मृतो यदि ।
निर्गुणः सहसा कोधादृह-क्षेत्रादिकारणात् ॥
त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् प्रतिलोमं सरस्वतीम् ।
गच्छेद्वापि विगुद्घवर्थं तत्पापस्योति निश्चितम्’* ॥

* यो गुणहीनो विप्रः स्वकीयैः परकीयैर्वा तिरस्कृतः संन् आत्मानं
पापादयेत् । इदं च तिरस्करणं सनिमित्तम् । सहसा कोधात् वा गृह-क्षेत्रा-
दनाशेनापहारेण वा दुःखितः सन् यो म्रियेत तस्य विशुद्धगंथं तिरस्का-
रादिकर्त्री मरणनिमित्तभूतेन तत्पुत्रादिना वा त्रैवार्षिकं व्रतं वा सागर-
झममारभ्योगमपर्यंतं सरस्वतीतीरसेवनं कर्तव्यम् । इदं च निर्गुण-
प्रमरणविषये निमित्तभूतस्य गुणवत् एव । गुणवति मृते त्वधिकम् ।

१. I. does not insert इति. २. C. F. and G. substitute अस्मात् for
त् स्थाद्. ३. B. and D. read पापहर्ता सकृत् for पापं कर्म सकृत्. ४. G.
reads दृष्टा for दृष्टा. ५. G. omits तदेतद्. ६. C. and F. read क्रममणो,
७. and H. अक्रममणो for हस्ताक्रमानं.

इति । निर्निमित्तं भर्त्सने स एव आह—

‘अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि ।

क्रोधादै प्रियते यस्तु निर्निमित्तं तु भर्त्सितः ॥

वत्सरत्रितयं कुर्यात्तरः कृच्छ्रं विगुद्धये’* ॥

इति । यदा तु निर्निमित्ती अत्यन्तगुणवान् आत्मवाती चात्मनिर्गुणः तदेकवर्षमेव ब्रह्महत्यावतं कुर्यात् ।

‘केश-इमश्च-नखादीनामकृत्वां वपनं वने ।

ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो वर्षणैकेन गुद्धयति’॥

इति तेनैवाभिधानात् । यथा हन्ता प्रायश्चित्ती यथा निर्निमित्ती तथैवानुमन्त्राद्योऽपि प्रायश्चित्तभाजः । तथा पैठीनसिः—

‘हन्तां मन्तोपदेष्टा च तथा सम्प्रतिपादकः ।

प्रोत्साहकः सहायेश्च तथा मार्गोपदेशकः ॥

आश्रयः शास्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणः ।

उपेक्षकः शक्तिमांश्चेहोपवक्ताऽनुमोदकः ॥

*निर्गुणविप्रमरणनिमित्तभूतस्य गुणवतः प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदा नीमत्यन्तनिर्गुणमरणनिमित्तस्यायन्तनिर्गुणस्य प्रायश्चित्तमाह । ‘अत्यर्थं निर्गुण’ इति । सनिमित्तभर्त्सने तु न्यूनम् ।

१. B. and D. read निमित्ततो सृते, C. and F. निर्निमित्तता सृते, G. निर्निमित्ततो सृते and H. निर्निमित्ततो सृते all for निर्निमित्तं भर्त्सने.
२. J. reads प्रस्थर्थै for ह्यत्यर्थै.
३. G. reads च for सु.
४. J. reads गर्हितः.
५. C. F. and I. substitute नरः for ततः.
६. H. reads यदा पुनर्नरः निमित्ते for यदा पुनर्निमित्ती.
७. I. reads कृत्वा तु वपनं for अकृत्वा वपनं.
८. B. D. G. H. read अनुमन्त्राद्यरपि प्रायश्चित्तमाह पैठीनसिः.
९. B. and D. read कर्ता for हन्ता.
१०. B. and D. read सशाचारः तथा आयोपदेशकः for सहायेश्च तथा मार्गोपदेशकः;
११. I. reads विकर्मिणाम्.
१२. B. and D. substitute उपेक्षकः for उपेक्षकः and all others except A. and I. read शक्तिमांश्च for शक्तिमांशेऽपि

अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।

तथौ शक्त्यनुरूपं च दण्डं तेषां प्रकल्पयेत् *॥

इति । एतेषां मध्ये यो यो वधस्य प्रत्यासङ्गस्तस्य तस्याकं प्रायश्चित्तम् । विप्रकृष्टस्य तदपेक्षया न्यूनं प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । साक्षात्कर्तुरपि वयोविवेषे प्रायश्चित्तस्य हासो वृत्ति । तदाह यमः—

‘अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वा अप्यूनपोडशः ।

प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति व्याधितश्च तथा स्त्रियः’ ॥

(य. स्मृ. ६. ४१)

इति । क्वचित् कर्तुः प्रतिनिधिमाह स एव—

‘अपूर्णकादशाब्दस्य चतुर्वर्षाधिकस्य च ।

प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता पिताऽन्यो वाऽथ बान्धवः’ ॥

(य. स्मृ. ६. ३)

* दण्डस्तु राजा कर्तव्यः । ननु प्रायश्चित्तकल्पनानन्तरं दण्डपनं न युक्तम् । प्रायश्चित्तेनैव पापापनोदे दण्डस्य वैयर्थ्यं स्यात् । १. पापनिवृत्तिर्न भवेत् ताहि प्रायश्चित्तस्य वैयर्थ्यं स्यात् तस्मात्यायनानन्तरं न युक्तो राजदण्ड-इति चेत्-न । प्रायश्चित्तेन पारलौकिकोषनिवृत्तिर्भवति । ऐहिकदोषनिवृत्यर्थं राजदण्डस्यैव विहितवात् दिक् ।

All, except A. and J. read यथा- for तथा. २. A. substitutes मनु, यमः. ३. B. and D. read व्याधितस्य यथाभयम्; while A. स्त्रियो रोगिण च for व्याधितश्च तथा स्त्रियः. ४. B. and D. read अपूर्णो द्वादशाब्दस्य अपूर्णकादशाब्दस्य. ५. B. D. and G. read मृता-पिता वा येऽस्य बान्धवः; and F. भ्राता पिता वा अन्योन्यबान्धवः. and J. भ्राता-पिता शाऽन्येऽथ यमः all for भ्राता-पितान्यो वा उथ बान्धवः.

इति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘अतो बालतरास्यास्य नापराधो न पातकम् ।

राजदण्डो न तस्यास्त्रिं प्रायश्चित्तं च नेष्यते’ ॥

(य. स्मृ. ६. ४)

इति तत् प्रायश्चित्ताल्पत्वाभिप्रायम् । न पुनः सर्वात्मना
तदभावप्रतिपादनपरम् ।

‘पादो बालेषु द्यतव्यः सर्वपापेष्वर्यं विधिः’ ।

(वि. स्मृ. १. ४६)

इति विष्णुना बालस्य पादाभिधानेन बालतरस्य ततो
उज्यल्पत्वावगमांत् । यद्वा माभूद्वाल्मीतरस्य पापम् । वचने
साक्षात्त्रिवारणात् । नह्यस्ति वचनस्यातिभारः । यत्तु पुनर्म
ध्यमाङ्गिरोवचनम्—

‘गवां सहस्रं विधिवत् पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।

ब्रह्महा विप्रमुच्येत् सर्वपापेभ्य एव सः’ ॥

(अ. स्मृ. २. ३६)

* अतो बालतरस्य चनुर्वर्णन्यूनस्य ।

१. C. and F. add the following portion after इति तत्त्वे—

‘द्विगुणं सवनस्थे तु भ्राताणे ब्रतमार्शेत्’, इत्येतद्वाक्याविहितद्विगुणपरम् ।

२. B. and D. read प्रायश्चित्तं न विद्यते; while G. reads प्रायश्चित्तं विद्यते for प्रायश्चित्तं च नेष्यते. C. and F. read न वेष्यते for च नेष्यते.

३. I. substitutes -प्रायेण for -प्रायम्. ४. B. and D. read बालस्य for बालेषु; while E. and I. substitute सर्ववर्णेषु for सर्वपापेषु. ५. H. reads बालवर्णे for बालस्

६. B. D. G. and H. substitute अल्पस्वप्नवग्नतव्यम् for अल्पत्वावगमात् ७. C. and F. read बालस्य तु पापम्. for मा भूद्वालतरस्य पापम्. ८. B. and D. read विवारणात् for निवारणात्. ९. B. D. E. and I. omit तु. १०. I. reads ब्रह्महाऽपि प्रमुच्येत् for ब्रह्महा विप्रमुच्येत् and substitutes च for च

इति—तत्त्व—

‘द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्’ ।

(या. स्मृ. ३. २५२)

इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणव्रताचरणाशक्तस्य वेदितव्यम् ।

प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । यदपि शज्ज्ववचनम्—

‘प्रमाण्य द्वादश संवत्सरान् षट् त्रीन् सार्धं संव-
त्सरं च व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गोसैहसं तस्या-
र्धमर्धं च दद्यात् । सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण’ ।

इति तदाचार्यादिहननविषयम् । तथा च दक्षः—

‘सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

आचार्ये शतसाहस्रं सोदर्ये दत्तमक्षयम् ॥ (२६)

सम-द्विगुण-साहस्रमानन्त्यं च यथाक्रमम् ।

दाने फलविशेषःस्यात् हिंसायां नद्वदेव हि’ ॥ (२५)

(द. स्मृ. ३. २५—२६)

इति । यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम्—

‘विर्प्हारण्ये कुटीं कुत्वा वाग्यतः शवशिरो-

ध्वजः शाणीपक्ष आत्मन्युपरि जान्वाऽच्छादयेत्’ ।

(आ. ध. सू. १. १. २४. ११)

१. C. and F. omit त्रीन् and I. quite mistaken here. २. B and D. read इशसहस्रं तदर्थं तस्यार्धमर्द्दं च, C. F. शतसहस्रं तस्यार्धमर्द्दं च, G. अशुतसहस्रं तस्यार्द्दमर्द्दं च and G. शतसहस्रं तदर्द्दं तस्यार्धमर्द्दं च all for गोसहस्रं तस्यार्द्दमर्द्दं च. ३. J. adds च after आनुपूर्व्येण. ४. I. reads निति. ५. From यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम् to तस्मादस्मदुक्तौ व्यवस्था उत्तीर्णी इति; the including portion between these two sentences is not found in all other manuscripts except A. and H. We doubt not whether the portion belongs to the author. F. also includes this portion, but there is a note in the margin अयं यन्यः पूर्वान्ङ्गपृष्ठान्त्यप-केस्थो बोद्धुषः and the folio 140, page 2. ६. The text reads this Sûtra एवंये कुटीं कुत्वा वाग्यतः शवशिरध्वजोर्धशाणीपक्षमधोनामयुपरि जान्वाच्छादय-

इत्युपक्रम्य—

‘गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा एतदेव व्रत-
मोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् । (२४) नौ-
स्मिंश्लोके प्रत्यापन्तीर्विद्यते’ । (२५)
(आ. ध. सू. १. १. २४-२५)

इति तन्याता पित्राचार्यादिविषयम् । तथा च भविष्य-
त्वुराणे—

‘मातरं पितरं हत्वा सोदर्ये भ्रातरं तथा ।
गुरुं हत्वा श्रोत्रियं च ॥

इत्युपक्रम्य अस्यैव प्रायाश्चित्तस्य विधानात् । शाणीपिक्षः
शाणसूत्रमयवस्थैकदेशः । जा उत्तमादुच्छ्वासात् जा मरणात् ।
प्रत्यापत्तिः व्यवहारः । अत्राशक्तस्य शद्ग्रह आह—
‘प्रमाण्य द्वादशसंवत्सरात् पद्मीन् सार्धं
संवत्सरं च व्रतान्यादिशोत् । तेषामन्ते
गोसहस्रं तदर्थं तस्यार्धमर्थं च दद्यात् ।
सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण’ ।

इति ।

‘एतदेव व्रतमोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत्’ ।

इति अत्रासमर्थे द्वादशवार्षिकव्रतचर्यानन्तरं गोसहस्रदानं
कुर्यात् । तत्राप्यशक्तस्य पद्मार्षिकव्रतचर्यानन्तरं अर्थं गवां
सहस्रम् । तत्राप्यशक्तस्य विवार्षिकव्रतचर्यानन्तरं सार्धग-

१. The text reads this . . . कर्मसमाप्तमन्तेतत्र विधिनां तमादुच्छ्वा-
माच्चरेत् । २. The text adds अस्य after न. ३. E. reads तदर्थं गोसहस्र-
सहस्रानं for अर्थं गवां सहस्रम् and II. reads अर्थं गवां for अर्थं गवां सहस्रम् ।
४. E. reads ज्यवद्व्रतानन्तरं तस्यार्थं पञ्चशतार्द्देव वानं for विवार्षिकव्रतचर्या-
नन्तरं सार्धशतदूयं गवाम् ।

तद्वयं गवाम् । तत्राप्यशक्तस्य सार्थसंवत्सरब्रतेचर्या । अनन्तरं पञ्चविंशत्युन्नरशतमिति सर्ववर्णानां शक्त्यनुसारेण आनुपूर्व्येण क्रमेण द्वादशवार्षिकादिगोसहस्रादीनां समुच्चयो भवति । एतच्च पूर्वोक्तविपय एव कल्पनीयम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुहत्वात् ।

ननु—द्वादशवार्षिकादिव्रतचतुष्टयं गोसहस्रादिदानचतुष्टयसाहितमाभिधाय—

‘सर्वैषां वर्णानामानुपूर्व्येण’ ।

इत्यभिधानात् ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य क्रमेण व्रतचतुष्टयविधानं किमिति न स्यात्? । मैवम् ।

‘पर्षद् या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा भवेत् ।

वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम्’ ॥

(अं. स्मृ. ३. १६)

इति । तथा—

‘गृद्रो वा ब्राह्मणं हत्वा प्रायश्चित्तचतुष्टयम्’ ।

इति यथाक्रमं अद्विरो-भविष्यत्पुराणवचनाभ्यां ब्राह्मणपेक्षया इतरवर्णानामधिकप्रायश्चित्तविधानात् । तस्मादस्मदुक्तैव यवस्था ज्यायसी इति ।

ननु—एवं वचनान्तरं साक्षित्वैर्नोदाहृत्य यत्र विशेषव्यवयोच्यते तत्र साऽस्तु । यत्र त्वन्तरं रैव वचनान्तरं व्यवस्थोच्यते तत्र स्वकपोलकल्पिता कथं श्रद्धेया?— इति चेत् । मैवम् । सृतिकारैरेवं कल्पनीयत्वाभिधानात् । तथा च देवलः—

१. E. adds अर्थं गवां after व्रतचर्याःतरम्. २. I. omits एव; while except A. B. D. and G. all others read सृतिकारैरेव for सृतिकरैरेय.

‘जाति-शक्ति-गुणापेक्षं सकृद्गुद्धिकृतं तथा ।
अनुवन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्’ ॥

इति । यदिदं द्वादशवार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं तद द्वादशे वर्षे
सम्पूर्णे वा समापनीयं अर्वाग्वा ब्राह्मणवाणादिनिमित्तलाभे ।
तथा च शङ्खः—

‘द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति । अन्तरा वा ब्राह्मणं
मोचयिन्वा । गवां द्वादशानां परिव्राणात् ।
सद्य एवाश्वमेधावभृथस्नानादा पूतो भवति’ ।

इति । एवं च सति यद् याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘ब्राह्मणस्य परिव्राणाद् गवां द्वादशकस्य वाँ ।
तथाश्वमेधावभृथस्नानादा शुद्धिमाप्नुयात् ॥
दीर्घ-तीव्रामयप्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।
दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वाँ ब्रह्महा शुचिः ॥
आनयि विप्रसर्वस्वं हतं, घातित एव वा ।
तन्त्रिमित्तं क्षतः शास्त्रैर्जीवन्नपि न दुष्यन्ति’* ॥

(या. स्मृ. ३. २४४—२४६)

* यश्वौर-व्याघ्रादिभिर्व्यापायमानं कमपि ब्राह्मणं आत्मप्राणान् अन्ते
कृत्वा त्रायति द्वादश गावो वा प्राणसङ्कटान्मोचयति सोऽसम्पूर्णेऽपि द्वा-
दशवार्षिकप्रायश्चित्ते शुद्धो भवति । एवमेव परकीयस्यास्वमेधे अवभृ-

१. B and D. read वधकृत for शुद्धकृतं. २. G. and I. read द्वादशवर्षे
for द्वादशे वर्षे; while B. and D. द्वादशवर्षे त्वद्दसंपूर्णे वा for द्वादशे वर्षे संपूर्णे
वा. ३. Except A. all others read स यावा अश्व for सद्य एवाश्व. ४. The text substitutes च for वा. ५. Except B. D. and the text
others read स्नानात् शुद्धिमाप्नुयात् for स्नानादा शुद्धिमाप्नुयात्. ६. C. and
F. substitute इत्या for दृष्टा. ७. The text reads तु for वा. ८. The text
reads विशुद्धयति for न दुष्यन्ति.

इति न तद्रतान्तराभिप्रायम् । किंतु समाप्तिकथनानि-
प्रायम् । व्रतान्तराणि तु मनुराह—

‘लक्ष्यं शख्मृतां वा स्याद्विषामिच्छयाऽत्मनः ।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्वे विरवाकशिराः ॥
यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिदिश्वजिद्रूचां वा त्रिवृताऽग्निष्ठुताऽपि वा* ॥
जपन् वाऽन्यतमं वेदे योजनानां† शतं व्रजेत् ।
ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ् नियतेन्द्रियः ॥
सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायापपादयेत् ।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥

॥ख्यकर्माङ्गभूतस्त्रानसमये स्वकन्मयं विख्यात्य स्त्रात्वा शुद्धो भवति । तथा
हुकालव्यापिना दुःसहेन कुष्ठादिरोगेण पीडितं ब्राह्मणं गां वा पथि दृष्ट्वा
नेहजं कुर्याचेत् ब्रह्महा शुद्धो भवति । अपद्वतसर्वस्वतयावसीदतो विप्रस्य
गो-भू-हिरण्यादिद्रव्यं सर्वे प्रत्यानीय यस्तस्य विप्रस्य रक्षणं करोति स
वेशुद्धो भवति । विप्रसर्वस्वप्रत्यानयनप्रयत्ने मृतः शस्त्रैः क्षतो जीवन्न-
पि वा शुद्धत्वेव ।

* त्रिवृता त्रिवृत्स्तोमेन । अग्निष्ठुता अग्निष्ठोमेन ।

† यं कमपि वेदं जपन् शतयोजनं गच्छेत् । योजनं षोडशसहस्र-
हस्तात्मकम् । यथोक्तम्—

‘द्वादशाङ्गुलिकशशङ्गुस्तद्वयं तु शयः स्मृतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुः सहस्रिकः ॥
चतुष्कं योजने तत्स्यादिति मानं व्यवस्थितम्’ ।

१. Except A. all others omit तु. २. J. reads लक्ष्यः for लक्ष्यं. ३. G.
reads वेदं for वेदैः. ४. G. substitutes त्रजन् for व्रजेत्. ५. B. and D.
read मितभुक्त्वाऽज्ञतेन्द्रियः for मितभुङ् नियतेन्द्रियः. ६. A. reads वेदविदि-
न्द न the text omits वा and reads वेदविदुषे.

हविष्यभुग्वाऽनुचरेत् प्रतिशोतः सरस्वतीम् ।
जपेद्वा नियताहारत्विर्वेदस्य संहिताम्*॥

(म. स्मृ. ११. ७३-७७)

इति । एते सर्वे पक्षाः कामकारा-कामकारविद्वदविद्वदि-
षयत्वेन व्यवस्थापनीयाः । कामकृतात्यन्ताभ्यासे तु याज्ञ-
वल्क्य आह—

‘लोमभ्यः स्वहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।
मैज्जान्तं जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाकमम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २४७)

इति । द्वात्रिंशत्महस्तहस्तैरपि योजनं भवति । यथोक्तं लीलावत्याम

* यदोदरैरंगुलमष्टसंख्यै-
हस्तोऽकुलैः पद्मिणैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः
क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥
स्याग्नोजनं क्रोशचतुष्टयेन
तथा क्राणां दशकेन वेशः’ ॥

इति । देशभेदेनानयोर्बर्यवस्था जेया ।

* यशपीमानि सर्वाण्यपि प्रायश्चित्तानि न वर्णविशेषाभिधानपुरमा
रमभिहितानि तथापि अन्यत्रोक्ता व्यवस्था अत्रानुसन्धेया । तद्यथा-
शस्त्रभृतां लक्ष्यत्वं अप्रिपतनं सर्वस्त्रदानं जीवनपर्याप्तधनदानं गृहदानं
सरस्वत्यनुगमनं च सर्ववर्णसाधारणम् । अश्वेधो राज्ञ एव । गो-
सवो ब्राह्मणस्यैव । अन्ये त्रैवर्णिकानाम् । तत्र गोसवाश्वेधौ कलौ वर्णै-
वर्णभेदेन प्रायश्चित्तस्य द्विगुण-त्रिगुणादिको भेदस्वये आचार्येणोक्तं
अत्रानुसन्धेयः ।

१. The text reads अनुसरेत् for अनुचरेत्. २. B., D. and J. read
प्रतिशोतां for प्रतिशोतः. ३. The text reads मज्जान्तं for मज्जान्तं.

इति । तत्राष्टौ मन्त्रानाह वर्सिष्ठः—

‘लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वासये ।

इति प्रथमाम् ।

त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये ।

इति द्वितीयाम् ।

लोदितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वासये ।

इति तृतीयाम् ।

मांसं मृत्योर्जुहोमि मांसेन मृत्युं वासये ।

इति चतुर्थाम् ।

मेदोऽ मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वासये ।

इति पञ्चमीम् ।

स्नायुं मृत्योर्जुहोमि स्नायवा मृत्युं वासये ।

इति पष्ठीम् ।

१. All others except A. and I. read नथा for तत्र ; while C. and F. omit the following :—

..... लोमप्रभृति वै ततुम् ।

मज्जान्तं ब्रह्माद्यपि मत्त्ररनिर्यथाक्रमम् ॥

इति । तत्राष्टौ मन्त्रानाह वर्सिष्ठ—

‘लोमानि मृत्योर्जुहोमि. ।

These Mantras are found in all manuscripts and the text, but they appear different from one another. I. substitutes नाशय for वासये in all the Mantras and except A. G. and the text all others read प्रथमम् or प्रथमाम् and so on in masculine instead of feminine, while G. omits the following :—

प्रथमाम् । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये । इति द्वितीयाम् ।

लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वासये । इति.

and substitutes आश्रयति for वासये इति in the first and the fourth Mantra. ३. The text interchanges this Mantra for the sixth. ४ The texts, two Bombay editions and one Benares edition with commentary reads स्नावाभि- and स्नावर्भिः स्नायु for and स्नायवा.

अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं वासये ।
इति सप्तमीम् ।

मज्जानं मृत्योर्जुहोमि मज्जाभिर्मृत्युं वासये ।
इति अष्टमीम् ।

(व. सू. २०. २६)

इति । मरणान्तिकस्येद्वैशस्य सर्वस्य व्रतस्य कामकार-
विषयत्वं मध्यमाद्विश आह—

‘प्राणान्तिकं च यत् प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः।
तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नाव संशयः ॥
यः कोमतो मदापापं नरः कुर्यात् कथंचन ।
न नस्य गुद्धिर्निर्दिष्टा भृगवमिपतनादृते’ ॥

इति । यतु सुमन्तुनोक्तम्—

‘ब्रह्महा संवत्सरं कुच्छ्रं चरेत् । अधःशायी
त्रिष्वणस्नायी कर्मवेदको भैश्याहारो दिव्यनदी-
पुलिन-सङ्घमा-५५श्रॅम-गोष्ठ-पर्वत-प्रस्तवण-तपो-
वनविहारी स्यात् स्थान-वीरासनी । संवत्सरे पूर्णे
हिरण्यमणि-गो-धान्य-तिल-भूमि-सर्पापि ब्राह्म-
णेभ्यो ददन पूतो भवति’ ।

१. I. reads मज्जां for मज्जानं and मज्जाया for मज्जाभिः; while all other
except A. and the text substitute मज्जां for मज्जाभिः. २. G. and I.
do not insert इवैशस्य. ३. G. and J. read कामेन for कामतः. ४. A.
reads कुर्यात् विप्रः for नरः कुर्यात्. ५. Except A. and I., all others read
त्रिष्वणी for त्रिष्वणस्नायी; while B. D. and I. कर्मवेदकः for कर्मवेदक
६. B. and D. read भिक्षाहारी for भैश्याहारो. ७. II. reads -संगमाश्रये
गोष्ठपर्वत- for -संगमाश्रमगोष्ठ-पर्वत-. ८. G. reads ब्राह्मणो इव्यात्; while I
substitutes इव्यात् for ददन.

इति तदपहन्तुर्मूर्खस्य धनवतो जातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यम् । यत् पुनर्वासिष्ठवचनम्—

‘द्वादशरात्रमब्भेक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्’ ।

(व. सू. २३. ३८)

इति तन्मनोवासितब्रह्महत्यस्य तदैवोपरतजिघांसस्य वेदतव्यम् । यत् पुनः पद्मिंशनमत्वचनम्—

‘षण्डं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।

चान्द्रायणं प्रकुर्वीत पराकदयमेव च’ ॥

इति तदप्रत्यानेयपुंस्वस्य* सप्रत्ययवधे† द्रष्टव्यम् । अप्रत्ययवधे तु बृहस्पतिराह—

‘अरुणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते ।

शुद्धयेत् विषवणस्नायी त्रिरात्रोपोषितो द्विजः’ ॥

* अप्रत्ययेये पुनरानयितुमशक्ये पुंस्वं यस्य । षण्डस्तावच्चतुर्दशविधः पूर्वमाचारकाण्डे विवाहप्रकरणे उक्तः । तत्र केपांचित् कालान्तरे औपधादिना पुंस्वं प्रत्यानेतुं शक्यं भवतीति प्रसिद्धमेवायुर्वेदविदाम् ।

† अत्र—

‘प्रत्ययोऽधीन-शपथ-ज्ञान-विश्वासेहतुतृ’ ।

(नामलिंगानुशासने ३. ३. १५७)

इति कोशात् प्रत्ययो ज्ञानम् । तच—

‘जायतसंस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयानितः’ ।

(ग. पु. १. १३६. १३)

इति गारुडात् संस्कारजन्यम् ।

१. B. and D. omit the following :—

‘यत्पुनर्वासिष्ठवचनम्’—

‘द्वादशरात्रमब्भेक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्’ ।

इति । तन्मनोवासितब्रह्महत्यस्य तदैवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यम् । while II. substitutes वसिष्ठेनोन्नत् for the same. २. G. reads अभ्यभेक्षो for अब्भेक्षो. ३. G. reads ब्रह्महत्यायाः for ब्रह्महत्यस्य. ४. B. D. and G. read बद्मिंशनमते वक्षनम् for पद्मिंशनमतवचनम्. ५. I. reads प्रत्ययवधे for सप्रत्ययवधे.

इति । एतानि द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियदेस्तु द्विगुणादिकम् । यदाहाद्विराः—

‘पर्षद् या ब्राह्मणानां तु सा राजां द्विगुणा मता ।

‘वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च ब्रतं स्मृतम्’ ॥

इति । प्रजापतिरिपि—

‘द्विगुणं त्रिगुणं वैत्र चतुर्गुणमथापि च ।

क्षत्रियविद्यगृहजातीनां ब्राह्मणस्य वधे ब्रतम्’ ॥

इति । यत्तु चतुर्विंशतिर्भवचनम्—

‘प्रायश्चित्तं यदाम्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।

पादेनं क्षत्रियः कुर्यादर्थं वैश्यः समाचरेत् ॥

गृहः समाचरेत् पादमशेषेष्वपि पाप्मसु’ ।

इति तत् प्रानिलोम्यानुष्ठितचतुर्विंशतिर्भवचनम् । मूर्धावसिक्तादीनामपि दण्डवत् प्रायश्चित्तं समूहनीयम् दण्डतारतम्यमाह याज्ञवल्क्यः—

‘दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युच्चरभैरः’ ।

(या. स्मृ. २. २०६)

इति । एवं च सति मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणादतिरिक्तं* क्षत्रियादूनमर्थ्यर्थद्वादशवार्षिकं भवति । अन-

* अतिरिक्तं अधिकम् । ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकं विहितं, क्षत्रियस्य तद द्विगुणं चतुर्विंशतिवार्षिकं भवति । तत्र क्षत्रियादूनं ब्राह्मणादधिकं अष्टादशवार्षिकं मूर्धावसिक्तस्य देयमित्यर्थः ।

१. J. omits यत्तु; while G. and H. omit तु. २. G. and H. read चतुर्विंशतिमते बचनम् for चतुर्विंशतिमतबचनम्. ३. Except A. and H. all others do not insert ब्राह्मणादतिरिक्तं. ४. C. and F. read मध्यस्ये इति वार्षिकं, E. भवत्यर्थं द्वादशवार्षिकम्, and J. भवत्यद्वादशवार्षिकम् all for जन्मर्थद्वादशवार्षिकम्.

त दिशो प्रातिलोम्योत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तमूढ़नीयम् । तथो-
माश्रमिणामपि* प्रायश्चित्तारतम्यमङ्गिरसा दर्शितम्—

‘गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि ।
शौचवच्छोधनं कुर्युर्वाक् ब्रह्मनिदर्शनात्’ ।

इति । प्रकान्तप्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो
वन्ति । तथा च हारीनः—

‘ प्रायश्चित्तेऽयवसिते कर्ता यदि विपद्यते ।
पूनस्तदहरेव स्यादिह् लोके परत्र च ’ ॥
• (वा. स्मृ. २१. ९)

इति । व्यासोऽपि—

‘धर्मार्थं यतमानस्तु न चेत् शक्नोति मानवः ।
प्राप्नो भवति तत् पुण्यमव्र मे नास्ति संशयः’ ॥
(व्या. स्मृ. ३. ४१)

इति । वधोद्यमेषपि वधप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । तदाह
ज्ञवलक्ष्यः—

‘ चरेद्वत्महत्वाग्पि घातार्थं चेत् समागतः ’‡ ॥
(था. स्मृ. ३. २५२)

* उत्तमाश्रमिणः आजन्मब्रह्मचारिणः वानप्रस्था यत्यशेषत्यर्थः ।

† धर्मार्थं यतमानः पापक्षालनार्थं प्रायश्चित्तं कर्तुं प्रवृत्तः ।

‡ अत्र घातार्थं चेत् समागतः इत्यनन्न हननसाधनमुद्यम्य केवलमा-
नमेव न विवक्षितम् । किंतु ब्राह्मणादिहनने कृतनिश्चयस्तद्वयापाद-

1. I. substitutes दृशा for दिशा. 2. C. and F. read तथा श्रमिणाम् and
प्रोक्ताश्रमिणाम् for तथोन्तमाश्रमिणाम्. 3. B. and D. read -गतो ब्रह्म-
नात्, C. and F. अर्वाक् ब्रह्मणि दर्शनात् both for अर्वाग्ब्रह्मनिदर्शनात्.
G. and A. read प्रकान्तस्य प्रायश्चित्तस्य. ५. I. reads व्यवसिते
अयत्नसिते ६. I. reads मृत्येत् क्रांउपि मानवः for न चेच्छक्नोति मानवः.

इति । यथावर्णमित्यनुवर्तते । अत एव स्मृत्यन्तरम्—
 ‘अहत्वाग्पि यथावर्णं ब्रह्महत्यावतं चरेत्’* ॥
 (शा. स्मृ. १. २६)

इति ॥ ७२-७३ ॥

सेवनस्थस्त्रीवधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह—
 सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्यावतं चरेत् ॥ ७४ ॥
 इति । आहिताग्निर्जया पतिव्रता सवनस्था । अत एवा-
 द्विराः—

‘आहिताग्निर्द्विजाप्यस्यै हत्वा पत्नीमनिनिदत्ताम् ।
 ब्रह्महत्यावतं कुर्यादावैयीप्रस्तथैव च’ ॥
 (अं. स्मृ. ३. ११)

इति ॥ ७४ ॥

नार्थं सम्यगागत्य घातसाधनप्रहारे कृते कर्यचित् प्रतिघातादिप्रवच-
 वशादसौ न मृतमदा भ्रह्मा यथावर्णं ब्रह्महत्यादि व्रतं चरेत् इत्यर्थः ।

* ननु—ब्राह्मणादिहनने यत् प्रायश्चित्तमुकं तदेव तदभावेऽपि
 कथमुच्यते? । उशमस्य क्रियानिवृतश्च समानो दण्ड इत्येतदयोग्यमि-
 ति चेत् । न । हननाभावे पादोनमेव प्रायश्चित्तमिति श्रूपः । अत एव-
 ‘औपदेशिकेभ्यो न्यूनत्वात् अतिदेशिकानां पादोनान्येव ब्रह्महत्यादिव-
 तानि द्वादशवार्षिकादीनि भवन्ति’—इति विज्ञानेश्वरः ।

१. B. and D. omit the following :—

सवनस्थस्त्रीवधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह—
 सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्यावतं चरेत् ॥ ७४ ॥

इति ।

२. I. reads द्विजातस्य for द्विजाप्यस्य and B. C. D. and F. substitute
 तथा for हत्वा; while B. and D. exhibit आहिताग्निर्जया पतिव्रता अत एवा-
 द्विराः after the quoted verse and then read ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तं &c., and
 then again सवनस्थवधस्य &c.

[*विन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्तिः ।
पराशरमतं तस्य सेतुबन्धस्य दर्शनम् ॥
अवध्यनिरूपणेऽतिपातः शास्त्रार्थः स्यादित्यत आह । विन्ध्या-
दुत्तरत इति ।

‘यद्युत्तरे वसेत् पाश्चै विन्ध्यस्य पुरुषोत्तम ।
दक्षिणे वसतश्चेदं न भवेदिति तच्छृणु’ ॥

इति भविष्यपुराणात् दक्षिणदेशस्थितस्य काशीयान्नेति ज्ञेयम् ।
अकामकृते इदं प्रायश्चित्तम् । तत्रैव इदशान्दिकस्योक्तव्यात् । प्र-
तियोजनं प्राजापत्यसम्भवेनास्य तत्समत्वाच्च । कामकृते तु मरणा-
निकमेव ॥ ७५ ॥]

ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तमभिधाय मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमाह—
मद्यपश्च द्विजः कुर्यान्नदीर्घं गत्वा समुद्रगाम् ।
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद्वाह्यणभोजनम् ॥ ७५ ॥
अनडुत्सहितां गां च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ।
इति । पनसादिजन्यं मदकारणं द्रवद्रव्यं मद्यम् । तदाह
इलस्त्यः—

‘पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जुरं तालमैक्षवम् ।
मधूत्यं सौरमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

* दृश्यतेऽयं श्लोको एकस्मिन् (L.) पुस्तके नान्यत्र । माधवा-
गर्हीर्ण व्याख्यातः । अत एव प्रक्षिप्तोऽयमिति प्रतिभाति । तथापि पूर्वा-
रसम्बद्धमवलोक्यात्रावश्यकत्वप्रतीतिरस्माभिः धरणीधरव्याख्यासहितः
गृहीतः ।

१. L. reads तपः for ततः २. B. and D. read विप्राय for विप्रेषु.
Except B. D. G. and I. all others read क्षौद्र-माधूकं for द्राक्ष-माधूकं.
I. reads सौरमारिष्टं, B. and D. सौरमारिष्टं, A. सौरमारिष्टं and H. सौरि-
ष्टं all for सौरमारिष्टं.

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु'* ।

(पु. स्मृ. १. १२-१३)

इति । एकादशानामन्यतमस्य मद्यस्य पाने महानदी-
तीरे चान्द्रायणं चरित्वा ब्राह्मणभोजनं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् ।
तदेतत् कामकारविषयम् । अकामकारे तु वृहस्पतिराह—

'पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्रं चरेद् द्विजः ।
कारयेत्स्य संस्कारं शक्त्या विप्रांस्तु भोजयेत्' ॥

(बृ. स्मृ. ४. २३)

इति । तदेतन्मद्यपानप्रायथिन्तं ब्राह्मणस्यैव । न क्षत्रिय-
वैद्ययोः । मद्यपानस्य ब्राह्मणम्प्रत्येव निषेधात् ।

'यक्ष-रक्षः-पिशाचान्नं मद्य-मांस-सुरासवम् ।
तद् ब्राह्मणेन नात्तद्यं देवानामथता हविः' ॥

इति स्मरणात् ।

* माधूकं 'मोहवा-मोहडा' इति भाषायां प्रसिद्धस्य वृक्षस्य पुष्पेभ्ये
निर्भितम् । सैरो वनस्पतिविशेषः (?) । अरिष्टोनिम्बः तद्वरम् । मिराया-
देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवते मैरेयम् । एवमेकादश मद्यानि । केचिन्-
'माध्वीकं टाङ्गमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम्' ।
इति पठन्ति । तद् एकादशसंख्यापूर्यभावात् चिन्त्यम् ।

१. C. and F. omit the following :—

तदेतत् कामकारविषयम् । अकामकारे तु वृहस्पतिराह—

'पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्रं चरेद् द्विजः ।

कारयेत्स्य संस्कारं शक्त्या विप्रांस्तु भोजयेत्' ॥

इति ।

२. B. and D. substitute च for तु । ३. Except A. and I. all others
read ब्राह्मणेन न पातव्य for तद् ब्राह्मणेन नात्तद्य ।

बृहद्विष्णुरपि—

‘माधूकमैक्षवं सैरं तालं खार्जूर-पानसम् ।
मधूत्यं चैव माध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम्’ ॥
अभेद्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु’ ।

इति । राजन्य-वैद्ययोस्तु मद्यपानमनुजानाति बृहद्या-
वल्क्यः—

‘कार्मादपि च राजन्यो वैद्ययो वापि कथंचन ।
मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते’ ॥

इति । व्यासोऽपि—

‘उभौ मध्वासवर्क्षीवौ उभौ चन्दनचर्चितौ ।
एकपर्यङ्कशयितौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ’* ॥

(म. भा. उ. ५८. ९)

* धृतराष्ट्रसेनदशं पाण्डवेभ्यो निवेद्य प्रत्यागतस्य संजयस्य धृतराष्ट्रम्-
किरियम् । शिष्ठाचारप्रदर्शनार्थमिदं वाक्यम् । विज्ञानेश्वरम्—‘एक-
पंडकशयितौ’—इति पठित्वा शत्रिय-वैश्ययोर्माध्वीपानानुजानपरमिदमिति
न्यते ।

१. B. and D. omit अपि. २. Except A. G. and H. all others substitute सैरं for सैरं; while I. तालं खार्जूर- for तालं खार्जूर-. ३. I. reads धूस्तुरं
॥ मधूत्यं, but it seems to be a mistake. ४. I. substitutes नियानि
॥ मद्यानि. ५. C. and F. read क्रमासपि for कार्मादपि. ६. G. reads
यमेवसुरां C. and F. मद्यमेवं सुरां for मद्यमेव सुरां. ७. B. and D. omit
आसोऽपि. ८. This verse appears in Mahābhārata, except the text of
the same and A. and G. all others read मध्वासवं पीत्वा for मध्वासवक्षी-
वं, while the text reads चन्दनरूपितौ for चन्दनचर्चितौ and reads the
second line as :—

ऋग्विणौ वरवल्लौ तौ दिव्याभरणभूषितौ’ ॥.

इति । *उपनयनात् पूर्वं मद्यपाने तेत्प्रायश्चित्तं पित्रादिभि
कर्तव्यम् । तदाहं जातकर्ण्यः—

‘अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात् पिबेद्यदि ।
तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् माता भ्राता तथा पिता’ ॥
इति ॥ ७५ ॥

मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमुक्त्वा सुरापानस्य प्रायश्चित्तमाह-
सुरापानं सकृत् कृत्वा अभिवर्णा सुरां पिबेत् ॥ ७६ ।
स पावयेदथात्मानमिहलोके परत्र च ।

इति । विष्णादिजन्योः द्रवदव्यविशेषः सुरा । तथा ।
मनुः—

‘गौडी पैष्ठी च माघी च विजेया विविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोन्तमैः’ ॥
(म. स्म. ११. १४)

इति । तत्र पैष्ठयां सुराशब्दो मुख्यः । गौडी-माघीर्गेण:
पुलस्त्यैनैकादशसु मद्यं तु गौडी-माघीर्गेण-
तुकम्य—

* ब्राह्मणस्यैदम् । नान्येषां वर्णनाम् ।

१. C. F. E. H. and I. do not insert तन् २. These two lines are omitted by M. ३. I. reads पातयेत् for पातव्येत् ; while K. and L. read तथा- for अथा- ४. B. and D. read this line as follows :—

‘तथैवैका न पातव्या सुरा सर्वा द्विजोन्तमैः’ ॥

and I. reads :—

‘यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोन्तमैः’ ॥

and except A. and the text all others read—

यथैवैका तथैवान्या for यथैवैका तथा सर्वा.

५. I. reads एकादशमयेषु for एकादशसु मद्येषु.

‘सुरायाः सकृत्याने गौडी-माध्योरमुख्यमुख्योरस-
कृत्याने चाभिसमानवणीत्यात्पर्यन्तं सन्तप्राप्त-
त्युष्णां सुरां पीत्वा ब्राह्मणो म्रियेत्’ ।

(पु. स्मृ. १. १४)

इत्यभिधानात् । तथा च बृहस्पतिः—

‘सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं चैव तां मुखे ।
क्षिपेत्यथा शिनिर्दिग्धो मृतः शुद्धिमवासुवात्’ ॥

(बृ. स्मृ. ४. २५)

इति । गौडी-माध्योरम्भ्यासेन मत्या अभेत्या वा पाने तया
गो द्याव आह—

‘मत्या मद्यप्रसाप्या वा पुनः पीत्वा* द्विगोत्तमः ।
तनोऽभिवणी नां पीत्वा मृतः शुद्धयेत् स किल्विषात्’ ॥

इति । कामकृते सकृत् पैष्टीपाने मूलवदनोक्ते मरणं द्र-
प्म् । अकामकृते तु याज्ञवल्क्य आह—

‘बालवासा जटी वार्षि ब्राह्महत्यावतं चेत् ।
पिण्डाकं वा कणान् वार्षि भक्षयेत्त्रिसमा निशि’ ॥

(या. स्मृ. ३. २६४.)

इति । एतच्च वर्षत्रयविष्याकात्तिभक्षणं शुद्धिनविषयम् ।

‘पुनः पीत्वा अभ्यसिन प्राशनं कृतेत्यर्थः । द्विजेषु ब्राह्मण-क्षत्रिय-
गु उत्तमः श्रेष्ठः ब्राह्मण इत्यर्थः ।

I. and J. omit -सुख्यो- २. Except A. and I. all do not insert अधिनात् ३. B. D. E. and I. read अभ्यासं नम्यता मरणं and C.
and J. अभ्यसिन तया मरणं both for अभ्यसिन मरेया अमत्या वा पाने
मरणं ४. B. and D. read भक्षयेत्तत्त्वं निशि, C. and F. भक्षयेत्तु
निशि and E. G. H. J. भक्षयेत्तु मकृत्तिशि all for भक्षयेत्त्रिसमा निशि.

इति । तथा च वर्षत्रयव्रतं प्रकृत्य व्यास आह—
 ‘एतदेव व्रतं कुर्यात् मध्यपः छेदने कृते ।
 पञ्चगव्यं च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम्’ ॥
 (व्या. स्मृ. २. ५१)

इति । यत्तु मनुनोक्तम्—
 ‘कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृत्तिशि ।
 सुरापानापनुत्त्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी*’ ॥
 (म. स्मृ. ११. १२)

इति तत्तालुमाव्रसंयोगे द्रष्टव्यम् । यदपि देवैलनोक्तम्—
 ‘सुरापाने ब्राह्मणो रुप्य-ताप्र-सीसानामन्यतम-
 मग्रिकल्पं पीत्वा शरीरपरित्यागात् पूतो भवति’ ।
 इति यदपि मनुनोक्तम्—

* कणान् तण्डुलकणान् । पिण्याकं तिलकल्पम् । वालवासा गोलो-
 माजालोमादिकृतं वासः । केचित् ‘चीरवासा’ इत्यपि पठन्ति । तत्र चीर-
 वन्नखण्डम् । ध्वजी सुरभाण्डध्वजं पुरस्कृत्य गच्छेत् तिष्ठत वा इत्यर्थः।
 मेधातिथिस्त्रिवदं वचनं—‘प्राणात्यये ओषधार्थं’ सेवने शुद्धिकथनार्थमि-
 त्याह । सर्वज्ञनारायणः—‘एतच्च कामत उपलभ्यमानमधु-सुरासंसृ-
 जलपाने’ इत्याह । कुलूकभट्टः—‘इदमबुद्धिपूर्वकममुख्यसुरापाने’—इति।
 राघवानन्दः—‘अकामतः पैष्टोपाने कामतश्च गौडी-माघ्योः पाने’—इति।
 नन्दनस्तु—‘अकामतः पाने’ इदं प्रायश्चित्तमित्याह ।

१. G. reads मध्यपत्य छर्ने for मध्यपः छर्ने. २. We follow here A
 and L.; while all others and the text read सुरापानायनुत्त्यर्थं for सुरापान-
 पनुत्त्यर्थं. ३. B. and D. omit the following :—

‘सुरापाने ब्राह्मणो रुप्य-ताप्र-सीसानामन्यतम-
 मग्रिकल्पं पीत्वा शरीरपरित्यागात् पूतो भवति’ ।

इति । यदपि मनुनोक्तम्—
 ४. G. reads यश्चापि for यश्चपि.

‘गोमूत्रमभिवर्णं वा पिवेदुदकमेव वा ।
पयोऽपृतं वाऽमरणात् गोशकृद्रसमेव च’* ॥
(म. स्म. १५.११)

इति तदुभयं मूलवचनेन समानविषयम् । वेदविदभ्रत्य-
द्वा आह—

‘बृहस्पतिसर्वेषां सुरापो ब्राह्मणः पुनः ।
समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येवा वैदिकी श्रुतिः’॥

इति । सकृदौषेणसुरापाने अङ्गिरा आह—

‘भूमिप्रदानं यः कुर्यात् सुरां पीत्वा द्विजोन्मः ।
पुनर्न च पिवेज्जातु संस्कृतः स विगुद्धयति’ ॥

इति । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

‘ब्राह्मणस्य सुरापस्य षण्मासाननुदृतसमुद्रोदक-
स्नानम् । सावित्यष्टसहस्रं जुहुयात् प्रत्यहम्† ।
त्रिरात्रमुपवासः । तसकृच्छ्रेण पूतो भवति ।
अश्वमेधावभृथस्नानेन च’ ।

* अत्र आमरणात् इत्युक्ते: अपिवर्णमिति विशेषणं गोमूत्र-उदक-
पृत-गोशकृद्रसानां पञ्चानां प्रत्येकं सम्बध्यते ।

† बृहस्पतिसर्वे नाम यज्ञः । स च ब्राह्मणैरेव कर्तृवेन विहितः । ‘ब्रा-
ह्मसमत्वं गच्छेत्’—इत्येन जातिमात्रब्राह्मणो भवेदित्युक्तम् । न
त्रियाद्युत्तमत्वं उपलभेदीत्यर्थः ।

‡ नात्र हवनीयद्रव्यमुक्तं तथापि—‘द्रव्यानुकौ पृतम्’—इति नियमात्
नाष्टसहस्रं जुहुयादित्यर्थः । तसकृच्छ्रः पूर्वमुक्तः ।

१. G. and the text read वा for च. २. C. F. E. H. and I. read स्मृतिः
श्रुतिः. ३. B. and D. read गौडसुरापाने for गौणसुरापाने. ४. I.
substitutes वा for यः. ५. B. D. and H. substitute वा for च, but G:
I. J. insert neither च nor वा.

इति तत् पूर्वोक्तवृहस्पतिसवविषय एव द्रष्टव्यम् । सम्भवावे वा द्रष्टव्यम् । यत् पुनर्वृहस्पतिगोक्तम्—
 ‘गौडीं माध्वीं सुरां पैष्ठीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।
 तपस्फूर्क्षं पराकं च चान्द्रायणमनुकमात्’* ॥
 (बृ. सृ. ४. ६१)

इनि नद्यनन्थैपथप्रायव्याख्युपशमार्यपाने वित्तव्यम्
 प्रायव्यित्तस्यालवान् । अत एव हेतोः सद्गत्प्रमात्रविषयं
 वा योजनीयम् ॥ ७६ ॥

अथ सुवर्णस्तेयप्रायव्यित्तमाह—
 अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् ॥ ७७ ।
 गच्छेन्मुसलमादाय राजाभ्याशं वथाय तु ।
 हतः शुद्धिमवाप्नोति राजाऽसौ मुक्त एव च ॥ ७८ ।
 कामतस्तु कृतं यत् स्याज्ञान्यथा वधमर्हति ।
 इति । अत्र सुवर्णगच्छः परिमाणविग्राहं पेतहेमवचनः
 स च परिमाणविग्राहं याजवल्क्यं तदर्थितः—

* गौडीपाने तपस्फूर्क्षं माध्वीपाने पराकं पैष्ठीपाने चान्द्रायणमिं
 क्रमः ।

१. G. omits ततः while B. and D. तदुक्तं वृहस्पतिसवनेन द्रष्टव्यसंप्रथम्
 for तत्पूर्वोक्तवृहस्पतिसवविषय एव द्रष्टव्यम् । सप्तव्यभावे वा. २. G. and J
 omit द्रष्टव्यं and read द्रष्टव्यसंप्रथम् । ३. Except A. H. and I
 alt. others omit वा. ४. B. C. D. E. F. G. J. K. and L. read राजा
 स्ववधाय, H. and I. राजानं स वथाय for राजाभ्याशं वंधाय. ५. Except A
 K. and L. all others read ततः for हतः. ६. M. reads कामकारकृतं¹⁰
 कामतस्तुकृतं.

‘जालसूर्यमरीचिस्थं व्रसरेणुरजः स्मृतम् ।
तेऽश्चो लिक्षा तु, तौस्तिलो राजमर्पप उच्यने ॥
गौरस्तु ते व्रयः, पद ते यदो मध्यस्तु, ते नयः
कृष्णलः, पञ्च ते मापः, ते सुवर्णस्तु षोडश’ ॥

(या. स्मृ. १. ३६२—३६३)

इति । उक्तपरिमाणविधिश्च व्रात्यग्नुवर्णं योऽपद्वर्तते स
स्वविशुद्धये स्वयमेव राजकर्तृकं मरणं सम्पादयितुं प्रहार-
साधनं मुसलमादाय राजसमीपं गच्छेत् । गच्छा चेद्गतं मां
पदं रति निवेदयेत् । ततो राजकर्तृकात् मुसलसाधनाद्विभादयं
विशुद्धयनीति । अथ मुसलप्रदर्शेण न मृतस्तदा राजा मुक्तः
एषां हि प्राप्नेत्येव । तथा च संवर्तः—

‘ ततो मुसलमादाय सकुद्धन्यात्तु तं स्वयम् ॥
यदि जीवति स स्तेनस्ततस्तेयाद्विमुच्यने’ ।

(सं. स्मृ. १२०—१२१)

इति । अथवा ‘मुक्त एव च’—इति पक्षान्तरमेव व्याख्येयम् ।
ते स्तेनज ये पोष्यासनदीयपुत्र-मित्र-कलवादयो बहवः सन्ति
ते स्तेने मृते बहवो^{१०} विनश्यन्तीति मत्वा कृपालुना राजा

१. E. I. and the text read व्रसरेणुरजः for व्रसरेणुरजः; २. C. and F. read लिख्या for लिक्षा and J. तुलास्तिलो for तु तास्तिलो; while H. substitutes लिक्षा: for लिक्षा. ३. B. and D. read सुवर्ण, and G. H. सुवर्णः; while F. for सुवर्णः. ४. Except A. and I. all others read हरति for अपहरति; while J. reads स्वविशुद्धि स्वयमेव राजकर्तृकण प्रहरिण सम्पादयितुं, G. reads इसी, but differs in विशुद्धये for विशुद्धिः; while I. omits विशुद्धिः. G. omits त; while J. substitutes मुक्तः for मृतः. ५. G. substitutes अथ तथा. ६. The text substitutes स्तेन for सकृत्. ७. G. and I. read एवं एव. ८. B. D. G. and J. substitute अत्र for यत्र; while B. and D. substitute स्तेयेन for स्तेनेन. ९. G. adds अपि after बहवः and except G. and I. others read विनश्यन्ति; while G. नश्यन्ति for विनश्यन्ति.

धनदण्डादिपुरः सरं स्तेनोऽप्रहतो मुच्येत तदापि विशुद्धये
वेति । ननु-एवं सति-

‘अग्रन्तेनस्वी राजा’

(गौ. स्म. १२. ४६)

इति गौतमवचनात् राजा प्रत्यवायी स्यात् । न । तस्मै
पोष्यवर्गादिकृपानिमित्तवेन स्तेनव्यतिरिक्तविषयेऽप्युपत्तेः
ननु-ब्राह्मणवधस्यातिगर्हितत्वात् ‘मुक्त एव’-इत्ययं पक्षस्त
द्विषयत्वेन कुतो न व्याख्यायते? मनुवचनविरोधादिति ब्रूमः
तथा च ननुः-

‘मुवर्गस्तेयकृद्विपो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धधन्यात् ते स्वयम् ।

वधेन गुद्धयति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वाँ’ ॥

(म. स्म. ११. ९९-१००)

इति । अत्र वधपक्षो नामधारकमार्त्तविप्रविषयः । तपःप
क्षस्तु सवनस्थत्वादिगुणेषितब्राह्मणविषयः । न च-तादृशस्तु
स्तेयमसम्भावितं-इति शङ्कनीयम् । कदाचित् क्वचिच्चित्तगत
तामसवृत्त्या लोभातिशयोदये सति तत्सम्भवात् । एवं च सा
‘मुक्त एव’-इते पक्ष एतद्विषयत्वेनापि योजयितुं शक्यते
यच्चौर्यं कामकृतं स्यात्त्रायमुक्तो वधो द्रष्टव्यः । अन्यथा

१. B. and D. read धनदण्डाप्रहतो for धनदण्डादिपुरस्सरं स्तेनोऽप्रहतो. २. A. follows here only A.; while all others read कृपानिमित्तस्तेनव्यतिरिक्त-
कृपानिमित्तवेन स्तेनव्यतिरिक्त- ३. I. substitutes कुर्यात् हतं for सकृदून्मात्.
४. B. D. E. G. H. and J. substitute च and the text तु for ५. G. omits -माच- and B. C. D. and F. -विप्र-

गमादादिकचौर्ये वधं नाहति । न च—लोभैकमूलस्य चौर्यस्य
पामादिकत्वमसम्भावितं—इति शङ्करीयम् । यदा वस्त्रप्रान्त-
प्रथितं सुवर्णं सुवर्णत्वेनाज्ञात्वा अपहत्य चान्यस्मै
इदाति नाशयति वा न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पयति तदा सम्भ-
वन्येवाकामतो अप्यपहारः । तादुशो अपहारे सवनस्थब्राह्मणवत्त-
पसा शुद्धिर्दृष्टव्या । तपसो विशेषस्तु मनुना दर्शितः—

‘तपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।
वालवासा द्विजो इष्ये चरेद्व्यहणो व्रतम्’* ॥

(म. स्मृ. ११. १०१)

इति । सुवर्णात् न्यूनपरिमाणेषु हेमसु व्रतभेदाः पद्मिं-
शन्मते दर्शिताः—

‘वालाग्रमात्रेऽपहते प्राणायामं समाचरेत् ।
लिक्षामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥
राजसर्वपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत् पापविगुद्ये ॥
गौरसर्वपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।
यवमात्रसुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥
सुवर्णकृष्णलं होकमपहत्य द्विजोन्तमः ।
कुर्यात् सान्तपनं कृच्छ्रं त्पापस्यापनुन्तये ॥

* ब्रह्मणः यद्विहितं द्वादशावार्षिकं प्रायश्चित्तं तदित्यर्थः ।

१. B. and D. read लोभकवचनस्य for लोभैकमूलस्य. २. B. and D. read विशेषः for तपसो विशेषः. ३. The text reads चीरवासा for वालवासा; while E. reads अद्वावधव्रतम् for अद्वाहणो व्रतम्. ४. G. and H. read द्रष्टव्याः for दर्शिताः. ५. G. reads विनशयम् for विनद्वयम्.

अपहत्य सुवर्णस्य मापमात्रं द्विजाधिमः ।
गोमूवयावकाहारस्त्रिभिर्मैसैर्विशुद्धयति ॥
सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकं पिवेत् ।
ऊर्ध्वं प्रागान्तिकं ज्ञेयमथ वा ब्रह्महव्रतम् ॥

इति । वत्सरं यावकाशनं किञ्चित्त्वयुनसुवर्णापहारविषयम्।
सुवर्णापहरे द्वादशवार्षिकविधानात् । यसु चतुर्विशतिमते
भिहितम्—

‘आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्यादिष्टाय वा क्रतुम् ।
षड्बदं वा चरेत् कुच्छं जपयज्ञपरायणः ॥
तीर्थानि भ्रमते विद्वान् तत्स्तेयात्प्रमुच्यने’ ।

इति तत्वात्मतुल्यसुवर्णदानमत्यन्तधनिकविषयम् । क्र-
धनिकओवियविषयः । षड्बार्षिकं तु तीर्थयावासहितं विर्भ-
नश्रेवियविषयम् । स्तेयप्रायश्चित्तं सर्वत्र अपहृतं धनं स्वामिनं
दत्तैव कार्यम् ।

‘स्तेये ब्रह्मस्वभुतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः ।
स्वामिनेऽपहृतं देयं हर्ता त्वेकादशाधिकम्’ ॥

इति स्मरणात् । यदा त्वशक्तया रजा हन्तुमप्रवृत्तः तदा
वसिष्ठोकं द्रष्टव्यम्—

१. I. reads द्विजोत्तमः for द्विजाधिमः २. C. F. E. G. I. and J.
read यावको भवेत्; while H. यावका भवेत् for यावकं पिवेत् ३. II. does not
insert तु ४. E. II. and I. read तीर्थानिभ्रमते for तीर्थानि भ्रमते ५. I
reads तस्मात् for तत् ६. G. adds तत्सुवर्ण- before स्तेय- and तु after प्रा-
श्चित्ते ७. E. and H. read स्तेयब्रह्मस्व- for स्तेये ब्रह्मस्व- ८. Except A
B. D. and G. all others read हर्ता for हर्ता; while G. reads इस्वा B. and
D. द्रष्टवा for the same.

अ० १२.] माधवाचार्यकृतव्याख्यामहिता ।

८९

‘स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियच्छित् ।
ततस्तस्मै राजा औदुम्बरं शस्त्रं दद्यात् ।
तेनात्मानं प्रमापयेत् । मरणात्मूलो भवति’ ।
(व. स्मृ. ३०. ३१)

इति । औदुम्बरं ताम्रमयम् । यदा सुवर्णमपहृत्य तद्भुक्त्वा
तदानीमेवानुतापेन प्रवर्यपर्येत् तदाऽप्यस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘चतुर्थकालमिताशनेन त्रिवर्षनवस्थानम्’ ।
(आ. ध. सू. १. १. २५. १३. आं. पु.)

इति । मानसापहारे तु सुमन्तुराह—

‘सुवर्णस्तेयी द्वादशारात्रं वायुभक्षः पूतो भवति’ ।

(व. स्मृ. २०. ४१)

इति । गुरु-श्रोत्रिय-यागस्थत्वादिवहुगुणोदत्तब्राह्मणद्रष्टव्यस्य
प्रसोऽसकृदपहारे वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘निष्कालको शृताभ्यक्तो गोमयामिना पादप्रभृति
आत्मानं प्रमापयेत् । मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते’ ।
(व. स्मृ. २०. ४२)

१. The text reads ब्राह्मणसुवर्णहरणे प्रकीर्ण केशान् राजानमभियावेत् नार्थम् भी शास्त्र मां भवति निति । तस्मै राजा इति विज्ञायते । २. B. d. D. do not insert गुरु-श्रोत्रिय- ३. I. reads भूयशो for भूयसो ; while and D. read सकृत् for असकृत् ४. The text adds वा after कालको and reads शृताभ्यक्तो गोमयामिना पादप्रभृति आत्मानमभिशाहयेत् for अभ्यक्तो गोमयामिना पादप्रभृति आत्मानं प्रमापयेत्, while I. does not insert ति.

इति । इत्थं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमभिहितम् । गुरुतल्पग-
प्रायश्चित्तं दशमाध्याये—

‘मातरं यदि गच्छेतु भगिनीं’

(प. स्मृ. १०. ६)

इत्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

अथ पतितसंसर्गप्रायश्चित्तम् ।

यस्तु पतितैर्ब्रह्महादिभिः सह संवत्सरं संसर्गं कृत्वा स्वय-
मपि पतितस्तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह—

‘यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विशुद्धये’ ॥

(म. स्मृ. ११. १८१)

इति । आचार्यस्तु कलियुगे संसर्गदोषाभावमभिप्रेत्य सं-
सर्गप्रायश्चित्तं नाभ्यधात् । अत एव स्मृत्यन्तरे कलौ
वज्यानामनुक्रमणे—

संसर्गदोषः परिषु ’ ।

(स. स्मृ. १. ५३)

इत्युक्तम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

संसर्गदोषस्य पातित्यापादकत्वाभावेऽपि पापमात्रापादक-
त्वमस्तीत्याह—

आसनात् शयनाद्यानात् सम्भाषात् सहभेजनात् ॥ ७९ ॥

सङ्क्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि ।

१. The text reads तत्संसर्गविशुद्धये for संसर्गस्य विशुद्धये. २. We are unable to find out the proper name. C. E. F. II. and I. read सूत्यर्थ-सारे. G. सृतिसागरे, both for सूत्यन्तरे.

इति । *यथा तैलविन्दुरम्भसि प्रक्षिपः सर्वत्र व्याप्रोति
या पतितसंसर्गकृतं पापं संसर्गिणं पुरुषं व्याप्रोति ॥७९॥

संसर्गदोषव्याजेन पूर्वमनुक्तप्रायश्चित्तानां सर्वेषां साधा-
गानि प्रायश्चित्तान्याह-

चान्द्रायणं योवकं च तुलापुरुष एव च ॥८०॥
गवां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।

इति । तुलापुरुषः कृच्छ्रविशेषः । तत्स्वरूपमुपरिष्ठाद्य-
यामः । यत्र यत्र च प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नोपलभ्यते तत्र
र्वत्र पापगौरव-लाघवानुसारिणं चान्द्रायणादीन्यावृत्तान्यैना-
न्तानि वा अनुष्टेयानि । ततः सर्वाणि पापानि नश्यन्तीति
सेद्धम् ॥८०॥

इत्थं प्रायश्चित्तकाण्डे नवभिरध्यैः प्रकीर्णकादीनां महा-
तकान्तानां पापानां यानि प्रायश्चित्तान्याचार्येणाभिहितानि
नि व्याचक्षाणैरस्माभिस्तत्प्रसङ्गापतितानि स्मृत्यन्तराण्यु-
हत्य व्यवस्थापितानि ।

अनुदाहृतस्मृतिवचनव्यवस्था ।

*सहशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धयते । उभाषशब्दस्वत्राजन्तः ।

१. K. and L. read यावकश्च for यावकं च. २. G. and I. omit च;
while C. and F. do not repeat यत्र. ३. I. does not insert अनावृत्तानि
and G. and I. substitute च for वा; while B. and D. omit अवृत्तानि.
J. substitutes अनुयोज्यानि for अनुष्टेयानि. ५. G. and J. substitute
र्णि for सर्वाणि; while B. and D. न सन्ति for नश्यन्ति. ६. G. reads
मसंगात्पतितानि, I. तत्प्रसंगात्पतितानि for तत्प्रसङ्गापतितानि; while I.
adds आपि after स्मृत्यन्तराणि.

अथ यानि पूर्वमनुदाहतानि तान्युदाहत्य व्यवस्थापयामः।
तत्रातिपातकस्वरूपम्।

तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुकमणिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्यात् प्रा-
यश्चित्तवचनान्युदाहियन्ते। तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम-
तस्वरूपमेवं निर्दिदेश—

‘मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि’।
(वि. स्मृ. ३४. १)

इति । तेषां त्रयाणां दशमाध्याये’—

‘मातरं यदि गच्छेतु’

(प. स्मृ. १०. ८)

इत्यस्मिन् प्रकरणे प्रायश्चित्तानि निर्णीतानि ।

महापातकस्वरूपम्।

अतिपातकानन्तरं महापातकमनुक्रम्य तस्वरूपनिर्देश-
एवं कृतः—

‘ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदार-
गमनमिति महापातकानि । (१) तस्योगश्च’।

(वि. स्मृ. ३५. १-२)

इति । तत्र गुरुदारगमनव्यतिरिक्तानां चतुर्णा द्वादशाध्याये-
‘चतुर्विद्ये’

(प. स्मृ. १२. ६४)

१. C. and F. omit the following :—

उदाहत्य व्यवस्थापयामः। तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रम-
णिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्यात् प्रायश्चित्तवचनान्युशाहियन्ते।

तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य तस्वरूपमेवं निर्दिदेश ।

२. G. reads विनिर्दिदेशि and I. विनिर्दिदेश both for निर्दिदेश. ३. J. d
not insert दुहितृगमनं. ४. Except A. and I. all others omit -गमन- गुरुदार-

अ० १२.]

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

९३

इत्यादिना—

‘सर्वप्रणाशनम्’

(प. स्मृ. १२. ८१)

इत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रायश्चित्तान्युक्तानि । गुरुदारगमनस्य
तु दशमाध्याये—

‘पितृदारान् समारुह्य’

(प. स्मृ. १०. ११)

इत्यत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् ।

अनुपातकस्वरूपम् ।

महापातकानन्तरमनुपातकमनुकम्य तत्स्वरूपमेवं नि-
देष्टम्—

‘यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैधः वैद्यस्य रजस्व-
लायाश्चान्तर्बन्धाश्चत्रिगोत्राया अविज्ञातस्य
गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमा-
नीति । (१) कूटसाक्ष्यं सुहृदध इत्येतौ सुरापान-
समौ । (२) ब्राह्मणभूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयस-
मम् (३) पितृव्य-मातामह-मातुल-श्वशुर-नृप-
पत्न्यभिगमनं गुरुदाराभिगमनसदृशम् । (४)
पितृ-मातृ-स्वसृग्मनं च (५) श्रोत्रियर्त्ति-
गुपाध्याय-मित्रपत्न्यभिगमनं च । (६)

१. The text does not insert वैधः. २. I. reads आत्रोयगोत्रायाः for
त्रिगोत्रायाः. ३. The text reads कौटसाक्ष्यं for कूटसाक्ष्यं. ४. The
text adds निशेपापहरणं after भूम्यपहरणं. ५. Except A. II. do not
insert च and separate the सृक्.

स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णयाः
कुमार्यां रजस्वलायाः शरणागतायाः
प्रब्रजिताया निक्षिप्तायाश्च' । (७)

(वि. स्मृ. ३६. १-७)

इति ।

अथ अनुपातकप्रायश्चित्तम् ।

तत्र प्रायश्चित्तं विष्णुरेवाह—

‘अनुपातकिनस्त्वेते महापतकिनो यथा ।

अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा’ ॥

(वि. स्मृ. ३६. ८)

इति । तत्राश्वमेधः सार्वभौमराजविषयः ।

‘राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत्’ ।

इति श्रुतेः । तीर्थस्नानमितरविषयम् । तच्च साधारणप्रा-
यश्चित्तम् । यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नास्ति नोपलक्ष्यते वा
तत्रेदं साधारणं द्रष्टव्यम् । यागस्यक्षत्रवधस्य तादृशवैश्यव-
धस्य च षष्ठाध्याये—

‘वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि’

(प. स्मृ. ६. १७)

इत्येतस्य व्याख्यानप्रसङ्गे प्रायश्चित्तं दर्शितम् । तथा च-

१. Except A. I. and the text all others read सख्यः for सख्या-

२. The text adds अंत्यज्ञायाः after कुमार्याः । ३. C. and F. are quite
mistaken here. They omit from प्रब्रजिताया: to ऋणानप (P. 94, L. 3; ५
422 L. 6). ४. Except A. C. F. and I. others substitute च for वा-

५. B. D. G. and J. substitute तत्र for तच्च ।

वर्तन्या अत्रिगोत्रायाश्च वधे तत्रैव प्रायश्चित्तमभिहितम् ।
विज्ञातगर्भवधे प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये—

‘गर्भपातं च या कुर्यात्’

(प. स्मृ. ४. १७)

इत्यस्मिन् प्रसङ्गे वर्णितम् । शरणागतावधः परिशिष्यते ।
नुस्त्वन्यान्यपि ब्रह्महत्यासमान्याह—

‘अनृतं च समुक्तर्षे* राजगामि च पैशुनम् ।
गुरोश्वालीकेनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया’ ॥

(म. स्मृ. ११. ६६)

इति । याज्ञवल्क्यश्वापराण्याह—

‘गुरुणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृदधः ।
ब्रह्महत्यासमं ज्येमधीतस्य च नाशनम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २२८)

* समुक्तर्ष इति निमित्तसप्तमी । सम्यक् ज्ञातिषु समाजेषु राजसभां वा उक्तर्षे प्राप्त्यामीति हेतुपूर्वकं यदनृतमभिधीयते तद्ब्रह्महत्यामिति भावः । ‘राजगामि पैशुनं’ राजकुलात्मेन सह विवादो निर्बन्धो गृतादिशंसनं वा । यदाह गौतमः—

‘गुरावनृताभिशंसनम्’

इति । यद्यपि अत्र ‘गुरौ’ इत्युक्तं तथापि अनृताभिशंसनस्य गुरौ कुले वा तु त्वेनैव ब्रह्महत्यासमत्वमिति सुधीभिरुद्घम् ।

1. Except A. and I. all others read विज्ञात- for अविज्ञात-, but it seems to be incorrect. 2. B. and D. read अधिकानिर्बन्धः समानं for केनिर्बन्धः समानि. 3. I. adds अपि before आह.

इति । अत्र शशणागतवधादिषु पादन्यूनं ब्रह्महत्याव्रतम्
गन्तव्यम् । समशब्दस्य—

‘राजसमो मन्त्री’

इत्यादावीषन्न्यूने प्रयोगदर्शनात् । मनुस्त्वधीतत्यागादी
नां सुरापानसमत्वमाह—

‘ब्रह्मोऽज्ञं* वेदनिन्दा च कूटसाक्षं सुहृदधः ।
गर्हिता-ङ्नाद्यौर्जाग्निः सुरापानसमानि षट्’ ॥
(म. स्मृ. ११. ५६)

इति । तत्र ब्रह्मोऽज्ञस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठ आह—

‘ब्रह्मोऽज्ञः कृच्छ्रं द्वादशारात्रं चरित्वा
पुनरुपयुज्जीति† वेदमाचार्यात्’ ।

(व. स्मृ. २०. १२)

इति । इदं च प्रायश्चित्तं प्रामादिकाभ्ययनत्यागविषयम्।
नास्तिकलया तत्यागे पादन्यूनं सुरापानव्रतमिति मनोर्मतम्।
यद्यपि वसिष्ठेनोक्तम्—

* ब्रह्मोऽज्ञं अधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणमिति मेधातिथि-कुलूकौ।
अधीतस्य वेदस्य असच्छास्त्राभ्येणोपेक्षणमिति गोविन्दराजः । वेदस्य
त्यन्तत्यागोऽनध्यनं वेति सर्वज्ञनारायणः । इदमेव युक्तं भाति ।

† द्वादशारात्रकृच्छ्राचरणानन्तरं पुनरप्याचार्यात् वेदमुपयुज्जीति
धीयातेत्यर्थः ।

३. The text reads this line :—

‘ब्रह्मोऽज्ञता वेदनिन्दा कौटसाक्षं सुहृदधः ।

२. B. D. E. H. and J. read गर्हितान्नाद्ययोः for गर्हिता-ङ्नाद्ययो ॥
reads प्रमादःयाभ्यादिविषयम् for प्रामादिकाभ्ययनत्यागविषयम्.

‘गुरोरेलीकनिर्बन्धे कृच्छ्रं द्वादशात्रं चरित्वा
सचैलं स्नात्वा गुरुप्रसादात् पूतो भवति’ ।

(व. स्मृ. २१. २८)

इति । तदेतदमतिपूर्वे सकृदनुष्ठाने वेदितव्यम् । विष्णुना
कौटसाक्ष्यस्य द्वादशावार्षिकं प्रायश्चित्तम् । तथा
तद्रतानुवृत्तौ शङ्ख आह—

‘कौटसाक्ष्यं तथा कृत्वा निक्षेपमपहत्य च ।
एतदेव व्रतं कुर्यात् त्यक्त्वा च शरणागतम्’ ॥

(शं. स्मृ. १७. ९)

इति । यत्र साक्ष्यनृतवदनेन वर्णिनो वधप्राप्तिः तद्विषय-
म् । अपरमपि ब्रह्महत्यासमं विष्णुर्दर्शयति—

‘आकुष्टस्ताडितो वाऽपि धनैर्वा विप्रयोजितः ।
यमुहिंश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मशतकम्’ ॥

(वि. स्मृ. ३. ४६)

* पूर्वं ‘चण्डालादुदकात् सर्पत्’— (माधवाचार्यटीका अ. ११.
१६-१८) इत्यादिनोक्तादात्मघातिनोऽन्योये ब्रह्मघाती । तत्र तु न
गायुदेशः । केवलमसहादुःखादिना देहत्यागे प्रवृत्तिः । किंच आ-
नादिनिमित्तं विना देहत्यागे स आत्मघाती भवति न तु ब्रह्मघाती ।

The text reads this Sûtra as follows :—

गुरोश्चालीकनिर्बन्धः सचैलं स्नातो तु रुप्रसादयेत्
प्रसादास्त्पूतो भवतीति विज्ञायते ।

H. and I. read तथा for त्यक्त्वा; while the text reads this verse :—

‘कौटसाक्षं तथैश्चोक्त्वा निक्षेपं च प्रहत्य च ।

एतदेव व्रतं कुर्याद्गुरुक्त्या च शरणागतम्’ ॥,

it seems to be incorrect. ३. B. and D. read अधमर्णिनो for
I.

इति । आकोशनादिनिमित्ताभावे मृतस्यैव हत्यादोषः । न
तद्वैदेयस्य । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘अकारणं* तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।
तस्यैव तत्र दोषः स्यात् तु यैः परिकीर्तयेत्’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि सुरापानसमान्युदाजहार—

‘निषिद्धभक्षणं जैह्यमुल्कर्षे च वचोऽनृतम् ।
रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु’ ॥

(या. स्मृ. ३. २२१)

इति । एवमादिषु सर्वत्र येन साम्यमुच्यते तदीयं प्राय-
श्चित्तं किंचिच्छूनमनुष्टेयम् । सा च न्यूनता निमित्तगौरव-
लाववानुसारिणी कल्पनीया । सुवर्णस्तेयसमे तु ब्राह्मणभूम्य-
पूरणे मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु न्यूनत्वकल्पनाऽरम्भवात् द्वाः
शावार्पिकादिवतानि यथायोगं कल्पनीयानि । याज्ञवल्क्यो-
ऽन्यानि सुवर्णस्तेयसमान्याह—

‘अश्व-रत्न-मनुष्य-स्त्री-भू-धेनुहरणं तथा ।
निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसमितम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २३०)

* अकारणमिति आकोशनादावपि देहत्यागस्य न किमपि कारणम्
किन्तु प्रत्याकोशनादयोऽन्ये वा उपाया अनुष्टेयाः । तानकृत्वा यां देह-
त्यागं करोति स अकारणप्राणत्यागी एव भवतीति तात्पर्यम् ।

१. II. reads उद्देश्यश्च; while G. omits the following portion नृ-
द्वैदेयस्य । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘अकारणं तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान्परित्यजेत् ।
तस्यैव तत्र दोषः ॥

२. B. and D. read यः for यं । ३. E. reads उरुकर्षण for उरुकर्ष ।
४. Except A. all others read -भूमिहरणे । ५. J. reads -मरणं for -रत्नं

इति । मनुरपि—

‘निक्षेपस्यापहरणं नरा-श्व-रजतस्य च ।
भूमि-वज्र-मणीनां चै रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्’ ॥
(प. स्मृ. ११०. ६७)

इति । पितृव्यपत्न्यादिगमनानां गुह्यताप्यसमानानां दश-
पाद्याये—

‘मातृष्वसृगमे चैवम्’

(प. स्मृ. १०. ९)

इत्यस्मिन् प्रकारणे प्रपञ्चितम् ।

उपपातकस्वरूपम् ।

अनुपातकानन्तरं विष्णुरूपपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं
नोदिदेशा—

‘अनृतवचनमुक्तर्थे । (१) राजगामि च पैगुन्यम् । (२)
गुरोऽश्वालीकनिर्विन्धः । (३) वेदनिन्दा । (४) अधी-
तस्य च त्यागः । (५) अग्नि-मातृ-पितृ-सुत-दाराणां च ।
(६) अभोज्यान्नाभक्षयभक्षणम् । (७) परस्त्रहरणम् ।
(८) परदाराभिगमनम् । (९) अयाज्ययाजनम् । (१०)
विकर्मणा जीवनम् । (११) असत्पतिग्रहः । (१२)
क्षत्रिय-विद्व-गूद्र-गोविधः । (१३) अविक्रियविक्रियः ।

१. G. I and the text do not insert च. २. B. D. E. and II. read अ-
ज्याभक्षयभक्षणम्, I. अभोज्यान्नभक्षणम्, J. अभोज्यभक्षणम्; and G.
मोज्यमोश्यभक्षणं all for अभोज्यान्नाभक्षयभक्षणम्. ३. We follow here A.
of the text, while all others read गुह्यताप्यसमानम् for परदाराभिगमनम्
i.e. Vijnanesvara also reads परदारा- (Vide ३.२३४-२४२ Commentary).
G. omits -गो-, but it seems very proper.

(१४) परिविन्निताऽनुजेन ज्येष्ठस्य । (१५) परिवेदनं
च । (१६) तस्य चै कन्यादानम् । (१७) याजनं च ।
(१८) ब्रात्यता । (१९) भृतकाश्यापनम् । (२०) भृतका-
श्ययनादानम् । (२१) सर्वाकरेष्वधीकारः । (२२) म-
हायन्लंप्रवर्तनम् । (२३) द्रुम-गुरुम्-लतौषधीनां हिंसा ।
(२४) स्त्रिया जीवनम् । (२५) अभिँचारः । (२६)
मूलकर्मसु च प्रवृत्तिः । (२७) आत्मार्थं च क्रिया-
रम्भः । (२८) अनाहिताग्निता । (२९) स्तेर्यम् । (३०)
*देवर्षि-पितृणामृणस्यांनपक्रिया । (३१) असच्छास्वा-
धिगेष्टनम् । (३२) नास्तिकता । (३३) कुशीलिता ।

* अत्र विज्ञानेश्वरोऽपीदं सूत्रमेवमेव पपाठ । तथा च सति देवादीना-
त्रयाणां कर्णानपक्रियायाः परिगणितत्वात् 'कर्णानपक्रियादीन्युदा-
जहार' इत्येतन्न सङ्गच्छेत् । अतोऽत्र व्यावहारिकस्य कर्णस्य प्रण
माधवाचार्यस्य नाभिप्रेतमिति अवगन्तव्यम् ।

१. All, except A. I. and the text read परिविन्निताऽनुजे for परिविन्निता
अनुजेन. २. I. does not insert these two Sūtras, namely :—
तस्य च कन्यादानम् । (१७) याजनं च । (१४)

and also B. D. E. F. G. II. and J. omit याजनं च. ३. B. and D.
read भृतकाश्ययनादानम् and E. G. H. J. भृतकाश्ययनादानम्; while I.
omits च. ४. G. and J. read सर्वाकरेषु for सर्वाकरेषु; while B. D. and
G. read अधिकारः for भर्तीकारः. ५. G. reads -वर्तनम् for -प्रवर्तनम्.
६. Except A. I. and the text all others read द्रुम-गुरुम्-लतौषधिमहार्हिसा;
while the text adds -वर्णि- after -गुरुम्- and also the Vijnānesvara follows
it. ७. I. and the text do not separate these two Sūtrās. I. reads अभि-
चारमूलकर्मसु and the text अभिचारबलकर्मसु for अभिचारः and मूलकर्मसु
८. The text reads आत्मार्थं and omits च. ९. All, except A. read
स्तेर्यः; while the text omits it. १०. B. D. and J. read योषित्पितृणामस
त्विक्या, G. योषित्पितृयाणां समक्रिया, E. and H. योषित्पितृयाणामसत्विक्या, but
E. has a marginal reading -पितृ- for -प्रिया- for देवर्षि-पितृणामृणस्यानप-
क्रिया. ११. B. D. G. J. and the text read -भिगमनम् for -पिगमनम्.
१२. B. and D. read कुशलता and the text कुशीलता both for कुशीलता.

(३४) मद्यपस्तीनिषेवणम्* । (३५) इत्युपपातकानि' ।

(वि. समृ. ३७. १-३६)

इति । याज्ञवल्क्यस्तु विष्णुनाऽनुकृत्यपि कानिचिदुप-
गतकानि कृणानपक्रियादीन्युदाजहार—

' गोवधो व्रात्यना स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया† ।
अनाहिताग्निताष्पण्योविक्रयः परिवेदनम् ॥
भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।
पारदाय॑ पारिवित्यं वार्धुष्यं लवणक्रियाः ॥
ॐ स्त्री-गूढ-विट्- क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।

* सर्वाणीमानि व्याख्यातानि पूर्वमेव तत्रतत्रेति नात्र पुनर्व्या-
यानम् ।

† अत्र 'गोवध'शब्देन गोपिण्डव्यापादनं 'स्तैन्य' शब्देन ब्राह्मणसुव-
त्तसमव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं, 'कृणानामनपक्रिया' इत्यनेन उत्तम-
र्द्दिगृहीतस्य कृणस्याप्रदानं इति यथायथमूहनीयम् । यत्तु—'गृहीतस्य मु-
र्गादेरप्रदानं कृणानामनपाकरणम्'—इत्युक्त्वा 'तथा देवर्षि-पितृणां स-
न्ध्यर्णस्यानपाकरणं च'—इति विज्ञानेश्वरेणोक्तं तत्र । माधवाचार्यस्याभि-
तमिति प्रतिभाति । विष्णुना अनुकृतानां केषांचिदुपपातकानां प्रदर्शनायैव-

' गोवधो व्रात्यता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया' ।

यादिगज्ञवल्क्यवचनानामत्रोदाहतत्वादिति सुधियो विदां कुर्वन्तु ।

‡ 'लवणक्रिया' लवणस्योत्पादनमित्यर्थः ।

§ स्त्रिया वधः आत्रीयीव्यतिरेकेण ब्राह्मण्या अपि । अत्रियास्तु—
‘गर्भहा च यथावर्णं तथत्रियीनिषूदकः’ ।

(या. समृ. ३. २५१)

इत्यनेन ब्रह्महत्यादेसमत्वकथनेन ब्रह्महत्यादित्रतोक्तेः । गूढवध-
क्षितक्षित्यवैश्यवधः ।

१. Except A. and the text all others do not insert इति. २. B. and
read गो-ब्राह्मणवधः स्तेयम् for गोवधो व्रात्यता स्तैन्यम्; while the text
G. substitute स्तेयम् for स्तैन्यम्. ३. C. F. read उपत्य- for उपत्य.
J. reads निन्दितार्थे अपि.

नास्तिक्यं व्रतलोपं* च सुतानां चैव विक्रयः ॥

†धान्य-कुप्त्य-पशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।

पितृ-मातृ-सुतत्यागस्तटाकारामविक्रयः ॥

कन्यासंन्दूषणं †चैव परिवेदकयाजनम् ।

कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं § व्रतलोपनेम् ॥

* व्रतलोपः ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः ।

† धान्यं ब्रीह्मादि, कुप्त्यमसारदब्यं त्रपु-मीसादि, पश्वो गवाद्यः
तेषामपहरणम् । 'गोवधो व्रात्यता स्तेयम्' इत्यनेन स्तेयग्रहणेनैव सिद्धे
पुनर्धान्य-कुप्त्यादिस्तेयग्रहणं नित्यार्थम् । अतो धान्यादिद्व्यतिरिक्तद्रव्यं
स्तेये नावरप्रमेतदेव प्राप्तश्चित्तम् । अपि तु ततो न्यूनमपि भवत्येव । तथा
चैतेन वान्धवयागग्रहणेनैव सिद्धे पुनः पित्रादित्यागग्रहणं व्याख्यातम्-
इति विज्ञानेश्वरः ।

‡ कन्याया दूषणं अंगुल्यादिना योनिविदारणम् । न तु सम्भोगः ।

तस्य—

'सखिभार्या-कुमारीषु'

(या. स्मृ. ३. २३१)

इत्यत्र गुह्यत्वममन्वस्योक्तवात् ।

§ कौटिल्यं गुरोरन्यत्र । गुह्यविषयस्य तु कौटिल्यस्य—

'निपिद्धभक्षणं जैहयम्'

(या. स्मृ. ३. २१९)

इत्यत्र सुरापानसमत्वमुक्तम् । तथा च पूर्वे 'नास्तिक्यं व्रतलोपं च'

१. Except A. C. F. and I. all others read - रूप्य- for - कुप्त्य-

२. I. reads कन्याषु दूषणं for कन्यासन्दूषणं; while the text परिवेदक- for परिवेदक- ३. J. reads च तुलायनः for व्रतलोपनम्, but it does not give any good sense.

आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मत्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
 स्वाध्यायाग्नि-सुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥
 इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ।
 हिंसयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रियः ॥
 शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।
 तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥
 असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वाधिकारिता ।
 भार्याया विक्रियश्वेषामैकमुपपातकम् ॥

(या. स्मृ. ३.२३४-२४२)

इति । यद्यपि-

‘अनृतं च समुल्कर्षे’।

(म. स्मृ. ११, ९९)

इत्येन्मनुना ब्रह्महत्यासमेषु पठितं याज्ञवल्क्येन सुरापान-
 मेषु विष्णुना उपपातकेषु तथापि विषयभेदेन त्रैविध्यं वक्तुं
 क्यत्वात् किञ्चिदपि साङ्कर्यम् । विषयभेदस्तूच्यंते । द्वेष्यं
 एवं राजभृत्यादिभिर्मारग्यितुं तस्मिन्नविद्यमानमपि महान्त-
 युक्त्वा पुनः ‘व्रतलोपनम्’ इत्युक्तेः । अशिष्टाप्रतिषिद्धवपि ‘श्रीहरि-
 रणकमलप्रेक्षणात् प्राक् ताम्बूलादिकं न भक्षयामि’ इत्येवंरूपेषु
 यमेषु प्राप्यर्थम् । न तु स्नातकव्रतप्राप्यर्थम् । तत्र-

‘स्नातकव्रतलोपं च प्रायाश्वेत्तमभोजनम्’ ।

इति मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् ।

१. J. reads हिंसायन्त्र- for हिंसयन्त्र- २. I. reads शूद्रप्रेष्यं for शूद्रप्रेष्यं
 I. reads अन्याश्रमे for अनाश्रमे ४. I. reads किञ्चिदसांकर्यम् for
 चिरपि सांकर्यम्.

मपराधमारोप्यानृतं चेद्युयात् तद् ब्रह्मत्यासमम् । वधपर्य-
वसायित्वात् । यस्तु लाभ-गूजा-ब्यतिकामो राजसभादौ
स्वस्मिन् अविद्यमानमपि चन्तुर्वेदाभिज्ञत्वं प्रकटयितुमनृतं
ब्रूते तत्सुरापानसमम् । अतिगर्हितत्वात् । यस्तु सुखगोष्यादौ
परोपकारमन्तरेण वृथाऽनृतं ब्रूते तस्यैतदुपपातकम् । तत्रा-
द्ययोः प्रायश्चित्तं पूर्वमेवोक्तम् । तृतीये तु कामकृते याज्ञव-
लक्य आह—

‘ मयिं तेज इति छायां स्वां दृष्टाऽम्बुगतां जपेत् ।
सावित्रीमशुचौ द्रष्टे चापलये चानृतेऽपि च ’ ॥
(या. स्मृ. ३. २७९)

इति । अकामकृते तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘ सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतानि च ।
पीत्वाऽप्योऽव्येष्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥
(म. स्मृ. ९. १४५)

इति । राज्ञोऽप्ये साक्षात् परम्परया वा परदोषकथनं राज-
गामि पैशुन्यम् । गुरावलीकनिर्बन्धो द्विविधः । तत्र राजग-
हादौ स्वयं समर्थः सन् असमर्थस्य गुरोर्ब्रव्यलाभाद्युपरोधकारणं
निर्बन्धं करोति चेत् सोयमलीकनिर्बन्धो ब्रह्मत्यासमत्वेन
मनुनोक्तः । यत्र वाक्पारुष्यादिमात्रेण गुरोरपियमुपजायते

१. I. reads सुखगोष्यादौ for सुखगोष्यादौ. २. I. reads अपि for मयिं.
३. B. and D. read आचरेत् for आचामेत्; while G. भाचमेत् for the
same. ४. All others except A. and I. read गुरोरलीक- for गुरावलीक-;
while G. omits the following portion:—

निर्बन्धो द्विविधः । तत्र राजगृहादौ स्वयं समर्थः सन्तसमर्थस्य
गुरोर्ब्रव्यलाभाद्युपरोधकारणं.

५. H. reads राजगृहाङ्गाणे for राजगृहाशौ.

ओऽयमलीकनिर्बन्ध उपपातकम् । वेदनिन्दा त्रिविधा । बुद्धा-
तादिशास्त्राण्यभ्यस्य वेदानामप्रामाण्यप्रतिपादने निर्बन्ध एका
न्दा । सेयं याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमेषूपवर्णिता । सत्या-
पि वेदप्रामाण्यबुद्धौ जल्प-वितण्डादिहेतुशास्त्रव्यसनितया
प्रति-स्मृत्युक्तस्यानुष्ठानस्यावज्ञा द्वितीया निन्दा । एतदेवा-
प्रेत्य मनुराह—

‘यो ज्वमन्येत ते तूमे हेतुशास्त्रेयात् द्विजः ।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥

(म. स्मृ. २. ११)

इति । सेयं निन्दा सुरापानसमेषु मनुनोदाहृता । यस्तु
दिकं कर्मानुतिष्ठन्नपि नात्यन्तं तत्कले श्रद्धन्ते ‘किमनेन
विद्यति जनापवादभयादेव केवलमनुतिष्ठामि’— इत्येवं
न्दति सेयं निन्दोपपातकेषु पठधते ।

एवमध्ययनत्यागदरेकैकस्य बहुविधस्यानुक्रान्तस्य गौरव-
घवे पर्यालोच्यावान्तरभेदः कल्पनीयः ।

‘अग्नि-मानु-पितृ-सुत-दारणाम्’

(वि. स्मृ. ३७. ६)

इत्यत्रापि त्याग इति पदमन्वेति । अनुक्रान्तानामुपपात-
तनां पूर्वोक्तेभ्योऽतिपातक-महापातका-अनुपातकेभ्योऽल्पत्वा-
पपातकत्वम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

१. B. and D. read ब्रह्महत्यासमोपपादिता याज्ञवल्क्येन and omit सेयं.
A. and the text read मूले for तूमे. ३. All, except the text and A.
म-भ्यो for -श्चात्. ४. I. reads तत्त्वत् for तत्कले. ५. B., D. and
omit -पितृ-. ६. I. reads प्रोक्तेभ्यां for पूर्वोक्तेभ्यो-; while except A.
d I. all others do not insert -अतिपातक-.

‘महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु ।
तानि पातकसंज्ञानि तन्यूनमुपपातकम्’ ॥
इति ।

अथ उपपातकसा साधारणं प्रायश्चित्तम् ।
तस्य चोपपातकजातस्य साधारणं प्रायश्चित्तं विष्णुराह—
‘उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः ।
पराकमय वा कुर्युर्यजेयुर्गोसवेन च’ ॥
(वि. स्मृ. ३७—३९)

इति । तत्रैतेषामावृत्तानां सङ्घाते गोसवो द्रष्टव्यः* । एकै
कस्य च शक्तम्भूति पराकः अशक्तम्भूति चान्द्रायणम् । याज्ञ-
वल्कयोऽपि साधारणं प्रायश्चित्तमाह—

‘उपपातकशुद्धि स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।
पयसा वाषपि मासेन पराकेणाऽथ वा पुनः’॥

(या. स्मृ. ३. २६९)

इति । एवमित्थनेन प॑देन प्रकृतं गोवधव्रतमतिदिद्यते ।
अतिदेशस्योपदेशान्यूनविषयत्वात् । गोव्रताङ्गानि गोचर्मादी-
नि कानिचिद्विषयान्तरेषु निर्वर्तन्ते । एतच्च व्रतचतुष्टयमका-
मकारे शक्त्यपेक्षया विकलिपतं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु—

* नरा इत्युक्तेः सर्वेषामेव वर्णनामिदं प्रायश्चित्तम् । तत्र क्षत्रियादी-
नामनधिकारात् गोसवो ब्राह्मणस्यैव, चान्द्रापण-पराके द्विजानिः
धारण, शूद्रस्य दानादिकमिति व्यवस्था द्रष्टव्या ।

१. The text reads पराकं च तथा for पराकमय वा and substitutes
गोसवेन for गोसवैन. २. I. omits च and reads अशक्तम्भूति पराकः and
शक्तम्भूति चान्द्रायणम्. ३. B. D. G. and I. substitute निर्वि for यु-
प. G. adds पुनः before परेन.

‘एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।
अवकीर्णिवज्यं गुद्धयर्थं चान्द्रायणमथापि वा’ ॥
(म. स्म. ११. ११७)

इति मनुनोक्तं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम् । एतच्च साधारणप्राय-
तं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्ताभावे तदनुपलम्भे वा द्रष्टव्यम् ।
प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तानि ।

प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि यथासम्भवमुदाहरामः । तत्र
ौरंलीकनिर्बन्धोपपातकस्य प्रायश्चित्तं विष्णुराह-

‘समुक्तर्षेऽनृते गुरोर्लीकनिर्बन्धे
तदाक्षेपणे च मासं पयसा वर्तेत’ ।

(वि. स्म. ५४. ५४)

इति । अग्नित्यागे सं एवाह-

‘वेदाग्न्युत्सादी त्रिष्वणस्नाययधःशाश्री
संवत्सरं सकृदैक्षेण वर्तेत’ ।

(वि. स्म. ५४-१३)

इति । वसिष्ठोऽपि-

‘योऽग्नीनपविद्धयेत् सं कुच्छुं द्वादशात्रं
चरित्वा पुनराधानं कारयेत्’ ।

(व. स्म. २१. २७)

१. I. reads अवकीर्णि तु शुद्धयर्थं चरेद्वाद्रायणं व्रतस्. २. G. substitutes for वा. ३. I. reads समुक्तर्षेऽनृते. ४. The text adds च after गुरोः. We follow here only A. and the text; while all others read वेशारणे for तश्शेपणे. ६. J. reads चमसं for च मासं. ७. Except I. and L, all others read विष्णुः for स. ८. I. reads वेशाग्न्युत्सादेत् वेशाग्न्युत्सादी. ९. The text omits स. १०. C. F. E. H. add पुनराधेयं for पुनराधानं.

इति । मनुरपि—

‘अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मारं वीरहत्यासमं हि तत्’ ॥
अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् मासादूर्ध्वं तु कामतः ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव कुर्यादिवाविचारयन् ॥
(म. स्म. ११. १२९-१३० आन्ध पुस्तके) ।

इति । हारीतः—

‘संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा
पुनरादध्यात् । द्विवर्षोत्सन्ने सान्तपनं
चान्द्रायणं च कुर्यात् । त्रिवर्षोत्सन्ने
संवत्सरं कृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादध्यात्’ ।
(ह. स्म. ३. ११-२१)

इति । शङ्खोषपि—

‘अभ्युत्सादी सांवत्सरं प्राजापत्यं
चरेत् गां च दद्यात्’ ।

(शं. स्म. ११. २३)

इति । भरद्वाजः ।

‘द्वादशाहातिक्रमे ऋहमुपवासः । मासातिक्रमे
द्वादशाहमुपवासः । संवत्सरातिक्रमे मासोपवा-
सः । पर्योभक्षणं च ’ ।

१. I. reads संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्री for संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे. २. B. and
D. read सोमपानं for सान्तपनं and omit चान्द्रायणं च. C. and F. read
the same, but do not omit चान्द्रायणं. E. G. H. and J. read सोमपानं
for सान्तपनं; while J. -त्सन्ने for -त्सन्ने. ३. G. reads भारद्वाजः
भरद्वाजः. ४. B. and D. read द्वादशातिक्रमे ऋहमुपवासः संवत्सरातिक्रमे
द्वादशाहमुपवासः पर्योभक्षणं च ।

इति । एतसर्वमालस्यादग्नित्यागविषयतया यथायोगमू-
हनीयम् । यत्तु भरद्वाजगृह्येऽभिहितम्—

‘प्राणायामशतमा दशरात्रं कुर्यात् । उपवासः स्यादा-
विशतिरात्रम् । अत ऊर्ध्वमा षष्ठिरात्रं लिङ्गो रात्री-
रुपवसेत् । अत ऊर्ध्वमा संवत्सरात् प्राजापत्यं व्रतं
चरेत् । अत ऊर्ध्वं कालवहुत्वे दोषवहुत्वम्’ ।

इति तत् प्रमादादग्नित्यागविषयम् । नास्तिक्यात् त्यागे
तु व्याघ्र आह—

‘योऽग्निं व्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद् द्विजः ।
अन्यत्र पुनराधानं दानमेव तथैव च’ ॥

इति । प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात् त्यागकालस्य गौरव-
शब्दवानुसारेण ब्रतान्तराण्यूहनीयानि । व्रतानन्तरभावि-
कर्तव्यमाह जातूकर्ण्यः—

‘अतीतकालं जुहुयादग्नौ विप्रो यज्ञानयम् ।
नष्टेऽग्नौ विधिवद्यात् कृत्वाऽधानं पुनर्द्विजः’ ॥

इति । एतचौपासनाग्निविषयम् । दारत्यागे शातातप
माह—

१. G. reads भारद्वाजगृहे. २. C. E. F. add कुर्यात् after -मा दशरात्रं,
but of no use here. ३. E. reads उपवासः स्याद्विशतिरात्रं कुर्यात्, I.
प्रवासमा विशतिरात्रं कुर्यात् both for उपवासः स्यादा विशतिरात्रं. ४. Except
all others do not insert व्रतं. ५. I. omits -भावि-. B. and D. read
तान्तरं कर्तव्यमाह and except E. H. ब्रतान्तरभावि कर्तव्यमाह both for
तानन्तरभाविकर्तव्यमाह. ६. We are unable to find out a correct reading.
I. and D. read विप्राय चायव्यम्, C. and F. विप्राय वायवम्, G. H.
प्रोउद्यता स्वव्यम्, E. and J. विप्राय वायव्यम् all for विप्रो यज्ञानयम्; while
I. अतीते काले for अतीतकालं. ७. G. and H. read नाशेऽग्नौ for नष्टे-
ग्नौ and C. and F. गलेऽग्नौ for the same.

‘कौमारदारत्यागी* मासं पयोभक्षः गुद्धयति’ ।

(शा. स्म. १. २७)

इति । अभोज्येभक्ष्यभृणप्रायश्चित्तं त्वेकादशाध्याये
प्रपञ्चितम् ।

अथ परस्वहरणप्रायश्चित्तम् ।

तत्र परस्वहरणे मनुराह—

‘धान्या-ज्ञ-धन-चौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोन्मः ।
स्वैजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्धयति ॥
मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्र-गृहस्य च ।
कूप-वापी-जलानां च गुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
द्रव्याणामल्पसराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवैदेशनः ।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मगुद्धये ॥
भक्ष्य-भोज्यापहरणे यान-शश्यासनस्य च ।
पुष्प-मूल-फलानां च पञ्चावयं विशोधनम् ॥
तृण-काष्ठ-द्रुमाणां च गुद्धकान्तस्य गुडस्य च ।

* ‘कौमारदार’—इत्यनेन ब्राह्मण विधिना कौमारवयस्युद्गा स्त्री उपल-
क्षिता भवति । तस्या एव त्यगे दोषः । न तु गान्धर्वगृहाया इति तात्पर्यम् ।

१. H. omits following :—

अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं तु एकादशाध्याये प्रपञ्चितम् ।
तत्र परस्वहरणे मनुराह—

‘धान्या-ज्ञ-धन-चौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोन्मः ।
सजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्धयति ॥;

while G. reads अभोज्यभक्षणे for अभोज्याभक्ष्यभक्षणे. २. J. reads पर-
स्वहरणे for परस्वहरणे. ३. I. reads सजातीय- for स्वजातीय-. ४. The
text reads -वैदेशनः for -वैदेशनः. ५. B. and D. read तन्निर्यात्यविशुद्धये for
तन्निर्यात्यात्मगुद्धये. ६. I. reads गुद्धकान्तस्य for गुडकान्तस्य.

चैले-चर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥
 मणि-मुक्ता-प्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।
 अयः कांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता ॥
 कार्पास-कीटजोर्णनां द्विशफैकशफस्य च ।
 पक्षि-गन्धौषधीनां च रज्जवाश्वैव व्यहं पयः ॥
 (म. स्मृ. ११. १६२-१६८)

इति । एतेषां विषयाणां मध्ये धान्यस्य परिमाणविशेषेण
 व्रतविशेषः स्मृत्यन्तरे जभिहितः—

‘ धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिके वैधः ।

इति । यत्तु जावालिनोक्तम्—

‘ तिल-धान्या-ञ्च-वस्त्राणा शश्यानामामिषस्य च ।

संवत्सरार्धं कुर्वित व्रतमेतत्समाहितः ॥

इति तदेनदकार्मकृतविषयम् । अल्पत्वात् । भक्ष्यस्य तु
 सकृद्गोजनपर्याप्तिकस्यापहारे पैठीनसिराह—

‘ भक्ष्य-भोज्यान्नस्योदरपूरणमात्रहरणे

त्रिरात्रं पञ्चगव्याहारः ।

इति । यानि तु मनूकेषु विषयेषु व्रतान्तराण्यन्यैमुनिभि-

J. reads तैल-; while B. D. I. and the text चैल for चैल.
 B. C. D. E. G. H. and J. read द्विशफैकशफस्य for द्विशफैक-
 फस्य. ३. B. and D. read अभ्यधिको and I. अभ्यधिकं for अभ्यधिके;
 while H. हतेऽभ्यधिके वधः for हरतोऽभ्यधिके वधः. ४. B. and D. read
 शश्याः for शश्यानाम्. ५. H. reads कामकृतविषयम् । अल्पभक्ष्यस्य तु for
 कामकृतविषयम् । अल्पत्वाम् । भक्ष्यस्य तु । ६. We follow here A. and I.;
 while all others read सकृद्गोजनपर्याप्तिकस्यापहारे, but it is quite con-
 trary to the quoted Sûtra.

दर्शितानि तेषु व्रतेषु यानि समानि न तत्र विवादः । न्यूगा-
नामकासकारविषयत्वं अधिकानां तु कामकृताभ्यासविषय-
त्वमिति विवेकः । तत्र वचनानि—

‘द्रव्याणामल्पसाराणां सान्तपनम् । (७) भद्रय-
भोज्य-यान-शश्यासन-मूल-पृष्ठ-फलानां हरणे
पञ्चाव्यपानम् । (८) तृण-काष्ठ-द्रुम-गुक्का-
न्न-गुड-वस्त्र-चर्मामिषाणां त्रिरात्रमुपवर्सेत् ।
(९) मणि-मुक्ता-प्रवालानां ताप्त-रज्जता-ज्यः-
कांस्थानां द्वादशाहं कणानभीयात् । (१०)
कार्पास-कीटजोर्णाव्यपहरणे त्रिरात्रं पयसा
वर्तेत् । (११) द्विशक्तिकशक्तिहरणे त्रिरात्रमुपव-
सेत् (१२) पक्षिं-गन्तौषधि-रज्जु-वैदलानाम-
पहरणे दिनमुपवर्सेत् । (१३)
‘दत्तैवापहृतं द्रव्यं धनिकस्याभ्युपायतः ।
प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कल्पस्यापनुत्तये’ ॥ (१४)
(वि. स्मृ. ५२. ५-१४)

इति । जावालिः—

‘अश्व-गो-भूमि-कन्याश्च हत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
अपहृत्य पश्चुन् क्षुद्रान् प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
गुड-कार्पास-धान्यानि सर्पिलवणमेव च ।
पकान्नमौषधं तैलं शश्यां वास उपानहौ ॥

१. The text and G. read -पान for -यान- and the text omits -हरणे.
२. G. reads -ताप्त-रज्जताययः-. ३. The text reads -अपहरणे- for -हरणे.
४. G. and H. omit this Sūtra. ५. B. and D. read वैदेशोपहृतं for
दस्तेवापहृतं. ६. The text reads अप्युपायतः.

कांस्या-ऽयस्ताम्र-सीसं वा कुच्छुं कुच्छार्धमेव च ।
 उदके फल-मूलेषु पुष्प-पर्ण-सुगन्धिषु ॥
 मृद्गाण्ड-मधु-मांसेषु कृच्छ्रपादो विधीयते ।
 *व्यापादनापहरेषु सन्तोष्य स्वामिनं ततः ॥
 पापं निवेद्य विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तेन युज्यते ।
 अपहृत्य तु वर्णानां धनं विप्रः प्रमादतः ॥
 प्रायश्चित्तं च यत्प्रोक्तं ब्राह्मणानुमते चरेत् ।
 राजस्वस्यापहरणे रमणीनां[†] जनस्य च ॥
 धनापहरणे चैव कुर्यात्संवत्सरव्रतम् ।

इति । परदारगमनस्य तु प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिहितम् ।

अयाज्ययाजनप्रायश्चित्तम् ।

अयाज्ययाजने मनुराह-

*व्यापादनं तन्त्रव्यनाशः । अपहारो ऽपहरणम् । तत्र प्रथम तन्त्रव्यस्वामिनं प्रसाद्य अनन्तरं विप्रेभ्यः पापं निवेद्य प्रायश्चित्तमाचरेत् ।

[†] अत्र 'रमणी'शब्देन सामान्यवनिता, वेश्योपलक्षितेति प्रतिभासितः । राजद्रव्यवत् वेश्याद्रव्यमपि प्रतिग्रहानर्हमिति मन्वादिभिरुक्तम् । अथवा 'जनस्य रमणीनां' परस्तीणां परकीयधनस्य चापहरणे इत्येव व्याख्यातुमुचितं भवेत् ।

१. B. and D. substitute सकृत् for कृच्छुं and वा for च । २. H. omits फल-मूलेषु, but it seems a mistake; while E. and I. पुष्पपर्ण- for पुष्प-पर्ण- । ३. B and D. read मृद्गाण्डसमस्तेषु for मृद्गाण्ड-मधु-मांसेषु and the next line:—

व्यापादनीयहरेषु संतोष्य स्वामिनं ततु ततः ।
 for
 व्यापादनापहरेषु संतोष्य स्वामिनं ततः ।

४. B. D. and G. read ब्राह्मणानुमतं for ब्राह्मणानुमते । ५. C. F. G. and H. read राजस्वस्यापहरणे and J. राजसंस्थापहरणे both for राजस्वस्यापहरणे, while A. reads मणीनां च जनस्य वा for रमणीनां जनस्य च ।

‘त्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रव्यर्थपोहति’ ॥
(म. स्म. ११. ११७)

इति । यत्तु प्रचेतसा शूद्रयाजकादीननुक्रम्योक्तम्—
‘एते* पञ्चतपोऽध्रौवकाश-जलशयनाद्यनुष्ठेयुः
क्रमेण ग्रीष्म-वर्षा-हेमन्तेषु । मासं गोभूत-
यावकमरनीयुः’ ।

इति तत् कामकृताभ्यासविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्—
‘पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्रह्मणो यः प्रवर्तते ।
स्नेहादर्थप्रसङ्गाद्वारा तस्य कृच्छ्रं विशोधनम्’॥
(य. स्म. ६. ९)

इति तदशक्तविषयम् । यत्तु गौतमेनोक्तम्—
‘निषिद्धमन्त्रप्रयोगे सहस्रानुवाकं जपेत्’ ।
(गौ. स्म. २२. ३३)

अत्र मूलपुस्तकोपलब्धभावात् ‘श्रावकाश’-इस्य शुद्धः पाठो न
निश्चेतुं शक्यते । सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु न्यूनाधिकयेनाशुद्धा एव पाठा दृ-
श्यन्ते । वाक्यार्थस्तु—ग्रीष्मे पञ्चतपाः वर्षाषु वृष्टिसहः हेमन्ते जलशयी
भवेदिति । चतुर्षु दिक्षु चतुरोऽपीनं संस्थाप्य तन्मध्ये स्थित्वा पञ्चमं
सूर्योत्तापं सहेत् इति पंचतपाः । जलशयनं च उदके आकण्ठमपरिष्ठेत्
इति संक्षेपः ।

१. C. F. G. and H. read अन्तकर्म; while J. वेषामन्तकर्म च for
परेषामन्त्यकर्म च. २. B. D. and H. read अहीनां for अहीनं. ३. C. and
F. तयोस्तावकीश्- and G. -तपोऽश्रावकाश- for -तपोऽश्रावकाश-; while
I. -तपोऽमूर्तौ जलशयनाद्यनुष्ठेयम् for -तपोऽश्रावकाशजलशयनाद्यनुष्ठेयुः. ४. G.
and J. substitute -च for वा. ५. text प्रतिषिद्धमन्त्रप्रयोगे सहस्रानुवाकश्चेत् and
except A., add सति to प्रयोगे.

इति तत् कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—
 ‘शूद्रेयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति ।
 प्राणायामसहस्रेषु दशकृत्वोऽभ्यस्तेषु’ ।

इति तदकामतोऽभ्यासविषयम् । असत्प्रतिग्रहे याज्ञव-
 लक्य आह—

‘गोष्ठे वसन्त्रहाचारी मासमेकं पयोव्रतम् ।
 गायत्रीजाप्यनिरतः शुद्धयतेऽसत्प्रतिग्रहात्’ ॥
 (या. स्मृ. ३. २१०)

इति । अत्र जपमङ्गल्या मनुना दर्शिता—
 ‘जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।
 मासं गोष्ठे पथः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्’ ॥
 (म. स्मृ. ११. ११४)

इति । एतच्च दातृ-द्रव्ययोरुभयोःसेत्च्चे वेदितव्यम् । अ-
 न्यतरस्यासत्त्वे तु पद्मिंशन्मने दर्शितम्—
 ‘पवित्रेष्या विशुद्धयन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।
 ऐन्दवेन मृगारेष्या कश्याद्विनिमित्विन्दया ॥
 देव्या लक्षजेषैव शुद्धयन्ते�सत्प्रतिग्रहात्’ ।

इति । यत्तु वृद्धहारीतवचनम्—

१. C. F. G. and H. read शूद्रस्य याजकः for शूद्रेयाजकः. २. I. reads
 वसन् for वसन्; while except A. and the text all others पयोव्रतं for
 पुयोव्रतः; and except A. H. and the text जप्यनिरतः for जाप्यनिरतः.
 ३. B. C. D. and F. omit उभयोः. ४. I. reads विन्दवेन, but it seems
 incorrect. ५. I. substitutes शुद्धयते, J. शुद्धयतो for शुद्धयते and B.
 and D. दुष्टप्रतिग्रहात् for इसत्प्रतिग्रहात्. ६. G. reads वृद्धहारीत- for
 वृद्धरीत-.

'राजः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमध्यु सदा वसेत् ।
षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णे मासे प्रमुच्यते ॥
तर्पथित्वा द्विजान् कामैः सततं नियतव्रतः ।

(वृ. हा. स्मृ. ११.७१-७२)

इति तदापदि कुरुक्षेत्रोपरागादौ कृत्णाजिनादिप्रतिग्रह-
विषयम् । अल्पद्रव्यपरिप्रहे हारीतः—

'मणि-वासो-गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत्' ।
(हा. स्मृ. २१. ३)

इति । षट्क्रिंशन्मतेऽपि—

'भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत्' ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

'प्रतिषिद्धेषु सर्वेषु षष्ठांशं परिकल्पयेत्' ।

इति । दैनार्थमिति शेषः । विकर्मणा जीवने तु चान्त्रा-
यणम् । तथा च नटादीन् विकर्मणा जीविनोऽनुक्रम्य यम
आह—

'एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु मृग्यताम् ।
भैश्यान्नमुपयुज्ञानो द्विजश्चान्त्रायणं चरेत्' ॥

(य. स्मृ. ६. १३)

इति । नारदोऽपि—

१. B. C. F. D. G. and H. do not insert ऽपि. २. G. reads परिवर्त्त-
येत् for परिकल्पयेत्. ३. E. adds तत् before दैनार्थम्. ४. I. reads जीवि-
तान् for जीविनः. ५. H. reads एतेषां नैव सर्वेषां for एतेषामेव सर्वेषां and
गृग्यताम् for मृग्यताम्; while I. reads प्रत्यापत्ति for प्रत्यापत्तिः. ६. C. E.
G. and H. substitute भैश्यान्नं for भैश्यान्नं and I. उपभुज्ञानः for उप-
युज्ञानः.

‘कर्मणा गर्हितेनैव यद्वित्तं समुपार्जितम् ।
 तस्य त्यागेन गुद्धचन्ति धर्मस्यान्वेषणेन वा ॥
 अप्सु प्रास्येत तद् ब्रव्यमन्यायेन यदागतम् ।
 उपयुक्तानुशिष्टं चै देयं वा ब्रह्मवादिने’ ॥
 (ना. स्मृ. १४. ७-८)

इति । क्षत्रियादिवधस्य प्रायश्चित्तं षष्ठाध्याये वर्णितम् ।
 गोवधस्य त्वष्टम्-नवमाध्याययोर्स्तत् प्रपञ्चितम् ।

अविक्रेयविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अविक्रेयविक्रयस्य चतुर्विंशतिमते दर्शितम्—
 सुराया त्रिक्रयं कृत्वा चरेत् सौम्यचतुष्टयम्* ।
 लाक्षा-लवण-मांसानां चरेचान्द्रायणत्रयम् ॥
 मध्वाड्य-तैल-सोमानां चरेचान्द्रायणद्वयम् ।
 पयः पायसापूपानां चरेचान्द्रायणत्रयम् ॥
 दृश्याड्येक्षुरसानां च गुड-खण्डादिविक्रये ।
 सर्वेषां स्नेहपक्वानां पराकं तु समाचरेत् ॥

*सोमसम्बन्धित्वादस्य कृच्छ्रस्य सौम्य इत्यभिधानम् । स च चान्द्राय-
 गकृच्छ्रशब्देनान्यत्राभिहितः ।

१. H. substitutes च for वा. २. H. reads प्रास्येष for प्रास्येत. ३. G. omits च; while B. and D. read आश्वायाय च for आश्वादिने. ४. B. and D. omit वधस्य; while I. reads क्षत्रियावधस्य for क्षत्रियादिवधस्य. ५. All, except A. and I., read अष्टम-नवमाध्याये for अष्टम-नवमाध्याययोः; while G. has mistaken and omits तु. ६. G. reads सौम्य- for सौम्य-. ७. G. substitutes मध्वाड्येक्षुरसं and E. दृश्याड्येक्षुरसं both for मध्वाड्येक्षुरसानां.

सिंद्वान्नविक्रये विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 उपवासं तु तक्षस्य नक्तं काञ्जिकविक्रये ॥
 पूर्णिफलानि मञ्जिष्ठा द्राक्षा खजूरमेव च ।
 एतेषां विक्रये कृच्छ्रं पनसस्य दिनव्रयम् ।
 कदली नारिकेलं च नागरं वीजपूरकम् ।
 एतेषां पादकृच्छ्रः स्याज्ञम्बीरदेस्तथैव च ॥
 कस्तूरिकादिगन्धानां विक्रये कृच्छ्रमाचरेत् ।
 कर्पूरादेस्तदर्थं स्याद्विनं हिंगवादिविक्रये ॥
 तिलानां विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 यज्ञार्थं कृषिजातांश्च दानलब्धांश्च विक्रयेत् ॥
 रक्त-पीतानि वस्त्राणि कृष्णाजिनमथापि वा ।
 एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचनं यथा ॥
 गोविक्रयं द्विजः कुर्याद्वाभार्थं धनमोहितः ।
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्दवं स्मृतम् ॥
 खरा-श्वा-जाविकानां च करभाणां च विक्रये ।

१. B. and D. read शिष्टान्- for सिंद्वान् ॥ २. B. and D. read कर्पूरादि-
 for कर्पूरादेः ॥ ३. H. and I. read विक्रयं for विक्रयंत् ॥ ४. II. omits the
 following lines :—

रक्त-पीतानि वस्त्राणि कृष्णाजिनमथापि वा ।
 एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचनं यथा ॥
 गोविक्रयं द्विजः कुर्यात् लभार्थं धनमोहितः ।
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्दवं स्मृतम् ॥
 खरा-श्वा-जाविकानां च करभाणां च विक्रये ।

५. C. and F. substitute श्वास्त्राणि for वस्त्राणि, but it does not give any
 good sense here. ६. Except A. H. and I. all others read -मथैव च for
 -मथापि वा. ७. I. reads शरभाणां for करभाणां.

पराकं तत्र कुर्वीत नृणां द्विगुणमाचरेत्*॥
नारीणां विक्रयं† कृत्वा चरेचान्द्रायणं ब्रतम् ।
द्विगुणं पुरुषाणां च ब्रतमाहृष्मनीषिणः ॥
चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहं वेदविक्रये ।
अङ्गानां तु पराकं स्यात् स्मृतीनां कृच्छ्रमाचरेत्॥
इतिहासपुराणानां चरेत् सान्तपनं द्विजः ।
रहस्य-पञ्चरात्राणां कृच्छ्रं तत्र समाचरेत् ॥
गाथानां नीतिशास्त्राणां प्राकृतानां तथैव च ।
सर्वासामेव विद्यानां पादकृच्छ्रं समाचरेत् ‡ ॥

इति । हारीतो श्रिय—

‘गुड-तिल-पुण्य-मूल-फल-पकाच्रविक्रये सौम्यो-
यनम् । लाक्षा-लवण-मधु-मांस-तैल-क्षीर-
दधि-तक्र-धृत-गन्ध-चर्म-वाससामन्यतमविक्रये

* नृणां तत्तजातीयपुम्पशूनां विक्रये द्विगुणं पराकद्रयम् ।

† मनुष्यजातीयस्त्रीणां विक्रये चान्द्रायणम् । तज्जातीयपुरुषाणां
वेक्रये पूर्ववदेव चान्द्रायणद्रयम् ।

‡ अत्र अङ्गादीनां विक्रयोऽध्यापनरूपेणीवेति भाति । न तु पुस्तकरूपेण ।
तथा सति सर्वसामान्यमेव प्रायश्चित्तं वदेत् । किञ्च्च ‘सर्वासामेव विद्या-
गम्’ इति उपसंहारात् विद्याविक्रय एवात्र विवक्षितः । न पुस्तकविक्रय
तिसुधियो विदां कुर्वन्तु ।

१. All, except A. and I. others, read शुनां for नृणां; while G. substitutes द्विगुणमेव च for द्विगुणमाचरेत्. २. G. adds, इति after आचरेत्.
३. B. D. and G. read सोमपानम्, C. and F. सोमयानम्, E. H. and J.
सामायनम् all for सौम्यायनम्. ४. I. omits क्षीर-; while B. and D.
read -क्षीर-धृत-गन्ध- क्षीर-वधि-तक्र- for इधि-तक्र- धृत- गन्ध-.

चान्द्रायणम् । तथोर्णा-केश-केसर-भू-धेनु-वे-
ईम-शस्त्र-विक्रये च । मस्य-मांस-स्नायवस्थि-
-गृद्ध-नख-शैङ्ख-शुक्रिविक्रयं तप्तकृच्छ्रम् ।
हिङ्गु-हिङ्गुलु-हरिताल-मनःशिला-ञ्जन-गैरिक-
क्षार-लवण-मणि-मुक्ता-प्रवाल-वैणव-मुन्मयेषु
च । आराम-तटाकोदपान-पुष्करिणी-सुकृतवि-
क्रये त्रिष्वणस्त्रायधःशायी चतुर्थकालाहारो
दशसहस्रं जपेद्वायर्णं संवत्सरेण पूतो भवति ।
हीनमानोन्मापनसङ्कीर्णविक्रये च ।

(हा. स्मृ. ४. ४-१०)

इति । ईदृशेष्वेकविषयबहुत्रैषु असकृत्पूर्वमुक्तया नीत्या
यथायोगं व्यवस्था कल्पनीया ।

परिवित्यादीनां चतुर्णां प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये वर्णितम् ।
अथ द्वात्यप्रायश्चित्तम् ।

त्रोत्यो नाम सावित्रीपतितः । तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह-
‘येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीच् कुच्छान् यथाविध्युपनाययेत्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १११)

१. Except A. and G. others read तथोर्णकेश-केसरि-; while I. तथोर्ण-केशरि- both for तथोर्ण-केश-केसर-. २. B. D. H. and J. add -अश्म after -देहम-. ३. C. F. H. G. J. and I. omit -शंख-; while B. and D. substitute -नख- for the same. ४. B. and D. read -हिङ्गु- for हिङ्गु ग्गुलु- and G. -हिङ्गुग्गल- for the same B. and D. मनःशिला-ञ्जन- for मन शिला-ञ्जन- and add -शण- after -लवण-. ५. G. omits च. ६. B. D. and G. read हीनमानोन्मापनसंकरकीर्णविक्रये च I. हीनमानोन्मापनसंकरकीर्ण- for हीनमानोन्मापनसंकरकीर्णविक्रये च. ७. I. reads असकृत्पूर्वमुक्तये नीत्या; while except A. and I. all others omit यथायो असकृत्पूर्वमुक्तया नीत्या; while except A. and I. all others omit यथायो and substitute ऊहनीया for कल्पनीया.

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘पतितसावित्रीक उद्भालकव्रतं चरेत् । (७६) द्वौ
मासौ यावकेन वर्णयेत् मासं पयसार्धमा-
समामिक्षया अष्टरात्रं पूर्तेन षड्ग्राव्रमयाचितं ह-
विष्यं भुज्ञीत त्रिरात्रमभक्षोऽहोरात्रमुपव्रसेत् ।
(७७) अश्रमेधावभृतं वा गच्छेत् । (७८)
त्रात्यस्तोमेन वा यजेत् । (७९)
(व. स्मृ. ११. ७६-७९)

इति । तत्र मानवमापद्विषयम् । उद्भालकव्रतं त्वनापद्विषयम् ।

ततु यमेनोक्तम्—

‘सावित्री पतिता यस्य दशावर्षाणि पञ्च च ।
सशिखं वपनं कुत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ॥
एकविंशतिरात्रं च पिवेत्प्रसृतियावकम् ।
हविशा भोजयेद्यैव ब्राह्मणान् सप्तपञ्च* च ॥
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ।
(य. स्मृ. ५. २७-२९)

इति तन् मनुसमानविषयम् । यस्य पित्रादयोऽप्यनुप-
नीताः तस्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘अथै यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यात् ते
ब्रह्महसंस्तुताः । (३२) तेषामभ्यागमनं भोजनं

* यदि चकारो विकल्पार्थो भवेत्तर्हि सप्त पञ्च वेति स्यात् । अन्यथा
मप्सहितपञ्चाशाश्रामणान् भोजयेदिति स्यात् ।

१. All, except A. and I., omit द्रष्टव्यम्. २. Except A. and the text
all others omit अथ. ३. B. C. D. E. F. G. H. and J. read -पितामह-
अनुपनीतो; while I. पितामह इत्यनुपनीतौ for पिता पितामह इत्यनुपेतौ.

विवाहमिति च वर्जयेत् । (३३) तेषामिच्छतां प्राय-
श्चिन्तम् । (३४) यथा प्रथमेऽतिक्रमे क्रतुरेवं संवत्से-
रः । (३५) अथोपनयनम् । (३६) ततः संवत्सर-
मुदकोपस्थर्णनम् । (३७) प्रतिपूरुषं सद्गृह्याय संव-
त्सरान् यावन्तोऽनुपेताः स्युः । (१) सर्वभिः पावमा-
नीभिः ‘यदन्ति यच्च दूरक’ इत्येताभिर्यजुः पवित्रेण
सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति । (२) अथ वा व्याहृतिभि-
रेव । (३) अथाऽयाप्यः । (४) अर्थं यस्य प्रपिता-
महादेवानुस्मर्यत उपनयनं ते इमशानसंस्तुताः ।
(५) तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्ज-
येत् । (६) तेषामिच्छतां प्रायश्चिन्तम् । (७) द्वादश-

१. Except A. I. and the text all others omit the following:—

ब्रह्मसंस्तुताः । तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्ज-
येत् । (३३) तेषामिच्छतां प्रायश्चिन्तम् (३४॥) यथा प्रथमेऽति-
क्रमे क्रतुरेवं संवत्सरः । (३५) अथोपनयनम् । (३६) ततः
संवत्सरमुदकोपस्थर्णनम् । (३७) प्रतिपूरुषं संरुग्याय संवत्सरा-
न्यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥ (१) ॥ सर्वभिः पावमानीभिः ‘यदन्ति
यच्च दूरक’ इत्येताभिर्यजुः पवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति ।
(२) अथवा व्याहृतिभिरेव । (३) अथाऽयाप्यः । (४) अथ यस्य
प्रपितामहादेवानुस्मर्यत उपनयनं ते इमशानसंस्तुताः । (५)
तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत् । (६) ते-
षामिच्छतां प्रायश्चिन्तम् । (७) द्वादशवर्षाणि चैविद्यकं ब्रह्मचर्यं
चरेदयोपनयनं तत उद्धकोपस्थर्णनं । पावमान्याङ्गिभिः । (८),

and read for the above Sūtras:—

तस्य वत्सरं चैविद्यकं ब्रह्मचर्यं यस्य
प्रपितामहादेवानुस्मर्यत उपनयनं तस्य
द्वादशवर्षाणि चैविद्यकं ब्रह्मचर्यम्:

while I. reads ब्रह्मसंस्तुतः. २. I. does not insert च. ३. The text does not separate this Sūtra and omits संवत्सरं. ४. The text substitutes अपि वा for अथ वा. ५. I. omits अथ. ६. The text reads -प्रपितामहादि । -प्रपितामहादेः. ७. I. does not insert च.

वर्षणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत
उदकोपस्पर्शनम् । पावमान्यादिभिः’ ।

(आ. ध. सू. १. १. १. ३२-३७. २. १-८)

इति ।

भृतकाध्ययनाध्यापनप्रायश्चित्तम् ।

भृतकाध्ययनाध्यापनयोर्हीरित आह-

‘भृतकाध्यापनं कुर्वन् भृतकाध्यापितश्च यः ।
अनुयोगप्रदानेन त्रीन् पक्षांस्तु पयः पिबेत्’ ॥

इति । दुमादिहिंसायां मनुराह-

‘फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृकशतम् ।
गुल्म-वल्ली-लतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥
कृष्णजानामौषधीनां जातानां च स्वयं वने ।
वृथाऽलम्भेऽनुगच्छेदां दिनमेकं पयोव्रतम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १४२-१४४)

इति । एतच्च यज्ञार्थवृक्षच्छेदनादिव्यतिरिक्तविषयम् । अत
एव याज्ञवल्कयोऽपि वृथेति विशिनाष्टि-

‘वृक्ष-गुल्म-लता-वीरुच्छेदने जप्यमृकशतम् ।
स्यादोषधिवृथाच्छेदी॑ क्षीरादी॒ गोऽनुगो दिनम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २७६)

१. I. omits पावमान्यादिभिः and separates one Sūtra into three.

२. Except A. and J. all others read कृत्वा for कुर्वन्. ३. G. reads

पिबन् for पिबेन्. ४. E. and the text read पयोव्रतः. ५. G. reads

याज्ञवल्कयेनोक्तम्; while all others except I. वृथाच्छेदीति for वृथेति.

६. The text reads -छेदने for -छेदी. ७. C. F. read हितम् for दिनम्.

इति । यत्तु हारिंतनोक्तम्—

‘स्थावर-सरीसृपादीनां वधे यस्येदं प्राणमित्ये-
तयाऽज्यं हुत्वा तिलपात्रं ब्राह्मणाय दद्यात्’ ।
(हा. स्मृ. २१. ४९)

इति तदश्वत्थादिपुण्यस्थावरविषयम् । महाफलप्रदस्य
पनस-नारीकेलादिवृक्षजातस्य छेदनावृत्तौ शङ्ख आह—

‘संवत्सरव्रतं कुर्याच्छित्वा वृक्षं फैलप्रदम्’ ।
(शा. स्मृ. १७. ४९)

इति । दृष्टायेत्वे न दोषः* ।

‘फल-पुष्पोपगान् पादपौत्रं हिस्यात् ।
कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात्’ ।

इति स्मरणात् ।

अथ नास्तिक्यप्रायश्चित्तम् ।

नास्तिक्यं तु वाचिकं चेन्दुपपानकम् । यथा १३ः
पौराणिकाः—

‘नास्तिकाः स्त्रिविधाः प्रोक्ता भर्जैस्तत्त्वदर्शाभिः ।
क्रियादुष्टो मनोदुष्टो वाग्दुष्टश्च तथैव च ॥

* अपवादोऽज्यम् । यद्यपि फलदवृक्षच्छेदने दोषः पूर्वमुक्तः तथापि
छेदने यदि दृष्टार्थत्वं दृष्टप्रयोजनत्वं स्यात् तदा न दोषः, तत्र प्रमाण-
माह । फल-पुष्पोपगानिति ।

१. G. reads जुह्यात् for हुत्वा. २. The text reads विष्वलपाइपम् for
वृक्षं फैलप्रदम्. ३. H. reads पादपान्कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात् for पादपात्र
हिस्यात् कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात् । ४. All others, except I., omit सर-
णात्. ५. I. reads वाचनिकं for वाचिकं.

उपपातकस्तु क्रियादुष्टो वाग्दुषः पातकः स्मृतः ।

अभ्यासात्तु क्रियादुष्टो महापातक इष्यते' ॥

इति । तत्रोपपातकनास्तिक्ये वसिष्ठ आह-

‘नास्तिकः कुच्छुं द्वादशारात्रं चरित्वा
विसेन्नास्तिक्यात्’ ।

(व. स्मृ. २१. २९)

इति । यत्तु शङ्केनोक्तम्-

‘नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतमः कूटव्य-
वहारी मिथ्याभिग्रांसीत्येते पञ्च, संवत्सरं
ब्रह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः’ ।

इति तेऽदेतत् महापातकनास्तिक्यविषयम् ।

ब्रतलोपप्रायश्चिन्तम् ।

ब्रतलोपिनोऽवकीर्णिव्रतं याजवल्क्य आह-

‘अवकीर्णि भवेद्रत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
गर्दभं पशुमालभ्य नैर्क्रतं स विशुद्धयति’ ॥

(या. स्मृ. ३. २८०)

इति । मनुरपि-

‘अवकीर्णि तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

स्थालीपाकविधानेन यजेत निर्कृतिं निशि ॥ (११८)

१. I. reads उपपातकी तु वाग्दुष्टो मनोदुष्टोऽनुपातकी for उपपातकस्तु क्रियादुष्टो वाग्दुषः पातकः स्मृतः and G. reads उपपातमनोदुष्टो वाग्दुषः पातकः स्मृतः for the same. २. B. and D. read तदेतत्पातकं नास्तिक्यविषयम् and C. E. F. G. H. and J. तदेतत्पातकनास्तिक्यविषयम् ; the latter seems to be incorrect and the first does not give proper sense. ३. B. and D. read अवकीर्णिनो व्रतं, C. F. J. अवकीर्णि व्रतं and G. and H. अवकीर्णिव्रतं all for अवकीर्णिव्रतं. ४. H. reads हस्ता for गत्वा. ५. The text reads पाकयज्ञविधानेन for स्थालीपाकविधानेन.

हुत्वाग्नि विधिवद्वैमेमन्ततश्च सम्मेत्युच्चा* ।

वातेन्द्र-गुरु-वह्नीनां जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतीः ॥ (१११)

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।

• सप्तागारान् चरेद्वैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ (१२३)

तेभ्यो लब्धेन भैक्षण वर्तयन्नेककालिकम् ।

उपसृशंखिष्वर्णमब्देन स विशुद्धयति' ॥

(म. स्मृ. ११. ११८-१२३)

इति । वसिष्ठोऽपि-

‘ब्रह्मवारी चेत् स्थियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे

लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पूर्णुमालभते ।

(१) नैऋतं वा चरुं निर्विपेत् । (२)

* काणः इत्यमें विशेषोऽत्र द्रष्टव्यः । नैऋतदैवतैर्मन्त्रैः प्रधान-
देवतायै वपादिहोमान् हुत्वा तदन्ते—

‘समा सिञ्चन्तु मस्तः समिद्रः समृहस्पतिः ।

सञ्चायमग्निः सिञ्चन्तु प्रजया च धनेन च’ ॥

इत्येतेन मन्त्रेण मास्तेन्द्र-वृहस्पत्यमीनां घृतेनाहुतीर्जुहुयात् । केषु
चित्पुस्तकेषु समानिचतीति पाठः । केषुचिच्च शमित्युचेति पाठः । तत्र
शमिरपिरिति ऋक् ग्राह्या स्यात् । वस्तुतस्तु इदमप्रामाणिकमिति
प्रतिभाति । विज्ञानेश्वरस्तु—

‘समायमद्विः सिञ्चन्तां यशसा ब्रह्मवर्चसेन’

इति पठति तदपि चिन्त्यम् ।

१. All others, except A. I. and the text, read होमान् for होमं.

२. B. C. D. E. F. and I. read समि-त्युच्चा, E. G. H. and J. शमित्युच्चा

both for सम्मेत्युच्चा. ३. C. D. E. F. G. and J. read वाञु- for वात-

४. G. reads सप्तागरे for सप्तागारान्. ५. The text adds तु after विषवर्ण-

६. The text reads आलभेत् for आलभेत.

तस्य जुहुयान्—कामाय स्वाहा, कामकोमाय
स्वाहा, निर्कृतये स्वाहा । रक्षो देवताभ्यः
स्वाहा । (३)

(व. स्मृ. २३. १—३)

इति । तत्र श्रोत्रियस्य पशुरश्रोत्रियस्य च हरिति द्रष्टव्यम् ।
शङ्खस्तु* वर्णभेदेन व्रताविशेषमाह—

‘ गुप्तायां वैश्यायामवर्कीर्णः संवत्सरं
त्रिष्वणमनुतिष्ठेत् क्षत्रियायां द्वे वर्षे ।
ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणि*’ ।

इति । यदप्यङ्गिरसोक्तम्—

‘ अवकीर्णिनिमित्तं तु ब्रह्महत्यावतं चरेत् ।
चीरवासास्तु षण्मासान् तथा मुच्येत किल्विषात् ॥

इति तदीषद्वयभिचारिणीविषयम् । अत्यन्तव्यभिचारिणीषु
पुनः शङ्ख आह—

*या स्त्री वैवाहिके पत्यौ मृते जीवति वा तमुत्सज्य वञ्चयित्वा वान्य-
मेकमेवाश्रयेत् । न तु कुलटा भवेत् सा गुप्तेयभिधीयते । तादृशवैश्य-
जातीयस्त्रियामवर्कीर्णः क्षत्रियाब्राह्मण्योश्वावकीर्णः उक्तं प्रायश्चित्तमाचरे-
दियन्वयः ।

१. All, except I. and the text, add तत्र before तस्य. २. B. D. G. and
J. omit कामकामाय स्वाहा; while except A. B. D. and the text omit
निर्कृतये स्वाहा and B. D. and the text read नैर्कृतये for निर्कृतये. ३. B.
C. and D. F. omit पशुः अश्रोत्रियस्य. The Vijñâneśwara quotes fol-
lowing Sûtras under the name of Sankha-Likhitan and it may be
possible. ४. I. reads अवकीर्ण for अवकीर्णः. ५. Except A. C. F. G.
I. all others read षण्मासात्. ६. B. D. and G. read तद्वत् for तद्विषत्.
७. B. and D. read अत्यन्तव्यभिचारितायां and C. F. G. H. and J. अ-
त्यन्तव्यभिचारिताषु all for अत्यन्तव्यभिचारिणीषु.

'स्वैरिण्यां ब्राह्मण्यामवकीर्णः षडात्रमुपो-
षितो गं दद्यात् । क्षत्रियायामुपोषित-
ख्विरात्रं घृतपात्रं दद्यात् । वृश्यायां चतुर्थ-
कालाहारो ब्राह्मणान् भोजयित्वा यवस-
भारं चै गोभ्यो दद्यात् । वृषत्यामवकीर्णः
सचैलस्नात उदकुम्भं ब्राह्मणाय दद्यात् ।
गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । रण्डाया-
मैवकीर्णः पलालभारं सीसमाषं च दद्यात्' ।

इति । अत्र च

'ब्राह्मणस्यार्थं क्षत्रियः'

इति न्यायो नास्ति किन्तु समानमेव व्रयाणां वर्णनाम् ।
तदाहं शापिङ्गल्यः—

'अवकीर्णी द्विजो राजा वैद्यश्वापि खरेण तु ।
इष्टा भैक्षाशिनो नित्यं शुद्धयन्त्यब्दात् समाहिताः' ॥

इति । अभ्यासे कण्व आह—

'प्रथमे दिवसे रात्राववकीर्णी गर्दभेन तु ।
यजेदेवं यथाभ्यासमब्देनैकेन शुद्धयति' ॥

१. Except A. and I. all others omit घृतपात्रं दद्यात्. २. B. and D. omit च. ३. We follow here A. and I.; while all others read षण्डायां for रण्डायां and G. सपलालभारं for पलालभारं. Vijnáneśwara also reads षण्डायां. ४. I. reads क्षत्रियस्य for क्षत्रिये. ५. G. substitutes तथा for तत्. ६. G. reads अवकीर्णः for अवकीर्णी. ७. We are unable to find out the proper reading of this quotation. B. C. D. E. F. G. H. and J. read प्रथमे दिवसे शत्राववकीर्णी गर्दभेन तु यजेत् । एवं यथाभ्यासमब्देनैकेन शुद्धयति ॥; while G. omits तु and I. reads अप्रथमे दिवसे रात्राववकीर्णी गर्दभेन यजेत् । यो यथाकुरुते अभ्यासमब्देनैकेन शुद्धयति ॥.

इति । तत्र विशेषमाह गौतमः—

‘तस्याजिनमूर्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रं
सप्त गृहान् भैक्षं चरेत् कर्माचक्षणः’।

(गौ. स्मृ. २४. १६)

इति । अवकीर्णिलक्षणमाह जातूकर्ण्यः—

‘स्कन्दितं ग्रातिना रेतो येन स्याद्व्याचारिणा ।
कामतोऽकामतः प्राहुरवकीर्णिति तं बुधाः’॥

इति । येति-वनस्थयोस्त्वधिकं व्रतमाह शाण्डिल्यः—

‘वानप्रस्थो यतिश्चैव स्कन्दने सति कामतः ।
पराक्रत्रयसंयुक्तमवकीर्णित्रतं चरेत्’॥

इति । यतेः पुनर्गाहस्यस्वीकारे संवर्त आह—

‘संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं व्रजेयदि ।
स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षष्मासान् प्रत्यनन्तरम्’॥

(सं. स्मृ. १५९)

१. G. I and J. read लोहितपात्रं for लोहितपात्रः. २. C. D. F. G. and H. substitute खण्डितं for स्कन्दितं; while I. खण्डितग्रातिना for स्कन्दितं ग्रातिना. ३. C. and F. omit यति-. ४. Except A. and J., all others substitute खण्डणे for स्कन्दने. ५. B. and D. omit the following:—

‘संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं व्रजेयदि ।
स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षष्मासान् प्रत्यनन्तरम्’॥

इति । बुद्धपराशरोऽपि—

‘यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रब्रह्मातो विनिर्गतः ।
अनाशक्निवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च शिक्षीर्थति ॥
चरेत् षष्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः ।
चरेत् शीणि च कृच्छ्राणि शीणि चान्द्रायणानि च ॥

I. H. reads प्रत्याथ्यं for प्रत्यापत्तिं and the text reads:—

— — — — — अप्रत्यार्थं लियं व्रजेत् ।

स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षष्मासान्तव्रतनन्तरम्’॥;

while I. reads प्रत्यहं व्रतम् for प्रत्यनन्तरम्.

इति । वृद्धपराशरोऽपि—

‘यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रवज्यातो विनिर्गतः ।
अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चै चिकीर्षति ॥
चरेत् षाण्मासिकं कुच्छुं नियतात्मा समाहितः ।
चरेत्रीणि च कुच्छाणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ॥
जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः गुद्धिमामुयात्’ ।

इति । तत्र ब्राह्मगस्य षाण्मासिककुच्छः । क्षत्रियस्य च
न्द्रायणत्रयम् । वैश्यस्य कुच्छुत्रयमिति व्यवस्था । अत्र षा-
ण्मासिकादिवत्त्रयं ब्राह्मणस्यैव सकृदभ्यासाद्योपेक्षया व्यव-
स्थापनार्थमित्यन्ये* । ब्रतान्तरलोपेऽप्यवकीर्णिवत्तमतिदिग-
ति मनुः—

‘अकृत्वा भैक्षचरणमसमिद्वय च पावकम् ।
अनानुरः सप्तरात्रमवकीर्णिवतं चरेत्’ ॥

(म. सम्. २. १८७)

* विज्ञानेश्वरस्तु—‘ब्राह्मणस्यैव शक्ति-सकृदभ्यासाद्योपेक्षया व्यवस्था
प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम्’—इयाह ।

१. C. and F. read तत्त्वाशरोऽपि. The Vijnāneśvara quotes the
following line under the name of Parāśara (vide 3.280 Com.) in
Vridhī Parāśara, but these lines do not occur in the text of Parā-
śara. २. Vijnāneśvara substitutes चेत् for च. Except I., all other
omit this line :—

चरेत्षाण्मासिकं कुच्छुं नियतात्मा समाहितः ।,
but the author Vijnāneśvara explains this line. ३. A. reads स चेत् त्रीणि
कुच्छाणि for चरेत्रीणि च कुच्छाणि. ४. All others, except A. and I.
read व्यवस्थापनायम् and omit इत्यन्ये.

इति । यत्तु याज्ञवल्क्य आह—

‘भैक्षाग्रिकार्ये त्यक्वा तुः सप्तरात्रमनातुरः ।
कामावकीर्णं इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥
उपस्थानं ततः कुर्यात् सम्मासिच्छत्वनेन तु’ ।
(या. स्मृ. ३. २८१—२८२)

इति । होममन्त्रौ तु—

‘कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि काम-
कामाय स्वाहा । कामाववन्नोऽस्म्यवपन्नो-
अस्मि कामकामाय स्वाहेति ।

(गो. स्मृ. २५. ९—१०)

इति । एतच्च गुरुगुश्श्रूषादिकार्यव्ययतयाऽकरणे द्रष्टव्यम् ॥

सुनादिविक्रियप्रायश्चित्तम् ।

सुनादिविक्रिये उपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योजयम् ।

यत्तु शङ्खेनोक्तम्—

‘देव-गृह-प्रतिश्रयोद्याना-ऽराम-सभा-प्रपा-तटाक-
पुण्य-सेतु-सुतविक्रिये कृत्वा तपकृच्छ्रं चरेत् ।

*‘अनातुरः’ व्याधिरहितो ब्रह्मचारी । ‘सम्मासिच्छतु’ इति मन्त्रः ।

1. B. D. G. and J. read समाप्तिं च त्वनेन तु for सम्मासिच्छत्वनेन तु; while I. is quite mistaken here. 2. G. reads कामकीर्णोऽस्मि कामका-
माय स्वाहा for कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा. 3. I. and
the text read कामाभिदुर्घांऽस्म्यभिदुर्घांऽस्मि, but neither our manu-
scripts nor Vijnānesvara follow this reading.

इति यच्च वृद्धपराशरेणोक्तम्—

‘विक्रीयं कन्यकां गां च कुच्छुं सान्तपनं चरेत्’।

इति तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु चतुर्विशतिमते-
अभिहितम्—

‘नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेष्वान्द्रायणं व्रतम् ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाङ्गुर्मर्नीशिणः’॥

इति तंत्रैव कामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिराह—

‘आराम-तटाकोदपान-पुष्करिणी-सुकृत-सैन-
विक्रये त्रिष्ववणस्नाययधःशायी ब्रह्मचारी
चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति’।

इति तदभ्यासविषयम् ॥.

कन्यादूषणग्रायश्चिन्तम् ।

कन्यादूषणे उपपातकसाधारणप्रायंश्चिन्तं विज्ञेयम् । यत्तु
शाङ्ख आह—

‘कन्यादूषी सोमविक्रयी च कुच्छाब्दं चरेयाताम्’।

१. B. and D. omit the following :—

— — — — कुच्छुं सान्तपनं चरेत्’।

इति तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु चतुर्विशतिमते-अभिहितम्—

‘नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेष्वान्द्रायणं व्रतम् ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव — — — — ’॥

and H. omits the following :—

यत्तु चतुर्विशतिमते-अभिहितम्—

‘नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेष्वान्द्रायणं व्रतम् ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाङ्गुर्मर्नीशिणः’॥

इति तंत्रैव कामतो द्रष्टव्यम् ।

२. G. C. F. and J. omit तत् before तंत्रैव. ३. C. F. do not insert
-सूत- ४. B. D. and G. read कुच्छार्थं for कुच्छाब्दं.

इति यच्च हारीतः—

‘कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमार-
दारत्यागी सुरा-मद्यपः शूद्रयाजको गुरोः
प्रतिहन्ता नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतम्भः
कृठव्यवहारी ब्रह्मन्नो मित्रन्नो मित्यार्भिशंसी
पतितसंव्यवहारी मित्रधुक् शारणागतघाती
प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्चतपोऽभ्रावकाशजल-
शयनाद्यनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्म-वर्षा-हेमन्तेषु । मासं
गोमूत्रयावकमश्चीयुः’ ।

(हा. स्मृ. २. ४-५)

इति तत् प्रातिलौम्येन कन्यादूषणे इष्टव्यम् ॥

अथ शूतादिव्यसनेष्वप्युपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योजय-

म् । यत्तु बौधायनः संवत्सरव्रतमाह—

‘अथाशुचिकराणि । (१५) शूतमभिचारो
ज्ञाहिताग्रेहञ्चवृत्तिता समावृत्तस्य भैक्ष-
चर्या तस्य चैव गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुभ्योः

१. B. D. and H. read कन्याविदूषी and G. reads कन्याविक्रयी for कन्यादूषी. २. J. does not insert नास्तिको. ३. Except I., all others read शारण-मित्रन्नो for ब्रह्मन्नो मित्रन्नो, C. and F. add प्रायश्चित्तं वित्तेयन् । यत्तु शङ्ख आह कन्यादूषी सोमगतघाती प्रतिरूपकवृत्तिः &c., after शारण- ४. All others, except A. E. H. and I., read प्रतिरूपकावृत्तिः for प्रति-
रूपकवृत्तिः. ५. I. reads पञ्चतपोभू-जल-शयनाद्यनुतिष्ठेयुः for पञ्चतपो-
भ्रावकाशजलशयनाद्यनुतिष्ठेयुः. ६. B. and D. read वृश्यं, C. F. आनश्वरं
अ. G. वृश्यं च, H. E. and I. आनशं च and J. वृश्यं च all for तस्य चैव.

मासेभ्यो येश्व तमध्यापयति । नक्षत्रनिर्देशान्
चोति । तेषां तु निर्वेशः (१६) द्वादश मासान्
द्वादशार्धमासान् द्वादश द्वादशाहान् द्वादश-
षड्हान् द्वादश अथहान् द्वादशाहं षड्हं अथह-
मेकाहमिति अङ्गुच्चिकरनिर्वेशः' । (१७)

(वौ. स्मृ. २. १. २. १५—१७)

इति तदभ्यासविषयम् । यदप्याहं प्रचेताः—

अनृतवारु तस्करो राजभूत्यो वृक्षारोपकवृत्ति-
र्गर्द्दोऽग्निदश्च रथ-गजारोहणवृत्तिः रङ्गोपजीवी
कूटपणिकः गूदोपाध्यायो वृषलीपतिर्भाण्डको
नक्षत्रोपजीवी श्वेर्वृत्तिर्ब्रह्मजीवी चिकित्सको
देवलकः पुरोहितः किनवो मद्यपः कूटकारको-
अपत्यविक्रयी मनुष्य-पशुविक्रेता चेति^१ । तानु-
द्वरेत् समेत्य न्यायतो ब्राह्मणो व्यवस्थया सर्व-
द्रव्यत्यागे चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं त्रिष्ववण-

१. I. reads -यश्चिरमध्यापनं and the text तस्य चाध्यापनं for यध्य तमध्याप
आति ; while G. adds अभि for अध्यापयति. २. The text reads नक्षत्रनिर्वेशः
for नक्षत्रनिर्देशान्. ३. We follow here A. and the text; while all others
omit तेषां तु निर्वेशः. ४. G. omits द्वादशार्धमासान् द्वादश. ५. G. reads
षट्-द्वादश-अथहान् for द्वादश षड्हान् द्वादश अथहान्. ६. Except A. and
the text, all others omit द्वादशाहं षड्हं. ७. The text reads यथाकर्म-
भ्यासः for अशुचिकरनिर्वेशः. ८. G. omits अष्टि. ९. B. D. and G. omit
गरदांडमिदश्च रथ-गजारोहणवृत्तिः; while, except A., all others read श्वगणिकः.
१०. B. D. and H. omit श्वेर्वृत्तिर्ब्रह्मजीवी. ११. G. substitutes वा for च.
१२. C. F. and G. read सर्वद्रव्यत्यागे for सर्वद्रव्यत्यागे.

मुपस्पृशेयुः । नस्यान्ते देव-पितृतर्पणं गेवाह्निकं
चेत्येवं व्यवहार्याः * ।

इति तदभ्यासविषयम् ॥

अनाश्रमवासे प्रायश्चित्तम् ।

अनाश्रमवासे हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम्-

‘अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वा-
मुक्तमुपयात् । द्वितीयेऽनिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्रै-
तिकृच्छ्रमत ऊर्ध्वं चान्द्रायणम्’ ॥

इति ।

शूद्रसेवाप्रायश्चित्तम् ।

शूद्रसेवायां वौधायन आह-

‘भमुद्रसंयानम् (२) ब्राह्मणन्यासापहरणम् (३)
सर्वापण्यैर्द्यवहरणम् । (५) भूम्यनृतम् । (४)
शूद्रसेवनं च । (६) शूद्राभिजननम् । (७)
तदपत्यत्वं च । (८) तेषां च निर्वैशः । (९)

* सर्वा अपीमावृतयो गर्द्धा ब्राह्मणादित्रैवर्णिकानामेव । अत एव
प्रायश्चित्तमपि तेषामेव । न तु येषां पारम्पर्यकमेणागता वृक्षारोपणाद्या
त्रृतयः । तत्र अनृतवाक् तस्करः गरदोऽप्रिदश्च सर्ववर्णसाधारणाः ।
ब्रह्मजीव्यादयो द्विजा एव ।

१. G. reads चाह्निकं for गेवाह्निकं. २. I. reads अतिकृच्छ्रातिकृच्छ्रं
for कृच्छ्रातिकृच्छ्रं. ३. B. and D. read सशूद्रयानम्, C. and F. अशू-
द्रयानम् and E. G. H. and J. read समुद्रयानम् all for सशूद्रसंयानम्; while
I. reads सशूद्रयाने । ब्राह्मणन्यासापहरणे । सर्वापण्यैर्द्यवहरणे । भूम्यनृते ।
४. Th text reads ब्राह्मणन्यासापहरणम्. ५. The text interchanges
these two Sūtias. ६. Except A. and I., all others read शूद्रसेवायां च ।
शूद्रायामभिजनते तदपत्यत्वं च भवति for शूद्रसेवनम् । शूद्राभिजननम् । तदपत्यत्वं
च ।; while G. omits च after सेवायां. ७. The text reads एषामन्यतमत-
कृत्वा for तेषांच निर्वैशः.

चतुर्थकाले मितभोजिनः स्युरपोऽभ्युपेयुः स-
वनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त
एते विभिर्वैस्तदपहन्ति पापम् । (१०)
(बौ. स्मृ. २. १. २. २-१०)

इति तद् बहुकालाभ्यासविषयम् ॥

जातिभ्रंशकरपापप्रायश्चित्तम् ।
उपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकरणि विष्णुनाऽनुक्रान्तमनि ।
'ब्राह्मणस्य रुजःकरणम् । (१) अघ्रेयमद्ययो-
प्रीतिः । (२) ज्यैहृयं पञ्चुषु मैथुनाचरणं पुंसि
च । (३) इति जातिभ्रंशकरणि' ।

इति । तेषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनु-विष्णु आहतुः--
'जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।
चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया' ॥
(म. स्मृ. ११. १२४; वि. स्मृ. ३८. ७)

इति । तत्र ब्राह्मणस्य रुजःकरणे प्रायश्चित्तमेकादशाध्या-

१. I. reads चतुर्थकालं मितभोजनाः; and the text चतुर्थकालमितभोजिन
both for चतुर्थकाले मितभोजिनः. २. E. reads सवनानुकल्पे, B. and D.
सवनानुकल्पम् for सवनानुकल्पम्. ३. B. C. D. E. F. G. H. and J. read
तदपहरन्ति and the text तदपहरन्ति for तदपहन्ति. ४. C. E. F. G. H. and
J. read अपेय- for अघ्रेय-; while G. omits the following portion :--
-प्रीतिः जैहृयं पञ्चुषु मैथुनाचरणं पुंसि च । इति जातिभ्रंशकरणि'

इति । तेषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनु-विष्णु आहतुः--
'जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।
चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया' ॥

इति । तत्र ब्राह्मणस्य रुजः करणे.

५. I. reads उद्येष्यं for जैहृय, but it seems quite wrong. ६. Except
the text, all others omit पुंसि. ७. The Vishṇū reads कुर्यात् for चरेत्
८. I. reads अत्र for तत्र.

ये (५२-५३ इलोकाभ्याम्) अभिहितम् । पशु-
मैथुने तुं दशमाध्याये (१३ इलोके) अभिहितम् ॥
सङ्करीकरणपापप्रायश्चित्तम् ।

जातिभ्रंशकरानन्तरं सङ्करीकरणान्यनुक्रान्तवान् विष्णुः—
'प्राम्यारण्यानां पशुनां हिंसा सङ्करीकरणम्' ।
(वि. स्मृ. ३९. १)

इति । तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह—
'सङ्करीकरणं कृत्वा मासमद्दीत यावकम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमय वा प्रायश्चित्तं तु कारयेत्' ॥
(वि. स्मृ. ३९. २)

इति । प्रतिपदं तु पष्टाध्याये (२-१५ इलोकैः) अभिहितम् ।
अपात्रीकरणपापप्रायश्चित्तम् ।
‘सङ्करीकरणानन्तरमपात्रीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः—
'निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम्-
सत्यभाषणं गूढसेवनमित्यपात्रीकरणम्' ।
(वि. स्मृ. ४०. १)

इति । तस्य च साधारणं प्रायश्चित्तं मनुगाह—
'अपात्रीकरणं कृत्वा तस्मकृच्छ्रेण गुद्धयति ।
शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्भासान्तपनेन वा' ॥
(वि. स्मृ. ४०. २)

१. I. omits तु २. All others, except A. G. I. and the text, read संकरीकरणम् for संकरीकरणम् ३. Here also, except A. G. I. and the text, all read संकरीकरणम् for संकरीकरणम् ४. I. reads कृषिजीवनं for कुसीदजीवनम् ५. The following quoted verse does not appear in the Manu, but appears in the Vishnu. ६. The Vishnu reads भूर्यां for शुद्धिः ।

इति ॥

मलिनीकरणप्रायश्चित्तम् ।

अपात्रीकरणानन्तरं मलिनीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः—

‘पक्षिणां जलचराणां जलजानां च धातनम् । (१)

कुमि-कीटानां च । (२) मद्यानुगतभोजनम् । (३)

इति मलावहानि’ । (४)

(वि. स्मृ. ४१. १-४)

इति । तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह—

‘मलिनीकरणीयेषु तस्मकुच्छ्रुं विशोधनम् ।

कुच्छ्रुतिकुच्छ्रुमय वा प्रायश्चित्तं विशोधनम्’ ॥

(वि. स्मृ. ४१. ५)

इति ॥

प्रायश्चित्तविशेषः ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्ताविशेषोऽभिधीयते । तत्र

शरणागतत्यागे मनुराह—

‘शरणागतं परिस्थित्य वेदं विष्णुव्य च द्विजः ।

संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमप्सेधति’ ॥

(म. स्मृ. ११. ११८)

इति । पतितादिसन्निधावव्ययने वसिष्ठ आह—

‘पतित-चण्डालारावश्ववणे त्रिरात्रं वाग्य-

१. Except A. and the text, all omit पक्षिणां जलचराणां जलजानां च धातनं and read कुमि-कीटानां च for कुमि-कीटानां च. २. B. D. and G. read अवसेधति for अपसेधति; while E. has तस्मकुच्छ्रुं विशोधनम् before शरणागतं परिस्थित्य. ३. B. C. D. F. and G. read चण्डालशशवश्ववणे, but it may be चण्डालारावश्ववणे; while E. I. and J. read -चण्डालादिश्ववणे and H. -आवणे for -चण्डालारावश्ववणे.

ता अनश्वेन्त आसीरन् । (३४) सहस्रपरमां
वाचमभ्यस्य ततः पूता भवन्तीति विज्ञायते' ।
(व. स्मृ. २३. ३४-३५)

इति । एतद्विद्विपूर्वकविषयम् । अबुद्विपूर्वके तुं षट्क्रिया-
न्मतेऽभिहितम्—

‘चण्डालश्रोत्रावकाशे श्रुति-स्मृतिपाठे
एकरात्रमभोजनम्’ ।

इति । सर्पाद्यन्तरागमने तु यम आह—

'सर्पस्य नकुलस्याथ अज-मार्जारयोस्तथा ।
 मूषिकस्य तथोद्धर्स्य मण्डूकस्य च योषितः ॥
 पुरुषस्यैडकस्यापि शुनोऽश्रस्य खरस्य च ।
 अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं गृणु ॥
 विरात्रमुपवासश्च विरहश्चाभिषेचनम् ।
 प्रामान्तवरं वा गन्तव्यं जानभ्यां नात्र संत्रयः' ॥

(य. स्मृ. द. ४८-५०)

इति । खरोष्ट्यानारोहणादौ प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

१. I. reads वाग्यतोनहनभासीनः सहस्रपरमां वाचं मध्यस्थ ततः पूतो भवतीति. G. and the text omit वाचं and the text substitutes -परमं for -परनां; while J. reads सहस्रपरमा वा तद्मध्यस्थान्ततः पूतो भवतीति. G. substitutes भन्तः for ततः; while the text reads वा तद्मध्यस्थान्तःः २. I. omits तु. ३. I. adds कृते after -ओचावकाशे. ४. J. reads सर्वाद्यन्तरागमने, but it does not give any proper meaning.

‘प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्यानगः ।
नगः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा खियम्’॥
(या. स्मृ. ३. २११)

इति । इदं चाकामकारविषयम् । कामकारे तु यैम आह-
‘खरोष्ट्यविषयमा नारी समारुद्ध्याथ वा पुमान् ।
यजने याजने कृच्छ्रभास्त्रश्वैव विनश्यति ॥
उष्ट्यानं समारुद्ध्य खरयानं चैं कामतः ।
सवासा जलमाप्तुत्य प्राणायामेन शुद्धयति’ ॥
(म. स्मृ. ११. २०१)

इति ॥

मूत्र-पुरीषप्रायश्चित्तम् ।
अप्सु मूत्र-पुरीषादिकरणे मनुराह—
‘विनाशद्विरप्सु वाऽप्यार्तः शारीरं सन्त्रिवेश्य तु ।
सचैलो वहिरौऽसुत्य गामालभ्य विशुद्धयति’ ॥
(म. स्मृ. ११. २०३)

इति । इदमकामकारविषयम् । कामकारे तु यम आह-

१. B. C. D. and F. read प्राणायाम्, II. प्राणायामो and I. प्राणायाम् all for प्राणायामी. २. A. I. and J. substitute मनुः for यमः the following quoted two verses are not found in the text of Manu. The second verse occurs in Manu, but differs in reading in the second half as follows:—

स्नात्वा तु विप्रो दिग्बासाः - - - - - ॥.
३. This verse is omitted by all others except A. and G. ४. Manu reads तु for च. ५. B. and D. read स्नातः, II. reads अनार्तः and G. आप्याद्य all for आर्तः. ६. All others, except A. I. and the text, read सन्त्रिवेश्य for सन्त्रिवेश्य; while the text substitutes च for तु. ७. I. reads वहुधा for वहिः.

‘आपदतो विना तोयं शारीरं यो निषेवते ।
एकाहं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत्’ ॥
(य. स्मृ. ५. २६)

इति । यच्चाहे मुमन्तुः—

‘अप्स्वग्रौ वा मेहतस्तप्तकृच्छ्रं कायविशोधनम्’ ।
इति तदनार्तपरतया योजयम् ।

कर्मलोपप्रायश्चित्तम् ।
श्रौत-स्मार्तकर्मादिलोपे मनुराह—

‘वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. २०३)

इति । अत्रोपवासस्य प्रानिपदोक्तेष्यादिना समुच्चयः ।
ऋग्महायज्ञाद्यकरणे ब्रह्मस्पतिराह—

‘अनिर्वर्त्य महायज्ञान् यो भुड्के प्रव्यहं गृही ।
अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्धेन विशुद्धयति ॥
आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यज्ञकर्मणि ।
ऋतौ न गच्छेद्वार्या वा सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत्’ ॥

(बृ. स्मृ. २. १३-१४)

इति ।

वैषम्यदानप्रायश्चित्तम् ॥

एकपञ्चत्युपविष्टानां वैषम्येण दानादौ यमः—

^१ B. C. D. E. F. H. and J. read अत्र यज्ञाह and G. for यच्चाह.
^२ The word कायविशोधनम् occurs only in I. ३. All others, except A. and I., omit आह. ^४ B. and D. substitute यज्ञकर्मणा for यज्ञकर्मणि.

‘न पङ्क्त्योऽविषमं दद्यान् याचेन्न च दापयेत् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः’ ॥
इति । पतितादिसम्भाषणे तु गौतमः—

‘न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेत् । (१९)
सम्भात्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । (२०)
ब्राह्मणेन वा सेह सम्भाषेत् । (२१)
(गौ. स्मृ. १. १९-२१)

इति । अशुचेभौजने शातातप आह—

‘मूत्रोच्चारं द्विजः कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मनः।
मोहाद्वकृत्वा त्रिरात्रं स्याद्वद्वा सान्तपनं चरेत्’ ॥
(शा. स्मृ. २. ६४)

इति । वृद्धशातातपो ऽपि—

‘मूत्रयित्वा ब्रजन्मार्गं स्मृतिध्रिंशाज्जलं पिषेत् ॥
अहोरात्रोषितः स्नात्वा जुहुयात्सर्पिषाऽहुतीः’ ।
(वृ. शा. स्मृ. १३-१४)

१. G. omits:—

‘— विषमं दद्यान् याचेन्न च दापयेत् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः’ ॥.

२. B. and D. read न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः omitting -शुचि-. C. E. F. and G
म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः; but the word अशुद्धिः seems to be incorrect, both fo
न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः. ३. G. H. and I. do not insert सह and J. als
does the same. ४. B. D. G. and J. read अशुचौ for अशुचैः and I
अशुचिभौजने for अशुचेभौजने. ५. C. and F. substitute मत्तोच्चारं for मूत्रो
च्चारं, but it is meaningless. ६. G. reads मुक्त्वा सतपनं for त्रुद्ध्वा सान्तपनं
६.I. reads मार्गे for मार्गं.

इति । व्याप्रोऽपि—

‘अस्पृदयस्पर्शनं कृत्वा यदा भुङ्गे गृहाश्रमी ।
अकामतस्त्रिरात्रं स्यात् षड्ग्रात्रं कामतश्चरेत् ॥
यतिश्वैव वनस्थश्च कुर्यातां तौ तदेवे तु’ ।

इति । उशाना अपि—

‘चण्डाल-श्वपचैः स्पृष्टो विष्णुत्रोच्छिष्ट एव च ।
त्रिग्रनेण विशुद्धेः स्याद्गुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत्’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘अस्नात्वा तु यदा भुङ्गेते पिण्डं दत्त्वा पितुर्व्रती ।
स्पृष्टा शवमुदक्यां वाँ चण्डालं सूतिकां तथा ॥
अकामतस्त्रिरात्रं स्याद्गुद्धयां सान्तपनं चरेत्’ ।

इति । ब्रह्मसूत्रं विना मूल-पुरीषादिकरणे स्मृत्यन्तरे प्राय-
श्चन्त्रमुक्तम्—

‘विना यज्ञोपवीतेन यद्गुच्छिष्टो भवेद् द्विजः ।
प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु वा’ ॥

इति । इदं च कामकारविषयम् । अकामतस्तु—

‘पित्रो मेहतश्वैव भुञ्जतो अनुपवीतिनः ।
प्राणायामत्रयं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमात्’ ॥

1. J. reads तस्मै for तदेव. 2. Except A., all others read विशुद्धिः for शुद्धः. 3. I. reads इत्याऽपि तद्ग्रती for इत्या पितुर्वती. 4. C. F. and substitute च for वा. 5. G. reads बुध्वा for शुद्धवा. 6. B. and D. give the following:—

ब्रह्मसूत्रं विना मूल-पुरीषादिकरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम्—

‘विना यज्ञोपवीतेन यद्गुच्छिष्टो भवेद् द्विजः ।

I. reads जपेत् for तु वा and G. भनेत् for the same; while some substitute च for वा. 2. Except A., all others omit च.

इति । भोजनान्तरमाचमनमकृत्वासनादुत्थाने प्राय-
श्चित्तमाश्रमेधिकेऽभिहितम्—

*यद्युच्छिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनान्तः ।
सद्यःस्नानं प्रकुर्वात सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत् ॥

(भा. आ. प. १०६.२०)

इति । अपाङ्गेयपङ्क्तौ भोजने मार्कण्डेय आह—

अपाङ्गेयस्य यः कश्चित् पङ्क्तौ भुङ्क्ते द्विजोन्मः ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥

इति । नीलीरक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्ब आह—

‘नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥ (४)
रोमकूपैर्यदाऽगच्छेद्रसो नील्यास्तु कस्यचित् ।

* वचनमिदं ‘त्रिवेन्द्रम्’ नगरीस्थराजकीयपुस्तकसङ्घहस्थभारतान्तः
आश्रमेधिके पर्वणि द्रष्टव्यम् । देवनागराक्षरमुद्रितपुस्तकेषु नोप-
भ्येत इति शोधकैर्विदितव्यम् ।

१. B and D. read प्रायश्चित्तमुक्तम् for ऽभिहितम्. २. text reads
तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासने ततः and E. and D. read नान्यथा ऽप्रयतो
सोऽन्यथा प्रयतो. ३. B. and D. read अपाङ्गक्तेयश्च for अपाङ्गकंश
४. B. C. D. F. G. and J. omit the following :—

नीलीरक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्ब आह—
‘नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥.
५. The text reads कर्हचित् for कस्यचित्.

त्रिवर्णेषु च सामान्यं तस्मकुच्छुं विशोधनम् ॥ (१)
 पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या तूपजीवनम् ।
 पतितस्तु भवेद्विप्रः त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्धयति ॥ (२)
 स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
 वृथा तस्य महायज्ञा नीलीसूत्रस्य धारणात् ॥ (३)
 नीलीमध्ये तु गच्छेद्वा प्रमादाद्वाह्यणः क्वचित् ।
 अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥ (४)
 नीलीदारुर्थदा भिन्नद्वाद्वाह्यणस्य शरीरकम् ।
 शोणितं दृश्यते तत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ (५)
 स्त्रीणां क्रीडार्थ-संभोगे शयनीये न दुष्यति ॥ (६)
 नीलीरक्तेन वस्त्रेण यदन्नमुपैनीयते ।
 दोतारं नोपतिष्ठेत भोक्ता भुज्जीत किल्विषम्' ॥ (७)
 (आ. स्मृ. ६. १-८)

१. The text does not give the following two lines :—

त्रिवर्णेषु च सामान्यं तस्मकुच्छुं विशोधनम् ॥
 पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या तूपजीवनम् ।

२. B. and D. read पावनं for पालनं. ३. We follow here A. and the text; while B. and D. read पावनं तु, G. and J. पालनं तु, C. and F. quite mistaken, II. पातनं तु and I. पातकं तु all for पतितस्तु; while I. reads विप्रे for विप्रः. ४. Except A. and the text all read व्यपोहति for विशुद्धयति. ५. H. I. and J. read -यज्ञो for -यज्ञा; while the text omits the following :—

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
 वृथा तस्य महायज्ञा नीलीसूत्रस्य धारणात् ॥

५. The text reads this verso after the next verse. ६. The text reads पशा गच्छेत् for तु गच्छेद्वा. ७. We follow here only A. and the text; while I. reads पशा भिन्नात् for यजा भिन्नात् and B. C. D. E. F. G. H. and I. read शरीरतः and J. विशेषतः both for शरीरकम्. ८. All others, except A. and the text, substitute यत्र for तत्र. ९. The text does not useit this line. १०. J. reads यद्वक्तम् for यद्वक्तम्. १२. The text ends :—

भोजयं तद्विजातीनां गुबत्वा चान्द्रायण चरेत् ।

इति । भृगुरपि—

‘लीभृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।
नृपस्य वृद्धवैद्येयस्य पर्ववर्ज्ये हि धारणम् ॥
कम्बले पद्मसूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति’ ।

इति । ब्रह्मतरुनिर्मितखद्वाद्यारोहणे शङ्खः—

‘अध्यास्य शयनं यानमासनं पादुके तथा ।
द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् ॥
क्षत्रियस्तु रणेऽदत्त्वा पृष्ठं प्राणपरायणः ।
संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छित्वा पिप्पलपाद॑पम् ॥ (४९)
द्वौ विप्रैँ ब्राह्मणा-ज्येष्ठा वा दम्पती गो-द्विजोत्तमौ ।
अन्तरेण यदा गच्छेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥
होमर्काले तथा दोहे स्वाध्याये दारसङ्खहे ।
अन्तरेण यदा गच्छेत् द्विजश्वान्द्रायणं चरेत्’ ॥

(श. स्मृ. १७, ४८-५१)

१. C. F. read वृद्धौ वैद्येयस्य for वृद्धवैद्येयस्य and B. C. D. E. F. G. and H. read पर्ववर्ज्ये विधारणम्; while I. स्पर्शो वर्ज्ये तु धारणम् both for पर्ववर्ज्ये हि धारणम्. २. B. reads कम्बली पद्मशुभ्रं च नीलरागो. D. reads the same, but substitutes पद्म for कम्बली. ३. B. and D. read यद्यस्य for अध्यास्य, but it seems to be a mistake; while G. reads अध्यस्य for the same and the text omits this and following one line. ४. I. reads त्रिरात्रस्तु for त्रिरात्रं तु. ५. We follow here A. and the text, while all others read पृष्ठ इत्या for इत्या पृष्ठ and the text substitutes इत्या for इत्या and प्राणपरायणः for प्राणपरायणः. ६. Except A. and the text all others read वृक्षकलं प्रमः for पिप्पलपाद॑पम्, but the reading is quite useless here. ७. This and the following three lines are not found in the printed copy of the text Bombay edition, but these occur in the manuscript copy. ८. B. and D. omit this and the following one line.

इति । दुःस्वप्रारिष्टदर्शनादौ स एवाह—

‘दुःस्वप्रारिष्टदर्शनात् घृतं हिरण्यं च दद्यात्’ ।

इति । तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने देवलः प्राय-
श्चित्तमाह—

‘सिन्धु-सौराष्ट्र-सौवीरान् तथा प्रत्यन्तवासिनः ।

अङ्ग-वङ्ग-कलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति’ ॥

(द. स्मृ. ६९)

इति । सूर्योदयादिकालशयने प्रायश्चित्तमाह यमः—

‘सूर्योदये तु यः शेते सूर्यभ्युदित उच्यते ।

अस्तं गते तु यः शेते सूर्यनिर्मुक्त उच्यते ॥

ब्रह्मस्तेनावुभौ सम्यग्होरात्रोषितौ शुचि ।

गायत्र्या दशसाहस्रं कुर्यादेकांहिकं पृथक्’ ॥

इति । मनुरपि—

‘तं चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामकारतः ।

निम्लोचिंद्राऽप्यविज्ञानात् जपन्तुपवेष्टिनम्’ ॥

(म. स्मृ. २. २२०)

१. All others, except A. and I., omit -उर्हि-. २. B. and D. read अरिष्टदर्शने, E. and H. दुःस्वप्रारिष्टदर्शनात् both for दुःस्वप्रारिष्टदर्शनाशै. J. reads -सौवीरान् for -सौवीरान्. ४. I. reads कलिङ्गायात् for कलिंग्या and G. तुष्टः for गत्वा. ५. C. and F. omit सूर्योदयादिकालशयने प्रथित्तमाह यमः; while B. and D. omit only यमः. ८. Except A. and J. १ others read अहोरात्रोषितः शुचिः. ६. B. and D. read कुर्यादेवाहिकी, कुर्यादेवाहिके both for कुर्यादेकाहिकं; while I. substitutes तुष्टः for तु. ७. B. D. and G. read अभ्युदितः for अभ्युदियात्. ८. The text reads कामकारतः for कामकारतः. ९. B. and D. read निम्लोचे वा for निम्लो-॥.

इति । गौतमस्तु ब्रह्मचारिणो विशेषमाह—
 ‘सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरभुज्ञानो
 अयस्तमितश्च रांवं जपेत् सावित्रीम्’ ।
 (गौ. स्म. २३. २१)

इति । यति-वनस्थयोर्विशेषमाह वसिष्ठः—
 ‘वनस्थश्च यतिश्चैव सूर्येणाभ्युदितौ यदि ।
 ब्रह्मकूर्चाशिनौ भूत्वा जपेतां प्रणवं त्वहः’ ॥
 (व. स्म. २८. ४१ आन्ध्रपुस्तके)

इति । दण्ड-कमण्डलवादिनाशे प्रायश्चित्तमाह पैठीनसि:-
 ‘नष्टे दण्डकाष्टे भैक्षं दत्त्वा ब्राह्मणाय तदह-
 रुपवसेत् । अन्यं प्रयच्छेद्वुरुः । कमण्डलाव-
 प्येवमेव । नष्टायां मेखलायां त्रिवृतमाचरेत्’।

इति । सन्ध्या-अग्निकार्यलोपे संवर्तः—
 ‘सन्ध्यामापदि नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि ।
 सावित्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः’ ॥
 (सं. स्म. २. २७)

इति । स्वशकुन्निरीक्षणे प्रायश्चित्तमाह यमः—

१. All others, except A. I. and J., read त्रिरात्रं or रात्रिं. २. B. C. D. E. F. G. H. I. and J. read सूर्येणाभ्युदितो for सूर्येणाभ्युषितौ. ३. We follow here A. and J.; while B. C. D. F. G. and H. read गत्वा इत्या E. omits इत्या and I. गत्वा तइत्या all for इत्या. ४. G. reads सन्ध्यामपरिभोउयास्ते for सन्ध्यामापदि नोपास्ते. ५. Except A. and I. all others do not insert यमः, but the quoted verse elsewhere is quoted under the same name (Vol. I., Part I., p. 226, l. 4).

‘प्रत्यादित्यं न मेहेत न पद्येदात्मनः शकृत् ।
दृश्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्नि ब्राह्मणं तथा’ ॥
(य.स्मृ. ५०१३)

इति । भोजनकाले अगुचित्वे वृद्धशातातपः—

‘यदा भोजनकाले तु अगुचिर्भवति द्विजः ।
भूमौ निक्षिष्य तं ग्रासं स्नात्वा विप्रो विगुह्यति ॥
भक्षयित्वा तु तं ग्रासमहोरात्रेण गुह्यति ।
अशित्वा सर्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विगुह्यति’ ॥
(वृ. शा. स्मृ. १६-१७)

इति । श्राद्धे निमन्त्रितस्य कालातिक्रमे यम आह—

‘केतनं कारयित्वा तु योष्टिपातयते द्विजः ।
ब्रह्मदत्यामैवाप्नोति गूढयोनौ प्रजायते ॥
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतव्रतः ।
यतिचान्द्रायणं चीर्त्वा ततश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥
(य. स्मृ. ९. १४-१५)

इति । क्षत्रियाद्युपसंप्रहणे हारीत आह—

‘क्षत्रियाभिवादने ऽहोरात्रमुपर्वसेत् । वै-
ईयस्यापि । शूद्रस्याभिवादने त्रिरा-
त्रमुपवासः । तथा शश्याऽरुदपादुको-

१. G. substitutes च for तु. २. B. C. L. G. and H. read समाभोति or भवाभोति. ३. A. reads तीर्त्वा for चीर्त्वा. ४. J. omits क्षत्रियाद्युप-प्रहणे हारीत आह—; while B. and D. read हारीतः omitting आह. ५. H. and I. read उपवासः; while I. inserts स्यात् after उपवासः. ६. C. F. and J. omit अपि । शूद्रस्या- and read वैईयस्याभिवादने; while B. and D. omit अपि. ७. B. and D. omit शश्यारुदपादुकोपानशारोपितपाशोचिष्ठां-कारत्प-शारुद्कुञ्जपदेशतापूजाभिरताऽभिवादने.

पानदारोपितेपादोच्छिष्ठा-अन्धकारस्थ-शाङ्-
कृज्जपदेवतापूजाभिरतागभिवादने त्रिरात्र-
मुपवासः स्यात् । अन्यत्र निमन्त्रितेना-
न्यत्र भोजने षष्ठि त्रिरात्रमुपवासः' ।

(हा. स्मृ. २१. ७-१२)

इति ॥

अभिशंसनप्रायश्चित्तम् ।
मिथ्याभिशंसने* प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—
'महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्मृषा परम् ।
अङ्गभक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः' ॥

(या. स्मृ. ३. २८६)

इति । जपश्च शुद्धवतीनां† कार्यः । तथा च वसिष्ठः—
'ब्राह्मणमनृतेनाभिशंस्य पतनीयेनोप-
पतनीयेन वा मासमङ्गभक्षः शुद्धवती-
रावर्तयेत् । अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत्' ।

(वा. स्मृ. २३. ३१)

* मिथ्याभिशंसनं निरुष्टमपि दोषवानयमिति प्रख्यापनम् ।

†'एतोन्विन्दस्तवामीशानं'—इयादिका ऋचः शुद्धवतीसंज्ञकाः । ता
आवर्तयेत् जपेदित्यर्थः ।

१. C. and F. read -पादुकोपलहसे षष्ठि for -पादुकोपानदारोपित-; while
H. and J. - पादुकोपानदारोपित- for the same and - अन्धकारस्थ for
-अन्धकारस्थ-. २. All others, except A. I., read निमन्त्रितेऽन्यत्र for निर्मिति-
तेनाम्बद्ध. ३. B. D. and H. insert स्यात् after उपवासः. ४. G. and I.
read वरम् for परम्. ५. G. and J. read अङ्गभक्षो for अङ्गभक्षो. ६. Except
A. G. and the text all others read अभिशंस्य for अभिशास्य. ७. Except
A. I. and the text all read स मासम् for मासम्.

इति । हारीतोऽ पि—

‘अनृताभिशंसनोक्तो गुरुणां पैशुनेषु च ।
एकविद्वानिरात्रं तु पिबेद्वाह्मों सुवर्चलाम्’ ॥
(हा. स्मृ. २१. ३)

इति । शङ्क-लिखितौ—

‘नास्तिकवृत्तिः कृतमः कूटव्यवहारी
ब्राह्मणवृत्तिन्नो मिथ्याभिशंसन इत्येते
पञ्चसंवत्सरान् ब्राह्मणगृहे भैश्यं
चरेयुः । संवत्सरं धौतं भैश्यमश्रीयुः ।
षष्ठ्यासान् वाँ गा अनुगच्छेयुः’ ।

इति । एतेषां वचनानां यथायोगं व्यवस्था द्रष्टव्या ॥

अभिशास्तप्रायश्चित्तम् ।

अभिशास्तप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अभिशास्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाप्नेयमेव वा ।
निर्विपेतु पुरोडाशं वायव्यं पैशुमेव वा’* ॥

(या. स्मृ. ३. २८७)

* आप्नेयमपिदेवताकं चरुं निर्विपेत् । अथ वा वायुदेवताकं चरुमि-
त्यव्यः । अपराकार्दिसर्वसम्मतो उपमेव पाठः । कचित् ‘चरुम्’ इति
ठो दृश्यते । तत्र अपिदेवताकं चरुं वायुदेवताकं पैशुमित्यव्यः ।
यापि नार्य पाठो युक्तः । चरुनिर्वापस्य पश्वालभनस्य च लघुत्व-गुरु-
त्वा तयोः समविकल्पो न सम्भवति ।

1. G. reads अनृताभिशंसनकोषे for अनृताभिशंसनाकोषे. 2. E. and I.
read पैशुन्ने च for पैशुनेषु च. 3. J. omits धौतं. 4. G. and I. omit वा.
Only A. and the text substitute चरुम् for पैशुम् and G. reads च for वा.

इति । यनु वसिष्ठवचनम्—

‘एतेनैवाभिशस्तो व्याख्यातः’ ।

(व. स्मृ. २३. ३७)

इति तन्नैवाकृतप्रायश्चित्तस्ये द्रष्टव्यम् । यनु पैडीनसि-
नोक्तम्—

‘अनृतेनाभिशस्तः कृच्छ्रं चरेत् । मासं
पातकेषु । महापातकेषु द्विमासम्’* ।

इति तदपि वसिष्ठेन समानविषयम् ।

तदेवं विष्णुनाऽनुक्रान्तानामतिपातकादीनां प्रकीर्णका-
न्तानां दशविधानां पापानां सामान्यतो विशेषतश्च प्रायश्चि-
त्तानि प्रतिपादितानि ॥

अथ रहस्यप्रायश्चित्तान्यभिधीयन्ते ।

यत् पापं कर्तव्यतिरिक्तेनान्येन केनचिदपि न ज्ञातं तद्वह-
स्यम् । तस्य प्रायश्चित्तमपि रहस्येव कर्तव्यम् । तथा च
हारीतः—

* पातकलक्षणं पूर्वमुक्तम् । तेन पातकेनाभिशस्तो मासं महापातके-
नाभिशस्तो मासद्वयं कृच्छ्रमाचरेत् ।

१. B. C. D. and F. read अकृतप्रायश्चित्तं for अकृतप्रायश्चित्तस्य and
G. omits यनु before पैडीनसिनोक्तम्. २. G. and H. read विष्णुना-
क्रान्तानां for विष्णुनाऽनुक्रान्तानां. ३. B. C. and D. omit प्रकीर्णकान्तानां
दशविधानां; while G. omits दशविधानां.

‘अथ ब्राह्मणस्य श्रुतधर्मशास्त्रस्य *रहस्यमनु-
क्रमिष्यामः । रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्’ ।
(हा. स्मृ. ३०. १-२)

इति । यमः—

‘रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम् । रहस्यकृते रहस्य-
मेव कर्तव्यम् । प्रकाशकृते प्रकाशमेव कर्तव्यम्’ ।
इति । रहस्यत्वादेव नास्ति परिषदनुमत्यपेक्षा । तदाहतुर्बृ-
स्थाति-याज्ञवल्क्यौ—

‘विख्यातदोषः कुर्वीत पैर्षदोनुमतं व्रतम् ।
अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यव्रतमाचरेत्’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३०१)

*श्रुतधर्मशास्त्रम्येति विशेषणात् धर्मशास्त्रज्ञ एव रहस्यग्रायश्चित्तं
तुमहेति । न पुनः शास्त्रानभिज्ञ इति सिद्धं भवति ।

। अत्र विज्ञानेभ्यरव्याख्यानमतीव समीचीनं विशदं चेति मत्वा तदेव
कृद्यते—

‘कर्तृव्यतिरिक्तेनभिख्यातो दोषो यस्याऽसौ । रहस्यं
अप्रकाशं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । अतः स्त्रीसम्भोगादौ तस्या
अपि कारकत्वात् तदितेरेव विज्ञातदोषस्य रहस्यव्रतमिति
मन्तव्यम् । * * * अत एव स्त्री-शूद्रयोरप्यमुनैव मार्गेण र-
हस्यव्रतज्ञानसिद्धेरधिकारासिद्धिः । नच वाच्यं-रहस्यव्रतानां
जपादिप्रधानत्वादविद्योश्च स्त्री-शूद्रयोस्तदनुपपत्तेरनधि-
कार-इति । यतो नैकान्ततो रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वम् ।
दानादेरप्युपदेशात् गौतमोक्तप्राणायामादेरपि सम्भवाच्’—
इत्यलं विस्तरेण ।

१. H. reads श्रुति- for श्रुत- , but it seems incorrect. २. Except A. G.
and H. all others omit रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम् । इति यमः । I. also omits
this and also omits रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्. ३. I. reads पर्षदा for
पर्षदो. ४. The text reads हरस्यं व्रतम् for रहस्यव्रतम्.

इति । न च-विनापरिषदं व्रतज्ञानाभाव-इति शङ्कनीयम्। शास्त्रज्ञस्य तद्विज्ञानसम्भवात् । इतरेणापि शुद्धिमतो विद्वान् छ्यां केनचिद्व्याजेनावगन्तुं शक्यत्वात्* । यदि तदभिज्ञानाय परिषदोऽप्ये पापं प्रकटीकुर्यात् तदा प्रायश्चित्तं बहुलं भवति । द्विविधा ह्यशुद्धिः पापेन जन्यते । ऐहिक्यामुष्मिकी च। तयोरैहिकी शिष्टैः सह व्यवहारं वारयति । आमुष्मिकी तु न तकं प्रापयति । तत्र प्रकटपापेषु द्विविधाऽशुद्धिसद्गावात्त्रिवृत्तये प्रायश्चित्तबाहुल्यमपेक्षितम् । रहस्ये त्वैहिकाऽशुद्धयभावादामुष्मिकमात्राऽशुद्धिः स्वल्पेनापि जप-होमौदिना निवर्तते । अत एव मनुः प्राजापत्यादित्रितानां जपादीनां च व्यवस्थामाह—

‘एतैर्द्विजातयः शोध्या त्रैराविष्कृतैनसः ।
अनाविष्कृतपाँपांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत्’ ॥

(म. स्म. ११, २२६)

इति । तत्र रहस्यानां साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह—
‘वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।
नाशयन्त्यागु पापानि महापातकजान्यपि ॥ (२४५)

* रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारिणश्चतुर्विंशतिमते दर्शिताः—

‘आहितामेर्विनीतस्य वृद्धस्य विदुषः प्रायश्चित्तं
रहस्योक्तं पूर्वोक्तमितरस्यार्जपि’ ।

इति ।

१. G. reads शुद्धिमता for शुद्धिमता. २. B. and D. omit यदि. ३. J. omits ऽशुद्धिः and except A. and I. all होम-. ४. E. I. and J. read -पापास्तु; while B. and D.-पापानां.

यथैधस्तेजसा वद्धिः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।
 तेथाऽज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ॥ (२४६)
 सव्याहति-प्रेणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।
 अपि भूर्णहर्णं मासात् पुनन्त्यहरहःकृताः' ॥ (२४८)
 (म. स्मृ. ११. २४६-२४८)

इति । वसिष्ठः—

‘यद्यकार्यशतं साग्रं कृतं वेदश्च धार्यते ।
 सर्वं तत्स्य वेदाभिर्दहत्यभिर्वेन्धनम्’ ॥
 (व. स्मृ. २७. १)

इति । चतुर्विंशतिमते—

‘कृतैश्च क्रियमाणैश्च करिष्यद्विन् संशयः ।
 ब्रह्म प्रतिष्ठेत्येतावत् अङ्गुवाकौ जपेद् द्विजः’ ॥

१. B. and D. read this line as follows :—

यथैषां तेजसां वद्धिः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।

C. and F. यथैषां तेजसा वद्धिः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।

G. reads यथैधस्तेजसा वद्धिः प्राप्तं निर्दहति स्वयम् ।

E. H. and J. यथैधस्तेजसा वद्धिः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।

but J. differs in प्राप्तो for प्राप्तान्. all for—

यथैधस्तेजसा वद्धिः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।

२. The text reads this line as :—

तथा ज्ञानाभिना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥.

३. B. C. D. F. H. and J. read सव्याहतिकाः प्रणवाः, E. सव्याहृतीकाः प्रणवाः, G. सव्याहतिकाः सप्रणवाः all for सव्याहति-प्रेणवकाः. ४. G. omits -हर्णं मासात् पुनन्त्यह-. ५. B. D. and H. read यद्यकार्यं कृतं पापं शतं and C. E. F. and J. यद्यकार्यं कृतं साग्रं शतं for यद्यकार्यशतं नापं कृतं; while G. substitutes वेगः for वेदः. ६. G. reads सर्वतरं तस्य and C. and F. सर्वत्र तस्य for सर्वं तत्स्य. ७. B. and D. read पावनो अञ्जुषि, C. F. and H. पावनो यज्ञुषु, G. पावनो यज्ञुषं, E., पावनो यज्ञुषो and I. पवनाय जपेत्. All for अनुवाकौ जपेत्.

इति । यमः—

‘सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीं स जपेन्नित्यं महापातकनाशिनीम् ॥
विराजं द्विगुणं जस्ता तदहैव विशुद्धयति ।
वामदेव्यं विरावर्त्य तदहैव विशुद्धयति ॥
पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ।
वृषभं शतशो जस्ता तदहैव विशुद्धयति ॥
वेद्मेकगुणं कृत्वा तदहैव विशुद्धयति ।
रूद्रैकादशकं जस्ता तदहैव विशुद्धयति’ ॥

इति । विष्णुः—

‘अथातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति (१) येषां
जपैश्च होमैश्च द्विजातयः पार्षेभ्यः पूयन्ते । (२)

१. H. reads दशावरम् for दशावराम्. २. B. D. and G. read विरजा-
C. F. E. and H. read विरजं both for विराजं; while G. reads इत्या
for जस्ता. ३. G. inserts इति after विशुद्धयति. ४. B. and D. omit the
following :—

वामदेव्यं विरावर्त्य तदहैव विशुद्धयति ।
पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥
वृषभं शतधा जस्ता तदहैव विशुद्धयति ।
वेद्मेकगुणं कृत्वा तदहैव विशुद्धयति ॥.

५. I. reads शतधा for शतशो. ६. E. I. omit this line. ७. Except A. I.
and the text all others read एषां for येषां. ८. Except A. I. and the
text all others read पापैः for पार्षेभ्यः; while C. and F. substitute प्रपूर्वन्ते
for पूयन्ते and J. प्रमुच्यन्ते for पूयन्ते.

अयमंषणम् । (३) देवकृतम् । (४) गुद्व-
त्यः (५) । तरत्समन्दीयम् । (६) कू-
मोण्ड्यः । (७) पावमान्यः । (८) दुर्गाः सा-
वित्री । (९) अभीषङ्गाः । (१०) पदस्तोभाः ।
(११) सामानि॑ । १२) व्याहृतयो भारुण्डानि ।
(१३) चन्द्रसाम । (१४) पुरुषव्रते सामनी ।
(१५) अब्लिंगम् । (१६) वार्हस्पत्यम् । (१७)
गोसूक्तम् । (१८) वैक्षुक्तम् । (१९) अश्वसू-
क्तम् । (२०) मध्वर्चं सामनी चेन्द्रशुद्धे । (२०)
शतरुद्रीयम् । (२१) अथर्वशिरः । (२२)
त्रिसुंपर्णम् । (२३) महाव्रतम् । (२४) नाराय-
णीयम् । (२५) पुरुषसूक्तं चै । (२६)

त्रीण्याऽयदोहानि रथन्तरं च
अमेर्व्रतं वामदेव्यं वृहच्च ।

१. Here also we follow A. and I.; while all others read तरत्समन्दीयं वाति and E. reads तरत्समन्दीयावाति for तरत्समन्दीयम्. २. I. and the text read दुर्गासावित्री for दुर्गाः सावित्री. ३. The text substitutes अतीषङ्गाः; and B. C. D. F. G. H. and J. read अभीषङ्गाः for अभीषङ्गाः. ४. G. reads महाव्याहृतयः for सामानि । व्याहृतयो. ५. B. and D. पुरुषो व्रतं देवतं इसमलिंगा, C. and F. पुरुषव्रते देवतं भासमलिङ्गा, E. and G. पुरुषव्रतं व्रतं भासमलिंगा, H. पुरुषव्रतं देवते भासमलिंगा and J. पुरुषव्रतं देवतं इसमलिङ्गम्. All for पुरुषव्रते सामनी । अब्लिङ्गम्. ६. The text and I. do not insert वाक्सूक्तम्. ७. The text and I. read अश्वसूक्तम्; while E. and F. substitute असूक्तम् । गोसूक्तम् । अश्वसूक्तम्. ८. The text and I. do not insert मध्वर्चः; while E. reads मध्वधः and H. also reads the same । the marginal correction. ९. The text and I. read सामनी चन्द्रसूक्ते । for सामनी चेन्द्रशुद्धे. १०. I. and the text read त्रिसुपर्ण for त्रिसुपर्णम्. ११. Except A. I. and the text all others omit च. १२. J. reads अमेर्व्रतं, C. F. and the text अमिव्रतं for अमेर्व्रतं.

एतानि जपानि पुनन्ति जन्तून्
जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेत्*॥

(वि. सम्. ५६. १-२७)

* अघमर्षणं-‘ऋतं चे’ति ऋक्संहितायां प्रसिद्धम् । देवकृतं । ‘देव-
कृतस्यैनसोऽव्यजनमसी’त्यादयो यजुर्मन्त्राः । शुद्धवत्यः पूर्वं विस्तरे-
णोक्ताः । तरत्समन्दीयं-‘तरत्समन्दीधावतीति’ ऋक्सूक्तम् । कूष्माण्डा-
यद्वा देवहेलनमित्यादा ऋचः । पावमान्यः-स्वादिष्ठयेति सूक्तम् ।
‘जातवेदसे’ इति सूक्तं दुर्गाः । देवस्य त्वेति ऋचः सावित्री । अभीषङ्गा-
एतदाख्या मन्त्राः । ते च ऋक्संहितायां द्रष्टव्याः । पदस्तोभाः-‘उत्सो-
देवा हिण्यया’ इत्यादयः । सामानि प्रसिद्धानि । व्याहृतयः-‘भूरप्ये
चेत्यादयः । भारदण्डानीयपि क्वचित् पाठः । ‘ओम आय-
हीत्यादि गायत्रं साम । चन्द्रसाम-‘गोरमन्वतेत्यस्यामृचि गीयमानं साम ।
पुरुषवते सामनी-‘सहस्रशीर्षं पुरुषः, त्रिपादूर्ध्वं उदैत्’ इत्येतयोर्मीचो-
र्गीयमाने सामनी । ‘पुरुषवतं साम’ इत्येकवचनपाठे तु-वैशानर्णि-
त्येतत्सामेति बोद्धचम् । अनिलङ्गं-‘आपो हिष्टेति श्यृचि गीयमानं साम ।
बाह्यस्पत्यं-सूक्तम् । तच्च-‘बृहस्पते प्रथमं वाचो’ इत्यादि । गोसूक्तं-‘आगावे-
आयन् इत्यादि । वाक्सूक्तं प्रसिद्धम् । अश्वसूक्तं-‘अयं ते अस्तु हर्थत्’ इत्यादि
नन्दपण्डितस्तु-यदिन्द्राहं यथा त्वमस्यामित्यस्यामृचि गीयमानं साम-गो-
सूक्तमश्वसूक्तं चेत्याह । मध्वर्ची-‘मधुवाता ऋतायते’ इत्यादयो मन्त्राः । ‘इन्द्राय
साम गायत्’ इत्यादि इन्द्रशुद्धसंज्ञकम् । शतरुद्रीयं अर्थवृशिरश्य प्रसिद्धे ।
त्रिसुपर्णमपि तथैव । महावतं-‘सोमं राजानमित्यस्यामृचि गीयमानं सामेति
नन्दपण्डितः । नारायणीय-पौरुषसूक्ते प्रसिद्धे एव । चतुर्दशाधिकाष्टसं-
खाणि सामानि सन्ति । तेषु त्रीणि आज्यदोहानि रथन्तरं अमेर्वतं वामदेवं
बृहदिति च सप्त सामानि ईश्वरस्तावकत्वात् पाप्मानं पुनन्तीत्यर्थः ।

१. C. E. F. H. and G. read जप्ता and I. and the text गीतानि
for जपानि. २. Except A. I. and the text all read य इच्छेत् for
यशीच्छेत्.

इति । चतुर्विंशतिमते—

पावमानीस्तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च ।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत पैवित्रं मधुच्छन्दसम् ॥
मण्डलब्राह्मणं रुद्रं शुक्रियो मोक्षकस्तथा ।
वामदेव्यं बृहत्साम जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
यज्ञायज्ञीयमादित्यं ज्येष्ठसाम च राजनम् ।
पारुच्छेपं च सामानि जप्त्वा मुच्येत किलविषात् ॥
अथर्वशिरसं चैव पौरुषं सूक्तमेव च ।
नीलंरुद्रं तथैवैन्द्रं जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
आथर्वणाश्च ये केचित् मन्त्राः कामविवर्जिताः ।
ते सर्वे पापहन्तारो याज्ञवल्कयवचो यथा ॥
सिंहे मे^{*} मन्युरित्येतदनुवाकं जपेऽद्विजः ।
जप्त्वा पापै प्रमुच्येत बौधायनवचो *यथा ॥
ऋग्वेदमध्यसेव्यस्तु यजुःशाखामथापि वा ।
सामानि संरहस्यानि अथर्वाद्विरसस्तथा ॥
ब्राह्मणानि च कल्पांश्च षडङ्गानि तथैव च ।

* यथा च बौधायनर्धमशास्त्रे—

‘सिंहे मे इत्यपां पूर्णपात्रेऽवेक्ष्य चतुष्पथे ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो महतः पातकादपि’॥
(बौ. स्मृ. ४. ७. ७)

१. We follow here only G ; while all others read सपुत्रं for तेऽन्नं २. G. reads मण्डलं ; while B. C. D. E. F. H. and J. read बालब्राह्मणं for मण्डलब्राह्मणं ३. G. reads शुक्रियो and J. शुक्रिया थ for शुक्रियो ४. B. and D. read जप्त्वा for यज्ञाः ; while J. substitutes यज्ञः for यज्ञाः ५. B. C. D. G. and F. read राजतङ् ६. B. and read पारुच्छेपं च, E. मारुच्छेपं च and G. पारुच्छेपश्च all for पारुच्छेपं ७. Except A. and I. all read नीलरुद्राः for नीलरुद्रं ८. B. and read हिंसे मे and I. संहोमे for सिंहे मे ९. G. reads चरवस्यानि for रहस्यानि.

आख्यानानि तेथाऽन्यानि जप्त्वा पौपैः प्रमुच्यते* ॥
 इतिहास-पुराणानि देवतास्तवनानि च ।
 जप्त्वा पौपैः प्रमुच्येत धर्मस्थानैस्तथा पैरेः' ॥

इति । वौधायनः-

'विधिना शाखदृष्टेन प्राणायामान् षडाचरेत् ।
 यदुपस्थकृतं पापं पद्म्यां वा यत् कृतं भवेत् ॥
 बाहुभ्यां मनसा वाचा शोत्र-त्वक्-ग्राण-चक्षुषा'
 सायंसन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मात् प्रमुच्यते† ॥

(वौ. स्मृ. २. ४. ७. १८)

इति । मनुः-

'महपातकिनश्चैव शेषाश्वाकार्यकारिणः ।
 तपसैव सुतंसेन मुच्यन्ते किल्विषाच्चतः ॥ (२३१)
 यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनो-वाक्मूर्तिर्जनाः ।
 तत्सर्वं निर्णुर्दन्त्याग्नु तपसैव तपोधनाः‡ ॥ (२४१)

(म. स्मृ. ११. २३९-२४१)

* कौत्सं कुत्सविणा दृष्टं-'अपनः शोशूचदघम्'-इत्येतत् सूक्तम्।
 माधुच्छन्दसं-'आप्मीळे' इत्यादि । अन्यत् पूर्वमुक्तम् ।

† निःसन्ध्यातिरिक्तयं प्रायश्चित्तरूपा सन्ध्या पृथगेवोपास्या ।
 ‡ तपोरूपमिदं प्रायश्चित्तं तदेव स्तूयेते । मेधातिथ्यादयस्तु पूर्वोऽन्य-
 व्रताचरणमेव तपः तस्यैवेयं स्तुतिरिति मन्यन्ते । मम तु 'तप सन्तापे इत्य-
 स्माद्वातोर्निष्पन्नेन तपश्चब्देन पञ्चामिसाधनादिकं तप एव मात्मा न
 व्रतादिकमिति प्रतिभाति ।

१. B. and D. substitute यथा- for तथा-. २. G. omits this verse.
 ३. This line does not appear in the text. ४. E. reads समाचरेत् for
 षडाचरेत्. ५. The text reads वापि वाचा वा यत्कृतं भवेत् for वाचा
 शोत्र-त्वक्-ग्राण-चक्षुषा. ६. This line does not appear in any of
 the manuscripts except A. and the text. ७. B. C. D. F. and G.
 substitute किल्विषाच्चतः for किल्विषाच्चतः. ८. The text reads मनो-
 वाक्मूर्तिर्जनाः for मनो-वाक्मूर्तिर्जनाः. ९. The text reads निर्वहन्ति for
 निर्णुर्दन्ति; while B. C. and F. read तपो जनाः for तपोधनाः.

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

‘जपस्तपस्तीर्थसेवा देव-ब्राह्मणपूजनम् ।
 ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम् ॥ (१०८)
 पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापप्रेणाशनम् ।
 देवताभ्यर्चनं नृणामशेषाधविनाशनम् ॥ (१७)
 अमावास्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद्वम् ।
 ब्राह्मणान् भौजयित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ (१८)
 कृष्णाष्टम्यां मेहादेवीं तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।
 सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ (१९)
 त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम् ।
 इष्टेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः ॥ (१००)
 एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 द्वादश्यां गुरुपक्षस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ (१०७)
 उपोषितश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः ।
 यमाय धर्मराजाय मृत्युवे चान्तकाय च ॥ (१०१)
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।
 प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात्सप्तोदकाङ्गलीन् ॥ (१०२)

१. The text reads -त्रिनाशनम् for -प्रणाशनम्. २. The text reads ग्रियित्वा for भौजयित्वा. ३. We follow here only A. and the text ; while others read महादेवीं for महादेवीं. ४. B. D. E. I. G. J. read इष्टेशं for शं; while C. F. and H. इष्टेशं प्रथते for इष्टेश प्रथमे. ५. The text reads पापैः for सर्वपापैः. ६. After this line I. inserts the following two lines:—

ओदुम्बराय दधाय नीलाय परमोष्ठिने।

वृक्षादराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते न तः ॥;

These lines are neither found in our manuscripts nor in the text and seven names of Yama are complete in this śloka, therefore these are quite useless here.

स्नात्वा नेग्रां तु पूर्वले मुच्यते सर्वपातकैः ॥ (१०२)
 (कू. पु. १. २. ३३. १७-१०८)

इति । पैठीनसिः—

‘सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।
 पुनस्तपस्त्री भवति पङ्किपादनपावनः ॥

इति । चतुर्विश्वातिमते—

‘मृगरेष्टिः पवित्रेष्टिखिहविः पावमान्यपि ।
 इष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्या समन्विताः ॥

इति । कूर्मपुराणे—

‘अस्मिन् कलियुगे घोरे लोकाः पापानुवर्त्तिनः ।
 भविष्यन्ति महाबाहो वर्णश्रमविवर्जिताः ॥
 नान्यत् पश्यामि जन्तुनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् ।
 सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे’ ॥

(कू. पु. १. १. २८. ९-१०)

इति । इति साधारणप्रायश्चित्तानि ॥

अथ प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

१. The text substitutes इच्छा for नेग्रां तु, but it appears meaningless here.
 २. These quoted four lines are found in the printed copy of the said Purāna, but they do not exist in the manuscript copy which is written in Telegu.

‘त्रिवाचोपोषितो जस्वा ब्रह्महा त्वधर्मर्षणम् ।
अन्तर्जले विशुद्धयेत गां दत्ता च पयस्त्विनीम्’ ॥
(या. स्मृ. ३. ३०२)

इति । शङ्क-लिखितावपि—

‘ब्रह्महा त्रिवाचोपोषितोऽन्तर्जले त्वधर्मर्षणं
त्रिवावर्तयेत्’ ।

इति । एतच्च कामकारविषयम् । अकामकारविषये तु यमः—

‘एवं ब्रह्महत्या-सुरापान-सुवर्णस्तेय-गुरुत-
त्पेषु प्राणायामैः श्रान्तोऽधर्मर्षणं जपेत्’ ।

इति । वौधायनः—

‘प्रामांत् प्राचीमुदीर्चीं वा दिशमुपनिष्कम्य
स्नातः शुचिरुदकान्ते स्थणिडलमुपलिप्य स-
कृत् क्लिन्वासाः सकृत् पूतेन पाणिना आदि-
त्याभिमुखोऽधर्मर्षणस्वाध्यायमधीयीत । (३)
प्रातःशतं मात्याह्वे शतं अपराह्ने शतमपरि-
मितं वा । (४) उदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतियावकं
प्राभीयात् । (५) ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्य-
श्वेषपातकेभ्यः सप्तरात् प्रमुच्यते । (६)

१. C. and F. omit the following portion :—

अन्तर्जले विशुद्धयेत गां दत्ता च पयस्त्विनीम्’ ॥

इति । शंख-लिखितावपि—

‘ब्रह्महा त्रिवाचोपोषितोऽन्तर्जले त्वधर्मर्षणं.

२. B. and D. त्रिवारं त्रिः ३. The text reads तीर्थं गत्वा स्नातः शुचिवासा
रुदकान्ते स्थणिडलमुपलिप्य for प्रामात्प्राचीमुदीर्चीं वा दिशमुपनिष्कम्य स्नातः
त्रिरुदकान्ते स्थणिडलमुपलिप्य. ५. We follow here only A. and the text;
while all others read सायाह्वे शतं परिमितं च for अपराह्ने शतमपरिमितं वा.
Except A. and the text all others read अद्दन्तीयात् for प्राभीयात्.
Except A. and the text all others omit अज्ञानकृतेभ्यः and insert
after उपपातकेभ्यः and read द्वादशरात्रान्महापातकेभ्यः । एवं ब्रह्महत्या
र्षणस्तेयं सुरापानं च for द्वादशरात्राद्भूषणहननं गुरुतत्पगमनं सुवर्णस्तैन्यं सुरापान-
गति च.

द्वादशारात्राद्गुणहननं गुरुतल्पगमनं सुव-
र्णस्तैन्यं सुरापानमिति च वर्जयित्वा । (६)
एकविंशतिरात्रात् तोन्यव्यतिरति' । (७)
(वौ. स्मृ. ३. ६. २-७)

इति । मनुरपि—

‘अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितखिंभिः’॥
(म. स्मृ. ११. २५८)

इति । बृहद्विष्णुरपि—

‘ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीमुदीर्चीं वा दिशमुप-
प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वाल्याघमर्षणेनाषसहस्र-
मैज्याहृतीर्जुहुयात्तदेतस्मात्पूतो भवति’ ।

इति । एतानि कामाकामकारादिभेदेन व्यवस्थापनीयानि।
सुरापाने यम आह—

१. I. reads अभितरति and the text अष्टि तरति for अव्यतिरति and adds तान्यपि जयति, २. J. reads शोधितैः for शोधितः, ३. B. D. E. and H. read आहतीः for आज्याहृतीः, ४. B. C. D. F. and G. omit the following portion :—

एतानि कामाकामकारादिभेदेन व्यवस्थापनीयानि । सुरापाने
यम आह—

‘सुरापः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य सुतसोमात् प्रस्तिमादायोङ्गा-
रेणाभिमन्त्रय पिबेत् । ततोऽप्सु निमस्मो मानस्तोकीयं जपेत्’ ।

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘त्रिरात्रोपोषिनो हृत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः’ ।

इति । मनुः—

‘कौत्सं जस्त्वापि—&c..... &c., up to page 168, line 12.

‘सुरापः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य सुतसोमात्
प्रसृतिमादायोङ्गरेणाभिमन्त्रय पिवेत् । ततो
ऽसु निमग्नो मानस्तोकीयं जपेत्’ ।

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूष्माण्डीभिर्वृतं शुचिः’ ।
(या. स्मृ. ३. ३०४)

इति । मनुः—

‘कौत्सं जैस्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम् ।
माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुद्धयति ॥ (२४९)
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा धृतं द्विजः ।
सुगुर्वर्व्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ॥ (२५६)
महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः ।
अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भेक्षाहारो विशुद्धयति*॥(२५७)
(म. स्मृ. ११. २४९-२५७)

* कौत्सं—‘अपनः शोशुचदघमित्येतत् । वासिष्ठं—‘प्रतिस्तोमेभिरुषसं
मिष्ठा’ इत्येतत् । माहित्रं—‘महित्रीणामत्रोचमिति । शुद्धवत्यः—पूर्वमुकाः ।
देवकृतस्यैनसो’ इत्यादयोऽष्टौ मंत्राः शाकलहोमीयाः । नम इत्यृचं—‘नम

१. J. reads सुतसोमात् वस्त्रमिमादाय for सुतसोमात् प्रसृतिमादाय. २. E. H.
and J. read जपित्वा for जप्त्वा; while I. reads this line as follows :—

‘कौत्सं जपित्वा अपेत्येनो वासिष्ठं चत्यृचम्प्रति ।.

3. E. and H. read वासिष्ठं चेति कृचम्प्रति, but E. substitutes
शुचे for शुद्धचम् and J. वासिष्ठत्रं च कृचं प्रति both for वासिष्ठं च प्रती-
त्यृचम्. ४. J. reads सकलहोमीयैरित्वं for शाकलहोमीयैरब्दं. ५. A. reads
न इत्यृचम् the Commentator^१ Medhātithī follows this reading; while
I. reads नमत् for नमः, but it seems to be incorrect. ६. J. reads समा-
हितः for समाहितः.

इति । वसिष्ठः—

‘ सुरां पीत्वा ३४ निर्मज्य त्रिः पठेदयमर्षणम् ।
यथाऽध्यमेधावभृथस्तादृशं मनुरब्रवीत् ॥

(व. स्मृ. २६. ८)

इति । अत्र ज्ञानाज्ञानाभ्यासानभ्यासैर्वर्यवस्था द्रष्टव्या ।
सुवर्णस्तेये शातातपः—

‘ मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा
स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।
भस्मच्छन्नो भस्मशश्यां शश्यानो
रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपौपैः ॥

(शा. स्मृ. १. ७१)

इति । यैमः—

‘ ब्राह्मणः सुवर्णस्नेयं कृत्वा हिरण्यं शालायां
प्रक्षिप्याऽप्यु स्नानो ग्रीवामात्रमुदकं हिरण्य-
वर्णाभिश्वतसृभिरात्मानमभ्युद्ध्य त्रीन् प्राणा-
यामान् कृत्वा तदेतस्मान् पापात् पूतो भवति’ ।

आविवेश-’ इत्युचमिति सर्वजनारायणः । ‘उग्रं नम आविवास’ इति एम
चन्द्रः । पावमान्यः क्रक्षुंहिताया नवमं मण्डलं स्वादिष्टेत्यारभ्य ‘एं
राजन्’ इत्यन्तम् ।

१. E. and H. omit वतिष्ठः २. The text reads आ० वा॑४ निपञ्चा॒
त्रिर्जपेत् for सुरां पीत्वा॑४ निर्मज्य त्रिः पठेत् ३. I. reads -शश्याशश्यानो अ॒
J. reads -शश्याशश्यानो both for -शश्यांशश्यानो ४. E. and H. omit
यैमः ५. J. reads हिरण्यशालायां for हिरण्यं शालायां ६. E. H. and
read निष्णानः for स्नानः

इति । वृहस्पतिः—

‘ सकृज्जस्वाऽस्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव वा ।
अपहृत्य सुवर्णं वा क्षणाङ्गवति निर्मलः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘ ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः ’ ।
(या. स्मृ. ३. ३०४)

इति । जपथैकादशकृत्वा कार्यः । तदाह अत्रिः—

‘ ऐकादश गुणान् वाणिं रुद्रानावर्त्त्य धर्मवित् ॥
महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः’ ॥

(वृ. अ. स्मृ. ४. ६)

इति । गुरुतल्पे याज्ञवल्क्यः—

‘ सहस्रशीर्षजापी च मुच्यते गुरुतल्पगः ।
गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्त्वनी’ ॥
(या. स्मृ. ३. ३०५)

इति । यमोऽपि—

‘ अथ गुरुतल्पगमनं कृत्वाऽधर्मर्षणमन्तर्जले
त्रिवर्त्त्य तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति’ ।

1. E. I. and J. read आह्मणस्वर्णहारी for आह्मणः स्वर्णहारी. 2. This occurs in Vrid-dhatru Samhitâ, but not Atri or Âtreya. It reads लघति for धर्मवित् and for the second line it reads महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः. 3. E. I. and J. read सहस्रशीर्षजापी for सहस्रशीर्षजापी.

इति । मनुरपि—

‘ हविष्पान्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च ।
जेष्वा च पौष्टं सूक्तं मुच्यते गुरुतत्पगः’ ॥
(म. स्मृ. ११. २५१)

इति । सेंसर्गी येन सह संसर्गं करोति स तदीयमेव प्राय
श्चित्तं कुर्यात् ।

‘स तस्यैव व्रतं कुर्यात्’।

इति पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥

अँथोपपातकरहस्यप्रायश्चित्तानि ।

तत्र यमः—

‘दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्वतुःशतैः ।
मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः’॥

इति । याज्ञवल्क्यो षष्ठि—

‘प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापाप्नुन्तये ।
उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३०६)

१. We follow here A. and G.; while B. and D. read हविष्पान्तीयमभ्यस्य सम्भव्यस्य and others read हविष्पान्तीयमभ्यस्य for हविष्पान्तीयमभ्यस्य in the text (Bombay, Mandlik's edition). Some places have हविष्पान्तीयम् and some हविष्पान्तम्, but the quoted Mantra is हविष्पान्तमज्ञरं, &c. Therefore all these readings seem incorrect. २. The text read जपित for जेष्वा च; while H. substitutes तु for च. ३. I. reads संसर्गं for संसर्गी. ४. I. substitutes अथा for अथ. ५. B. and D. omit तत्र यमः while E. H. G. I. and J. substitute अत्र for तत्र. ६. B. and D. read सर्वपापप्रनुन्तये for सर्वपापाप्नुन्तये.

इति । मनुरपि—

‘एनसां स्थूल-सूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।
अवेत्यृचं जपेदद्वं यत्किञ्चेदमितीति च’ ॥

(म. स्मृ. ११. २५२)

इति । अत्र सकृदभ्यासादिभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ॥
अथ व्रतलक्षणानि ।

तत्र सर्वब्रतस्य साधारणान्यङ्गानि याज्ञवल्क्य आह—

‘ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता॑ ।
आहिंसाऽस्तेय-माधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः॥
स्नान-मौनोपवसित्या-स्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।
नियमा गुरुगुश्शूषा-शौचा-क्रोधा-प्रमादिताः ॥

(या. स्मृ. ३. ३१३—३३४)

इति । अ॑त्र ब्रह्मचर्यं सर्वैन्द्रियनिग्रहः । उपस्थनिग्रहो
ङ्गनिरोधः । त्योर्गो-वलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिः । अंकल्क-
मकुटिलत्वम् ।

१. The text reads वा for च. २. Except A. all omit तत्र and I.
द्वासर्वब्रतसाधारणाङ्गानि for सर्वब्रतस्य साधारणान्यङ्गानि. ३. B. D. G.
I. J. read अकल्पता for अकल्कता. ४. Except E. G. I. and the
text read -उत्तेयमाधुर्यस्माश्रेति and II. -उत्तेयमाधुर्य इमश्चेति both for
त्य-माधुर्ये इमश्चेति. ५. G. and the text read स्नानं for स्नान-; while I.
and some others substitute -निग्रहः for -निग्रहाः. ६. B. D. and the
text read -प्रमादिता for -प्रमादिताः. ७. B. and D. read अथ for अ॒च;
while H. अ॒तचर्य, C. and F. ब्रतचर्ये for ब्रह्मचर्ये. ८. C. F. and G.
substitute तथा for त्योः; while except G. and J. read अपुनरुक्तिः for
रुक्तिः. ९. J. reads अकल्पत्वम् for अकल्कत्वम्.

इति । मनुरपि—

‘अहिंसां सत्यमकोषधमार्जवं च समाचरेत् । (२२१)

त्रिरङ्गि त्रिनिशायां च मवासा जलमाविशेत् ।

स्त्री-शूद्र-पतितांस्थैव नाभिभाषेत कार्हचित् ॥ (२२३)

स्थानासनाभ्यां विहरेदगत्कोषधः शयीत वा ।

ब्रह्मचारी ब्रती च स्थाद् गुस्-देव-द्विजार्चकः ॥ (२२४)

सावित्रीं च जपेत्रित्यं पवित्राणि च शक्तिः ।

सर्वेष्वैव व्रतेष्वैवं प्रायश्चिन्तार्थमादृतः’ ॥ (२२५)

(म. स्मृ. ११. २२२-२२५)

इति । तत्र प्राजापत्यव्रतलक्षणमाद् हारीतः—

‘ऋहं सायं ऋहं प्रातस्त्र्यहमद्यादयाचितम् ।

परं ऋहं वायुभक्ष एव कृच्छ्रः प्रजापतेः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘ऋहं* प्रातस्त्र्यहं सायं ऋहमद्यादयाचितम् ।

ऋहं परं तु नाऽश्रीयात् प्राजापत्यं चरेन्द्रिजः’ ॥

(म. स्मृ. ११. २११)

* अत्र द्वौ पद्मौ । तत्र प्रथमः स्वस्थानविवृद्धिपक्षोऽयं मनुना दार्शितः-

‘ऋहं प्रातर्मोजनं ऋहं सायमेवं भोजनं । ऋहमयाचितभोजनमिति एव नियमः दिनत्रयं धार्य इत्युक्तमतस्तस्य वृद्धिः स्वस्थान एव भवति

१. The following quoted verses are not found in the MS of the text o Manu. २. B. C. D. E. F. and G. read त्रिरङ्गः for त्रिरङ्गि ; while G. read आविशेत् for भाविशेत्. ३. I. reads अकोषो for अशक्तो. ४. G. reads सर्वकृतः for च शक्तिः. ५. B. and D. read आहृतः, I. and J. आदृतः. ६. I. reads अत्र for तत्र. ७. I. reads प्रजापतिः for प्रजापते. ८. B. D. and J. do not insert मनुरपि ; while B. substitutes अस्त्वृपि. This may be the writer's mistake. ९. The text reads च for J. १०. G. reads चरेत् for चरन्.

इति । अस्यैवाधिकारभेदेन प्रयोगान्तरमाह वसिष्ठः—

‘अहः प्रातरहर्नक्षमहमेकमयाचितम् ।

अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहौ परौ ॥

अनुप्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभूतां वरः ।

बाल-वृद्धा-५५तुराणां* च शिशुकृच्छ्रमुवाच ह’ ॥

(व. स्मृ. २३. ४२-४३)

इति । एतदुभयमपि प्राजापत्यकृच्छ्रं दर्शयति याज्ञवल्क्यः—

‘एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तिः ॥

यथाकथंचित्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३१९. ३२०)

द्वितीयः दण्डकालितवदावृत्तिपक्षोऽयं वसिष्ठेन दर्शितः—

‘प्रथमे श्विष्ठे प्रातरेवैकवारं हविष्यान्नभोजनं कार्यम् । द्वितीये श्विष्ठे अप्यमेकवारमेव न दिवा । तृतीये श्विष्ठे एकवारमयाचितमश्चीयात् । अत्र र्वत्र भोजनं परिमितेव कार्यम् । न येष्टम् । प्रायश्चित्तार्थवात् । चतुर्थे श्विष्ठे पराकम् । तलक्षणं पूर्वमेवोक्तम् । एवं प्रथमं चतुरहमतीय द्वितीयं तीयमपि चतुरहमेवमेव निर्वर्तयेदेवं द्वादशदिनसाध्योऽयं कृच्छ्रः’ ।

* यथाह मनुः—

‘चतुरः प्रातरश्चनीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।

चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्’ ॥

इत्याद्यनुसन्धेयम् ।

१. The text reads बाल-वृद्धा-५५तुरव्येवं for बाल-वृद्धा-५५तुराणां च. २. E. adds वैकेन and the text चैवाय both for चैकेन.

इति । एकभुक्तेन दिवैव सकृद्गोजनेन । नक्तेन रात्रौ स
कृद्गोजनेन । अयाचितेन न विद्यते याचितं यस्मिन् भौजः
तदयाचितम् । तेन । अत्र कालविशेषाप्रतीतोर्दिवा रात्रौ व
सकृद्गोजनेन । उपवासेन चैकेन एकस्मिन् दिनेऽनशनेन च
पादकृच्छ्रो भवति । अथमेव पादकृच्छ्रः स्वस्यानविवृद्ध्या च
देण्डकलितवदावृत्या वा यथा कर्थंचित्रिगुणः विरभ्यस्तः प्रा-
जापत्य इत्युच्यते इत्यर्थः । एकभक्तादिषु ग्राससङ्ख्या आप-
स्तम्बेन दर्शिता—

‘सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः पद्विंशतिःस्मृताः ।
चतुर्विंशतिर्याच्याः परं निरशनं स्मृतम्’ ॥

(आ. स्मृ. १. २१)

इति । तत्परिमाणमपि तेनैवोक्तम्—

‘कुकुटाण्डप्रमाणं तु यथा वाऽस्य विशेषत्सुखम्’ ।

(आ. स्मृ. १. ९०)

इति । चतुर्विंशतिमते तुं प्रकारान्तरेण सङ्ख्या शूयते-

‘प्रातस्तु द्वादशा ग्रासाः सायं पञ्चदशैव तु ।
अयाचिते च द्वावश्चोर्परं वै मारुताशनः’ ॥

इति । अत्र शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । आपस्तम्बसु
चतुरः पादकृच्छ्रान् कृत्वा तेषां वर्णभेदेन व्यवस्थामाह—

१. B. and D. omit नक्तेन रात्रौ सकृद्गोजनेन. २. Except A. and I. read इण्डकलितवत् for इण्डकलितवृत्. ३. B. C. D. E. F. G. and H. substitute मताः for स्मृताः. ४. G. reads चतुर्विंशतिरात्रौ च for चतुर्विंशतिर्याच्याः. ५. G. and I. omit तु. ६. G. substitutes वा for च and reads च्यहं च, C. and F. read च्यहं वा and J. च्यहे वा all for परं वै; while B. and D. अहं वै for the same.

‘ व्यहं निरशनं पादः पादश्वायाचितं व्यहम् ।
 सायं व्यहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा व्यहम् ॥ (१३)
 प्रातःपादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् ।
 अयाचितं तु राजन्ये त्रिशत्रं ब्राह्मणे स्मृतम् ॥ (१५)
 (आ. स्मृ. १. १३-१५)

इति । अर्धकृच्छ्र-पादोनकृच्छ्रयोरपि स्वरूपं स एवाह—
 ‘ सायं-प्रातर्दिनार्थं स्यात् पादोनं नक्तवर्जितम् ।
 (आ. स्मृ. १. १४)

इति । अयमर्थः । अयाचितोपवार्ष-व्यह-द्वयानुष्ठाने नार्थ-
 कृच्छ्रो भवति । नक्तव्यहव्यतिरिक्तव्यहवयानुष्ठाने न पादो-
 कृच्छ्रो भवति । अर्धकृच्छ्रप्रकारोऽपि तेनैवोक्तः—
 ‘ सायं प्रातस्तथैवोक्तं दिनद्वयमयाचितम् ॥
 दिनंद्वयं तु नाऽशीश्यात् कृच्छ्रार्थं तद्विधीयते ’ ।
 (आ. स्मृ. १. ४१-४२)

1. The text reads पादात् for पादः. 2. G. reads ततः for पादः.
 3. and D. read अयाचिते व्यहम्., C. and F. अयाचितं व्यहे both for
 चितं व्यहम्; while H. reads अयाचनं व्यहम् for the same. 4. The
 reads this line thus :—

पादः सायं व्यहं पादः प्रातर्भौद्यं तथा व्यहम् ।

5. and J. read पादं for सायं. 6. The text reads ब्राह्मणस्य च for
 ऐ स्मृतम्. 7. The text reads this line thus :—

प्रातः सायं दिनार्थं च पादोनं सायवर्जितम् ।

Except A. and I. read अयाचितोपवासयोरुद्य-द्वया- for अयाचितो-
 व्यह-. 9. The text reads this verse as follows :—

‘ सायं प्रातस्त्वहोरात्रं पादं कृच्छ्रस्य तं विदुः ॥
 सायं प्रातस्तथैवकं दिनद्वयमयाचितम् । ॥

इति । अत्रापि शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । य
जप-होमादिवद्वद्भुत्सहितं प्राजापत्यकृच्छ्रं गौतमेनाभिहितः
'हत्विष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीना-
शीयात् । (२) अथापरं च्यहं नक्तं भुज्ञीत ।
(३) अथापरं च्यहं न कञ्चन याचेत । (४)
अथापरं च्यहसुपवसेत् । (५) तिष्ठेदहनि, रात्रा-
वासीत । (६) क्षिप्रकामः । (७) सत्यं वदेत् ।
(८) अनार्थैर्न सम्भाषित । (९) रौरव-यौधा-
जंपे *नित्यं प्रयुज्ञीत । (१०) अनुसवनमुद-
कोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभि-
र्मार्जयीत । (११) हिरण्यवर्णाः शुचयः पा-
वका इत्यष्टाभिः । (१२) अथोदकतर्पणम् ।
(१३) ॐ नमो हृमाय मोहमाय संहमाय
धुन्वते तापसाय पुनर्वसवे । (१४) नमो नमो

* रौरव-यौधाजंपे सामनी 'पुनानः सोमधारय' इत्यस्यामृ-
गीति । ते च नित्यं प्रयुज्ञीत गायत्रेष्वर्थः । केचनात्र 'नित्यं पु-
प्रयुज्ञीत' इत्यपि पठन्ति । विजानेश्वरस्तु—'रौरवयोधां जंपत्' इ-
मेव पठति ।

१. B. and D. read प्रातराशान् भुक्त्वा and II. substitutes मुक्त्वा ।
भुक्त्वा. २. B. D. G. and J. substitute तथापरं for अथापरं. ३.
reads -अनार्थैः for अनार्थैः. ४. Except A. and the text all othe
read यौधाजंपे; while B. and D. read- यौवाजंपे for the same. ५. T
text reads मार्जयेत् and I. मार्जयित्वा for मार्जयीत. ६. We consult he
the five manuscripts of the text. Except A. and these manuscripts
others read नमो हृमाय मोहमाय and I. नमो हृमाय सहमाय both for नमो हृ-
यमोहमाय संहमाय; while G. omits मोहमाय and reads गृहमाय for ती-
माय. ७. G. reads पुनर्वासाय for पुनर्वसवे.

मैत्रीयोऽर्थाय वसुविन्दाय सर्वविन्दाये नमो
 नैमः पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय पार-
 यिष्ठेत्रे । (१५) नमो नैमो रुद्राय पशुपतये
 महते देवाय च्यम्बकैकचरायाधिपतये ह-
 राय शर्वायिवानायोग्राय वज्रिणे घृणिने कप-
 दिने । (१६) नमो नैमः सूर्यायादित्याय ।
 (१७) नमो नमो नीलग्रीष्माय शितिकण्ठाय ।
 (१८) नमो नमः कृष्णाय पिङ्गलाय । (१९)
 नमो नमो उद्येष्टाय श्रेष्टाय वृद्धयेन्द्राय हरि-
 केशायोर्ध्वरेतसे । (२०) नमो नमः सत्याय
 पावकाय पावकवर्णाय कामाय कामरूपाय ।
 (२१) नमो नमो दीप्ताय दीपरूपिणे । (२२)
 नमो नमस्तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे । (२३) नमो
 नमः सौम्याय सुपुरुषाय भैंहापुरुषाय मध्यम-
 पुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे । (२४)

१. Except A. and the text others do not repeat नमः. २. I. ends उभ्याय for ऊर्म्याय, but it seems wrong. ३. G. and I. omit विविन्दाय. ४. G. and I. omit नमो and I. reads नमः पराय महापराय रसाय omitting सुपाराय. The text omits पारदाय. G. omits महापाराय and substitutes वरदाय for पारदाय. ५. Except A. and the text all others do not repeat नमः. ६. Except A. I. and the text all others read हरये for हराय; while B. and D. omit शर्वाय. E. and II. read शर्वाय and I. ईश्वराय all for शर्वाय. ७. Except A. and the text all others omit नमः throughout. ८. D. and I. read नीलकण्ठाय शितिकेशाय or नीलग्रीष्माय शितिकण्ठाय; while B. E. G. H. J. read नीलकण्ठाय for लिपीवाय. ९. I. reads पावकसर्गाय for पावकवर्णाय. १०. Except J. the text all others do not insert महापुरुषाय.

नमो नमश्वन्दललाटाय कृत्तिवाससे पिनाके-
हस्ताय नमो नम इति । (२५) एतदेवा-
दित्योपस्थानम् । (२६) रता ऐवाज्याहुतयः ।
(२७) द्वादशारात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वैताभ्यो
देवेताभ्यो जुहुयात् । अग्नये स्वाहा सोमाय
स्वाहा अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय वि-
श्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये
स्विष्टकृते इति । (२८) अन्ते ब्राह्मणभो-
जनम् । (२९)

(गौ. सू. २७. २-२९)

इति । हविष्यानित्याद्युपवसेदित्यन्तेन प्राजापत्यस्य ।
स्तुपमुक्तम् । तिष्ठेदित्यादिना तस्यैवेतिकर्तव्यतोच्यते । अ-
नि तिष्ठेदित्यनेन भोजनाद्यविरुद्धकालेषु अहरुत्थित
स्यात् । रात्रावासीतेत्यनेन निद्राया आवश्यकत्वात् तामास
एव सेवेतेत्युक्तं भवति । क्षिप्रकामोऽपि भवेत् । शीत्रं गु
स्थीमिति सञ्चातकामोऽपि भवेदित्यर्थः । अथवा शीत्रं गु
कामोऽहनि तिष्ठेद्रात्रावासीतेत्यर्थः ।

१. Except the text all others omit पिनाकहस्ताय नमो नम ई
२. I. omits एव. ३. B. and D. omit देवेताभ्यो. ४. I. omits इन्द्राग्निभ्य
५. The text reads ब्राह्मणतर्णम् for ब्राह्मणभोजनम्. ६. Except A.
I. all others omit इत्यनेन. ७. C. reads अनावश्यकत्वात् for आवश्य
त्वात्. ८. B. D. and H. read स्थामिति for स्थामिति.

एवं सत्यं वदेदित्याद्ब्रह्मकलांपे क्षिप्रकामः । इति अधिकारविगोषणमनुष्ट्रिनीयम् । अनेन यः गनैः शनैः शुद्धो श्रामीनि मन्यते तस्य नायं नियम इति अवगम्यते । रौरव-शैधाजपे सामनी । न सोऽमायेत्यादयस्त्रयोदग्न मन्त्रास्तर्पण-पूर्णोपस्थाना-५५ज्यहोमेषु द्रष्टव्याः । अथवा सम्प्रदानविभक्त्यनाः पद्मज्ञाशनमन्त्रैः । तर्पणमनुसवनं कर्तव्यम् । स्नानात्मात्परिणस्य । तथा च भूयः—

‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।
तर्पणं त्रिविधस्याद्ब्रह्मेष एव विधिः सदा’ ॥

इति । आदित्योपस्थाना-५५ज्यहोमो तु प्रतिदिनं सकृत् सकृत् तार्यैः । ‘अयोढकर्तर्पणमादित्योपस्थानमाज्यहोमश्च’—इति कर्तव्ये

‘एतदेवादित्योपस्थानम् । एता एवाज्याहुतयः’ ।
इति पृथग्योगकरणात् । शिष्टं स्पष्टम् । एतद्वारीतावृक्त-

* वसिष्ठोपेवमेवाह—

‘हविष्यान् प्रातराशांच्चीन् सायमाशांस्तथैव च’ ।

इत्याद्युक्त्वा—

‘रात्रौ जलाशये व्युष्टः प्राजापयेन तत्समस्’ ॥ (१७)

(व. स्मृ. १७-१९)

इत्यादिना ।

^a. B. C. D. E. F. G. do not repeat शनैः । ^b. B. and D. omit मन्त्राः ।

^c. G. substitutes मनुः for भूयः । ^d. B. D. and H. do not repeat सकृत् ।

While I. substitutes कर्तव्यौ for कार्यौ । ^e. G. and I. omit एव ।

जप-होमाद्वयद्विग्निप्राजापत्यद्वयस्थाने वेदितव्यम् । बहुप्रयास-
साध्यत्वेनातिगुरुत्वात् । अथवा येषां गृद्रादीनां मन्त्राधिकारो
नास्ति तेषां जप-होमाद्विग्निप्राजापत्यं वेदितव्यम् । अत-
एवोक्तमद्विरसा-

‘तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपत्ये स्थितम् ।
प्रायश्चित्तं प्रदानव्यं जप-होमविवर्जितम्’ ॥

इति । येषां ब्राह्मणादीनां जप-होमाद्विविकारस्तेषां गै-
तमोक्तं वेदितव्यम् ॥

अथातिकृच्छ्रः ।

तस्य लक्षणमुक्तं चतुर्विंशतिमते-

‘एकैकं ग्रासमश्रीयात् च्यहाणि त्राणि पूर्ववत् ।
च्यहं चोपवसेभिन्न्यमनिकृच्छ्रं चरन् द्विजः’ ॥

इति । एकभक्त-नक्ता-श्याचितदिवसेषु नवम्ब्रेकैकं ग्रासम-
श्रीयात् च्यहं चोपवसेत् । एवं चातिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ।
यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्-

‘अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजैः’ ।

(या. स्मृ. ३. ३२०)

१. B. C. D. F. G and H. read -द्वयेन व्यवस्थाने for -द्वयस्थाने ; while
H. and J. -द्वयवस्थाने for the same, but H. gives marginal reading -
द्वयस्थाने. २. B. D. G. and J. read चाधिकारो, C. and F. वाधिकारो
both for मन्त्राधिकारो ; while G. omits गृद्रादीनां. ३. B. C. D. F. and
G. read जप-होमाद्विग्निप्राजापत्यद्वयस्थाने for जप-होमाद्विग्निप्राजापत्यद्वयस्थाने. ४. B. and D. read स्थित
for स्थितम्. ५. G. omits तस्य. ६. C. F. and I. read अहं for
च्यहं ; while H. reads चरेदिति, G. and I. चरेऽद्विजः for चरन् द्विजः.
७. H. and I. read -भोजने for -भोजन..

इति—अयमेव प्राजापत्यकृच्छः एकभक्त-नक्तायाचितदि-
सेषु नवम् पाणिपूरग्नभोजनयुक्तोऽतिकृच्छो भवतीत्यर्थः ।
नदेतदशक्तविषयम् । पाणिपूरग्नस्य ग्रसपरिमितादन्नादधिक-
परिमाणत्वात् ॥

अथ कृच्छातिकृच्छः ।

तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘कृच्छातिकृच्छः पयसा दिवसानेकविंशतिम्’ ।

(या. स्मृ. ३. ३२१.)

इति । विष्णुरपि—

‘कृच्छातिकृच्छः पयसा दिवसानेकविंशतिक्षणम्’ ।

(वि. स्मृ. ४६. १३)

इति । यत्तु गौतमः—

‘अब्धक्षस्तृतीयः सं कृच्छातिकृच्छः’ ।

(गौ. स्मृ. २७. ३२)

इति एकभक्त-नक्तायाचितदिवसेषु यो भोजनकालः
तस्मिन्नेव काले केवलमुदकेन वर्तनं कृच्छातिकृच्छो भवतीति
नदेतच्छक्तविषयम् । अतिकृच्छ-कृच्छातिकृच्छयोरपि प्राजा-
प्यकृच्छोक्तेतिकर्तव्यता द्रष्टव्या ।

१. G. and I. read this:—

कृच्छातिकृच्छः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

but I. adds इति and reads क्षपयेविति शेषः for क्षपणम् २. We follow
here A. and the text ; while all others omit स.

‘एतेनैव* कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ’।

(गौ. स्म. २७. ३१)

इति गौतमस्मरणात् । पराकलक्षणमाह यमः—

‘द्रादशाहं निराहारो यतात्मो संशितव्रतः ।

कृच्छ्रः पराकरनामैष सर्वप्राप्यगणाशनः’॥

इति । पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याजवल्क्यः—

‘पर्णोदिम्बर-राजीव-बिल्वपत्र-कुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः’॥

(या. स्म. ३. ३१७)

* इदं सर्वया मूलविन्दुमिवेति प्रतिभानि । मूले तु, एकोनविशदि
सृतैः पूर्वं कृच्छ्रमभिधाय अनन्तरम्-

‘एतेनैवातिकृच्छ्रौ व्याख्यातः’।

इत्यनेन द्वितीयमतिकृच्छ्रमभिधाय-

‘अवधक्षस्तृतीयः म कृच्छ्रातिकृच्छ्रः’।

इत्यनेन तृतीयः कृच्छ्र उकः । तत्कथमयं पाठः सङ्कल्पत इति
चिन्तनीयं विद्वाद्द्वः ।

१. The text reads अतिकृच्छ्रो व्याख्यातः, for कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ
२. E. G. and I. substitute -वचनात् for -स्मरणात्. C. and F. omit
यमः; while G. omits the following portion:-

‘द्रादशाहं निराहारो यतात्मा संशितव्रत ।

कृच्छ्र पराकरनामैष सर्वप्राप्यगणाशन’॥

इति । पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याजवल्क्यः—

‘पर्णोदिम्बर-राजीव-बिल्वपत्र कुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः’॥

इति । पलशोदिम्बरारविन्द-बिल्वपर्णानामैकैकंत वृथितमुद्दकं प्रत्यह
पिवेत । कुशोदकं चैकृस्मिन्नहनाति । पर्णकृच्छ्रस्य लक्षणान्तरमाह यमः—

३. B. C. D. F. and H. read जितात्मा for यतात्मा ; while some read
श्वित- for संशित-.

इति । पलाशोदुम्बररविन्द-विल्वपर्णामैकैकेन कथित-
दकं प्रत्यहं पिवेत् । कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति । पर्णकृ-
द्भूत्य लेखणान्तरमाह यमः—

‘एतान्येव समस्तानि विरात्रोपोषितः शुचिः ।
काथयित्वा पिवेदद्विः पर्णकृच्छ्रो विचीयते’ ॥

इति । येदा पलाशादिपत्राण्येकीकृत्याम्भसा काथयित्वा
रात्रापत्रासान्ते कथितं तत्पिवेत् तदा पर्णकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ।
लकृच्छ्रादीनां स्वरूपमाह मार्कण्डेयः—

‘फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः ।
श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षिरपरस्तथा ॥
मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् ।
पिवेत्तः पत्रकृच्छ्रः पुष्पेस्तकृच्छ्र उच्यते ॥
मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्त्रीयकृच्छ्रो जलेन तु’ ।

इति । येदा विल्वादिफलान्यम्भसा काथयित्वा मासेनकं
दध्मः पिवति तदा फलकृच्छ्रो भवति । येदा विल्व-पद्मा-
-मूलानामन्यतमस्य काथं मासं पिवेत्तदा पत्र-पुष्प-मूल-
-च्छ्राणि भवन्ति ।

१. Except A, all others do not insert कृशादकं चैकस्मिन्नहनीति. In
connection with this omission the editor of the Calcutta edition
of this work published in B, Indica Series, is quite misled; he writes
foot-note, page 465. “इत्थमेव पाठः सर्वत्र विल्व-पर्ण-कृशामैकैकेन—
ते तु भवितुं युक्तम्” । २. Except A. and I. others read लक्षणमाह
“लक्षणान्तरमाह. ३. G. does not insert the commentary of this Sloka.
४. G. reads यदि for यदा. ५. H. reads यदि for यदा.

वारुण-स्त्रीकृच्छ्रयोर्लक्षणमाह यमः—

‘ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसंकुकान् ।
पिंवेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणं मुच्यते ॥
अथ हं पिंवेत् गोमूर्चं अथ हं वै गोमयं पिंवेत् ।
अथ हं वै यावकेनैव स्त्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते’ ॥
(य. स्मृ. ९. ३१)

इति । सौम्यकृच्छ्रस्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः—

‘पिंयाका-ऽऽचाम-नक्रा-ऽम्बु-सकूनां प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते’ ॥
(या. स्मृ. ३. ३२२)

इति । आचाम ओदननिःखावः । पिंयाकादीनां पञ्च-
नामेकैकं प्रतिदिनमुपभुज्य षष्ठेऽहन्युपवसेत् । एष सौम्य-
कृच्छ्रः । यत्तु जावालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम्-

१. Only I. reads वारुणीश्चिकृच्छ्रं for वारुण स्त्रीकृच्छ्रं. २. C and F
read मासेषु for मासेऽपि ; while I. जितक्रोध भासिक्षोदकसंकुकान् for जित-
क्रोधो मासेऽप्युदकसंकुकान्. ३. B. omits :—
— — — — — मुच्यते ।

अथ हं पिंवेत् गोमूर्चं अथ हं वै गोमयं पिंवेत् ।

अथ हं वै यावकेनैव स्त्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते ॥.

४. I. reads श्वीकृच्छ्रं; while II. तु तदुच्यते for ह्येतदुच्यते. ५. B. D. G
and H. omit -स्वरूपम्. ६. J. omits the following :—

‘पिंयाका-ऽऽचाम-नक्रा-ऽम्बु-सकूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते’ ॥.

इति । आचाम ओदननिःखावः.

७. C. and F. omit the following :—

पिंयाकादीनां पञ्चानामेकैकं प्रतिदिनमुपभुज्य षष्ठेऽहन्युपवसेत् । ८.

सौम्यकृच्छ्रः । यत्तु जावालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम्-

९. G. reads उपशुद्धय for उपभुज्य.

‘पिण्याकं सक्तवस्तकं चतुर्थैऽन्यभोजनम् ।
वासो वै दक्षिणां दद्यात् सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते’ ॥
इति तदेतदशक्तविषयम् ॥
अथ तुलापुरुषः ।

तत्र जाग्रालिः—

‘पिण्याकं च तथाऽचामं तकं चोदकसक्तवः ।
त्रिरात्रमुपवासश्च तुलापुरुष उच्यते’ ॥

इति । सोयमष्टदिवससाध्यः । याज्ञवल्क्यस्तु पञ्चदश-
दिवससाध्यमाह—

‘एषां त्रिरात्रमध्यासादैकैकस्य यथाक्रमम् ।
तुलापुरुष इत्येवं ‘ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३२३)

इति । एषां प्रकृतानां पिण्याकार्शीनां पञ्चदश्याणाम् ।
पञ्चवेक्षिणिदिवससाध्यमाह—

‘आचाममथ पिण्याकं तकं चोदक-सक्तुकान् ।

१. B. and D. omit एतत्. २. B. D. G. and J. omit -दश- and read त्रिवससाध्यम्. ३. B. and D. omit the following :

‘एषां त्रिरात्रमध्यासादैकैकस्य यथाक्रमम् ।
तुलापुरुष इत्येवं ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः’ ॥

इति । एषां प्रकृतानां पिण्याकार्शीनां पञ्चदश्याणाम् । यमस्त्वेक्षिणिदिवससाध्यमाह. ४. The text reads इत्येषः for इत्येवं. ५. G. omits पिण्या-
र्शीना पञ्चदश्याणाम् । यमस्त्वेक्षिणिदिवससाध्यमाह—

आचाममथ — — — — — ।.
B and D. read -सक्तुमत्, G. सक्तवात् J. सक्तुवात् all for -सक्तुकान्.

ऋहं ऋहं प्रभुञ्जानो वायुभक्षस्त्वयहद्वयम् ॥
 एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुष्ट उच्चते ।
 इति तदेतत्रयं पापनारतम् विषयतया व्यवस्थापनी-
 यम् । अत्रेतिकर्तव्यतामाह हारीतः—

‘अथातस्त्रिणयनोक्तस्य तुलापुष्टस्य कल्पं
 व्याख्यास्यामः । (३९)

अयाज्ययाजनं कृच्छ्रा प्राईय मूत्र-पुरीपयोः ।
 अप्रतिग्राह्यमादाय याज्यित्वा विनिनिदत्तान् ॥ (४०)
 विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।
 एतत् कृच्छ्रं तुलापुष्टे* महापातकनाशनम् ॥ (४१)
 स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितम् † ।

आचाममय गिष्याकं तकं षोडकसकुकान् ॥ (४२)

ऋहं ऋहं प्रभुञ्जानो वायुभक्षस्त्वयहद्वयम् ।
 वाचा कायेन मनसा कृतानि विविधानि च ॥ (४३)

* तुलापुष्टमिति वक्तव्ये तुलापूर्षमित्यार्पित् । उन्दोऽनुरोधाद्वाक्मिति
 यथाकथच्चिंगोजनीयमिति प्रतिभाति ।

† तत्र तावत् तुलापुष्टः केन कार्यः? तदाह । अयाज्ययाजनमित्यादि
 महाव्याधिहतस्य चेत्यन्तेन । एतत् कृच्छ्रमित्यनेन तस्य पापापनो-
 दक्षमाह । स्वर्गद्वारमित्येनेन परत्रोत्तमलोकप्राप्तिकरव्यमुक्तम् । अत
 एवायं तुलापुष्टः न केवलं प्रायश्चित्तार्थमेव कर्तव्य इत्युक्तं भवति ।

१. B. and D. read -द्वयहम् for दृयम्. २. We follow here A. B. and D.
 while all others read -पुष्टं for पूर्षं and G. reads सहशतकं for
 महापातकं. No doubt the form पूर्षं seems incorrect, but in the
 Vaidik rule it is correct. ३. B. C. D. E. F. G. and H. read पू-
 ष्टयहम् for ऋयहद्वयस्; while G. reads उपभुञ्जानः for प्रभुञ्जानः ४. B. C.
 D. F. and G. read हतानि विभृतानि च for कृतानि विविधानि च.

आचामस्तानि निर्हन्ति नवश्राद्वं च सूतकम् ।

तैक्ष्येण्यं च दारुणं चैतकेशकीटहतं च यत् ॥ (७४)

आखोर्मूत्र-पुरीषं च ब्रह्महस्पृष्टमेव च ।

पिण्याकस्तानि निर्हन्ति अस्थिभित्त्वा तु यत् स्थितम् ॥ (७५)

आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित् ।

खरोद्भूत्यसंस्पृष्टमुग्रसंस्पृष्टमेव च ॥ (७६)

तक्रेण तानि निर्हन्ति यच्चान्यत् श्वावलोकितम् ।

कंनका-उथ-तिला गावो भूमिराच्छादनं स्त्रियः ॥ (७७)

सर्वं पुनाति धर्मात्मा गूढं चोदकसकुमिः* । (७८)

ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां स्वर्णस्तेयं मुरापानं गुहदाराभि-
गमनं कन्यादूषणं क्लीबाभिगमनमुदक्याभिगमनं वायुभक्षः
पुनाति । (७९)

* आचाममर्थेत्यादि वायुभक्षः पुनातीत्यन्तेन तुलापुष्टवर्तुदेह-
शुद्धयर्थमधिकारसिद्धयर्थं च पूर्वकर्तव्यं तत्कलं चोकम् । अनन्तरं
न्योशीरमयौ इत्यनेन मूर्तिद्वयं कर्तव्यतयोक्तम् ।

१. I. reads भिक्षां च for तैक्ष्येण्यं च; while B. and D. तैक्ष्यं for तैक्ष्यय-
२. B. D. E. G. H. read ब्रह्मसंस्पृष्टम्, C. F. and J. ब्रह्मसंस्पृष्टम् both for
उम्रसंस्पृष्टम् ३. C. and F. read नवश्राद्वं च सूतकम् for अस्थिभित्त्वा तु
र्ति स्थितम्; while G. omits the following:—

— — — — — अस्थिभित्त्वा तु यत्स्थितम् ।

आहारेषु च ये दोषाः स्नेहरोषाश्च ये क्वचित् ॥

खरोद्भूत्यसंस्पृष्टमुग्रसंस्पृष्टमेव च ।

तक्रेण तानि निर्हन्ति — — — — — ॥.

४. B. and D. उम्रसंस्पृष्ट एव च, C. and F. उम्रसंस्पृष्टमेव च and E. and H.
उम्रसंस्पृष्टमेव च all for उम्रसंस्पृष्टमेव च. ५. B. C. D. F. G. H. and J. read
कनकाश, E. कनकांश both for कनका-उथ-. ६. E. H. I. and J. omit मुरा-
गम. ७. B. and D. omit कन्यादूषणं क्लीबाभिगमनमुदक्याभिगमनं.

गेन्धोशीर्मयौ कार्यौ पुरुषौ पलसमितौ ।
नदीमृत्तिकया वापि पुरुषौ द्वौ च कारयेत् ॥ (८०)

महापशुर्येन शरेण विद्धौ
यद्वा शख्मुभेयतो यच्च लक्ष्यम् ।
तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा
प्रादेशमात्रामुभयतो जातशिक्याम् ॥ (८१)

सौवर्णीं राजतीं वाऽपि तुलां देवीं तु कारयेत् ।
अैपि चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ।
तस्याऽलाभे तुला कार्या यथा वाऽप्युपपद्यते * ॥ (८२)

यः पुरुषः पिङ्गलो बधुर्हल-मुसल-चक्रपाणि-
स्तमहं पिङ्गलं चक्र-हल-मुसल-शूल-वज्रपाणि-
मावाहयामि । (८३) स्वंत एहि सूत एहि
स्वयाम एहि नाग एहि कृष्णाजिन एहि । (८४)

* महापशुर्येन इत्यादि यथावाप्युपपद्यते इत्यन्तेन कस्य द्रव्यस्य कथं
वा तुला कार्येन्युक्तम् । यः पुरुषः इत्यादि सत्यवादिनि इत्यन्तेन देवता-
पूजनमुक्तम् । देशानां सम्पदासित्यादिना प्रार्थनोक्ता । अम्रये इत्यादि
ना होम उक्तः ।

१. We follow here A. C. and F.; while all others read तच्छननोर्तीर्मयौ पुरुषौ कारयेत्पदे, B. and D. substituting यत् for तद् and पदे for पदे.
 २. B. and D. substitute बद्धों for विद्धौ. ३. B. and D. read उद्धरतो; G. उभयतो; C. and F. उपगतं all for उभयतो. ४. B. D. and G. omit this line. ५. Except A. C. and F. all others are mistaken here. I. omits यः. B. D. E. G. H. and I. omit पुरुषः पिङ्गले बधुर्हल मुसल-चक्रपाणि स्तमहं and substitute पुरुषं for पुरुषः. ६. I. reads स्वतरेहि मातरेहि स्नुषाम for स्वन एहि सूत एहि स्वयाम; while C. and F. omit सूत एहि स्वयाम एहि.

स्वागतमनु स्वागतम् । (८५) भगवते तुलापुरुषाय
महादेवायेदमासनमिदं पाद्यमिदमाचमनीयमिदं
गन्ध-माल्य-धूप-शीप-नैवेद्यं प्रतिगृहाण प्रसीद
देव तुभ्यं नमः । (८६) अकुद्धः सुमना भव ।
(८७) अथ तुलामभिमन्त्रयेत् । (८८) क्रषि-
सत्यं ब्रह्मसत्यं देवसत्यं अन्तःसत्यं तेन सत्येन
सत्यवादिनि । (८९)

देवोनां सम्पदं ब्रूहि कं देशं वर्धयिष्यसि ? ।
बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्धयिष्यसि ? ।
राज्ञां च सम्पदं ब्रूहि कं नृपं वर्धयिष्यसि ? ॥ (९०)
अस्माकं सम्पदं ब्रूहि किमस्माकं भविष्यति ? ।
यदा तु गुरुमात्मानमसकृत्तुलया धृतम् ।
परं चैव लघुं मन्येत् तदा कर्मसमारभेत् ॥ (९१)
अग्रये पृथिव्यधिष्ठये स्वाहा । (९२) वायवेऽन्त-
रिक्षाधिष्ठये स्वाहा । (९३)

J. omits तुलापुरुषाय. २. B. D. and G. omit-शीपनैवेद्यं, C. F.-नैवेद्यं and E. H. and J. substitute-जन्त्यं- for-शीप- and नैवेद्यं. ३. H. reads सम्पदानां सम्पदं ब्रूहि किं देशो वर्धयेत्. B. D. G. E. and J. substitute वर्धयिष्यति for वर्धयिष्यसि. Except A. C. and F. all others omit this line and the following बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्धयिष्यति. ५. Here also the above manuscripts omit - - - कं नृपं वर्धयिष्यसि ॥ अस्माकं सम्पदं ब्रूहि - - - . ३. D. H. G. I. and J. read यदात्मानमसत्कर्तुं तुलासमृतं पद्म । चलघु मन्येत् - - - ॥; while E. and G. read समुद्रतं परम्, H. समपदे । J. समधृतं परम् and J. समधृतं वरम् all for तुलया धृतम्. ७. J. reads रिक्षाय for अन्तरिक्षाधिष्ठये and omits सूर्योद विरोधिष्ठये स्वाहा.

भूर्याय दिवोऽधिपतये स्वाहा । (१४) सोमाय नक्षत्रा-
धिपतये स्वाहा । (१५) वासुकेये नागाधिपतये
स्वाहा । (१६) कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा । (१७)
इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा । (१८) ब्रह्मणे त्रैलो-
क्याधिपतये स्वाहा । (१९) देवै भगाधिपतये
स्वाहा । (२०) सालकटंकटाय स्वाहा । (२०१)
कूमाण्डराजपुत्राय स्वाहा । (२०२) विनायकाय
स्वाहा । (२०३) मंहाविनायकाय स्वाहा । (२०४)
मंहामहाविनायकाय स्वाहा । (२०५) वक्रतुण्डाय
गणानं पतये स्वाहा । (२०६) धर्माय स्वाहा ।
(२०७) अधर्माय स्वाहा (२०८) तुलायै स्वाहा ।

१. B. C. D. F. and G. omit the following Sūtras :—

सूर्याय दिवोऽधिपतये स्वाहा । सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा । वासुकेये
नागाधिपतये स्वाहा । कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा । इन्द्राय देवाधि-
पतये स्वाहा । त्रैलोक्याधिपतये स्वाहा । देवै भगाधिपतये स्वाहा ।

२. I. reads दिनाधिपतये for दिवोऽधिपतये. ३. E. H. and J. also omit the following Sūtras :—

वासुकेये नागाधिपतये स्वाहा । कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा ।
इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा ।

४. I. reads हलकटकाय, J. reads सालकटपकाय both for सालकटकाय while B. D. and G. omit this and the following one Sūtra :—

सालकटकटाय स्वाहा । कूमाण्डराजपुत्राय स्वाहा ।

५. B. and D. omit the Sūtras as :—

महाविनायकाय स्वाहा । महामहाविनायकाय स्वाहा । वक्रतु-
ण्डाय गणानं पतये स्वाहा । धर्माय स्वाहा । अधर्माय स्वाहा ।
तुलायै स्वाहा । तुलापुरुषाय स्वाहा । देवै पुनरागमनाय स्वाहा ।

६. Except A. and I. all others omit this Sūtra. ७. G. and H. read
गणपतये for गणानं पतये. ८. G. omits अधर्माय स्वाहा.

(१०९) तुलापुरुषाय स्वाहा । (११०) देवै पुनरा-
गमनाय स्वाहा । (१११)* सकृचरित्वा गुच्छः पुच्यः
कर्मण्यो भवन्ति । (११२) द्वितीयं चरित्वा गाणपत्यं
प्राप्नोति । (११३) त्रिश्चरित्वा महादेवस्यावस्थं प्रा-
प्नोति । (११४) आपाड्यां कार्तिक्यां वा फालगुन्यां
वा पुण्ये नक्षत्रे एष विहितो धर्मः । (११५)

(हा. स्म. २८. ६१-११९)

इति ॥

अथ कृच्छ्राः ।

वाहणकृच्छ्रः ।

तत्र वाहणकृच्छ्रमाह यमः—

‘ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसकुकान् ।
विवेच नियताहारः कृच्छ्रं वाहणमुच्यने’ ॥

इति ॥

अथावमर्षणकृच्छ्रः ।

अैषमर्षणकृच्छ्रमाह विष्णुः—

‘अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । (१) अयं नाश्रीयात् ।

* सकृचरित्वेत्यादिना फलं कारश्चोक्तः । उत्तानार्थत्वात् प्रतिपदं न
प्राप्यातम् ।

१. G. omits तुलापुरुषाय स्वाहा. २. Except A. and I. all others read
पर्मणो for कर्मण्यो. ३. I. reads द्वितीयं for त्रिः; while B. and D. omit
this Sūtra as:—

त्रिश्चरित्वा महादेवस्यावस्थं प्राप्नोति ।

४. C. and F. read अधसनं and G. अवसायं for आवसयं. ५. I. omits
६. I. & B. and D. read -सकुमान् for -सकुकान्. ७. B. D. and H.
and अैषमर्षणम् for अैषमर्षणकृच्छ्रम्.

(२) प्रत्यहं चे त्रिष्वरणं स्नानमाचरेत् । (३) मग्न-
स्त्रियमर्षणं जपेत् । (५) दिवा स्थितस्तिष्ठेत् । (६)
रात्रावासीत् । (७) कर्मणोऽन्ते पयस्त्वैर्नां दद्यात् ।
(८) इत्यघमर्षणम् ।

(वि. स्मृ. ४६. १-९)

इति । शङ्खस्तु प्रकारान्तरेणाघमर्षणकृच्छ्रमाह—
'अयहं त्रिष्वरणस्नायी मौनी स्यादघमर्षणम् ।
मनसा त्रिः पठेदप्सु न भुज्ञीत दिनत्रयम् ॥
वीरासैनं सदा तिष्ठेत् गां च दद्यात् पयस्त्वैर्नाम् ।
अघमर्षणमित्येतद् व्रतं सर्वाघमसूदनम्' ॥

(श. स्मृ. १८. १-२)

इति ॥

अथ यज्ञकृच्छ्रः ।

तत्राऽहाऽद्विग्राः—

'युर्क्त्विष्वरणस्नायी संयतो मौनमास्थितः ।
प्रातःस्नानसमारम्भं कुर्याज्जप्यं च नित्यशः ॥

१. B. and D. read अयहं for प्रत्यहं च. २. The text reads रात्राव-
सीनः for रात्रावासीत्. ३. B. and D. add गां after पयस्त्वैर्नां. ४. B.
D. and I. omit अघमर्षणकृच्छ्रम्. ५. Except A. I. and J. all others
substitute भुज्निः for मौनी; while J. शुचिः for the same and the text
adds more one line and reads these lines thus :—

'अयहं त्रिष्वरणस्नाने प्रकुर्याद्यमर्षणम् ।

निमज्य नक्तं सरिति न भुज्नीत दिनत्रयम् ॥.

६. Except A. and the text all others omit this line :—
वीरासैनं सदा तिष्ठेदां च इथात्पयस्त्वैर्नाम् ।

७. The text reads कृतं सर्वाघनाशतम् for व्रतं सर्वाघमसूदनम्. ८. J. inter-
changes these three lines, third for the first and reads समन्वीत
संयतो. ९. B. and D. read समाचारं for समारम्भं.

सावित्रीं व्योहतीश्वैव जपेदष्टसहस्रकम् ।
 अँकारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथाऽन्ततः ॥
 भूमौ वीरासने युक्तः कुर्याज्जव्यं मुसंयतः ।
 आसीनश्च स्थितो वाग्पि पिबेदव्यं पयः सकृत् ॥
 गैव्यस्य पयसोऽलभे गव्यमेव भवेद्दधि ।
 दध्रोऽभावे भवेत्तकं तकाभावे तु यावकम् ॥
 एषामन्यतमं यद्यदुपपद्येत तत् पिबेत् ।
 गोमूत्रेण समायुक्तं यावकं चोपयोजयेत् ॥
 एकाहेन तु कृच्छ्रोऽयमुक्तस्त्वद्विरसा स्वयम् ।
 सर्वपापहरो दिव्यो नाम्ना यज्ञ इति स्मृतः ॥
 एतत् पानकयुक्तानां तथा चाप्युपपातकैः ।
 महद्विश्वापि युक्तानां प्रायश्चित्तमिदं गुभम्' ॥
 इति ॥

अथ देवकृच्छ्रः ।

देवकृतं कृच्छ्रं दर्शयति यमः—
 ‘यवाग्नं यावकं शाकं क्षीरं दधि घृतं तथा ।
 अय्हं अय्हं तु प्राशीर्याद्यायुभक्षः परं अय्हम् ॥

१. Except A. I. and J. all others read अय्हाहति for अय्हाहतीः.
 २. C. and F. omit the following:—

गैव्यस्य पयसोऽलभे गव्यमेव भवेद्दधि ।

दध्रोऽभावे भवेत्तकं तकाभावं तु यावकम् ॥

एषामन्यतमं यद्यदुपपद्येत तत्पिबेत् ।

G. reads पयोदधि for भवेद्दधि. ४. I. reads यद्येत् for यद्यत्. ५. G. adds शुभं स्मृतम् for इवं शुभम्. ६. B. and D. omit -कृतं. ७. G. reads है अय्हं for अय्हं अय्हं. ८. The manuscript C. ends here at the word प्राशीर्यात् and the following is colophon:—

॥ राम ॥ राम ॥ श्री ॥ राम ॥ श्री ॥ रामाय नमः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ रामः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

∴ consequently we have no assistance of this manuscript hereafter.

कृच्छ्रं देवकृतं नाम सर्वकल्पनाशनम् ।
 महद्विरुद्धुभी रुद्रैरादित्यश्चरितं व्रतम् ॥
 व्रतस्यास्य प्रभावेन विरजस्का हि तेभवन् ।
 इति ॥
 अथ यावककृच्छ्रः ।

यावककृच्छ्रमाह शब्दः—
 ‘गोपुरीष-यवाभ्यासो मासमेकं समाहितः ।
 व्रतं तु यावकं कुर्यात् सर्वपापनुच्छेये’ ॥
 (शं. स्मृ. १८. १०)

इति । देवलोऽपि—

‘यवानामध्यु साधितानां सप्तरात्रं पक्षं मासं वा
 प्राशनं यावकः । एतेन यावक-पायसौदकानि
 व्याख्यातानि । यावक-पायसौदकानि प्राजाप-
 त्यविधानेन व्याख्यातानि भेवन्ति’ ।

इति ॥

अथ प्रसृतियावककृच्छ्रः ।

अथ प्रसृतियावकः । तत्र हारीतः—

‘यं आत्मकृतैः कर्मभिर्गुरुमात्मानं पश्येत् आ-
 त्मार्थं प्रसृतियावकं श्रपयेत् । (३१) ततोऽग्नौ

१. I. reads गोपुरीष-यवाभ्यां च for गोपुरीष-यवाभ्यासः; while the
 reads गोपुरीषाशना भूत्वा मासं नित्यं for गोपुरीष-यवाभ्यासो मासमेकं २.
 Text reads वाद्विकं for यावकं. ३. Except A. and I. all others
 भवन्ति. ४. E. G. F. II. and J. read प्रसृत- for प्रसृति. ५. B. D.
 F. read अयमात्मकृतैः, E. and II. अयमात्मकृतैः, G. अन्यात्मकृतैः; all
 आत्मकृतैः; while E. substitutes कर्मकृतैः for कर्मभिः and B. D. F.
 G. omit the same. ६. A. E. F. G. and J. read प्रसृत- for प्रसृति.—

जुहुयात् । (३२) तदेव वल्लिकर्म । (३३)
 गृतं चाभिमन्त्रयेत् । (३४)
 यवोषसे धान्यराजं वा वारुणो मधुसंयुतः ।
 निर्णीदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतम् ॥ (३५)
 घृतं यत्रा मधु यत्रा आपोहिष्टाऽमृतं यत्राः ।
 सर्वं पुनन्तु मे पापं यन्मयादुकृतं कृतम् ॥ (३६)
 वाशाकृतं कर्मकृतं मनसा दुर्बिचिन्तनम् ।
 अलङ्कारं कालकर्णीं च सर्वं पुनतः मे यत्राः ॥ (३७)
 माता-पित्रोरगुश्चूषां यौवने कारितां तथा ।
 श्र-सूकरावलीहं च उच्छिष्ठोपहनं च यत् ॥ (३८)
 सुवर्णस्तेयं व्रात्यत्वं वालत्वादात्मनस्तथा ।
 व्राह्मणानां परीवादं सर्वं पुनतः मे यत्राः ॥ (३९)
 अप्यमाणे रक्षां कुर्यात् । (४०) नमो स्त्राय भूता-
 धिपतये द्यौः सावित्री मानस्नोकेति पात्रे त्रिनिं-
 पित्त्य यं देवा मनोजाता मनोर्युज्ञः सुदक्षा दक्ष-
 पितैरस्ते नः पान्तुते नोऽवन्तुतेभ्यो नमस्नेभ्यः

१. G. and H. read श्रुतं for शृतं and G. and J. substitute वा for च.
 I. reads पवित्रं क्रषिभिः स्मृतः for पवित्रमृषिभिः स्मृतम्, but the Vaidik
 rhymes read in the Sraddha ceremony this mantra पवित्रमृषिभिः
 श्श ३. B. D. E. and G. read पुनात् पुनन्तु; while G. substitutes
 त for सर्वं. ४. B. and D. read यौवनात्; while E. F. G. H. and
 read व्रयसा both for यौवने. ५. B. D. and E. read वाभित्वा चात्मजं;
 while G. प्राप्तव्यं for व्रात्यत्वं and वाभित्वा चात्मनं. J. वाभित्वा चाऽन्त्यज-
 ा for वालत्वादात्मनः. ६. B. D. and G. read अप्यमाण- F. अप्यमार्ण,
 वेष्यमाण and H. and I. वक्ष्यमाणां all for अप्यमाणे. ७. All
 others except A. and I. omit त्रिः. ८. B. and D. read मनोर्युज्ञः and
 F. H. मनोश्चूषाः for मनोशुज्ञः. ९. E. F. and H. read इक्षपितरः (?) for
 इपितरः.

स्वाहा'—इत्यात्मनि जुहुयात्* । (४१) त्रिरात्रमेवा-
र्थार्थी । पापकृत् षड्ग्रात्रं पीत्वा पूतो भवति (४२)
सप्तरात्रं महापातकी । (४३) द्वादशरात्रं पीत्वा सर्व-
पुरुषकृतं पापं निर्देहति । (४४) निःसृतानां यवाना-
मेकविशतिरात्रं पीत्वा गणान् पद्यति । (४५) गणा-
धिपतिं पद्यति । (४६) विद्यां पद्यति । (४७)
विद्याधिपतिं पद्यति । (४८) योऽसीत्याद्यावकं पकं
गोमूत्रे सकृद्भिः-क्षीर-सर्पिः प्रमुच्यते सोऽहंसः क्षणा-
दित्याह गगवान् मैत्रावरुणिः' । (४९)

(हा. स्मृ. २८. ३२-४८)

इति । इत्थं प्राजापत्यादिवतानि निस्तितानि ॥

अथ ब्रतग्रहणप्रकारः ।

तत्र विष्णुः—

'सर्वप्रेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ।
ग्रहणं सम्प्रवद्यामि प्रायश्चिन्ते चिकीर्षिनेऽ ॥

* यवोऽसीत्यादिना प्रार्थनोका । नमो रुद्रायत्यादयो हवनमन्त्राः
हवनं च स्वात्मनेव । त्रिरात्रमेवादिना काम्यत्वनिर्देशपूर्वकं प्राप-
श्चित्तार्थवेन फलमुक्तम् ।

१. G. reads त्रिरात्रमवार्थी for त्रिरात्रमेवार्थार्थी. २. Except A. and L.
all others read पापकृतः for पापकृत्. ३. G. reads निर्हरति for निर्देहति.
४. G. reads गोमूत्रे for गोमूत्रे. ५. The Manuscript F. ends here and
following is colophon:—

इति अ॒महारा॑जापि॒राज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-अ॒र्वारबुभूपाल-
साम्भाज्यतुरंभरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पाराशरस्त्वित्याख्यायां
माधवीयामे नाम द्वादशोऽस्यायः ॥ १२ ॥
आशुभै भवतु ॥

दिनान्ते नख-रोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।
 भस्म-गोमय-मृद्वारि-पञ्चगव्यादिकल्पितैः ॥
 मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धये ।
 दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥
 त्रतं निशामुखे ग्राहां वहिस्तारकदर्शने ।
 आचम्यातःपरं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः ॥
 मनःसन्तापनं तीव्रमुद्वेच्छोकमन्ततः ।

(वि. स्मृ. ३. २१-२६)

इति । वहिः ग्रामान्निक्रम्येत्यर्थः । पूर्वेवुर्निशामुखे त्रतं
 परमितुद्विष्टप्रकारेण सङ्कल्प्य परेत्युत्तिपवणस्नान-प्रातहोमाद्य-
 इमहितं त्रतमनुष्ठानुमारभेत् । प्रातहोमाद्यद्वानि च जावा-
 लन दर्शितानि-

‘आरम्भे सर्वकुच्छाणां समाप्तौ च विशेषतः ।
 आज्येनैव हि शालाम्बौ जुहुयादाहुतीः पृथक् ॥
 श्राद्धं कुर्याद्वतान्ते च गो-हिरण्यादिदक्षिणाम्’ ।

इति । यमोऽपि—

‘पश्चात्तापो निवृत्तिश्च स्नानं चाङ्गतयोदितम् ।
 नैमित्तिकानां सर्वेषां त्रतानां विधिपूर्वकम् ॥

१. B. and D. read ब्राह्मशौचोपसिद्धये for बाह्यशौचोपसिद्धये. २. J.
 ‘एतां निशामये for त्रतं निशामये. ३. G. reads आरम्भः for आरम्भ.
 ४. B. and D. substitute वै for च and दक्षिणा for दक्षिणाम्. ५. B. and D.
 ‘ad पश्चात्तापो निवृत्तश्च for पश्चात्तापो निवृत्तिश्च.

गात्राभ्यद्वः शिरोभ्यद्वः ताम्बुलमनुलेपनम् ।
व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्वूल-सग्रुत् ॥
(य. इष्ट. ६.१४)

इति । गृहीतस्य व्रतस्याऽसमाप्ने प्रत्यवायमाह छागलेयः
'पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत् कामतो हि यः ।
जीवन् भवनि चाण्डालो मृतःश्च चाभिजायते'॥

इति ॥

अथ प्रत्याम्नायाः ।

अथ पूर्वकानां त्रानां केनचित्तिभित्तेनानुष्ठानाशक्ते
यथायोगं प्रत्याम्नाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्याम्ना
याश्चतुर्विशतिमते दर्शिताः—

'कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।
तिलहोमसहस्रं तु वेदपारायणं तथा ॥
विप्रा द्वादशा वा भोज्याः पावकेष्ठिस्तथैव च ।
अथवा पावमानेष्ठिः समान्याहुर्मनीषिणः' ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

१. B. D. J. and G. read कामर्त्तिभित्तः for कामतो हि यः, while ६
omits the following:

जीवन भवनि चाण्डालो मृतः श्च चाभिजायते'॥

इति । अथ पूर्वकानां त्रानां केनचित्तिभित्तेनानुष्ठानाशक्ते यथायोग
प्रत्याम्नाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायाश्चतुर्विशतिमते दर्शिताः
२. B. and D. read कृच्छ्रं and G. कृच्छ्रं both for कृच्छ्रः. ३. E. G.
H. and J. substitute जन्या वा for अथ वा; while B. and D. omit the
following :—

'अथवा पावमानेष्ठिः समान्याहुर्मनीषिणः' ।

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

'कृच्छ्रोऽश्रुत तु गायत्र्या उद्वासस्तथैव च ।
४. Except A. and I. all others omit स्मृत्यन्तरेऽपि.

१० १२.] । माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता । १९७

‘कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या उदवोसस्तयैव च ।
धेनुप्रदानं विप्राय समसेत्तुष्ट्यम्’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

‘प्राजापत्यक्रियाऽशक्तौ धेनुं दद्याद् दिजोन्तमः ।
धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यं न संशयः’ ॥

इति । मूल्यं च यथाशक्ति देयम् । अत एव ब्रह्मपुराणे—
‘गवामभावे निष्कं स्यात्तदर्धं पादमेव वाँ’।

इति । यत्र यावत्सङ्ख्यया प्राजापत्यान्यावर्तनीयानि भव-
त तत्र तावत्सङ्ख्यया गोदानान्यावर्तनीयानि । तदपि चतु-
शतिमने दर्शितम्—

‘जन्मप्रभृति पापानि वहनि विविधानि च ।
अर्वाक तु भूणहत्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
प्रत्याम्नाये गवां देयं साशीति धनिना शतम् ।
तथाष्टादशालक्षाणि गायत्र्यां वा जपेद्गुधः’ ॥

इति । ननु—उक्तरीत्यां द्वादशावौर्धिकस्य प्राजापत्यस्य प्रत्या-

1. A. G. and J. read उपवासः for उदवासः. 2. B. and D. omit
3. B. and D. omit दातव्यं and read मूल्यं तु तुल्यं तेन for दातव्यं
4. तुल्यं. 4. B. D. and G. substitute च for वा. 5. G. reads
प्रभृति for जन्मप्रभृति. 6. I. reads ब्रह्महत्यायाः for भूणहत्यायाः.
7. reads प्रत्याम्नाये for प्रत्याम्नाये. 8. G. reads साशीति for साशीति
J. reads this line प्रत्याम्नायो गवां देयं साशीतिधननाशनम्. 9. G.
९ गायत्री for गायत्र्या. १०. F. H. and J. read -नीत्या for -रीत्या.
G. and I. omit प्राजापत्यस्य and B. and D. read दशावौर्धिकप्राजा-
पत्यत्वेन for द्वादशावौर्धिकस्य प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायत्वेन.

मनायत्वेन पद्विंशलक्षसङ्ख्याको गायत्रीजपः प्राप्नोति।
कोटिसङ्ख्याकस्तु चतुर्विंशतिमत एव स्मर्यते--

‘गायत्र्यास्तु जपन् कोटि ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
लक्षाशीति जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥
पुनाति हेमहर्तारं गायत्रीलक्षसप्ततिः ।
गायत्र्याः पष्ठिभिर्लक्ष्मुच्यते गुहतत्पगः’ ॥

इति । तथा च सति परस्परविरोधः स्यात्-इति चेत् । १
तर्ह्यनयैवानुपपत्त्या कोटिजपोषपि न प्रत्याम्नायः । किन्तु द्वाद
शतार्थिकत्रनसमानविषयतया विकल्प्यते इति कल्पनीयम् ।
चान्द्रायणादीनां प्रत्याम्नायास्तत्रैव दर्शिताः—

‘चान्द्रायणं मृगारेषिः पवित्रेष्टिस्तथैव च ।
मित्रविन्दा पगुञ्चैव कृच्छ्रं मासत्रयं तथा ॥
तिलहोमायुनं चैव पराकद्रयमेव च ।
गायत्र्या लक्षजप्यं च समान्याह बृहस्पतिः ॥
नित्य-नैमित्तिकानां च काम्यानां चैव कर्मणाम् ।
इष्टीनां पगुबन्धानामभावे चरवः स्मृताः ॥
पराक-तप्तकृच्छाणां स्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत् ।
त्रत-होमादिकं वाऽपि कल्पयेत् पूर्वकल्पवत्’ ॥

१. J. omits एव. २. G. reads जपेत् for जपन्. ३. B. and D. read हेमहा चैव and G. हेमहर्तारं for हेमहर्तार. ४. Except G. all others omit अ. ५. I. reads कृच्छ्रः for कृच्छ्रं ६. E. and G. read वा for च. ७. J. reads षष्ठीनां for इष्टीनां. ८. B. D. and G. read जपेत् for चैव and D. substitutes -त्रयं for -च्छ्रं.

इति । यस्तु तपस्यसमर्थः धान्यसमूद्रश्च से कृच्छ्रादिव्र-
ग्नि ब्राह्मणभोजनेन सम्पादयेत् । तदपि तत्रैवोक्तम्—

‘कृच्छ्रे पञ्चाग्निकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्तिशादेवं तृतीये
चत्वारिंशत्वं तसे त्रिगुणनगुणिता विंशतिःस्यात् पराके ।
कृच्छ्रे सन्तापनाख्ये भवति षडधिका विंशतिः सैव हीना
द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशबलो भोजयेद्विप्रमुख्यान्’॥

इति । अहरहरिनि सर्वत्र सम्बद्धयते । तृतीयः कृच्छ्राति-
कृच्छः । यतु प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन—

‘विप्रा द्वादशा वा भोजयाः ।’

इति पूर्वमुदाहृतम् । तत्रिर्धनविपयम् । धनिकस्य प्रतिदिनं
त्वं पञ्चेति द्वादशमु दिवसेषु षष्ठित्राह्मणभोजनविधानात् ।
मत एव स्मृत्यन्तरे—

‘प्राजापत्यं चरेद्विप्रो यद्यशक्तः कथच्चन ।

अहानि पञ्च विप्राग्यान् भोजयेत् सम्यग्गिप्सितान्’॥

इति । सान्तपनादीनां गोदानप्रत्याम्नायस्तत्रैव चतुर्विंशति-
मते॑ दर्शिनः—

१. J. omits स and G. omits कृच्छ्रादि-; while H. substitutes स्व-
२. स. ३. B. and D. substitute चरित्वा for दृतीये and H. विंशदेव
४. विंशदेव. ५. B. D. and G. read त्रिगुणिता and I. त्रिगुणभगुणिता
६. H. and J. सान्तपनाख्ये all for सन्तापनाख्ये. ७. B. and D. read
जा for विप्रा; while G. reads विप्रात् for the same and भोजयेत् for
ज्याः. ८. E. reads स्मृतम् for स्मृत्यन्तरे and G. स्मृत्यन्तरम् for the same.
९. We follow here A. and D.; while all others omit चतुर्विंशतिमते

‘प्राजापत्ये तु गमेकां दद्यात् सान्तपने द्वयम् ।

पराके तमकुच्छे च तिस्तिस्तस्तु गास्तथा ॥

अष्टो चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नायविधौ सदा ।

यथाविभवसारेण दानं दद्याद्विगुद्वये’ ॥

इति । यनु स्मृत्यन्तरे चान्द्रायणस्य गोदानवयम्
भिहितम्—

‘प्राजापत्ये तु गमेकामतिकुच्छे द्वयं स्मृतम् ।

चान्द्रायणे पराके च तिस्तस्ता ददिणास्तथा’ ॥

इति तन्निर्धनविषयम् । यथोक्तगोदानादावशक्तो गो-
भ्यस्तृणं दद्यात् । तेथाह कप्त्वः—

‘एकमध्ययनं कुर्यात् प्राजापत्यमयापि वा ।

दद्याद्वा दशसाहस्रं गवां मुष्टिं विचक्षणः’ ॥

इति । अध्ययन-जपादीनां पुरुषविशेषणं व्यवस्था चतु-
र्विशातिसते दर्शिता—

‘धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः ।

जप-होमादिकं तेभ्यो विशेषणं विधीर्यते ॥

१. G. reads this line thus:—

प्राजापत्यद्वये तु गमेकां दद्यात्सान्तपने कुच्छम् ।;

while B. and D. read प्राजापत्याय for प्राजापत्ये तु. २. I. reads पराके-
मातिकुच्छे for पराके तमकुच्छे च. ३. G. reads तदा for तथा II. B. and
D. यथा for the same; while E. substitutes कप्त्वः for कप्त्वः. ४. G. and
I. read दशसाहस्रं for दद्याद्वा दशसाहस्रं. ५. Except A. I. and G. all
others read विशेषे for विशेषण; while G. omits the following:—

व्यवस्था चतुर्विशातिसते दर्शिता—

‘धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः ।

जप-होमादिकं तेभ्यो विशेषण — — — — ॥.

६. B. D. and G. read उभिधीयते for विधीयते.

नामधारकविप्रा ये मूर्खा धर्मविवर्जिताः ।
कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः ॥
धनिना दक्षिणा देया प्रयत्नविहिता तु या ।
एवं नरविशेषेण प्रायश्चिन्नानि दापयेत् ॥

इति । अनयैव दिशा स्मृत्यन्तरे प्रसिद्धास्तीर्थयात्रादिप्र-
ाम्नाया यथायोगमुन्नेयाः । अत एव देवलः—

‘अभिगम्य च तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
नरः पापान् प्रमुच्येत ब्राह्मणानां तपस्त्रिनाम् ॥
सर्वाः समुद्रगाः पुण्याः सर्वे पुण्या नगोत्तमाः ।
सर्वमायतनं पुण्यं सर्वे पुण्या वनाश्रयाः’ ॥

(दे. स्म. ४९-५०)

‘अथ गङ्गा-सरस्वती-यमुना-नर्मदा-विपाशा-वितस्ता-
कौशिकी-नन्दा-विरजा-चन्द्रभागा-सरयूः-उत्तरवर्त्ती
सिन्धुः-कृष्णा-वेणी-शोणा-तापी-पारावती-पाषाणकी-
गोमती-गण्डकी-बाहुदा पैम्पा-देविका- काविरी-ताम्रप-
र्णी-चर्मण्वती-वेत्रवती-गोदावरी-तुङ्गभद्रा-सुचक्षुररुणा

१. I. reads इति and shows that the quotation of Devala is completed
here, but the following explanation is of the author, therefore, it is a
mistake, and I omits अथ and reads तीर्थानि for अथ. २. Our manu-
scripts do not give the correct reading. Some read -वर्ती some -वन्ता
e. ३. B. and D substitute -शोणिता- for -शोणा-; while G. omits it. ४. J.
adds -पाषाणगोमती- for -पाषाणकी गोमती-. ५. B. and D. read -चम्पा-
and J. -पया- for -पैम्पा-; while G. adds -नशी- after -पैम्पा-. ६. G. reads
गवर्णी- for -ताम्रपर्णी-. ७. J. omits the following:-

तुङ्गभद्रा-सुचक्षुररुणाच्चति महानयः पुण्यतमाः ।
गङ्गादारं कन्त्यलं शकावतारं सौकरं प्रयागो.

चेति महानद्यः पुण्यतमाः । गङ्गाद्वारं कनखलं शक्राव-
तारं सौकरं प्रयागो गङ्गासागरमिति एतानि गङ्गायास्ती-
र्थानि । प्राक्षं प्रस्तवणं वृद्धकन्यकं सारस्वतमादित्यतीर्थं
बदरीपाञ्चालं वैजयन्तं पृथूदकं नैभिषं विनशनं च-
मसोद्देवं प्रभास इति सारस्वततीर्थानि । कांवेरीसङ्गमं
सरस्वतीसङ्गमं गन्धमादनमिति सामुद्राख्यतीर्थानि
पुण्यतमानीति । पुष्करं मूर्धकं गयाशिरः कुरुक्षेत्रमिति
पुण्यक्षेत्राणि । वाराणसी महाभैरवं देवदारुवनं सैरं
प्राचीनबर्हिः केदारं मध्यमहालयं कुमारमहालयं
रुद्रावनारं वैद्वत्लं विष्णुशिवं भैरवाकालं पुरुषोत्तमं जम्बु-
मार्गं चत्येतन्यायतनानि । हिमवानुदयो महेन्द्रो विदुरः
शतगङ्गः श्रीपैर्वतो देवपर्वतो नीलपर्वतो विन्ध्यपर्वतः
पारियात्रश्चेति पर्वताः पुण्यतमाः पापं नाशयन्ति । अन्यानि
क्षेत्रायतन-पर्वताः ५५श्रम-तीर्थानि पुण्यतमानि भवन्ति ।

१. G. omits एतानि. २. J. reads लाक्ष्य for ह्राक्षं and I. प्रभवणं वृद्ध-
कन्याकं for प्रभवणं वृद्धकन्यकं. ३. B. and D. read आदित्यतीर्थं वरं
पञ्चालं for अदित्यतीर्थं बदरपाञ्चालं and I. reads बदरी पाञ्चालं for
बदरपाञ्चालं. ४. E. B. H. and D. च सोऽद्वै, J. वसोऽद्वै, C. सौऽद्वै and I.
चापोऽद्वै all for चमसोऽद्वै. ५. B. D. and G. read सरस्वतीसंगमं and J. reads
गन्धमादनं for गन्धमादनं and H. and G. समुद्राक्ष- for समुद्राख्य- ६. H.
reads मूर्धकं and I. मूर्द्धनं for मूर्धकं. ७. I. reads प्राचीनवाहः and
B. D. E. G. प्राचीनवहः for प्राचीनबर्हिः. ८. B. D. and G. read महारं
महालयं for मध्यमहालयं कुमारमहालयं and for the same I. reads मध्यम-
महाहृष्टं महाबलं महालयं कुमारमहालयं. E. and H. महाहृष्टं महालयं कुमा-
रमहालयं. ९. B. D. and G. read तु गुलांडं, H. तुंगलं and J. गलांडं
all for वैद्वत्लं. १०. B. and D. omit महाकालं. ११. J. reads जम्बुमारं
for जम्बुमार्गं. १२. B. D. G. omit श्रीं and read पर्वतः for श्रीपर्वतः.
१४. Except A. and J. all others omit नीलपर्वतः; while I. reads वेदपर्वतः
for वेदपर्वतः and J. E. omit वेदपर्वतः and B. and D. omit विन्ध्यपर्वतः.

इति । विश्वामित्रः—

‘कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि शुद्धयन्त्युदयकारणम् ।
प्रकाशो च रहस्ये चाप्यनुकै संशयेऽस्फुटे ॥
प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकृच्छः पराककः’ ।

इति । ज्ञेयमित्रः—

‘तीर्थे तु पादः कृच्छ्रं स्यान्नर्वामर्धफलं लभेत् ।
द्विगुणं तु महानद्यां सद्भासे त्रिगुणं भवेत्’ ॥

इति । तथा च नारदः—

‘अतिकृच्छः पर्णकृच्छः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छकः ॥ (२१)
महासान्तपनं शोदृशे तपकृच्छस्तु पावनः ।
जपोपवासकृच्छस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधनः ॥ (२२)
एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकं द्व्येकतोष्पि वा ।
पातकादिषु सर्वेषु उपपातकेषु च यत्नतः ॥ (२३)

१. B. D. and J. read कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्धयन्त्युदयकारणम्. G follows this reading, but reads कृच्छ्रं for कृच्छ्र-. H. also reads the same, but differs in reading शुद्धयति for शुद्धयन्त्यु- २. B. and D. read निये for अनुकै and G. reads प्रकाशे. ३. D. reads शिशुकृच्छ- ४. पराककम् for शिशुकृच्छः and पराककः respectively. ५. I. reads विश्वमित्रः and omits the following quotation including इति after त्रिपादागः पष्टिभागः &c. ६. E. G. and H. add तु after नद्याम्. B. and D. read नद्यां तु त्रिगुणं भवेत्, G. नद्यां तु षड्गः फलं लभेत्, H. नद्यां तु त्रिफलं लभेत् and J. नद्यां तु निःफलं भवेत् all for नद्यामर्दुफलं लभेत्. ८. I. omits इति तथा च नारदः and shows that the following quotation belongs to the Nārada. ९. G. omits the following:—

‘अतिकृच्छः पर्णकृच्छः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छकः ।
महासान्तपनं शोदृशे तपकृच्छस्तु पावनः ॥ ;
While H. substitutes शोदृशं for शोदृशे. ८. B. and D. read होकतो, G. and J. एकतो, H. स्वेकतो all for हृषेकतो. ९. G. reads उपपातेषु for उपपातकेषु.

कार्यश्वान्द्रायणयुता केवला वा विगुद्धये ।
 उपवासस्त्रिरात्रं वा मासः पक्षस्तदर्धकम् ॥ (२४)
 षडहो द्वादशाहानि कार्या शुद्धिः फलैर्विना ।
 उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥ (२५)
 शक्ति-जाति-गुणान् दृष्टा सकुरुद्धिकृतं लघु ।
 अनुबन्धादिकं दृष्टा कल्प्यं सर्वे यथागर्मम् ॥ (२६)
 प्रकाशी उक्तं यत्किञ्चिद्विंशो भागो रहस्यके ।
 विशदागः पश्चिमागः कल्प्यो जात्याद्यपेक्षया' ॥ (२७)
 (ना. सू. १३. २१-२७)

इति ॥

इति कुच्छुपत्याघाया निरुपिताः ।
 इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरबुक्खभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ
 पराशरस्मृतिव्याख्यायां द्वादशाध्याये प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

१. G. reads चान्द्रायणयुताः सर्वे for कार्यश्वान्द्रायणयुता ॥ २. B. D. G.
 H. and J. substitute सिद्धिः for शुद्धिः ॥ ३. B. and D. read मन्त्रार्थेषु
 for अनादिष्टेषु ॥ ४. B. and D. read शुद्धिकृतं for बुद्धिकृतं ॥ ५. G. reads
 यथागमे for यथागमम् ॥ ६. E. and J. प्रकाशयुक्तं and G. प्रकाशात्
 both for प्रकाश उक्तं ॥ ७. Except A., others omit this.

अथ कर्मविपाको निरूप्यते ।

यद्यपि लोके कर्मशब्दः सुकृत-दुष्कृतयोः साधारणः तथाप्यत्र प्रायधितस्य प्रकृतत्वात्तन्निवर्त्यतया दुष्कृतस्यैव त्रुद्धिस्थत्वात्तत्रैव पर्यवस्थति । विशेषेण पचनं विपाकः फलदेशा । कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः । स च विपाकस्त्रिविधः जन्म चायुभोगश्चेति । एतत्सर्वं पतञ्जलिर्योगशास्त्रे सूत्रयामास-

‘सति मूले तद्विपाको जात्यायुभोगाः’ ।

(यो. सू. २. १३)

इति । अस्य मूत्रस्यायमर्थः—अविद्याऽस्मिन्नाराग-देशानिवेशात्मकाः पञ्च केशाः कर्मणां मूलम् ।

‘ङ्गशमूलः कर्माशयः’ ।

(यो. सू. २. १२)

इति सूत्रितत्वात् । सति तस्मिन् पञ्चकेशात्मके मूले तानि कर्मणि विपच्यन्ते । दग्धकेशवीजस्य तु जीवन्मुक्तस्य न पञ्चिनानि कर्मणि फलमारभन्ते । ज्ञानाग्निना भस्मसाकृतत्वात् । यथा विनुषो व्रीहिर्न प्रोहति तद्वत् । तस्य तुष्यानीयं ३ङ्गशपञ्चकमुपजीवैव कर्मणि जन्मादित्रयरूपेण विपच्यन्ते । तत्र जन्म कृम्यादि ।

१. I. reads धर्मशब्दः through mistake. २. B. and D. दुष्टव्यस्यैव, G. दस्यैव for दुष्कृतस्यैव. ३. B. and D. omit फलदेशा । कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः । स च विपाकः ।; while E. G. H. and J. omit फलदेशा । कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः. ४. J. omits पञ्च ३ङ्गशाः. ५. B. D. and G. read दुष्ट for दम्प- ६. I. reads तस्मात् बीजस्थानीयं for तस्य तुष्यस्थानीयं. B. and D. जन्मक्रमादि and G. जन्मक्रियादि for जन्म कृम्यादि.

‘पतितं याजयित्वा तु क्रिमियोनौ प्रजायते’ ।

(ब्र. पु. २१७. ४०)

इत्यादिस्मरणात् । आयुः पञ्च-दशवर्षादिकम् ।

‘तत्र जीवति वर्षाणि दश वा पञ्च वा द्विजः’ ।

(ब्र. पु. २१७. ४०)

इत्यभिधानात् । भोगो यमयातनादिः ।

‘यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परियातनाम्’ ।

(ब्र. पु. १२५. १३७)

इत्यादिस्मरणात् ।

तमेतं जात्यायुभर्गलक्षणं विपाकं सामान्य-विशेष-शाखा-
दाहरणेन बहुधा प्रपञ्चयिष्यामः ।

नेनु—नायं विपाको विधातुं प्रतिषेद्धुं वा शक्यते अनुष्टु-
यत्वादवर्जनीयत्वाच् । अत एवैतस्मिन्निविधि-प्रतिषेधपरे शाले
तत्रिस्तुपणमयुक्तम् ।

नायं दोषः । प्रायश्चित्तार्थवादत्वेन तदुपयोगात् । अर्थ-
वादस्तु विहिते प्रवर्तकत्वेन प्रतिषिद्धान्निवर्तकत्वेन च विधि-
प्रतिषेधैकवाक्यतां भजते—इति न्यायविदां मर्यादा ।

अत्र च प्राजापत्यायनुष्ठानस्य प्रायश्चित्तस्य क्लेशात् ।

१. I. reads दश पञ्च च वा द्विजः. २. B. and D. read घोरं and G. घोरे for घोरां. ३. B. and D. substitute मनु- for ननु. ४. B. and D. read अनुष्टुयात् अवर्जनीयात् च for अनुष्टुयत्वादवर्जनीयत्वाच्. ५. B. D. E. G. H. and I. read अत एव तस्मिन् for अत एवैतस्मिन्; while I. substitutes -परेण शास्त्रण for -परे शास्त्रे. ६. B. and D. विहितप्रतिषेधैक- for प्रतिषिद्ध-
निवर्तकत्वेन च and G. read प्रतिषिद्धे निवर्तकेन च for the same; while
I. प्रतिषेधैक्यतां for प्रतिषेधैकवाक्यतां. ७. B. and D. omit च.

त्वात् रागतः प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति तत्रे प्रवृत्तिसिद्धये
रोचना कर्तव्या ।

ननु—विहितेष्वभिष्ठोमादिषु स्वर्गादिविपाकोपवर्णनेन प्र-
चयितुं शक्यते । स्वर्गादीनामनुकूलफलत्वात् । क्षय-
गादीनां तु प्रतिकूलफलत्वेन तदुपवर्णनं न प्रोचनायो-
ग्युक्तम् ।

विषम उपन्यासः । तत्र हि^१ स्वर्गादिसाधने प्रोचनमु-
मादनीयम् । न त्वत्र क्षयरोगादिसाधने प्रोचनमुत्पाद्यते ।
क कर्त्त्वे क्षयरोगादिनिवर्त्तके प्रायश्चित्ते । तन्निवृत्तिश्वानु-
द्धलं फलम् ।

ननु—स्वमपि क्षयरोगादिनिवृत्तिरूप एव प्रायश्चित्तात्म-
स्य कर्मणो विपाकः प्रोचकत्वेन वक्तव्यः । न तु ब्रह्म-
स्यादिविपाकः । तस्याऽप्रोचकत्वात् ।

मैवम् । द्विविधा हि ब्रह्महत्यादयः । सञ्चिता सञ्चेष्य-
णाश्च । तत्र सञ्चेष्यमाणेषु प्रतिषेधविषयेषु ब्रह्महत्यादिषु
परोगाद्युपन्यासः ब्राह्मणावगोरणादौ शतयातनादिवत्
निवर्त्तकार्थवादत्वेनान्वेति । सञ्चितेषु प्रतिकूलं फलं श्रुत्वा
त उद्विजमानस्तन्निवृत्युपायमाकाङ्क्षति । अत उद्वेगप्रयो-
क्तया प्रायश्चित्तेष्वपि प्रवर्तकत्वं भवतीति प्रवर्तक-निवर्त-
दिविभार्थवादत्वेन अयं कर्मविपाकोपन्यास उपयुज्यते ।

१. G. substitutes अत्र for तत्र. २. B. and D. omit -षु स्वर्गादिविपाको.
G. substitutes अष्टि for हि. ४. B. and D. substitute मनु for न तु and
प्रयोजकत्वात् for तस्याऽप्रोचकत्वात्. ५. B. D. and H. omit फलं.
E. H. and J. read प्रनाडिकया for प्रयोजकत्वा. ७. B. and D. read
शते for उपगुच्छते.

तदेवं सञ्चितं सञ्चेष्यमाणयोरूपयोगः । आरब्धफलेषु
प्रतिकूलफलस्ये प्रत्यक्षदर्शनादेवोद्देगः सिद्धयति । प्रवर्त्तकं
तु व्याध्यादिनिवृत्तिरूपस्य प्रायश्चित्तविपाकस्योपवर्णनम् ।
अतः क्षयरोगादिरूपस्तन्त्रिवृत्तिरूपश्च विपाकोऽत्रै निरूप्यते ।

तत्र सामान्येन पापकर्मविपाकः शिवधर्मोत्तरेऽभिहितः-

‘अैथातः पतनां पुंसामधर्मः परिकीर्तिः ।
नरकार्णवे महायोरे पातनात् पापमुच्यते’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

‘अतिवाहिकसंज्ञस्तु देहो भवति भार्गव ।

केवलं तन्मनुष्याणां मृत्युकाल उपस्थितं ॥ (१)

याम्यैर्नैर्मनुष्याणां तच्छरीरं भृगूत्तम ।

नीयते याम्यमार्गं नान्येषां प्राणिनां द्विज ॥ (२)

मनुष्याः प्रतिपद्यन्ते स्वर्गं नरकमेव वा ।

नैवान्ये प्राणिनः केचित् सर्वे ते फलभोजिनः ॥ (३)

शुभानामशुभानां चै कर्मणां भृगुनन्दन ।

सञ्चयः क्रियते लोके मनुष्यैरेव केवलम् ॥ (४)

१. H. omits फलस्य. २. J. omits च. ३. B. D. and G. omit this one line. H. also omits it, but gives in the marginal correction ४. I. reads नरकार्णवे for नरकार्णवं and B. D. and I. read पतनात् ^ल पातनात्. ५. B. and D. omit विष्णुधर्मोत्तरेऽपि; while G. omits अपि only and H. substitutes च for अपि. ६. The text reads अतिवाहिकस्य for अतिवाहिकसञ्ज्ञस्तु. ७. B. D. E. H. read भार्गवः for भार्गव, but it seems incorrect as the quoted verses are addressed to भृगूत्तम्. ८. J. reads प्रतिपद्यन्ते for प्रतिपद्यन्ते. ९. Except A. and the text all others read फलभोजिनः for फलभोजनः. १०. The text reads श्व for शृ

नस्मान्मनुष्यस्तु मृतो यमलोकं प्रपद्यते ।
नान्यः प्राणी महाभाग फलयोनौ व्यवस्थितः ॥ (६)
यम्यलोकं प्रपत्नस्य पुरुषस्य तथा यमः ।
योनीश्च नरकांश्वैव निहृपयति कर्मणा' ॥ (७)

(वि. ध. २ १०२. २-७.)

ति । ब्रह्मपुराणे श्लोके—

‘कर्मणा मनसा वाचा ये धर्मविमुखा नगः । (१३६)
यमलोके तु ते योरां लभन्ते परियातनाम् ।
इहाल्पमपि कृत्वा तु नरः कर्माशुभात्मकम् ।
प्राप्नोति नरकं योरं यमलोकवुं याताजाम्’ ॥

(ब्र. पु. १२५. १३६-१४२)

ति । विष्णुपुराणे श्लोके—

‘पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि यद्यथा ॥
तथा तथैव संस्मृत्य प्रोक्तानि परमार्थाभिः’ ।

(वि. पु. ४. ६. २१-२२)

ते । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘प्रायश्चित्तैः क्षयं याति पापं कृतमसंशयम् । (३)

१. Except A. and the text all others read मनुष्यस्य or मनुष्यश्च for यस्तु २. The text reads यच्छङ्गोके for याम्यलोकं ३. The text is कर्मणाम् for कर्मणा ४. B. D. G. E. H. and J. do not insert श्लोके ५. B. and D. read तां for ते and J. घोरे for घोरां ६. B. and D. read इत्यार्थेऽपि, G. इति कामोऽपि and H. इहान्यतपि all for इहाल्पमपि ७. B. D. G. and J. read नरलोकिषु for यम योकेषु ८. Except A. and all others omit श्लोके ९. I. reads तद्यथा for यद्यथा १०. G. reads चित्ताच्छ्रुमं याति for प्रायश्चित्तैः क्षयं याति; while I. reads कृतं पापं न य and B. and D. पापं कृत्यमसंशयम् both for पापं कृतमसंशयम्.

प्रायश्चिन्तविहीना ये राजभिश्वाप्येदण्डिताः ।
 नरकं प्रतिपद्यन्ते तिर्थगोनि तथैव च ॥ (४)
 मनुष्यमपि चौसाद्य भवन्तीहे तथाङ्किताः ।
 प्रायश्चिन्तमतः कार्यं कल्मषस्यापनुज्ञये'॥ (५)

(वि. ध. २. ७०. ३-५)

इति । भविष्योन्तरेष्यि—

‘देत-तिर्थङ्-मनुष्यागामधर्मनिरतात्मनाम् ।
 धर्मराजः स्मृतः शास्ता सुवोरौर्वविधैर्वधैः’ ॥
 नियमाचारमक्तानां प्रेमादात् स्खलितात्मनाम् ।
 प्रायश्चिन्तैर्गुरुः शास्ता न तु तैरिष्यते यमः ॥
 पारदारिक-चौराणामन्यायव्यवहारिणाम् ।
 नृपतिः शासकः प्रोक्तः प्रच्छन्नानां च धर्मराट् ॥
 तस्मात् कृतस्य पापस्य प्रायश्चिन्तं समाचरेत्’ ।

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘ततश्च यातनांदेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।
 तत्कर्मजं यातनार्थममातापितृसम्भवम् ॥

१. The text reads भवसिताः for भवण्डिताः. २. B. D. E. G. substitute वा for च. ३. B. and D. read भवन्ति हतपक्षिनाः for भवन्तीह तथा क्षिताः; while G. substitutes इति for इह. ४. B. D. G. E. and H. read नियतात्मनाम् for -निरतात्मनाम्. ५. I. reads विधैः. and B. वधे for वधैः. ६. B. and D. read प्रमादास्खलितात्मनाम् for प्रमादात् स्खलितात्मनाम्. ७. G. reads ननु for ननु.

तत्प्रमाणवयो-वस्था-संस्थानैः प्राक्तनं यथा ।

विहाय सुमहागुप्तं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥ (२१)

अन्यत् शरीरमादने यातनार्थं स्वकर्मजम् ।

तन्मात्रेगुणसंयुक्तं नानात्मीयं स्वकर्मजम् ॥

दृढं शरीरमाप्नोति सुख-दुःखोपभुक्तये । (२२)

तेन भूक्त्वा स्वकर्माणि पापकर्ता नरो भृशम् ॥

सुखानि धार्मिकोऽदुष्टं इहानीतो यमक्षयात् ॥ (२३)

(ब्र. पु. २१४. २८-३२)

इति । मनुस्तु मानसादिकर्मविशेषण विपाकविशेषमाह—

‘चानुर्वर्ण्यरय कृत्स्नांश्यमुक्तो धर्मस्त्वया जनघ ।

कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तन्त्रतः पर्म ॥ (१)

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः ।

अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ (२)

गुभागुभफलं कर्म मनो-वाग्देहसम्भवम् ।

कर्मजा गतयो नृणामुक्तमा-धम-मध्यमाः ॥ (३)

१. The following is not in the text:—

न तथ यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।

तत्कर्मजं यातनार्थमात् पितृस-भवम् ॥

तत्प्रमाण-वयो-वस्था-संस्थानैः प्राक्तनं यथा ।.

B. and D. read -स्थापनैः for -संस्थानैः; while E. H. तथा for यथा and प्राक्तनैः for प्राक्तनं. २. B. and D. read अन्यं for अन्यत्. ३. B. and D. omit this line and G. reads तन्मात्रा- for तन्मात्र- while H. तन्मात्र for the ने. ४. G. reads -पशुक्तये for -पभुक्तये. ५. G. reads पापकर्मा for पापकर्ता. ६. I. reads धार्मिको भुक्ते for धार्मिकोऽदुष्ट. ७. J. reads कृत्सनस्य. ८. J. and D. read स्वमतः परम् for सर्वतः पराम्; while G. substitutes फलम् पराम्. ९. B. D. E. G. and H. read मूनम् for नृणाम्.

तस्येह त्रिविधस्याऽपि अधिष्ठानस्य देहिनः ।
दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥ (४)
परद्रव्येष्वभिष्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्ममानसम् ॥ (५)
पारुद्यमनुतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाडमयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ (६)
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपमेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ (७)
मानसं मनसेवायमुपभुद्के गुभाग्नभम् ।
वाचिं व वाकुतं कर्म कांयैव तु कायिकम् ॥ (८)
शारीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावर्णां नरः ।
बाचिकैः पक्षभृगनां मानसेवन्यज्ञातिताम् ॥ (९)
(म. स्मृ. १२. १-९)

इति । हारीतोऽपि—

‘सर्वाभद्र्यभक्षणमभोज्यभोजनमपेयपानिमगम्या-
गमनमयाऽयश्चाजनमसत्प्रतिग्रहणं परदाराभिग-
मनं द्रव्यापहरणं प्राणिहिंसा चेति शारीराणि ।
(१३) पारुद्यमनुतं विवादः श्रुतिविक्रीयश्चेति वा-

३. J. reads अधिष्ठानस्य and I. reads अधिष्ठानस्य both for अधिष्ठानस्य

२. Except A. and the text all others read चैव for चापि. ३. B. D. E.

H. I. and J. read अनिवद्ध- and G. अतिवद्ध- for असम्बद्ध-. ४. J. read

विविधं for त्रिविधं. ५. We follow here only A. and I.; while B. D. E.

G. H. and J. वाचैव वाडमयं and the text वाचा वाचा कृतं for वाचैव वाक्
कृतं. ६. The text substitutes च for तु. ७. B. and D. read this line thus:

मानसैमृगपक्षित्वं वाचिकैरन्यज्ञातिताम् ॥.

८. I. omits भ्रष्टयानम्. ९. G. reads -क्रयः for -विक्रयः.

चिकानि । (१४) परोपतापनं पराभिद्रोहः क्रोधो
लोभो मोहोऽहङ्कारश्चेति मानसानि । (१५) तदे-
तान्यष्टादश नैरयाणि कर्माणि यस्मिन् यस्मिन्
वैयसि करोति यः स तस्मिन् तस्मिन् वयसि शा-
रीर-वाचिक-मानसानि प्राप्नोति । (१६) एवं ह्याह—
यस्यां यस्यामवस्थायां यत् करोति गुभागुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्त्वलमवामुयात् ॥ (१७)
शरीरेणैव शारीरं वाङ्मयं तु वाचिकम् ।
मानसं मनसैवायमुपभुक्ते गुभागुभम् ॥ (१८)
(इ. सू. ३२. १३—१८)

इति । आत्मन ईश्वरस्त्वं प्रतिपाद्याह याजवल्क्यः—

यद्येवं स कथं ब्रह्मन पापयोनिषु जायन्ते ।
ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टेः सम्प्रयुज्यते ? ॥ (१९९)
करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथंच न ।
वेत्ति सर्वगतां कस्मात् सर्वगोष्ठिं न वेदनाम् ? ॥ (१३०)
अन्त्ये-पक्षि स्थावरतां मनो-वाक्याय-कर्मजैः ।
दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च ॥ (१३१)

१. G. omits लोभो. २. B. and D. omit मानसानि. ३. I. omits वैयसि and J. substitutes काले for वयसि and G. omits करोति यः स तस्मिन् तस्मिन् वयसि. ४. B. and D. read मानसान्याप्नोति, G. E. H. and J. मानसात् प्राप्नोति for मानसानि प्राप्नोति. ५. G. omits हि. ६. G. reads उपशुक्ते for उपभुक्ते. ७. The text reads करणेनान्वितस्यापि for करणैरन्वितस्यापि. ८. J. and the text reads पूर्वज्ञानं for पूर्वज्ञानं. ९. B. and D. reads न वेदनाम्, J. निवेदनाम् for न वेदनाम्. १०. G. reads अन्य- for अन्त्य-.

अनन्ताश्च यथा भावाः गरीरेषु गरीरिणाम् ।
 स्थाप्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ (१३२)
 विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिहं जायते ।
 इह चैमुत्र चैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ॥ (१३३)
 परद्रव्याण्यभिध्यायस्त्याऽनिष्टानि चिन्तयन् ।
 वित्याभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ॥ (१३४)
 पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा ।
 असम्बद्धप्रलापी च मृग-पक्षिषु जायते ॥ (१३५)
 अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
 हिंसकश्चाविधानेन स्थावरत्वभिजायते' ॥ (१३६)

(या. स्मृ. ३. १३९-१३६)

इति । सत्त्वादिगुणविगोऽण विगकविशेषं स एवाह—
 ‘आत्मजः शौचैवान् दान्तस्तपस्वा विजितेन्द्रियः ।
 धर्मकृद्देवविद्याति सात्त्विको देवयोनिताम् ॥ (१३७)
 असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयी च यः ।
 स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति ॥ (१३८)

१. B. and D. read अभिजायते for इहजायते. २. The text reads वा for both च in this line. ३. I. reads उन्त्यासि- for उत्यासु- ४. A. C. E. H. and I. read पुरुषोः for पुरुषोः. ५. J. reads अनिबद्धः प्रलापी च for असम्बद्धप्रलापी च. ६. E. I. and J. read मृतः पक्षिषु for मृग-पक्षिषु. ७. Before शौचैवान् J. adds कृत-. ८. J. reads कर्मकृत- for धर्मकृत. The text reads धर्मकृद्देवविद्यावित् for धर्मकृद्देवविद्याति; while G. omits the following:—

धर्मकृद्देवविद्याति सात्त्विको देवयोनिताम् ॥
 असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयी च यः ।

९. I. reads विषयाचकः for विषयी च यः.

निद्रालुः क्रूरकृष्णबधो नास्तिको याचकस्तथा ।
 प्रेमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः ॥ (१३९)
 रजसा तमसा चैवं समाविष्टो ध्रमन्नहि ।
 भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ (१४०)
 (या. स्मृ. ३. १३७-१४०)

ति । मनुरपि-

सत्त्वं रजस्तमेश्वेति व्रीन् विद्यादात्मनो गुणान् ।
 येर्याप्येमान् स्थितो भावान् महान् सर्वानशेषतः ॥ (२४)
 यो यदैवां गुणो देहे साकलं येनातिरिच्यते ।
 स नदा तदुणप्रायं नं करोति गरिरिणम् ॥ (२५)
 सत्त्वं ज्ञानं नमोऽज्ञानं राग-द्वेषौ रजः स्मृतम् ।
 ऐतद्वयाप्तिमर्देतेषां सर्वभूताधितं वपुः ॥ (२६)
 तंत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।
 प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

१. J. reads प्रमादवाक् for प्रमादवान्. २. Except A. and the text all others read एव for एवं. ३. The text substitutes एव for इति. ४. J. reads this line thus :—

यो व्याप्तेह स्थितो भावो गृह्णन् सर्वाविशेषतः ।,
 १. substitutes यो व्याप्तेमां for वैर्याव्येमान्, G. स्थितान् for स्थितो. ५. B.
 nd D. read सत्यं तमश्च ज्ञानं च; while J. सत्यं ज्ञानं तमोऽज्ञानं. ६. G. reads
 ते for एतद् and E. omits this line and the following 29 lines, and the
 word अधमा from.....-मदेतेषां सर्वभूताभितं वपुः ।. H. reads एतद्वधासमिदं
 or एतद्वधासिमद्वे-. ७. From this line to the end of 39 S'loka this
 portion does not appear in I.

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
 तद्वजोऽप्रतिवै विद्यात् सततं हारि देहिनाम् ॥ २८ ॥
 यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
 अप्रतक्यमविजेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥
 व्रयाणामपि चैतेपां गुणानां यः फलोदयः ।
 अश्रौपां मध्यो जपन्यश्च तं प्रवद्याम्यशेषनः ॥ ३० ॥
 वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं गौचर्मिन्द्रियनिग्रहः ।
 धर्मक्रियाऽमचिन्ता च मात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३१ ॥
 औरभरुचिता पैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।
 विषयापसेवा चाजस्तं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥
 लोभः स्वप्रेऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
 याचिष्टुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥
 व्रयाणामपि चैतेपां गुणानां त्रिषु तिष्ठनाम् ।
 इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

१. J. B. D. and G. read उप्रतिवं for उप्रतिवं and H. उप्रतिस for the same. The different commentators of Manu read variously, Medhātithi and Kulluka Bhatta read उप्रतिम्, Rāghavīvanda, Nandana and Rāmchandra उप्रतिवं and Govinda Rāja follows the same. २. B. and D. read अव्यक्तविषयात्मकम् and H. अव्यक्तिविषयात्मकम् for अव्यक्तं विषया त्वकम्. ३. B. and D. read अद्रषः सर्वभूतेषु for धर्मक्रियात्मचिन्ता च while G. H. and J. omit this and the following one line:-
 धर्मक्रियाऽमचिन्ता च मात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥

अरम्भरुचिता पैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।

४. B. omits this line. ५. G. and J. omit this and the following one line:-

लोभः स्वप्रेऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्टुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥.

६. B. D. H. and J. शौर्यं for क्रौर्यं. ७. B. and D. read प्रसादम् for प्रमादश्च. ८. B. and D. read मानसिकं for सामासिकं.

यत् कर्म कृत्वा कुर्वन्न उद्गिष्ठयैव लज्जेते ।
 तज्जेयं विदुषा सर्वे तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥
 येनास्मिन्कर्मणा लोके रुपातिमिच्छन्ति पुष्टकलाम् ।
 न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विजेयं तु राजसम् ॥ ३६ ॥
 यत् सर्वेणच्छन्ति ज्ञातुं यन्न लज्जन्ति चाचरन् ।
 येन तुष्यन्ति चात्मास्य तत् सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥
 तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थं उच्यते ।
 सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठघोषां यथाक्रमम् ॥ ३८ ॥
 येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते ।
 नान् समासेन ब्रह्मामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥
 हेवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं हिं राजसाः ।
 तिर्यक्त्वं तामसा निष्यमित्येषां त्रिविधा गतिः ॥ (४१)
 त्रिविधा त्रिविधैषा तु विजेया गौणिकी गतिः ।
 अधमा मध्यमा इत्या च कर्मविद्याविशेषतः ॥ (४१.)
 स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सरीसृपाः ।
 पशवश्च शृगालाश्च जघन्या तामसी गतिः ॥ (४२)

१. The text reads लज्जन्ति; while B. and D. read लज्जसे for the same. २. B. and D. read सर्वे नेच्छन्ति or सर्वेणच्छन्ति. ३. The text reads यथाक्रमम् for यथाक्रम. ४. The text reads येन यस्तु, but the commentator Medhātithī reads यात्. Kulluka Bhatta and Rāmchandra also follow the same and H. येषां तु both for येन यांस्तु. ५. B. D. and the text substitute च and G. H. and J. तु for हि. ६. G. reads भेषां च शिवे मतिः for इत्येषा त्रिविधा गतिः and J. reads इत्येषां for भेषां. ७. G. reads मतिः for गतिः. ८. The text reads सकृच्छापां सरीसृपाः. ९. The text substitutes मृगाश्च च for शृगालाश्च.

हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः ।
 सिंहा व्याप्ता वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ (४३)
 चारणाश्च सुदर्णाश्च पुम्पाश्चैव दार्भिभकाः ।
 रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसेषु तमां गतिः ॥ (४४)
 इल्लो मल्ला नदाश्चैव पुम्पाः श्वस्त्रवृत्तयः ।
 बूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥ (४५)
 राजानः क्षत्रियाश्चैव राजां चैव पुरोहिताः ।
 वाद-युद्धप्रथानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ (४६)
 *गौनार्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
 *तथैवाप्सरसः सर्वा राजसेषु तमां गतिः ॥ (४७)
 नापसा यतयां विप्रा यं च वैमानिका गणाः ।
 नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ (४८)
 यज्वान ऋषयो वेदा देवा ज्योतीर्ति वत्सराः ।
 पितरश्चैव साध्याश्च द्विनीया सात्त्विकी गतिः ॥ (४९)

१. I. reads विगर्हिता: for गर्हिताः २. The text reads तामसीषु for तामसेषु ३. E. G. and H. read मल्ला, J. भिल्ला: both for इल्ला: while B. and D. omit this and the following one line:-

इल्ला मल्ला नदाश्चैव पुम्पाः श्वस्त्रवृत्तयः ।

बूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥.

४. G. reads तु कुकृतय-, E. and H. तु कुकृतयः for श्वस्त्रवृत्तयः ५. E. G. and J. read प्रथमा for जघन्या; while H. omits this and the following one line:-

बूत-पानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥

राजान भक्षियाश्चैव राजां चैव पुरोहिताः ।.

६. B. D. E. G. H. and J. read इन- for वाद-. ७. G. omits this and the following one line:-

गश्चर्या गुह्यका या विबुधानुचराश्च ये ।

तथैवाप्सरसः सर्वा राजसेषु तमां गतिः ॥.

८. E. I. and J. read विविधानुचराः for विबुधानुचराः ९. The text reads राजसीषु for राजसेषु.

ब्रह्मो विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।
 उच्चमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ (५०)
 एष सर्वः समुद्दिष्टत्रिपकारस्य कर्मणः ।
 त्रिविधत्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ (५१)
 (म. स्म. १२. २४-२१)

इति ॥

अथ प्रेतत्वादिहेतुभ्यो नानाविधेभ्यः पांपविशेषेभ्यो यो-
 गविशेषा अभिहिता विष्णुधर्मोत्तरे—

‘असाहिष्णुतयान्यस्य गुणानां कैरणं विना ।
 महत् पापं समुत्पन्नं तदस्य प्रेतकारणम् ॥
 ब्रह्मस्वहारिणश्चैते पापाः प्रेतत्वमागताः ।
 परदारताः केचित् स्वामिद्रोहरताः परे ॥
 मित्रद्रोहरताः केचिंहर्गोऽस्मिन्भृशदारुणे ।
 स्वैर्कर्मभिश्चयुताः सर्वे जायन्ते प्रेतयोनिषु’॥

(वि. ध. २. ७०. २३-२५)

ईति । पद्मपुराणे—

‘अयाज्ययाजकश्चैव याज्यानां च त्रिवर्जकः ।

१. B. D. E. and J. read ब्रह्मविश्वसृजो, while H. I. substitute महत्
 २. महान् ३. G. reads पापेभ्यः for पापविशेषेभ्यः; while except A. and
 all others omit अभिहिताः ४. B. and D. read करणं- for कारणं-
 ५. B. D. and H. read एव for एते ६. G. reads पराः for परे ७. B.
 ८. E. G. H. and J. read स्वैर्कर्मविच्छयताः for स्वैर्कर्मभिश्चयुताः ९. G.
 does not insert ईति. H. reads अप्यपुराणे for पद्मपुराणे I searched for the
 adina purāṇa which is available in this time. The following quoted
 verses are found in the same.

विरतो विष्णुविद्यासु स प्रेतो जायते नरः ॥ (५०)

सामान्यदक्षिणां लब्ध्वा गृह्णात्येको विमोहितः ।

नास्तिक्यभावनिरतः स प्रेतो जायते नरः ॥ (५१)

(प. त. ४६, २७, ६०-६३)

इति । स्कान्दे चमत्कारखण्डे—

‘यो भवेन्मानवः क्षुद्रस्तथा पैशुन्यकारकः ॥

ब्राह्मणान्वयसम्भूतो वृथामांसाशर्नश्च यः ।

प्राणिनां हिंसको नित्यं स प्रेतो जायते नरः ॥

अकृत्वा देवकार्यं यस्तथा च पितृतर्पणम् ।

योऽश्नाति भृत्यवर्गेभ्योऽदत्वा प्रेतः स जायते ॥

परदाररतश्चैव परवित्तापहारकः ।

परापवादसन्तुष्टः स प्रेतो जायते नरः ॥

कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया ।

कुस्तपाय कुशलिय स प्रेतो जायते नरः ॥

देव-स्त्री-गुहवित्तानि गृहीत्वा नै प्रयच्छति ।

१. The text reads:—

रतो वै शूद्रसेवासु स प्रेतो जायते नरः ॥

सामान्यां इक्षिणां लब्ध्वा गृण्हीते एक एव तु ।

नास्तिक्यभावे निरतः स वै प्रेतोऽभिजायते ॥

I. reads विरतो, २. J. reads सामान्यदक्षिणां लुभ्यो, B. D. न for उक्षिणां, E. लब्धां for लब्ध्वा, ३. G. reads एतोऽविमोहितः for एको हितः, ४. G. omits इति and reads स्कन्दोन्नरखण्डे for स्कान्दे चमत्कारखण्डे, ५. B. D. and G. read -अशकः for -अशनः, ६. J. substitutes वा for ७. G. reads योऽसामान्य-भृत्य- for योऽश्नाति भृत्य-, ८. B. and D. पापापवादसन्तुष्टः for परापवादसन्तुष्टः, ९. E. substitutes छीबाय for चाय, १०. B. D. G. and J. read यो न यच्छति for न प्रयच्छति; while H. योऽनुगच्छति for the same.

विशेषाद्वाह्यणेन्द्राणां स प्रेतो जायते नरः ॥
 दीयमानस्य वित्तस्य ब्राह्मणेभ्यस्तु पापकृत् ।
 विप्रमाचरते यस्तु स प्रेतो जायते नरः ॥
 शूद्रानेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि ।
 त्रिकालज्ञो वेदवेदी धर्मज्ञोऽथ षडङ्गवित् ।
 चतुर्वैद्यपि यो विप्रः स प्रेतो जायते नरः ॥
 शास्त्रकर्ता ग्रन्थकर्ता यद्यपि स्यात् षडङ्गवित् ।
 कुल-देशोचितं कर्म यस्त्यक्त्वाऽन्यत् समाचरेत् ॥
 कामाद्वा यदि वा मोहात् स प्रेतो जायते नरः ।
 उच्छिष्टस्य विशेषेण अन्तरिक्षमृतस्य च ॥
 विषा-जग्मि-जलमृत्युनां तथा चैवात्मघातिनाम् ।
 प्रेतत्वं जायते नूनं सत्यमेतत्र संशयः' ॥

इति । अग्निपुराणे-

'मातरं पितरं वृद्धं ज्ञातिं साधुजनं तथा ।
 लोभात्यजति यस्त्वेतान् स प्रेतो जायते नरः ॥
 कुञ्ज्योतिः कुत्सितो वैद्यः कुज्ञानी च कुदेशिकः ।
 शूद्रानुप्रहकर्ता च स प्रेतो जायते नरः ॥
 निन्दको द्विज-देवानां गीत-वाद्यरतः सदा ।
 वृद्धं वालं गुरुं विप्रान् योऽवमत्य भुनक्ति वै^३ ॥
 कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः ।

१. G. reads समाचरेत् for समाचरत्. २. B. and D. अन्तरिक्षकृतस्य
 ३. G. reads तथान्यैवात्म- for तथा चैवात्मघा-. ४. G. omits this and
 e following four lines. ५. B. and D. read -देशकः for -देशिकः.
 B. and D. read शूद्रानुप्रहकर्मा for शूद्रानुप्रहकर्ता. ७. J. substitutes
 for वै.

न्यासापहर्ता मिवधुक् परपाकरतः सदा ॥
 निर्दीर्घं सुहृदं भार्या क्रेतुकाले न याति यः ।
 नै सहेत यशस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ॥
 हस्त्यश्व-रथ-यानानि मृतशय्यासनानि च ।
 कृष्णाजिनं तु गृह्णाति अनापदि तु यो द्विजः ॥
 तथोभयमुखीं दोलां सगौलां मेदिनीं द्विजः ।
 कुरुक्षेत्रे च यज्ञानं चाषडालात् पतितात्तथा ॥
 मासिकं च नवश्राद्धे भुज्जन् प्रेतान्नमेव च ।
 भूमि-कन्यापहर्ता च स प्रेतो जायते नरः ॥

(अ. पु. २०१. ४९-५८)

इति । उमामहेश्वरसंवादे-

‘अपहृत्य च सर्वस्वं देवस्वं च तथा परम् ।
 दृक्षापहारदानाच्च पैशाच्यं याति वै नरः ॥
 योनिकार्यं च यो देवि आहितेन तु कारयेत् ।
 सोऽपि याति पिशाचत्वं स्वामिद्रेहिण मानवः ॥

१. G. reads त्यजेत काले न याति नः (यः), B. and D. त्यज्य काले न याति यः both for क्रतुकाले न याति य ; while A. त्यजन काले न पाति य ^{for} the same. २. B. D. E. and H. read न वहेत यश for न सहेत यश, while J. substitutes वहेत for सहेत. ३. E. H. and J. मृग्याजिनं for कृष्णाजिनं. ४. G. and J. read डोलीं and I. घोरां both for दोलां. ५. I. reads प्रेतार्थम् for प्रेतान्नम्. ६. B. omits इति । उमामहेश्वरसंवादे :-

‘अपहृत्य च सर्वस्वं देवस्वं च तथा परम् ।
 दृक्षापहारदानाच्च पैशाच्यं याति वै नरः ॥;

while G. omits इति only. ७. G. reads this line thus :—

दृक्षापहारी दानाच्यं पैशाच्यं याति वा नरः ॥.

८. B. D. E. G. and H. read अहितेन for आहितेन.

स्वाभिद्रव्यं गृहीत्वा तु न यजेन्न ददाति च ।
 आत्मनः पोषको मूढः पिशाचत्वं सं गच्छति ॥
 मैठाभिपत्यं यो देवि कुरुते मदमोहितः ।
 विनाशयेन्मठद्रव्यं निर्माल्यं यश्च भक्षति ॥
 परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
 अधर्मं वर्ममित्याहुर्ये तु मोहवशं गताः ।
 हत्तर्सः परदाराणां चौर्येण वलनोर्जपे वां ॥
 अरण्ये निर्जले देशे भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः' ॥
 (नास्ति सुद्रितम् भा. शां. पुस्तके.)

इति । मनुः -

'संयोगं पतिर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।
 अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ (६०)
 गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जन्य वादतः ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

. B. and D. read यो यजेन्न, E. न यजेन्न both for न यजेन्न.
 Except A. and I. all others read च for स. ३. We follow here A.
 H; while B. D. and I. read मदापत्य च, E. मायापत्य च, G. महापत्यं च
 J. मायापत्यं च all for मदाभिपत्यं. All of these forms are incorrect
 meaningless. ४. I. reads नाशगस्वं प्रहृत्य च for ब्रह्मस्वमपहृत्य च.
 I. reads इत्याह यस्तु मोहवशं गताः for इत्याह ये तु मोहवशं गताः. ६. G.
 च for वा. ७. E. omits the following :—
 इति । मनुः -

'संदीगं पतिर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।

अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥.

Only this and the following one line occurs in the text of Manu,
 other four lines in this quotation are not found in the text.

ये ब्राह्मणान् प्रद्विषन्ति गर्वित्वा ते हि राक्षसाः ।
आचार्यमूलिजश्वेत् गुरुं चैव तपस्त्रिनम् ।
मुर्णीश्वाप्येवमन्यन्ते ते भवन्तीहि राक्षसाः' ॥

(म. स्मृ. १२. ६०)

इति । वामनपुराणे—

'चण्डालादन्त्यजाद्रापि प्रतिगृह्णानि दक्षिणाम् ।
याजको याज्यमानस्तु सोऽइमान्तः स्थलकीटकः ।
(वा. पु. ६१. २७)

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

'बुभुक्षितेषु भृत्येषु ये एकोऽशानि मानवः ।
श्रगोनि स समासाद्य चन्डालो जायते नरः ॥
वेदोक्तं यः परित्यज्य धर्ममन्यं समाचरेत् ।
दशवर्षसहस्राणि श्रगोनौ जायते धुवम् ॥
वेदार्थनिन्दका ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।
इह जन्मनि गृह्णास्ते मृताः श्रानो भवन्ति द्वि' ॥
(स्फ. पु. रे. ख. ३०. ३७-३९)

इति । ब्रह्मपुराणे—

'यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्जह्यादकारणम् ।
आत्मनः कामकारेण संोषिपि हिसः प्रजायते ॥ (४)

१. I. does not insert this line, also is not occurred in the test.
२. Manu. २. B. G. and J. read गर्वित्वा and D. गर्वित्वात् for गर्वित्वा.
३. B. and D. read चैवावसन्नन्ते for चाच्यवमन्यन्ते. ४. I. reads गृह्णानि नश स स्थानु, B. D. E. H. and J. याजमानस्तु स भवेत् for याज्यमानस्तु सोऽइमान्तः; while H. substitutes स स्थानुच्छलकीटकः for सोऽइमान्तः स्थलकीटकः. ५. B. E. G. H. and J. do not insert स्कान्दे रेवाखण्डे. ६. G. reads एकोऽशानि च मानवः for य एकोऽशानि मानव ७. I. इ for हि. ८. B. and D. read तथेव च for प्रजायते.

पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ।
 सोऽपि विप्रो मृतो जन्तुः पूर्वं जायेत गर्दभः ॥ (४९)
 गर्दभत्वं तु सम्प्राप्य दश वर्षाणि जीवति ।
 संवत्सरं तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः ॥ (५०)
 ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते ॥ (४९)
 सोऽपि मृत्युमवाप्नोति क्रौञ्चयोनौ चै जायते । (५१)
 आशांऽपहर्ता तु नरः कृमियोनौ प्रजायते ॥
 विश्वासहर्ता तु नरो मीनो जायेत दुर्मतिः । (५२)
 उपस्थिते विधाहे तु यज्ञे दाने महोत्सवे ॥
 मोहात् करोति यो निन्द्रं स मृतो जायते कृमिः ।
 कृतप्रः स मृतो विप्रो यमस्य विषयं गतः ॥ (५३)
 यमस्य विनैयैः कूरैर्बृद्धं प्राप्नोति दारूणम् । (५४)
 यातनाः प्राप्य तत्रस्थस्ततो बह्वीः समा द्विजाः ॥ (५५)
 ततो दंशः कृतप्रश्च संसारं प्रतिपद्यते ।
 जलप्रवर्षणं यस्तु भिन्न्यान्मस्यो भवेत्तु सः ।

G. substitutes च for तु; while except A. and the text omit:—

..... दश वर्षाणि जीवते ।

संवत्सरं तु कुम्भीरः ॥.

G. reads वापि for चापि. ३. G. reads प्रजायते for च जा-
 ४. G. reads च for तु. ५. B. and D. read महत् for मोहात्.
 reads कृतप्रस्तु मृतो for कृतप्रः स मृतो. ७. I. reads विषये कूरैर्बृद्धं
 J. विषयैः कूरैर्बृद्धां both for विनैयैः कूरैर्बृद्धं; while G. substitutes
 अ for दारूणम्. ८. E. G. and H. read यो द्विजः बह्वीश्च, B. and D.
 इस द्विजः and I. बह्वीश्च भो द्विजाः all for बह्वीः समा द्विजाः. ९. Except
 II others read ततो गतः for ततो दंशः. १०. B. and I. read जलप्रवर्षणं
 लप्रवर्षणं and D. जलस्य वहणं for the same.

अयोनिगो वृक्तो हि स्यादुलूकः कथवञ्चनात् ।
 प्रतिश्रुत्य द्विजेभ्यश्चाप्यदत्वा मधुको भवेत् ॥
 लभेद्वलको राजन् योनि चण्डालसंज्ञिताम् ।
 भृतस्यैकादशाहे तु भुज्ञन् श्वो चाभिजायते' ॥

(ब्र. पु. २१८, ४८-४९)

इति । गरुडपुराणे—

'कौटसाक्ष्यप्रदाः पापा अमेध्यकृमयश्चिरम् ।
 भूत्वा भवन्ति सर्पास्ते पिशाचास्तदनन्तरम् ॥
 गुरु-मित्रदुहः पापा ये च स्वामिद्वुहो जनाः ।
 द्विज-शिष्यद्वुहश्चैव कृतन्ना नास्तिकास्तथा ॥
 त्यागिनो बान्धवानां च त्यागिनः शरणार्थिनाम् ।
 अमेध्यकृमयः पापी मृगव्याधा भवन्ति च ॥
 उहरोगर्गणोपेता जायन्ते शम्बुकां जले ।
 चन्द्रार्कग्रहणे भुक्त्वा जायते कुञ्जरो नरः' ॥

(ग. पु. २८१. ९-१)

१. B. D. and G. read दुष्टो for दृक्तो. २. G. does not add अपि ॥
 द्विजेभ्यश्च; while J. reads द्विजेभ्यश्चादत्वा मधुवृक्तो भवेत् for द्विजेभ्यश्चाप्य
 मधुको भवेत्. ३. Except I. all read श्वानाऽभिजायते for श्वो चाभिजाय
 ४. B. D. G. and H. omit इति and B. and D. substitute गरुडे
 गरुडपुराणे. ५. B. D. E. G. H. and J. read कूटसाक्ष्यप्रदाः for कौ
 साक्ष्यप्रदाः. ६. E. and H. read द्विजाः for द्विज-. ७. G. reads परमार्थ
 for शरणार्थिनाम्. ८. E. I. and G. substitute सर्वे for पापाः; while
 substitutes मृताः for मृग- ९. B. D. E. H. and J. read पुरो रोगणोपेता
 J. पुरो रोगमुणोपेताः and I. गुरुरोगमणोपेताः all for गुरुरोगमणोपेत
 १०. Except A. and I. all read काम्बुकाः; but the form is incorrect.

इति । शिवधर्मोच्चरे—

‘विप्रः पञ्चमहायज्ञानकृत्वा योऽन्नमनुते ।
विद्वाराहो भवेन्नित्यं क्रेव्याशी व्याध एव च ॥
द्विजस्त्वेकशकानां च विक्रयाज्ञायते मृगः ।
मत्सरी॑ विद्कृमिश्वैव अवज्ञाकार्यर्थं कृमिः’॥

इति । वायुसंहितायाम्—

‘खरो वै बहुयजित्वात् काकोऽमन्त्रितभोजनात् ।
अपरीक्षितभोजी स्याद्वानरो विजने वने ॥
अविद्यां यः प्रयच्छेत् बलीवर्दो भवेत् सः ।
अन्नं पर्युषितं विप्रे दत्त्वा वै कुब्जतां॒ ब्रजेत्’ ॥

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

‘अग्निहोत्रं भवेद्यस्य न कुर्यात्तस्य रक्षणम् ।
पर्वातिक्रमकारी तु मृगत्वं याति ब्राह्मणः ॥

१. We are unable to find the text which the following quoted as really belong to. B. E. H. and D. omit इति and do not insert शिवधर्मोच्चरे; while J. omits इति, but inserts विल्लुधर्मोच्चरे for शिवधर्मोच्चरे. २. J. reads क्रेव्याशी for क्रव्याशी. ३. G. inserts after the end of the last line and reads वत्सरीविक्रयश्वैव for विद्कृमिश्वैव; while I. substitutes मत्सयोऽपि for मत्सरी—. ४. B. G. and I. substitute अथः for अथ. ५. I. reads बहुयाचित्वात् इयाजित्वात्; while J. reads उमन्त्रितभोजनात् and A. उन्निमन्त्रितभोजनात्—for उमन्त्रितभोजनात्. ६. E. D. G. and I. read कुष्ठतां for कुब्जतां; while E. H. omit इति. ७. J. reads लक्षणाम् for रक्षणम्. ८. B. reads च हिंज and D. याचितद्विजः for याति ब्राह्मणः; while G. adds इति॑ ब्राह्मणः.

वेदोपजीविकाः पापाः स्त्रीलोलाः सततं च ये ।
 भवन्ति चेह काकाः स्थुश्चिरं विडभुज एव च ॥
 पायसं कृसरं चैव हर्वीषि मधुराणि च ।
 अदत्त्वा चाग्नि-विप्रेभ्यः पाशनाद्वुजगो भवेत् ॥

इति । नारदपुराणे—

‘भर्तुः सौख्येन या नारी सौख्ययुक्ता न जायते ।
 सा इयेनी^३ जायते राजन् त्रीणि वर्षाणि पञ्च च ॥
 वाचा चाक्रोशिका या तु सन्त्रिष्ठ्य पतिं हियो ।
 अकार्यं कारयेत् पापा सा नारी वल्गुली भवेत् ॥
 भर्तुर्ये हि या वित्तं विद्यमानं न यच्छति ।
 जीवितं वा वरारोहे विष्टायां जायते कृमिः ॥
 कृमियोनिविनिर्मुक्ता काष्ठकीटा भवेत्तु सा ।
 न साधयन्ति कार्याणि प्रभूणां ये विचेतसः ॥
 भूत्वा वेतनभोक्तारो जायन्ते भूलताँ हि ते’ ।

(ना. पु. ३१. ९-१४)

इति । वृद्धगौतमः—

‘मौल्याद्वेदोपदेष्टा च व्याप्त्रो भवति मानवः ।
 जम्बुको जायते जन्तुरननुज्ञातपाठकः ॥
 शूद्रात् पठति चाण्डालो ब्रह्मद्रव्योपजीवकः ॥

१. G. reads वेदोपजीविताः for वेदोपजीविकाः. २. J. reads शारी^५
 इयेनी. ३. B. D. and G. read हि या for हिया. ४. B. and D. read माति^६
 for भूलता ५. B. reads पठित-, D. पठिते, G. पठेत् and I. पठति^७
 for पठति. ६. G. reads ब्रह्मद्रव्योपजीवकः for ब्रह्मद्रव्योपजीविकः

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘परद्रव्याण्यभिध्यायं स्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ।
वितथाभिनिवेशी च जायते इन्त्यासु योनिषु ॥
पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः पुरुषस्तथा ।
आनिबद्धप्रलापी च मृग-पक्षिषु जायते ॥
अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेषु प्रजायते’ ॥

(नास्तीदं मुद्रितया. स्मृ. पुस्तके.)

इति ॥

अथ नानाविधनिषिद्धकर्मशेषफलानि ।

तत्र उमामहेश्वरसंवादे—

‘श्रपाक-पुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरु-वृद्धावमानिनः ॥
गुरुणा ह्यनुज्ञातो यो वेदाभ्यासमाचरेत् ।
स तु जातिविहीनेषु जायते भुवि मानवः ।
अधर्मे धर्ममित्याहुर्ये तु मोहवर्गं गताः ॥
ते च कालकृतोद्योगाः सम्भवन्तीह मानुषे ।
निर्होमा निर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः’ ॥

१. The quoted verses are not found in Yādyavalkya Smṛiti ! they occur in Manū, but with different version (*vide* M. 12, 5-6-7).
B. and D. read अनिबन्ध- for अनिबद्ध- and J. असंबद्ध- for the same.
G. reads मृगः for मृग- . ४. G. and I. omit -शेष- and J. reads नानाविधकर्मशेष- for नानाविधनिषिद्धकर्मशेष-. ५. I. reads गुरुणां for गुरुणा,
B. D. E. H. read वेदाभ्यसनं चरेत् and G. वेदाभ्ययनं चरेत् both for
भ्यासमाचरेत्. ६. E. I. and J. read प्रयाति विहीनेषु for तु जातिविहीनेषु.
B. and D. substitute तु for च; while I. reads कालहतो- for कालकृतो-.

इति । स्कान्दे नागरखण्डे—

‘प्रामुचन्ति कुदेशो च जन्म ये हेतुवादकाः ।
 स्वामिद्रोहरता ये च कुकुले जन्म चामुयः ॥
 अदत्त्वा ये तथाऽश्वन्ति नितृ-देव-द्विजातिषु ।
 दुर्भिक्षे जनतापे च कुदेशो जन्म चामुयः ॥
 ये च कुर्वन्ति दमपत्योर्विवादं सानुरागयोः ।
 विरूपा भ्रममाणाश्च सर्वलोकविवर्जिताः ॥
 दरिद्रा जायया भ्रष्टा भवन्ति विगतायुषः ।
 कन्यादाने च विप्रं यो विक्रयं यः करोति वा ॥
 स वन्याः केवलाः सूते न पुत्रं केवलं क्वचित् ।
 जायन्ते ताश्च बन्धक्यो विधवा दुर्भगास्तर्थाः’ ॥

इति । प्रभासखण्डेऽपि—

‘यैर्न दत्तं नरैः किञ्चित्तेषां चिह्नं दरिद्रता ।
 जायन्ते रोगिणो रौद्रा हिंस्ताः कुञ्जाश्च वामनाः॥
 अपुत्रा कलहाक्रान्ताः परदारोपसेवकाः ।
 मंहरजनकर्माणः* कुचेलाः कुशरीरिणः ॥

* अत्र-‘राजक’-तथा ‘राजिक’- इत्यपरं पाठद्वयं दृश्यते । न तदिं
 हापेयुक्तमिति प्रतीमः । राजक-राजिक- इत्येकार्थमेव । ‘महाराजिक-

१. J. reads नागरखण्डम्. २. B. and D. substitute जनाः for जन्म.
 ३. I. reads कुकुटे for कुकुले. ४. G. and I. read केवलं for केवला.
 ५. B. D. and G. read वर्यक्यो for बन्धक्यो and J. वार्षक्यं for the same.
 ६. We follow here A. G. and I.; while B. D. E. H. and J. substitute
 क्वचित् for तथा. ७. B. D. E. and H. omit इति; while J. इति । प्रभास-
 खण्डे ऽपि. ८. B. D. and H. read मानवाः for वामनाः. ९. E. G. H.
 and I. read महाराजक- and B. D. and J. महाराजिक- for महारजन-

कुदम्भाश्वपला लुब्धा मूर्खा निष्ठुरभाषिणः ।
दानहीना भवन्त्येते देव-ब्रह्मस्वभक्षकाः'॥

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

‘पिता माता गुरुर्भाता अन्यो वा विकलेन्द्रियः ।
भवन्ति नादृतौ यैस्तु ते भवन्ति नराधमाः ॥
इह मानुषलोके अस्मिन् दीनान्धास्ते भवन्ति च ।
ये त्यजन्ति स्वकां भार्या मूढाः पण्डितमानिनः ॥
ते यान्ति भरकं घोरं तामिलं नात्र संशयः ।
तत्र वर्षशतस्यान्ते इह मानुषतां गताः ॥

साध्याश्च’(१. १. १०) इत्यमरसिहो गणदेवतानामान्याह । तथा च—

‘महाराजिकनामानो द्वे शते विशतिस्तथा’।

इत्याहुः पुराणकाराः । अतः महारजनकर्मण इत्येव पाठः साधीयान्
भाति । महारजनं कुसुम्भं तत्कर्मा वस्त्ररंजनकर्मत्यर्थः । ‘रजक-रज-
न-रजस्तूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्’ इति काशिकोक्त्या न लोपः ।

१. G. omits this line,

कुदम्भाश्वपला लुब्धा मूर्खा निष्ठुरभाषिणः ।,
while I. reads कुदण्डाश्वपला for कुदम्भाश्वपला. २. I. reads धनहीना for
दानहीना; while B. D. and G. omit the following portion :—

‘दानहीना भवन्त्येते देव-ब्रह्मस्वभक्षकाः'॥
ति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

‘पिता मातागुरुर्भाता अन्यो वा विकलेन्द्रियः ।.

३. B. and D. read दानहीना ये for नादृता यैस्तु. ४. All, except A.
substitute वै for च. ५. B. and D. insert इति after नात्र संशयः. ६. G.
and D. read गतः for गताः; while G. substitutes अनुष्टानतां for
अनुष्टानां.

दुश्मर्मा दुर्भगश्चैव दरिद्रः सम्पजायते ।
 जायते गृध्रसीयुक्तः परभार्योपसेवकः ॥
 गेद्धदोऽनृतवादी स्थात् मूकश्चैव गवामृते ।
 अन्नं पर्युषितं विप्रे ददन्वे कुञ्जतां व्रजेत् ॥
 मात्सर्यादपि जात्यन्धो द्वेषाच्च बधिरो भवेत् ।
 अदत्वा भक्ष्यमश्वाति अनपत्यो भवेच्च सः' ॥

इति । गहडपुराणे—

‘अवमत्य च ये यान्ति भगवत्कीर्तनं नराः ।
 बाधिर्यमुपर्यान्त्याशु ते वै जन्मनि जन्मनि ॥
 पद्यन्तो भगवद्वारं तामसास्तत्परिच्छदम् ।
 अकृत्वा तत्पणामादि ये यान्ति पुरुषाधमाः ॥
 जात्यन्धास्तेऽभिजायन्तेऽप्यद्वहीनापरिग्रहाः ।
 पद्मवः पादहीनाश्च कुष्ठिनो भुंवि ये नराः ॥
 विष्णुच्छाया धुवं तैस्तु लङ्घिता स्थानं संशयः।
 तथा च भगवद्वामनश्छायामाक्रमते तु यः ॥

१. B. and D. read दुर्भगः for दुर्भगः, but it seems incorrect; while I substitutes दुश्मर्मा for दुश्मर्मा. २. We follow here only A.; while E. and H. read गृध्रसीयुक्तः, J. गृध्रसमृक्तः, I. पन्थिसंयुक्तः and गृध्रवीयुक्तः all for गृध्रसीयुक्तः. ३. B. and D. read this line:—

गहसोन्नतशास्त्री स्थानमूषकश्चैव जायते ।

४. B. and D. read इह for अपि and G. J. अति and इति. ५. All, except A. and I., substitute तु for च. ६. B. and D. read बाधिर्यमयान्त्यश्च. ७. E. substitutes शुनि for शुवि.

अरण्ये जायते पद्मः स वै रोगादिपीडितेः' ॥

(ग. पु. २८१. १३-१७)

इति । विष्णुधर्मोच्चरे ऽपि—

पिशुनः पूतिनासः स्थात् सूचकः पूतिवक्लकः ।

खल्वादो मत्सरी रामै नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ (६)

भूय एव समाप्नोति तथा नास्तिकतां द्विजैः । (८)

शूर्णिकस्तैलिकश्चैव अन्धो भवति मानवः ॥ (९)

प्रतिकूलं गुरोर्यस्तु सोऽप्यस्मारी च जायते ।

मिष्टाइये को महाभाग वातगुलमी प्रजायते ॥ (१०)

भगभक्षस्तु कुण्डाशी दीर्घरोगी च पीडकः । (११)

गुह-स्वामि-द्विजाक्रोशं वेदनिन्दां तथैव च ।

ध्रुत्वा भवति दुर्वृद्धिर्विधिरो मानवाधमः ॥

देवदत्तेन दीपेन कृत्वा कर्म सुदुर्मतिः ।

जायते बुद्धाक्षो वा नेत्ररोगयुतोऽपि वा ॥

तथैव दीनरूपश्च तेन पापेन कर्मणा ।

१. II. reads -पीडिते for -पीडितः. We have searched the manuscript ishānudharmottara, in the chapter 107; is this subject, but very few quoted lines occur in it. २. B. D. G. and H. read भ्राम-, and I. चैव for राम ; while J. मत्सरो भ्रामः नास्तिको for मत्सरी राम स्तिको. The quoted verses are addressed to Rāma, therefore this reading is more correct. ३. J. B. D. and G. read भ्राणिकः for षकः; while E. and H. भ्राणिकः for the same. ४. B. D. H. E. read जे for द्विजः. ५. B. and D. read प्रजायते for च जायते. ६. B. D. and J. read मृष्टाशी. E. also reads the same, but rectifies भिष्टाशी. ७. B. and D. read इण्डाशी for कुण्डाशी. ८. G. and D. वेदनिन्दां for वेदनिन्दां. ९. B. and D. read उधर्मे for कर्म.

हीनवर्णस्तदो लोके भवत्यत्यन्तदुर्मतिः ॥
 विरूप एव भवति तथाऽविक्रेयविक्रयी ।
 विनाऽपराधेन तथा कृत्वा पैत्न्यधिवेदनम् ॥
 स रौजभयमाभोति व्याहारे तथैव च ।
 मूलकर्म तथा कृत्वा वशीकरणकारणात् ॥
 द्वेष्यो भवति लोकेऽस्मिन् जायते नात्र संशयः ।
 परिवेत्ता तथा लोके सर्वव्याधिसमन्वितः ॥
 अयाऽप्ययाजकश्चैव जायते वर्णसङ्करः ।
 वेदविक्रयिको मूर्खः किनवश्चैव जायते ॥
 नास्तिकस्तु दरिद्रः स्यात् सर्वकर्मविवर्जितः ।
 अतिमानप्रवृत्तस्तु जायते कुत्सिते कुले ॥
 श्वपाक-पुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
 कुलेषु तेषभिजायन्ते गुरु-वृद्धापवादकाः ॥
 श्वेते तु मरणे लोके विष्णैः स्थावर-जड़मैः ।
 दंष्ट्रैभ्यश्च नविभ्यश्च चण्डालाद्वाह्यणात्तर्था ॥

१. I. and J. substitute तथा for मत्ता. २. B. and D. read पैत्न्यधि-
 वेदताम् for पैत्न्यधिवेदनम्. ३. B. and D. राजापृथम्, E. G. H. and I.
 राजामयम् for राजभयम्. ४. All, except A. and I. read सर्ववर्ण- for
 सर्वकर्म-. ५. B. D. and G. read -प्रवृत्तिस्तु for -प्रवृत्तस्तु. ६. I. inserts here-

श्वेते तु मरणे लोके विष्णैः स्थावर-जड़मैः ।;

whose proper place in the P. E. beginning with notation इति नदिपुराणे
 ७. I. makes all confusion here. These 9 lines of Vishnudharmottara,
 11 of Mahâbhârata, 11 of Sivadharmottara, 15 of Vridha Gautama,
 that is, altogether 49 lines. Again, I. omits 13 lines Umâ Mahâ-
 varasamvâda and then reads 8 lines and one more, so the total number
 of lines 59 I. gives after the 7 lines of Nandipurâṇa. ८. A. and E.
 read आह्यणाप्यमात् for आह्यणास्था and J. अह्यणस्था for the same

गृहाधःपतनाचैव दुमाधःपतनात्तथा ।
 गोभ्यश्च मरणं लोके विजेयं पापकर्मणाम् ॥
 ताडितस्ताड्यते लोके हारितो हार्यते तथा ।
 हत्वा वैधमवाप्नोति नाव्र कार्या विचारणा ॥
 यद्यत् परस्यावरति तच्चदस्योपजायते ।
 प्राप्नोति यादृशीं वाधां कर्मणा स्वकृतेन यः ॥
 तस्यापि तादृशीं वाधा ज्ञेया जन्मनि जन्मनि ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परवाधां विवर्जयेत् ॥

(वि. ध. २.१०७. ६—३०)

गति । महाभारते इति—

‘ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरु-शास्त्रातिलङ्घिनँः।
 अधर्मज्ञां गताचारास्ते भवान्ति गतायुषः ॥
 कुर्वीला भिन्नमर्यादा नित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः ।
 अल्पायुषो भवन्तीह नरौ निरयगामिनः ॥
 लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नैखखादी च यो नरः ।
 नित्योच्छिष्टः सूचकश्च नेहायुर्विन्दते महत् ॥
 ओयुरस्य निकृन्तामि प्रज्ञामस्याददे तथा ।

१. B. and D. read गृहाध - for गृहाधः:-. २. J. reads -पतनात् for तनात्. ३. B. D. E. G. H. and J. read पद्म for वधम्. ४. G. reads च यः. ५. J. reads परवाधां for परवाधः. ६. B. D. and H. omit इति. G. reads गुण-शास्त्रातिलंघिता: for गुरु-शास्त्रातिलंघितः. ८. J. B. and D. add धर्मज्ञा विगताचारा; while J. adds न before भवन्ति. ९. B. and D. add नित्यसंकीर्ण- for नित्यं संकीर्ण-. १०. J. reads न वा for नरा. ११. B. and D. read नैखच्छेदी for नैखखादी. १२. G. omits this line :-

आयुरस्य निकृन्तामि प्रज्ञामस्याऽऽद्वै तथा ।
 While B. and D. read प्रकृन्तामि, E. H. and J. निकृन्ताति for निकृन्तामि.

ये उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ।

यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यसते द्विजः ॥

प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजम् ।

ये मेहयन्ति पथि च ते भवन्ति गतायुषः' ॥

(नास्तीदं मुद्रितम्. भा. पुस्तके.)

इति । शिवधर्मोच्चरे-

'देवद्रव्योपजीवी च स भवेदवबाहुकः ।

देवद्रव्यं स्वयं येन भुक्तं यस्य सदौ भवेत् ॥

रसज्ञाविधुरः कुञ्जः कण्डूः सर्वाङ्गदुखितः ।

देवसर्पी नरः कृत्वा परप्रत्ययकारणात् ॥

मिथ्याचारं चरेत् पश्चाद्दुद्दुदास्यो नरो भवेत् ।

देवदासोदनं भुक्त्वा बृहदुल्मी च वै क्रमात् ॥

सर्वाङ्गकुष्ठी तिमिँरी नरो भवति पापतः ।

दीपं देवगृहाङ्गत्वा पद्मश्चान्धो भवेन्नरः ।

मूर्च्छी भ्रमी सुरदेष्टा पक्षपाती ज्वरी भवेत् ॥

देवावमन्ता भवति सर्वदा मैथुने रतः ।

सदाऽपहृतसर्वस्वः कुत्सितः काममोहितः' ॥

१. G. omits य. २. I. reads अपबाहुकः for अवबाहुकः. ३. G. reads या for सदा. ४. B. D. and G. read रजसा बधिरः कण्ठः कक्षुः, G. reads कण्ठः कण्डूः रसज्ञाविधुरः, E. and H. रसज्ञावधिरः कुण्ठः कण्डूः for रसज्ञाविधुरः कुञ्जः कण्डूः. ५. G. substitutes अम्बुदास्यो, I. E. and H. अर्बुदास्यो and J. अर्बुदास्यो for बुद्दुदास्यो. ६. I. देवदासो धनं for देवदासानं. ७. B. and D. read तिमिरो नरो भवति पापतः, G. तिमिरैनरो भवति पापतः. ८. B. and D. read देवगृहे धृत्वा and J. देवगृहाङ्गत्वा both for देवगृहाङ्गत्वा. ९. B. D. G. and J. read मूर्च्छा- for मूर्च्छी. १०. G. reads मैथुनी नरः for मैथुने रतः.

इति । वृद्धगतैमः—

‘देवद्रव्योपजीवीहृद्रोगी । प्रतिज्ञाय ब्राह्मणस्याऽदानाद-
ल्पायुः । पत्नीबहुत्वे सेत्येकारामः कूबिः । स्वामिना
धर्मे नियुक्तस्तदनुष्ठानाशक्तो जलोदरी । दुर्बलबाधे
बलवतामुपेक्षायामङ्ग्लहीनः । व्यवहारपक्षपातीं जिहा-
रोगी । स्वयं प्रवर्त्तितधर्मानुष्ठानच्छेदने प्रतिपत्रेष्टवि-
योगः । स्वयमग्रभुक् शूलरोगी । परिक्षीणमित्र-बन्धु-
स्वामि-स्वजनावमन्ता परिमूतवृत्तिः । अतिथि पद्य-
नश्वतः कपालपट्टिका । सूर्योप्रकाशो प्रतिश्रयादानादि-
ष्टवियोगः । छञ्जना गुरु-स्वामि-मित्रमुपचरतः प्राप्तार्थ-
परिध्रिंशः । विस्तम्भापहारी सर्वदुःखाश्रयः । गोदुःखकारी
गोनांसः । गोनिर्दयश्चिपिटनासः । पथनाशको निस्ते-
जस्कः सभायाम् । गलेगण्डी महदधिक्षेपी । पुण्याक्षेपी

१. G. adds च after देवद्रव्योपजीवी. २. G. reads ब्राह्मणाऽदानात् for नास्याऽदानात्; while J. reads प्रतिज्ञायते ब्राह्मणः स्याऽनन्पायुः for प्र-
तिज्ञाय ब्राह्मणस्याऽदानादन्पायुः; it shows that the word belongs to the first
Sūtra. ३. G. omits सति. ४. B. and D. substitute शृहे for धर्मे and हरी
for जलोदरी, but the latter seems to be a mistake. ५. I. reads -पाते
and J. व्यवहरे पक्षपाती for -पाती and व्यवहारपक्षपाती. ६. E. reads
-पट्टिका; for -पट्टिका. ७. G. reads सूर्योस्तकाले for सूर्योप्रकाशो. ८. H.
reads -विस्तम्भः for -परिध्रिः. ९. B. D. and G. omit the following: -विस्तम्भा-
रीरी सर्वदुःखाश्रयः । गोदुःखकारी गोनासः । गानिर्दयश्चिपिटनासः । पथनाशको
निस्तेजस्कः सभायाम् । गलगण्डी महदधिक्षेपी । पुण्याक्षेपी वक्रनासः; while E.
and J. read सर्वदुःखाश्रयी for सर्वदुःखाश्रयः. १०. I. reads गोनामहा for
गोनासः. ११. Except A. and I. all others do not insert पथनाशका,
but read only निस्तेजस्कः. १२. Except A., all others omit महदधिक्षेपी;
while I. reads गलमन्थी for गलगण्डी.

वक्ननासः । शिष्ठचीर्णधर्मदूषकः केकराक्षः । साधुजन-
देव-तपस्ति-द्विजे-गुरु-ज्ञान-योगदेष्टा वक्तास्यः । तटा-
कारामभेत्ता नेत्राङ्गहीनः । कृतनः सर्वारम्भविकलः ।
परस्वाभिलाषी क्षयरोगी स्यात् । चोररक्षकः—
व्यवहारेष्वमध्यस्थश्वैरवृत्तिपरश्च यः ।
वाणिज्यलाभो नो तस्य देशान्तरगतस्य च ॥
व्याधिः स्यान् प्राणसन्देहो मृतिस्तत्रैव पापिनः' ॥

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

‘अकृत्वा खलयज्ञं तु यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् ।
मरुदेशो भवेद्वृक्षः फल-पुष्पविवर्जितः ॥
दिव्यं वर्षसहस्रं तु दुरात्मा कर्षको भवेत् ।
तस्यान्ते मानुषो भूत्वा कदाचित् कालपर्ययात् ॥
दरिद्रो व्याधितो मूर्खो ह्यकुलीनस्तु जायते ।
यस्तु अुद्रेण भावेन स्नेहविच्छेदकारकः ॥
सोनपत्यत्वमाप्नोति तस्य पापस्य कारणात् ।
न शृण्वन्ति गुरोर्वाक्यं वेदवाक्यं च ये नराः ॥
सर्वेषां चैव नास्तिक्यं तेन ते यान्ति मूकताम् ।
प्रार्थयित्वा तु यो गां वै सवत्सां क्षीरसंयुताम् ॥

१. I. reads वक्ननासः, but by grammatical rule it is वक्ननासः. २. B. D.
E. G. H. and J. read शिष्ठचीर्ण-, but the reading does not give proper
sense here. ३. B. and D. do not insert -द्विज-. ४. J. reads नकाराय-
for वक्तास्यः. ५. G. reads उडाक- for तटाक- and H. reads तटाकरोम्बे-
न्तारो नेत्राङ्गहीनाः for तटाकारामभेत्ता नेत्राङ्गहीनः. ६. E. G. and H. read
परस्वाभिलाषी for परस्वाभिलाषी. ७. I. reads चोररक्षकः and G. चाराक्षकः
both for चोररक्षकः. ८. I. omits उमा-महेश्वरसंवादे and also this whole
quotation. ९. B. and G. read मरुदेशो for मरुदेशो. १०. J. reads च for तु-
११. E. reads इववाक्यं for वेदवाक्यं.

आत्मना पिबति क्षीरं तेनासौ याति चान्धताम् ॥
 प्रस्त्रवं षष्ठीवनं वह्नौ कृत्वा सर्वाङ्गदाहयुक् ॥
 उदरे गूलसंयुक्तो जायते मनुजाधमः' ॥

इति । शिवधर्मोच्चरे—

मुखेकृष्णत्रणी श्वित्री गरदो मत्तको भवेत् ।
 जिह्वा-वक्त्रत्रणी हृन्यदुःखकारी भवेत्तरः ॥
 अपकारं तु यः कुर्यादुपकर्तुर्भवेत्तरः ।
 श्वास-कासी ज्वरी सर्वगात्रोग्गी मृतप्रजः ॥
 मृतपुत्रोऽन्यवन्धुः स्याद्यो द्वेष्टि परसन्ततिम् ।
 परवित्तविनाशाय करोति स विसर्पेत्वान् ॥
 अकारणाद्वर्षपत्नीत्यागी स्याच्च जलोदरी ।
 वेश्यां कुलवधूं कृत्वा वर्तते यो नराधमः ॥
 भक्तं भोक्तुमशक्तश्च मण्डपानेन जीवति ।
 परेषां चेतसः क्लेशकारी भवति मानवः ॥
 क्षयी ज्वरी प्रेमेही च गुल्मी दाही भगन्दरी ।
 रजस्वला-उन्त्य-चण्डाल-पापिष्ठ-पतितैः सह ॥
 व्यवहारी पुण्यवत्यां भुक्त्वा कुष्ठी ज्वरी भवेत् ।
 अनपत्यो दरिद्रश्च विश्वस्तस्य विषप्रदः ॥

१. I. does not insert शिवधर्मोच्चरे and the following nine lines.
 २. J. reads मूर्खकृष्णत्रणी for मुखकृष्णत्रणी. ३. H. reads हृन्यत- for न्य- and B. and D. substitute तु for हि. ४. J. reads सर्वगात्री रोगी प्रपञ्चः for सर्वगात्रोग्गी मृतप्रजा. ५. G. reads मुड्क्ते for भक्तं. ६. and D. read च मेही for प्रेमेही and G. and J. substitute शरी for शाही. ७. B. D. E. and J. read पुण्यवत्या for पुण्यवत्यां. H. also reads वत्या and adds तु before भुक्त्वा. ८. B. and D. read विश्वस्तश्च for विश्वस्तस्य.

निषिद्धवस्तुभोगेन मोहयेद्यः परान् पुमान् ।
 परोपदिष्टज्ञानेन भवेदुन्मत्तको अपि वा ॥
 ऋणं दत्त्वाऽधिकां वृद्धिं यो गृह्णातीह मानवः ।
 स भूत्वा धनिनां वंशे प्रजेहेशान्तरं ततः ॥
 वाणिज्यलाभस्तत्रापि नास्ति तस्य नरस्य वै ।
 अमुख्यमुख्यकारी यः स ज्वरी श्वासकासवान् ॥
 सर्वाङ्गरोगी पापात्मा द्वेष्टा मृतसमाङ्गभाक् ।

इति । उमामहेश्वरसंवादे—

‘मृष्टान्नेन य आत्मानं पोषयन्ति न राधमाः ।
 बालानां वीक्ष्यमाणानामददन्ति निस्पृहैः ॥
 न हुतं न तपस्तपं न दत्तं किञ्च ब्राह्मणे ।
 आत्मैव पोषितो ये न तत्यापं कथयाम्यहम् ॥
 यत्र देशे त्वनावृष्टिर्थत्र वायुसमुद्रवः ।
 तस्मिन्देशे क्षुधार्ताश्च जायन्ते पापकार्मणः’॥

इति । पद्मपुराणे—

‘यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य क्षंत्रधर्मं निषेवते ।
 ब्राह्मण्यात् स परिभ्रष्टः क्षब्रयोनौ प्रजायते ॥

१. G. reads परः for परान्. २. J. and I. read -ज्ञानो वा for -ज्ञानेन
 ३. B. and D. read सो for सः and substitute गतः for ततः at the
 end of this line. ४. All, except A. and I. substitute एव for
 अपि. ५. Except A. and I. all others substitute पापेन for पापात्माः while J. reads -समाङ्गरोगी. ६. All, except I., read निस्पृहम् for निस्पृहैः. ७. Except G. and H. read इत्तं for न इत्तं. ८. All, except A. and I., read येत् while G. reads यस्तु. ९. B. and D. read क्षब्रकर्म for क्षब्रधर्मं.

वैद्यकर्मा च यो विप्रो लोभ-मोहव्यपाश्रयः ।
 स द्विजो वैद्यतामेति शूद्रकर्म करोति यः ॥
 स्वधर्मप्रच्युतो विप्रः स हि शूद्रत्वमामुयात् ।
 क्षत्रियो वा महाबाहो वैश्यो वा धर्मचारिणौ ॥
 स्वानि कर्माण्यपाकृत्य शूद्रकर्म निषेवते ।
 स्वस्थानाच्च परिभ्रष्टो जायते वर्णसङ्घरः ॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैद्यः शूद्रो वा याति तादृशः ।
 शूद्रान्नेनोदरस्येन मिथ्यते यदि पुत्रक ॥
 ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा' ॥

(प. पु. ५. २६. ७—१३)

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

‘ब्राह्मणः क्षत्रियो वैद्यः स्ववर्णे पाणिसङ्घङ्गम् ।
 अकृत्वा त्वन्यजापाणे: पतन्ति नृप सङ्घात् ॥
 यश्च यस्यास्तु हीनायाः कुरुते पाणिसङ्घङ्गम् ।
 अकृत्वा वर्णसंयोगं सोऽपि तद्वर्णभागभवेत्’ ॥

(नास्तीदं मुद्रितमा. पु. पुस्तके)

E. and J. read -व्याश्रयः for -व्यपाश्रयः. २. G. reads सह शूद्रत्वमागतं or सहि शूद्रत्वमामुयात्. ३. B. and D. read धर्मचारिणः; E. G. and J. धर्मचारिणि and H. धर्मधारिणि all for धर्मचारिणौ. ४. G. omits the following portion:—

..... शूद्रो वा याति तादृशः ।
 शूद्रान्नेनोदरस्येन मिथ्यते यदि पुत्रक ॥
 ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा' ।

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैद्य-

B. D. and J. read पुत्रकः for पुत्रक. ६. B. and D. read उत्त्वन्यजापाणः; अन्त्वजापाणः; and I. त्वन्यथापाणः all for स्वन्यजापाणः. ७. B. and I. read संप्रहः for संप्रहम्.

इति ॥

अथ विशेषेण कर्मविपाकः ।

तत्र हिंसाविशेषायोनिविशेषः । तत्र मनुः—

‘यां यां योनिं च जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।
क्रमशो याति लोकेऽस्मिन्स्तत्त्वस्वं निबोधत ॥
बहून् वर्षगणान् घोरान् नरकान् प्राप्य तत्क्षयात् ।
संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्वमान् ॥
श्र-शूकर-खरोष्ठाणां गो-ज्ञा-ज्वि-मुग-पक्षिणाम् ।
चण्डाल-पुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छन्ति’ ॥

(म. स्मृ. १२. ५३-५५)

इति । नन्दिपुराणे —

‘नरकेषु क्रमेणैव ब्रह्महा पात्यते नरः ।
कल्पं कल्पं नतश्चान्ते स्थावरर्थं प्रजायते ॥
तृण-गुल्म-लता-वल्ली-वीरुहुमविभेदतः ।
तृणभेदास्त्वग्निता गुल्मभेदास्तथा मताः ।
लताभेदाश्च निःसङ्क्षया वल्लीभेदास्तथैव च ॥
वीरुद्वेदास्त्वसंख्याता असंख्या द्रुमजातयः ।
तेषां च देशभेदेन पुनः कष्टत्वमिद्यते ॥

१. J. substitutes अत्र for तत्र and E. corrects योनिविशेषः. २. E. G. and I. read क्रमशोऽआति लोकेऽस्मिन्न तत्त्वस्वं निबोधते; while H. क्रमशोऽस्तीति for the same. ३. B. D. E. G. H. I. and J. read तत्क्षयात् for तत्क्षयात्. ४. E. reads संसारात् for संसारान्. ५. I. reads पाप्यते for पाप्यते. ६. B. and D. read स्थावरर्थं for स्थावरश्च. ७. G. reads अगुणिता for अगणिता. ८. B. and D. read द्रुमभेदेन पुनस्तृणस्मृ. ९. देशभेदेन च पुनः कृष्टस्वम् both for देशभेदेन पुनः कृष्टस्वम्; while J. substitutes कृद्व्यस्वम् for कृष्टस्वम्.

तेतः केनापि कालेन नानास्थावरयोनितः ।
 कर्म भुक्त्वा क्रमेणैव भवन्ति च सरीसृपाः ॥
 वृक्ष-वल्कलभेदेन देशभेदेन वाप्यथ ।
 सरीसृपादिभेदेन तत्र भुक्त्वा तु पापकम् ॥
 मृगेषु जायते मत्यो भेदैरगणितैस्ततः ।
 तत्रापि भुक्त्वा स्वं कर्म जायते पशुयोनिषु ॥
 तत्रापि गौतिकं भोगं भुक्त्वान्ते गोत्वमाप्य तु ।
 मुच्यते पशुजन्माच्च ततो जायेत मानुषे ॥
 तत्रापि नियमो नास्ति अपाकाश्येषु जायते ।
 विप्रान्तेषु मनुष्येषु जायते पातकी नरः ॥

इति । शिवधर्मोचरेऽपि—

‘एवं पापविशुद्धार्थं सावशेषेण कर्मणा ।
 ततः क्षितिं समाप्ताद्य जायन्ते देहिनः पुनः ॥
 तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु ।
 निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यः क्रमाज्जायन्ति पक्षिणः ॥
 संक्षिष्टाः पक्षिभावेन जायन्ते मृगयोनिषु ।
 मृगेदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ॥

१. I. omits this and the following nine lines ; while G. reads तत्र
 नन्. २. E. reads -योनितः for -यानितः. ३. B. D. G. H. and J.
 ad वृक्ष-वल्कलभेदेन for वृक्षवल्कलभेदेन. ४. J. reads पातकम् for पापकम्.
 B. and D. read गोत्वमप्युन, G. गोत्व-गप्युः both for गोत्वमाप्य तु.
 B. D. E. G. and H. read -जन्मात्स for -जन्माच्च. ६. G. substitutes
 तः for नरः. ८. J. reads -विशुद्धार्थ for -विशुद्धार्थ. ९. B. and D.
 ad कीटभावेन for पक्षिभावेन. १०. G. reads उभुःखम् for मृगदुःखम्.
 While B. and D. omit this whole line.—

मृगदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ॥

पशुयोनि॑ समासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः ।
 एवं योनिषु सर्वासु परिभ्राम्ये क्रमेण तु ॥
 कालान्तरवशाच्चान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् ।
 उत्तमं चापि मानुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यगौरवात् ॥
 विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरु-लाघवान् ।
 ततो मानुषतां प्राप्य व्याधिभिस्तत्र पीड्यते ॥
 कुष्ठरोगेण घोरेण ब्रह्महत्यां प्रयोजयन् ।

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

‘अशास्त्रं पुरुषं हत्वा नरः सञ्चायते खरः ।
 कृमिः स्त्रीवधकर्ता च बालहा चोपजायते ॥ (१६)
 वृष्टस्य वृषणौ छित्वा पण्डत्वं प्राप्नुयान्नरः ।
 परिहत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ॥
 कृमि-कीट-पतङ्गेषु स्थितस्तोयचरेषु च ।
 गोत्रं प्राप्य च चण्डाल-पुल्कसादि जुगुप्तिर्म् ॥ (३३)

१. I. reads परिक्रम्य for परिभ्राम्य. २. B. D. and J. read प्रापुते ३. प्राप्यन्ते and H. प्राप्नुस्ते for the same, but it seems incorrect. ४. I. reads प्रयोजयते for प्रयोजयन्. ५. B. D. and J. read कृमि-स्त्री-वरहन्ता ६. G. कृमिस्तु नरहन्ता च, E. and H. कृमिः स्त्रीवरहन्ता च and J. कृमि-स्त्री परहन्ता च, all for कृमिःस्त्रीवधकर्ता च. ७. The text reads बालहन्ता ८. आयते for बालहा चोपजायते. ९. The text does not insert this Sloka:-

वृष्टस्य वृषणौ छित्वा पण्डत्वं प्राप्नुयान्नरः ।

परिहत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ॥.

१०. I. reads तोयनरेषु for तोयचरेषु; while the text reads this line १ follows :—

कृमिः कीट . पतङ्गोऽथ पक्षी तोयचरे मृगः ।.

११. E. G. H. I. and the text substitute गोत्रं for गोत्र. १२. E. G. I. and J. read जुगुप्तिसन्. for जुगुप्तिसनम्.

पङ्गवन्धो वधिरः कुषी यद्मणा च प्रपीडितः ।
 मुखरोगाक्षिरोगैर्वा रोगैरन्यैश्च बाध्यते ॥ (३४)
 अपस्मारी च भवति गूढत्वं चैव गच्छति । (३५)
 एष एव क्रमो दृष्टो गो-सुवर्णादिहारिणाम् ॥
 विद्यापहारिणां चैव निदेशभंशिनां गुरौ' ॥ (३६)
 (मा. पु. १९. १८-३६)

इति । ब्रह्मपुराणे—

'यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वभूतभयङ्करः ।
 हस्ताभ्यां यदि पद्धयां वा रज्जवा दण्डेन वा पुनः ॥
 लोष्टैः स्तम्भैरुपायैर्वा जन्तुस्ताडयते ऽनिशाम् ।
 हिंसार्थी निकृतप्रज्ञ उद्देजनकरः सदा ॥

१. B. D. E. G. H. and J. read पङ्गवन्धवधिरः for पङ्गवन्धो वधिरः.
 B. and D. read मुखरोगाक्षिरोगादि for मुखरोगाक्षिरोगैर्वा; while J. and
 text substitute च for वा. ३. The text reads गुशरोगैश्च for रोगैर-
 श. ४. The text reads च स गच्छति for चैव गच्छति. ५. G. and
 text read -सुवर्णापहारिणाम् for -सुवर्णादिहारिणाम्; while B. and D.
 it the following :—

'..... गो-सुवर्णादिहारिणाम् ।
 विद्यापहारिणां चैव निदेशभंशिनां गुरौ' ॥

इति । ब्रह्मपुराणे—

'यस्तु रौद्रसमाचारः , ।.

The text reads this line thus :—

विद्यापहारिणश्चोमा निष्क्रयभंशिनो गुरोः ॥.

E. G. H. and J. read निष्क्रयभंशिनां गुरोः for निदेशभंशिनां गुरौ.
 B. D. and G. read कार्यान्तं ताडयेनिशाम्, J. जन्तुस्त्रासयतेऽनिशाम् both
 जन्तुस्ताडयतेऽनिशाम्; while G. puts च for वा. ९. B. and D. read
 धीर्घिष्कृतप्रज्ञ उद्देजनकः and G. हिंसार्थाविष्कृतप्रज्ञ उद्देजनकरः both
 हिंसार्थी निकृतप्रज्ञ उद्देजनकरः.

एवं शीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ।
 स चेन्मेनुष्यतां गच्छेद्यदि कालविपर्ययात् ॥
 वध-बन्धपरिक्षिष्टः कुले जायेत सो ऽध्येते ।
 लोकद्वेषाऽधमः पुंसां स्वयं कर्मकृतैः कलैः' ॥

इति ।

अथ हिंसकर्मशेषफलानि ।

तत्र हिंसकर्मविशेषफलानि शाङ्ख-लिखिताभ्यां
 दर्शितानि—

‘अत ऊर्ध्वं बहूनि वर्षसहस्राणि यमविषये कु-
 भीपाक-रौरवादिषु स्थानेषु दुःखान्यनुभूयेत्
 जातानामिमानि लक्षणानि भवन्ति । तद्यथा
 ब्रह्महा कुष्ठी गोपश्वानधो ऽनेकरेणिणश्च’ ।

इति । यमः—

‘अगुद्धानां तु पापानां पतितानां च कर्मभिः ।
 उत्तीर्णानां च तिर्यक्त्वाद्वै भवति लक्षणम् ॥
 इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।
 प्रापुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥
 द्विजप्रं कुष्ठिनं विद्यात् कुनखं स्वर्णहारकम् ।
 व्यङ्गाश्चाधर्मिणश्चैव जायन्ते प्राणिहिंसकाः’ ॥

१. Except A. G. I. and J. all read मानुष्यतां for मनुष्यतां; while B. and D. substitute प्राप्ते for गच्छेत्. २. B. D. and G. read ऽधमः for ऽध्येते. ३. G. and I. read हिंसा- for हिंस-; while B. and D. read हिंसकर्मशेषफलानि. ४. B. D. and H. read कुभीपाकाद्यरौरवादिषु. ५. B. D. E. H. and J. omit तत्; while G. substitutes यत् for तत् and E. H. and J. तथा for यथा. ६. G. substitutes च for तु. ७. H. substitutes तु for च.

इति । हारीतः—

‘कुनखी भ्रूणेहा । ब्रह्मनः कुष्ठी । परदुःखदा-
यिनो नित्यान्धाः । पेरात्तिरता दीर्घरोगिणः ।
दृष्टच्यपहर्तारोऽध्याः । श्रोत्रापहर्तारो वधिराः ।
वाचोपहर्तारो मूकाः । एवं ह्याह—
यदद्वं पीड्यते येन तेन हीनोऽभिजायते ।
नाऽकृत्वा लभते किञ्चित् गुभं वा यदि वाऽशुभम्’ ॥
(हा.स्मृ. २४. ७३—८०)

इति । कैश्यपः—

‘क्षयी स्यात् क्षेत्रहरणे अर्शवान्त्रवधेऽपि च ।
जलोदरयुतः सैं स्यात् स्वनारीणां च हिंसकः ॥
कर्णभेत्ता कर्णशूली ओष्ठरोग्योष्ठनाशकः ।
दन्तपातनकर्ता च दन्तरोगी भवेत् सदा ॥
उरःस्तम्भादुरःस्तम्भी अद्विरोग्यद्विनाशकः ।
पदां तु यस्ताङ्गयति विसर्पी सैं भवेत्त्रः ॥

१. G. omits भ्रूणहा. २. G. reads परस्तीरता: and I. परशारामिरता: both for परात्तिरता:. ३. B. does not insert कैश्यपः. ४. B. D. G. and J. read क्षयः स्यात् क्षेत्रहरणे; while H. substitutes पक्षः for क्षयी द E. reads क्षयः स्यात् क्षेत्रभरणे for क्षयी स्यात् क्षेत्रहरणे. ५. B. and D. read सर्वानुत्तवचोऽपि च for अर्शवान्त्रवधेऽपि च; while G. and I. substitute शौवान् and H. नृपवधे for अर्शवान् and नृवधे respectively. ६. B. and D. read स्यात् for स स्यात्. ७. E. I. and J. read कर्णमूली for कर्णशूली; while J. substitutes कुष्ठ- for ओष्ठ-. ८. D. reads नाशनः. ९. I. reads उत्तम्भादुरस्तम्भी through mistake. १०. G. reads पाहौ for पह. ११. B. D. H. substitute च for स.

पीडाभप्रियकर्ता च धनुव्याधिर्धनुर्ग्रहात् ।
 पादकीली स भवति पादहन्ता च यो भवेत् ॥
 से गद्वदी दारयति यो वृक्षानतिविस्तृतान् ।
 गूलेन शूली भवति मनुष्याणां च हिंसकः ॥
 असृगदी स भवति यस्तु हिंस्यादृढान् पशुन् ।
 नक्तान्ध्यं जायते तस्य यो गवां नयनद्वये ॥
 करोति गूलप्रक्षेपं पूर्वभावप्रचोदितः' ॥

(का. स्मृ. ३. ४०-४६)

इति । व्यासोऽपि—

'पितृहा याति पैशाच्यं जात्यन्धो मातृघातकः ।
 प्राण्यद्वं मृगशावं च हत्वा वन्ध्यो मृतप्रज्ञाः ॥
 असाध्यरोगी बालघ्नः क्षयी स्यान् सर्वजीवहा ।
 गांवकुच्छी ब्रणी श्वित्री विसर्पी परघातकः ॥
 नेत्रेरोगो भवेत्तस्य यो अन्येषां दृष्टिघातकः ।
 परेषां रसनाछेदी जिह्वास्यत्रणवौन् भवेत् ॥

१. J. reads धेनुव्याधिर्धनुर्ग्रहात् for धनुव्याधिर्धनुर्ग्रहात्. २. B. and D. read पदकीली for पादकीली and H. पादकी स च for पादकीली स. ३. I. reads असृगदी for स गद्वदी. ४. G. reads धारयति for दारयति; while J. पातयति for the same. ५. B. and D. read आतिविस्तरान् for अति विस्तरान्. ६. E. reads असृगदानी and I. असृगदी both for असृगदी. ७. I. substitutes वृथा for वृढान्. ८. B. D. and I. read मृतप्रज्ञः for मृतप्रज्ञाः. ९. B. D. and G. read अस्पर्शरोगी, H. असाध्यरोगो both for असाध्यरोगी and J. अर्शरोगी बालघ्नश्च for असाध्यरोगी बालघ्नः. १०. B. and D. read गांवकुच्छी for गांवकुच्छी. ११. D. reads नेत्रेरोगी for नेत्रेरोगी. B. and H. rend also the same, but correct नेत्रेरोगो. १२. E. G. A. H. I. and J. read रसनाछेदान् for रसनाछेदी. १३. J. reads ब्रणवाक् for ब्रणवान्.

कृतमः स्फुटिताक्षो वा तृतीयज्वरेसंयुतः ।
 चाँतुर्थकोण-शीतोष्णज्वरी स्यात् सततं ज्वरी ॥
 ग्रामे वने वा जन्तुनां श्वभिर्यो भीतिमर्पयेत् ।
 भयोद्देगकरोऽन्येषां पाषाणेनाथ घातकः ॥
 तलघाती च सम्भूतः कुलेषु धनिनां नरः ।
 गत्वा देशान्तरं तेषां तत्र रोगो महान् भवेत् ॥

(व्या. स्मृ. ६. १७-२२)

इति । वृद्धगौतमः—

‘वृक्षच्छेता वृथा यस्तु स नाडीत्रणवान् भवेत्’।

इति । वायुपुराणे—

‘भवेत्स्फुटितपादस्तु यो निहन्यादनस्पतीन् ।
 प्राणिहिंसापरो* जन्तुघाती वा मृतसन्ततिः ॥
 मुखे कृष्णव्रणी श्वित्री वन्ध्यो वा स्याद्विसर्पवान् ।
 वल्मकिं तु खनित्वा यो हन्ति वायुमुजो नरः ॥
 गंजचर्मी ज्वरी च स्यादाजया पूर्वकर्मणः ।
 भृणहा स्विन्नहस्तः स्याद्वहणीवानपत्यहा’ ॥

*प्राणिहिंसापरः जन्तुघाती वा मृतापत्यः मुखे कृष्णव्रणवान् वा कुष्ठवन्ध्यो वा स्यादित्यर्थः ।

Except B. D. G. and I. read -हार- for -ज्वर-. २. B. D. G. H.
 I. read चतुर्थ- for चाँतुर्थ.. ३. I. reads सततज्वरी for सततं उवरी and
 so does the same. ४. H. reads सम्भूते कुष्ठेषु for सम्भूतः कुलेषु.
 reads रागो for रोगो. ६. Except A. and I., all others omit इति.
 D. and G. do not insert इति. ८. B. and D. read वृत्तिसंततिः; E.
 . and J. हृतसंततिः both for मृतसंततिः. ९. I. reads गंजचर्मी for
 मी. १०. B. D. G. and H. read छिन्नहस्तः for स्विन्नहस्तः. ११. L.
 गृहिणी शसपरन्धादि for गृहणीवानपत्यहा, but it is meaningless.

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘यं कंचिद्दातयित्वा तु प्राणिनं भृगुनन्दन ।
मांसं भुक्त्वा तु धर्मज्ञं भवतीह गदातुरः’ ॥
(वि. ध. ३. १०८. ४)

इति ॥

इति हिंसाशेषकर्मफलानि ।

अथापेयपानाभक्ष्यभक्षणकर्मविशेषाद्योनिविशेषः ।

तत्र शिवधर्मोत्तरे—

‘कृमि-कीट-पतझानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।
सुरापः प्राप्यते योर्नि पूर्वकर्मानुसारतः’ ॥

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

‘मद्यव्यसनिनो ये च ये मद्यं सेवयन्ति च ।
शालां तु कारयेद्यस्तु मद्यपानं ददाति यः ॥
मद्यविक्रियिणो ये च मैद्यं ये क्रीणयन्ति च ।
षिवन्ति ये नरा देवि सर्वे से समभागिनः ।
ते शौणिडकां वा चण्डाला लुब्धका मत्स्यघातकाः ।
दासत्वेनैव सुश्रोणि जायन्ते पुरुषाधमाः ॥

* नरकान्ते मद्यव्यसन्यादीनां जन्मान्याह । ते शौणिडका इत्यादि । शौणिडकादिदासा भवतीमर्थे
णिडकादिष्वपि दासत्वेनैव न स्वामित्वेन । शौणिडकादिदासा भवतीमर्थे

१. E. G. H. and I. read प्राणिनं for प्राणिन्. २. B. D. substitute
for तु. ३. G. and J. omit -कर्मः; while except E. and H. हिंसाशेष-
for हिंसाशेष-. ४. J. reads -कर्मविशेषः for -कर्मविशेषोनिविशेष-
५. B. and D. read द्विजानां for विड्भुजां. ६. B. and D. read मद्य-
for मद्यपानं; while J. मद्यपानाद्याति for मद्यपानं ददाति. ७. G.
मद्ये for मद्यं.

तिर्यज्ज्वोऽपि समुत्पन्ना यथा मृत्युमुपागताः ।
 मद्यपानरता ये च शृणु तेषां गतिं शुभे ॥
 षष्ठिवर्षसहस्राणि कृमिर्भूत्वा महीतले ।
 कृमियोनिक्षये भूते पापं तु कथयाम्यहम् ॥
 श्वानयोनिशतं गच्छेऽजम्बुके पञ्चविंशतिम् ।
 मद्यपानरता ये तु कां गतिं यान्ति सुव्रते ? ॥
 शूद्रस्य चेदृशं पापं मद्यपानरतस्य च ।
 विप्रस्य कथयिष्यामि मद्यपस्य दुरात्मनः ॥
 काको भूत्वा चिरं देवि विष्टाभक्षस्तु जीवति ।
 वर्षाणां द्वादशे लङ्क्षे स जीवेत् पापकर्मकृत् ॥
 स्वर्मांसे परमांसेन यो देही वृद्धिमिच्छति ।
 तस्य योनिशतं गत्वा शरीरं व्याधितं भवेत् ॥
 यामु योनिषु जायन्ते नरं मांसस्य भक्षकाः ।
 व्याधि-रोगशैर्युक्ता जायन्ते तामु कर्मणा' ॥

1. I. reads मृत्युमुपागताम् for मृत्युमुपागताः 2. J. substitutes प्रभो
शुभे. 3. E. omits the following:—

षष्ठिवर्षसहस्राणि कृमिर्भूत्वा महीतले ।
 कृमियोनिक्षये भूते पापं तु कथयाम्यहम् ॥
 श्वानयोनिशतं गच्छेऽजम्बुके पञ्चविंशतिम् ।

D. II. and J. read जम्बुकं पञ्चविंशतिम्, and G. जम्बुकः पञ्चविंशतिः
substitutes वा for च. ६. B. and D. read पानं for पापं.
Except I. read पक्षी. ८. H. reads स्वर्मांसे परमांसेन, and I. स्व-
र्मांसेन; while I. substitutes कृच्छति for इच्छति. ९. All, except
d. I., substitute वाधितं for व्याधितं. १०. I. reads नरमांसस्य for
मांसस्य.

इति । मनुः—

‘कृमि-कीट-पतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।
हिंस्त्राणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥
(म. स्मृ. १२.५६)

इति । विष्णुरपि—

‘अभोद्यानां भोजने अभक्ष्यभक्षणे चै कृमिः’ ।
(वि. स्मृ. ४४. ११)

इति । वृद्धगौतमः—

‘विंश्वृत्तिविलोपेन दर्दुरः सप्तजन्मसु ।
निषिद्धात्रं तु यो भुद्धे कूमठः सो अभिजायते ॥
कीटाशी शीतलानाशी मत्स्याशी याचितान्नभुक्
आमन्त्रणं विना भुक्त्वा परात्रं काकतां व्रजेत् ॥

इति ॥

अथापेयपानादिकर्मशेषफलानि ।

इति । तत्र हारीतः—

‘सुरापो बद्धजिह्वः । अभक्ष्यभक्षः इयावदन्तः’ ।
(हा. स्मृ. २४. ६८-६९)

१. H. reads -कीर- for -कीट-. २. E. H. and J. read विड्भुजानां for विड्भुजां चैव. ३. B. D. and E. omit च; while E. reads अभोजनामभक्ष्यभक्षणे, I. अभोद्यानामभक्षणे, J. अभोद्यानां भक्षणे, and the “अभोद्यानाऽभक्ष्याशी” all for अभोद्यानां भोजने अभक्ष्यभक्षणे च. ४. B. D. substitute गौतमः for वृद्धगौतमः; while G. omits इति and तत्र तमः. ५. B. and D. read this line thus:—

अविप्रवृत्तिलोपेन शुरुरः सप्तजन्मसु ।

G. also the same, but reads अविप्रे वृत्तिलोपेन and -जन्मति. ६. I. and J. read र्मक्टः, G. कर्मठः and L. कक्टः: all for कूमठः. ७. I. र्म सूतकानाशी for शीतलानाशी. ८. Except A. E. and J. all others र्मक्मविशेष- for -कर्मशेष-; while G. reads उपपानादि- for अपेक्षणादि-

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे —

‘पापशोषात् भवति सुरापः इयावदन्तकः’।

(स्कं. पु. रे. ख. ७१. २६)

इति । शिवधर्मोन्तरे—

‘अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली’ ।

इति । शब्दख-लिखितौ—

‘अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली’ ।

इति । कारयपः—

‘सुरापो लोलजिह्वः’ ।

इति ॥

(का. स्मृ. १३. ११)

अथ स्तेयकर्मविशेषाद्योनिविशेषाः ।

तेव मनुः—

‘लूता-ऽहि-सरठानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ।

हिंसाणां चै पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥(५७)

संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।

अपहत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ (६०)

१. B. and D. do not insert the quoted वित्ता, but substitute तथैव.
 २. B. D. G. H. and J. reads बद्धजिह्वः for लोलजिह्वः. ३. B. D. H.
 d J. substitute -विशेषः for -विशेषाः. ४. All, except A. and I., omit
 I and E. omit also मनुः. ५. B. and D. read अम्बुधारिणाम् for
 अम्बुचारिणाम्. ६. I. reads स पिशाचानां for च पिशाचानां. ७. B. D.
 I. and J. read भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः for भवति ब्रह्मराक्षसः.

मणि-मुक्ता-प्रवालानि हत्वा लोभेन मानवः ।
 विविधानि च रत्नानि जायते लोहकर्तृवु ॥
 धान्यं हत्वा भवत्याख्यः, कांस्यं हंसो, जलं प्लः ।
 मधुं दंशः, पयः काको, रसं श्वा, नकुलो घृतम् ॥
 मांसं गृध्रो, वैसां मदुस्तैलं तैलैपकः खगः ।
 चीरीवाकस्तु लवणं, बलाकाशकुनिर्दिवि ॥
 कौशेयं तिन्तिर्हित्वा क्षीमं हत्वा तु दर्दुरः ।
 कार्पास-तान्तवं क्रौञ्चो, गोधा गां, वाग्गुदो गुडम् ॥
 चुच्छुन्दरी गुभान् गन्धान्, पत्रं शाकं तु वर्हिणः ।
 श्वावित् कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥
 बंको भवति हत्वा अभिं, गृहकारी ह्यपस्करम् ।
 रक्तानि हत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥
 वृको मृगेभं, व्याघ्रोऽप्रभं, फैल-पुष्पं तु मर्केटः ।
 स्त्रीमृक्षस्तोकको वारि, यानान्युष्मः पशुनजः ॥
 यदा तदा परद्रव्यमपहत्य बलान्नरः ।

१. G. I. and J. read मानवाः and जायन्ते the plural forms instead of मानवः and जायते the singular ones. २. The text substitutes वै for वैसां. ३. B. D. E. H. and I. read तैलैपकः and J. and G. तैलैपके both for तैलैपकः. ४. We follow here A. G. and the text; while B. and D. read चीरीकाकः, E. and H. क्षीरहारः, I. क्षीरवास and J. श्वरिपाकः all for चीरीवाकः. ५. I. reads बालकः for बलाका-. ६. I. reads कार्पासं तान्तवं for कार्पास-तान्तवं. ७. B. and D. वागुलो गुलम्, E. वागुदो गुडम्, H. वाग्गुलो गुडम्, I. वागुलो गुडम् and J. वागुदो गुलम् all for वाग्गुदो गुडम्. ८. The text substitutes चुच्छुन्दरी for चुच्छुन्दरि. ९. B. D. substitute काको for बंको and गृग्रकारी for गृहकारी. १०. I. reads जायन्ते जीवजीवकाः. ११. B. and D. read फल-पुष्पे and the text substitutes फल-मूलं for फल-पुष्पं.

अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥
 स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्वा दोषमवामुयः ।
 एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्त्वमुपयान्ति ताः' ॥

(म. स्मृ. १२. ५७—६१)

इति । याज्ञवल्क्यः—

'हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।
 पत्रशाकं शिखी हत्वा, गन्धाच्छुच्छुन्दरी शुभान् ॥
 मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुष्टः फलं कपिः ।
 जलं पूवः, पयः काको, गृहकारी ह्युपस्करम् ॥
 मधु दंशः, पैलं गृध्रो, गां गोधा, ग्यें वकस्तथा ।
 श्रित्री वस्त्रं, श्वा रसं चं, चीरी लवणहारकः ॥
 प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।
 द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः' ॥

(या. स्मृ. ३. २१३—१६)

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

'न्यासापहर्ता नरकाद्विमुक्तो जायते कृमिः । (६)
 धान्यं यवांस्तिलान्मात्रान्कुलित्यान्सर्षपाञ्चगान् ॥ (७)

1. B. G. and D. read चैव हुतं for चैवाहुतं. २. B. D. E. G. H. and read पत्तीत्वम् for भार्यात्त्वं; while B. D. and J. substitute तात्र for ३. E. H. and J. read चुच्छन्दरिः for चुच्छुन्दरी. ४. G. reads for पलं. ५. I. and the text substitute तु ६. I. reads through त्रैकार्यात्त्वं for प्राणिजातयः. ७. I. reads पुसोऽपहर्ता for न्यासापहर्ता. ८. I. reads कुलत्थान्, E. H. and the text कुलत्थान् both for कुलत्थान्.

सस्यान्यन्यानि वा हत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः ॥ (८
 सज्जायते मेहावक्त्रो मूषको वज्रसन्निभः ॥ (९
 भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिकौ जायते नरः ॥ (१०
 हत्वा दुग्धं तु मार्जारो जायते नरकाच्युतः ।
 तिल-पिण्याकसम्मिश्रमन्नं हत्वा तु मूषकः ॥ (११
 घृतं हत्वा तु नकुलः काको मुदुरज्ञामिषम् ।
 इयेनो मार्गामिषं हत्वा चीरी लवणहारकः ॥ (१२
 चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । (१३
 प्रस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ।
 मधुं हत्वा नरो दंशो घृतं हत्वा पिपीलिका ॥ (१४
 चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोलकः ।
 आसनं चोरयित्वा तु तिन्तिरित्वमवामुयात् ॥ (१५
 अँयो हत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।

१. J. substitutes महावक्त्रो for महावक्त्रो; while the text बभुसन्निभे वज्रसन्निभः. २. B. and D. read मक्षिको for मक्षिका. ३. The text उत्तन्तु स for दुग्धं तु. ४. The text reads च for तु. ५. H. J. and text read मुदुरज्ञामिषम्, G. मुदुरज्ञाप्रियम् both for मुदुरज्ञामिषम्. ६. In the text we find these following two lines are for this line, viz.—

मस्यमांसापहत् काकः इयेनो मार्गामिषापहत् ।

वीचीकाकस्थपहते लवणे दधनि कृमिः ॥.

७. H. substitutes अन्धु for मधु. while B. and D. हंसो for दंशो! G. reads thus:—

अपहत्वा पणे दंशो घृतं हत्वा पिपीलिकाः ॥

And in the text we find दूष्पं for घृतं. ८. B. D. E. G. H. I. and read गलगण्डकः for गृहगोलकः. ९. The text reads आसवं for आसनं and gives therefore a good sense. १०. E. and G. read भरो for भर्तु

हते कांस्ये च हारीतः कपोतो रौप्यजे हते ॥(२५)
 जीवज्ञीवकतां याति रक्तवत्वापहारकः ॥ (२६)
 चुच्छुन्दरी शुभान् गन्धान् संस्यं हत्वा शशो भवेत् ।
 षण्ठः पलालहरणे काष्ठहत् शुणकीटकः ॥ (२७)
 पुष्पापहृद दरिद्रश्च पञ्चर्यानापहारकः ।
 शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥ (२८)
 भूहर्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
 तृण-गुल्म-लता-वल्ली-त्वक्सार-तरुतां क्रमात् ॥ (२९)

(मा. पु. १५. ६—२९)

इति । गौतमः—

‘अंनृतवाक् स्खलितजिहो मुहुर्मुहुः सङ्ग्रवाक् ।

१. I. reads रौप्यके for रौप्यजे and the text रूप्यभाजने for रौप्यजे ते. २. E. and H. substitute याता for याति, E. I. J. and the text read कवत्वापहरकः for रक्तवत्वापहारकः. ३. B. and D. omit this and the following three lines:-

चुच्छुन्दरी शुभान् गन्धान् संस्यं हत्वा शशो भवेत् ।
 षण्ठः पलालहरणे काष्ठहत् शुणकीटकः ॥
 पुष्पापहृदरिद्रश्च पञ्चर्यानापहारकः ।
 शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥,

omits this and the following two lines; while the text reads छच्चन्दरि id E. H. and J. read the same for चुच्छुन्दरी. ४. I. reads रसं and the xt वासो both for संस्यं. ५. E. H. and J. read पलालहरणे for पल-हरणे; while the text substitutes फलापहरणात् for the same. ६. I. ads ब्रणकीटकः for शुणकीटकः. ७. The text reads उपहरकः for हारकः. ८. B. D. E. G. H. I. and J. read गतः for क्रमात्. ९. We nsulted here five different manuscripts and one printed copy of the xt of Gautama, manuscripts do not concord with one another. Some omits this portion altogether. In the printed copy some Sūtras are und, but their version is quite different; while H. reads स्खलितः for लित- and I. उत्त्वलो for इत्यलितजिहो.

जलोदरो दारत्यागी । कूटसाक्षी क्षीपदी उच्छून-
 जङ्घाचरणः । विवाहविवकर्ता छिन्नोष्ठः । अवगूरण-
 श्छिन्नहस्तः । मातृप्रोऽन्धः । स्नुषागामी वातवृषणः ।
 चतुष्पये विष्णुविसर्जने मूत्रकृच्छः । कन्यादूषकः
 षण्ठः । पर्युषितभोजी कृमिः । ईश्वर्यालुर्मशकः ।
 पित्रोर्विवदमानोऽपस्मारी । न्यासापहार्यनपत्यः ।
 रत्नापहार्यत्यन्तदरिद्रः । विद्याविक्रयी पुरुषमृगः ।
 वेदविक्रयी द्वीपी । बहुर्याजको जलपृवः । अया-
 ज्याज्याजको वराहः । अनिमन्त्रितभोजी वायसः ।
 मृष्टैकभोजी वानरः । इतस्ततोऽशन् मार्जरः ।
 कक्षवनदाही खब्योतः । दारकाचार्यो मुखविगन्धः ।
 अदत्तादायी बलीवर्दः । मत्सरी भ्रैमरः । अद्युत्सादी
 मैण्डलकुष्ठी । गूदाचार्यः श्वपाकः । गोहर्ता सर्पः ।
 स्नेहापहारी क्षयी । अन्नापहार्यजीर्णि । ज्ञानापहारी

१. मातृप्रोऽन्धः । स्नुषागामी वातवृषणः । these two Sūtras do not appear in others than A and I. ; while B. omits ईश्वर्यालुर्मशकः २. B. D. E. G. H. and J. do not insert पर्युषितभोजी कृमिः here, and change place and insert after मुखविगन्धः । ३. B. D. E. G. H. and J. omit पित्रोर्विवदमानोऽपस्मारी. ४. B. D. E. G. and H. substitute कन्यापत्तरी for न्यासापहारी and J. omits अनपत्यहाः । रत्नापहारी and reads न्यासापहार्यत्यन्तशरिद्रः. ५. J. reads पुरुषो मृगः for पुरुषमृगः. ६. J. substitutes याच्यको for याजको. ७. B. D. G. omit this Sūtra. ८. I. reads वा for इतः. ९. H. reads अदत्तादायी for अहत्तादायी. १०. E. J. and I. read भ्रमरः for भ्रैमरः. ११. J. reads मैण्डली कुष्ठी for मैण्डलकुष्ठी.

मूकः । जलापहारी सत्यः । क्षीरहारी बलाकः ।
परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः ।

(गौ. स्मृ. २०. ४-३८)

इति । शाङ्क-लिखितौ—

‘वेऽमापहारी अद्रिसर्पः । परजलापहारी शिशु-
मारः । सस्यापहारी कपोतः । कव्यापहारी वायसः ।
ताम्रापहारी वल्गुर्लः । अपूपापहारी प्रेतः । शास्त्राप-
हारी जडः । छत्रापहारी कारण्डवैः । गन्धापः री
पतङ्गः । ध्वजापहारी कुक्लासः । शाकापहारी
पत्रुः । शश्यापहार्यशयनैः । पुष्पापहारी दुर्गन्धी ।
फलापहार्यफली । दीपापहारी कौशिकः ।
भूम्यपहारी नकुलाहि-विडाला-खूनामन्यतम्

इति ।

१. Except A. and I., all others substitute जलाहारी for जलापहारी.
२. Except E. and I., others read बलाकी for बलाकः. ३. B. reads
हारी for उपहारी ४. B. reads वैश्यापहारी, D. and G. वैश्यापहारी
for वेश्मापहारी and all manuscripts, except A. and I., omit -सर्पः and read
अद्रिः while G. reads अहिः for अद्रिसर्पः. ५. G. substitutes
धृ-for पर-; while I. omits पर-. ६. D. reads सत्यापहारी for सस्यापहारी;
while B. omits this and the following three Sutras:-

सस्यापहारी कपोतः । कव्यापहारी
वायसः । ताम्रापहारी वल्गुलः ।.

७. G. and J. substitute कव्यापहारी and D. II. कव्यहारी both for कव्य-
हारी. ८. G. reads ताम्रहारी and I. बलाकः for ताम्रापहारी and वल्गुलः
respectively. ९. D. omits these following Sūtras and reads इति
त once. १०. E. omits कारण्डवः and गन्धापहारी; while I. reads कारण्डः
गौरमवः; and, G. कर्म्मवः and J. कौदुभवः for the same. H. also reads
गौरमवः; but gives marginal reading „कारण्डवः“. ११. G. reads अशति;
“अशयनः. १२. B. and G. read अफलादि for अफली.

यद्वा तद्वापि पोरक्यं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।

हत्वा वै योनिमाप्नेति तत्तद्वोगानुरूपतः' ॥

इति ॥

अथ स्त्रेयकमशेषफलानि ।

तत्र विष्णुधर्मोन्तरे—

'मणि-मुक्ता-प्रवालानि रत्नानि विविधानि च ।

अपहत्य नरौ रामं जायन्ते हेमकर्तृषु ॥ (१)

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहत्य बलान्त्रः ।

प्राप्नोति भृगुशार्दूल मानुष्ये भारवाहिताम् ॥ (२)

धन्यचौरोऽङ्गहीनः स्यादत्यङ्गो मिश्रहृद भवेत् ।

व्याधितश्वान्नहर्ता स्याँन्मूको वागपहारकः ॥ (३)

वस्त्रापहारी श्विनी स्याँत् पङ्कुश्वाऽश्वापहारकः । (४)

अन्धो दीपापहारी स्यात् काणो निर्वापको भवेत् ॥ (५)

दरिद्रः परवित्तप्रश्वोन्मैत्तश्च तथामिदः ॥ (६)

पङ्कुरेव तथा ज्ञेयः सर्वयानापहारकः ।

१. B. D. G. H. and J. read यद्वा तद्वा परद्रव्यं for यद्वा तद्वापि पातः

२. All others, except A., do not insert अथ. ३. H. reads विष्णोन्

for विष्णुधर्मोन्तरे. ४. G. reads in singular form as नरो... जायते. ५. We

follow here only A. and the text; while all others read राजन्, but the

quoted verses are a dialogue between पुष्कर and Paraśurāma and

Pushkara addressed to Paraśurāma. The vocative राजन् is not ap-

propriate to Paraśurāma. ६. B. and D. read हत्वा गांमिश्रकृद्वेत्, (

हत्वा गां मिश्रकृद्वेत्, E. and H. अन्त्यगो मिश्रकृद्वेत्, I. अन्त्यन्त मिश्रं

भवेत् and the text अन्यज्ञो मिश्रहृद्वेत् all for अन्यज्ञो मिश्रहृद्वेत्

७. G. reads च for स्यात्. ८. G. omits this line:-

वस्त्रापहारी श्विनी स्यात् पङ्कुश्वाश्वापहारकः ।

९. The text substitutes तथा for भवेत्. १०. We follow here only A. and the text; while all others read उन्मत्तश्वहस्तिनः।

अन्धश्च जायते लोके गां हत्वा च नराधमः ॥ (८)

वैख-भोज्यापहर्तारो तथा नग्र-बुभुक्षितौ ।

रत्नापहारी भवति तथा कुष्ठी नराधमः' ॥ (९)

(वि. ध. २. १०७. २-९)

इति । वायुपुराणे—

'वैतव्याधियुतः स्तेयी तथा कुष्ठी नरो भवेत् ।

ब्राह्मणस्वर्णहारी च प्रमेही जायते नरः ॥

प्रस्त्रिन्नपाणि-पादः स्यादाहरेद्यो रसादिकम्* ।

अन्नचोरो भवेद्यस्तु सोऽकस्माज्जायते कृशः ॥

स्वरोपघाती वाक्यं च हत्वा मर्त्यः प्रजायते' ॥

(वायु. पु. २. ३१. २५-२७)

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

'धान्यचौरस्तु हीनाङ्गस्तृणहर्ता तु वा पुनः ।

परद्रव्यापहारी च भृत्यानां वृत्तिजीवकः ॥

अन्नं क्षेत्रं गृहं वार्षिपि परद्रव्यं हरन्ति ये ।

सुवर्ण-मणि-मुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥

* आहरेत् चोरयेत् । वाक्यं हत्वा स्वरोपघाती भवतीत्यर्थः ।

1. The text does not insert this and the following two lines, but these three lines; the text gives one line.—

अन्धो भवति गोप्तस्तु चाण्डकस्तैलिकस्तथा ।.

D. also omit these three lines. 2. H. reads वस्त्र-पूजापहर्तारो for भोज्यापहर्तारो. 3. G. omits इति. 4. G. substitutes बाल- for

5. J. reads ब्राह्मणः स्वर्णहारी for ब्राह्मणस्वर्णहारी. 6. B. D. G.

H. substitute धान्यचोरः for अन्नचोरः. 7. B. and D. read रघाती for स्वरोपघाती; while E. reads स्वरो नृपतिवाक्यं च हत्वा and J.

प्रशतिवाक्यं च स्वयं both for स्वरोपघाती वाक्यं च हत्वा. 8. B. and

I. read धान्यचोरोऽन्नहीनः स्यात् for धान्यचौरस्तु हीनाङ्गः. 9. I. reads

for अन्नं.

आसनानि विचित्राणि धन-धान्यमुपस्करम् ।
 ये हरन्ति नरा नित्यं परद्रव्याणि मोहिताः ॥
 इहलोकमृतानां च तेषामेषे विधिः स्मृतः ।
 नम्ना हीनाः क्षुधार्ताः कुचेला दुःखिताः सदा ॥
 बन्धुभिः परिभूताश्च भोग्य-भोगविवर्जिताः ।
 तांस्तु ते प्रार्थयन्तीह दासवृत्तिमुपागताः ॥
 ये हरन्ति च तूर्याणि वाद्यानि विविधानि च ।
 तेऽपेन ते देवि तिर्यकत्वं यान्ति मानवाः ॥
 हत्वा ॐ नमङ्गादिवाद्यानि झळरी-पटहानि च ।
 तेन पापेन ते मूढा बाधिर्य यान्ति मानवाः ॥
 कांस्यकं मुरजं वंशां वीणां तुम्बुरुकं तथौ ।
 ये हरन्ति च पापेनैः पिशाचास्ते भवन्ति च ॥
 पट्टहं लेपनं चैव तथा समुटिकाश्च ये ।

१. B. D. G. I. and J. read इहलोकमृतानां, E. इह लोकमृतानां both for इहलोकमृतानां. २. B. and D. substitute एव for एषः. ३. B. and D. read नम्ना हीनाः, G. नमहीनाः both for नम्ना हीनाः. ४. H. and J. read भाग्यभोग- for भोग्य-भोग-. ५. I. reads सुखानि and E. and J. वसूनि both for तांस्तु ते. ६. B. D. and E. substitute सदा for शस्ति. ७. J. reads शूर्पाणि for तूर्याणि. ८. B. and D. omit the following—

तेन पापेन ते देवि तिर्यकत्वं यान्ति मानवाः ॥
 हत्वा ॐ नमङ्गादिवाद्यानि झळरीपटहानि च ।

९. E. reads मण्डवादि-, G. मूळादि-, I. मट्टादि- and J. मड्डादि- all for ॐ नमङ्गादि-. १०. B. D. E. and I. read कांस्यकं, G. and H. वाशिकं both for कांस्यकं. ११. E. G. II. and J. read तुवंविलं and I. तुलविलं for तुम्बुरुकं. १२. G. and I. read पापानि for पापेन. १३. J. reads this line as follows:—

पट्टं संक्षेमनं चैव तथा संबुधिताश्च ये ।
 while G. substitutes पट्ट for पट्टहं and B. and D. समुटिकाश्च //
 समुटिकाश्च.

हरन्ति पुष्करं ये तु तेन ते यान्ति मूकताम् ॥
 प्रासादेषु च ये देवि हरन्ते दीपकान् नराः ।
 गृहेषु चैव विप्राणां तेन ते यान्ति चान्धताम् ॥

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘सुवर्णस्तेयी कुनखी । वस्त्रापहारी शित्री । हिर-
 ष्यापहारी दक्षुणः । तैजसापहारी मण्डली* । स्नेह-
 हापहारी क्षयामयी । अञ्जीर्णवानन्नापहारी । वाग-
 पहारी मूकः । गृध्रो देवद्रव्योपजीवकः । पाण्डु-
 रोगी दीपहारी । ब्राह्मणवृत्तिन्नश्च दरिद्रः । कर्मफल-
 विशेषेण कुब्ज-षण्ठ-पङ्क-दरिद्राश्च जायन्ते’ ।

इति । यमः—

द्रव्यैषधापहर्ता च दीर्घरोगित्वमासुयात् ।
 धान्यचोरो त्रणी च स्यात् कांसी भक्तापहारकः ॥
 गलगण्डी गणद्रव्येहर्ता भवति मानवः ।

* मण्डले कुष्ठप्रभेदः सोऽस्यास्तीति मण्डली । अन्यत् सुगमम् ।

B. D. E. G. H. and J. read पुस्तकं for पुष्करं. २. G. reads १. for मूकताम्. ३. I. reads हरन्ति दीपिकां for हरन्ते दीपकान्. ५. and D. omit क्षयामयी । अञ्जीर्णवानन्नापहारी and read स्नेहापहारी वा-
 नः for the above omitted portion. ६. G. and H. read अञ्जीर्ण-
 वानन्नापहारी for अञ्जीर्णवानन्नापहारी. ६. B. D. G. H. and J. read - for कुब्ज-; while E. कुण्ड- for the same. ७. B. reads -दरिद्रश्च
 इति, G. reads -दरिद्री स जायते, H. and J. दरिद्राः सङ्गजायन्ते. ८. G.
 reads दीर्घरोगात् for दीर्घरोगित्वम्. ९. H. reads कृमिः for कासी. १०. I.
 गलद्रव्य- for गणद्रव्य-; but it seems meaningless here.

विधृतिर्बलहर्ता च इयेनो मांसापहारकः' ॥

(य. स्मृ. ६. ३-५)

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

‘मानकूटं* तुलाकूटं कूटसाक्ष्यं बदन्ति ये ।

नरके तेऽनेधतामिस्ते प्रपच्यन्ते नराधिर्घं ॥

शतसाहस्रिकं कालमुषित्वा तत्र ते नराः ।

इह शतुगृहे बैद्धा भ्रमन्ते कालमीप्सितम् ॥

कुनखी स्वर्णहरणान्मूकः पुस्तकहारकः ।

फलान्याहरतो जप्त्यं त्रियते नात्र संशयः’॥

(स्कं. पु. रे. खं. ७१. ३६-४०)

इति ॥

अथागस्यागमनकर्मविशेषाद्योनिविशेषः ।

तत्र स्कान्दे रेवाखण्डे—

‘गुरुदाराभिमर्शी च कृकलासो भवेद्ध्रुवम् ।

राज्ञीगामी भवेदुष्टो वृश्चिको वृषलीपतिः’॥

(स्कं. पु. रे. ख. ७१. २१)

*मानं धान्यादिमापनसाधनं द्रोणाढकादि । तस्मिन् कूटं कण्यूनत्वमित्यर्थः ।

१. I. reads this line as follows :—

विकृतिर्बलहर्ता च स्यान्मांसस्यापहारकः ।;

while E. reads वा स्यान्मांसापहारकः, B. स्यान्मांसस्यापहारकः, H. स्यान्मांसापहारकः and J. स्यान्मांसोपहारकः all for इयेनो मांसापहारकः. २. I. reads मणिकूटं for मानकूटं through mistake. ३. I. substitutes तु for तु. I. reads नराधिपः for नराधिप, but the quoted lines are addressed to the King. ४. E. reads लभन्ते, H. बैद्धा लभन्ते and J. बैद्धा लभन्ते all for बैद्धा भ्रमन्ते. ५. J. reads भवेदुष्टो for भवदुष्टो.

इति । गौतमः—

‘चाण्डाली-पुल्कसीगमने जगरः । प्रव्रजिता-
गमने महपिशाचः । गूद्रागमने दीर्घकीटः ।
सर्वर्णभिगामी दरिद्रः । गोगामी मण्डूकः’ ।
(आन्ध्रपुस्तके गौ. स्मृ. २०. ३५-४०)

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

‘परदाराभिगमने रक्तद्रोणस्तु जायते । (९)
श्व-सृगालेभ-गृध्रेषु क्रमाज्जातिषु जायते ।
भ्रातृभार्या च दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति पापकृत् ।
पुस्कोकिलत्वमाप्नोति स पांपो नरकाच्युतः ॥ (१०)
सखिभार्या गुरोभार्या राजभार्या च पापकृत् ।
प्रधर्षयित्वा कामात्मा सूकरो जायते नरः ॥ (११)
गूद्रश्व ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
नस्यामपत्यगुत्थाद्य काष्ठान्तः कीटको भवेत् ॥ (१२)
मूकरः कृमिको मदुश्चण्डालश्व प्रजायते’ ॥ (१३)
(मा. पु. १५. १-१३)

१. These quoted Sūtras are not found in the text. २. J. reads वर्णभिगामी for सर्वर्णभिगामी. ३. B. and D. read परदाराभिगामी च गोवेरः; E. and H. परदाराभिगामी तु रक्तो धोणः; G. and J. परदाराभिगामी रक्तो धोरः for परदाराभिगमने रक्तद्रोणः; while the text reads this line thus :—

परदाराभिगर्द्धात्मा तु वृको धोरोऽभिजायते ।.

The text reads this line as follows :—

‘था शृगालो वको गृध्रो व्यालु (व्यालः) कङ्कस्तथा क्रमात् ।;
while B. and D. श्व-शृगाल-गृध्रेषु, E. and G. श्व-शृगालेषु गृध्रेषु and H.
-शृगालक-गृध्रेषु all for श्व-शृगालेभ-गृध्रेषु. ५. The text reads चापि for
पो. ६. B. D. E. G. H. and J. read प्रधर्षयति for प्रधर्षयित्वा ; while
. and I. पापात्मा for कामात्मा.

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘सखिभार्या गुरोभर्या रोजभार्या तथैव च ।
 प्रधर्षयति कामाद्यो मृतो जायेत सूकरः ॥ (६८)
 सूकरः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि वै वृकः ।
 विपीलिका तु मासांस्त्रीन् कीटः स्यान्मासमेव तु ॥ (६९)
 एतानासाद्य संसारान् कृमियोनौ प्रजायते ।
 तत्र जिवति मासांश्च कृमियोनौ चतुर्दश ॥ (७०)
 ततो धर्मक्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः । (७१)
 परदाराभिमर्शी तु कृत्वा जायेत वै वृकः ।
 श्वः सृगालस्ततो गृध्रो व्यालः काको बकस्तथा ॥ (७२)
 श्रैतृभार्या तु पापात्मा यो रोचयति *मोहितः ।
 कोकिलत्वमवाप्नोति सो ऽपि संवत्सरं द्विजः ॥ (७३)
 मनसाऽपि गुरोभार्या यः शिष्यो याति पापकृत् ।
 उग्रान् स याति संसारानधर्मेणह चेतसा ॥
 श्रयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।
 तत्रापि निरयं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥

* मैथुनार्थमिति शेषः । नायं वैयनियोगस्य निन्दार्थवादः । रोचयत
 त्युक्तेः सकामत्वं लक्ष्यते । नियोगे तु सन्तानजननेच्छाया एव मुख
 त्वात् । ‘स मानवः’ स पापकलभोक्ता पुरुषः श्वा भूत्वा ततः कृकलारं
 भवतीत्यर्थः ।

१. I. reads शिष्यभार्या for रोजभार्या. २. I. reads कामात्मा for कामाद्यो
 ३. G. reads च for तु. ४. G. and H. read एतान्मासांश्च for एतानासाद्य
 ५. G. reads परदाराभिमर्शी तु सृत्वा for परदाराभिमर्शी तु कृत्वा. ६. B. I.
 E. G. H. and J. substitute इयात्रः for व्यालः. ७. B. and D. substitut
 आप्तभार्या and G. भृत्यभार्या both for भ्रातृभार्या and I. धर्षयति for रोचयति

कृमिभावमनुप्राप्य वर्षभेकं तु जीवति ।
 ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते ॥
 वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते । (७७)
 ततः सम्प्राप्य निधनं जायते सूकरः पुनैः ॥
 मूकरो जातमात्रस्तु रोगेण त्रियते द्विजाः ।
 श्रां ततो जायते मूढः कर्मणा तेन भो द्विजाः ॥ (७८)
 श्वा भूत्वा कृकलासस्तु जायते मानवस्ततः ॥ (७९)
 तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायेत मूषकः' ॥ (८०)

(ब्र. पु. २१७. ६६-८०)

इति । नारदपुराणे—

'चिन्तयेद्वीर्क्षयेद्वापि जनर्णीं वा सुतां च वा ।
 वंधुं वा भ्रातृदारान् वा गुरुभार्या नृपत्वियम् ॥

B. D. and G. omit this and the following two lines:—

कृमिभावमनुप्राप्य वर्षभेकं तु जीवनि ।
 ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते ॥
 वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।

E. and H. omit this line. ३. G. substitutes पुमान् for पुनैः.

3. D. and G. read द्विजः for द्विजाः, but the quoted lines are referred to the Rishis ५. B. and D. omit this line:—

श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन भो द्विजाः ।

G. substitutes द्विजः for द्विजाः. ७. E. does not insert नारदपुराणे, the following quoted six lines and इति । G. and H. insert नारदपुराणे, but omit the following six lines and इति । व्यभिचारिणी ते वराहपुराणे. ८. B. and D. read ईश्वयेत् and J. शिक्षयेत् both for विष्वेत्. ९. J. reads वृद्धां for वंधुं and B. D. and J. substitute -भार्या instead of -शारान्.

स याति नरकं धोरं सम्बन्ध्य श्वपचीमपि ।
दृष्टा हि प्रमदा ह्येता यः क्षोभं व्रजते नरः ॥
तस्य पुण्यं कृतं सर्वे त्रया भवति नान्यथा ।
पुण्यस्य सङ्क्षयात् पापी पाषाणश्च भवेद्गुवम् ॥

इति । व्यभिचारिणीमपाति वैराहपुराणे—

‘ततः शुनी भवेत् पश्चात् सूकरी च ततः परम् ।
कर्मक्षये ततः पश्चान्मानुशी कुत्सिता भवेत् ॥
नच सौख्यमवाप्नोति तेन दुःखेन दुःखिता’ ।

(व. पु. २०२. ७१-७२

इति ।

‘तृण-गुल्म-लतानां च क्रव्याद-दंशिणामपि ।
क्लूरक्मरतानां च क्रमशो गुरुतत्पगः ॥
हिंसा भवन्ति क्रव्यादाः क्रमशोऽभक्ष्यभक्षिणः ।
परस्परादिनो मत्स्याः प्रेत्याऽन्त्यर्थीनिषेवकाः’ ॥

(व. पु. २०२. ३०-३१)

१. B. and D. read तु प्रमर्दीलोके for हि प्रमदा ह्येताः. २. B. and D. read स पुण्यसङ्क्षयात् पापः for पुण्यस्य सङ्क्षयात् पापी; while I. substitutes पापी for पापी. ३. B. and D. substitute नारदपुराणे for वैराहपुराणे. ४. I. reads शुना for शुनी. ५. B. D. and G. read कुषिता for कुत्सिता. ६. I. substitutes भर्तु- for तेन. ७. B. D. E. G. I. and J. insert इति and show that the quotation of Varāha purāṇa is completed here, and the next four lines are separate. A. and H. do not insert इति and show that the next lines belongs to the quotation of Varāha purāṇa. ८. B. D. and G. substitute त्रीणि for तृण- and क्रद्यादि- for क्रव्याद- and I. and J. क्रद्यपादां for the same. ९. I. substitutes कूमयो. १०. B. and D. read तस्मीनिषेवकाः, II. उन्न्यर्थीनिषेवकाः both for उन्न्यर्थीनिषेवकाः.

इति । अगम्यागमनकर्मविशेषात् फलविशेषः पद्मपुराणे—

‘उदरव्याधियुक्तस्तु तथा गुर्वङ्गनागमे ।

आचार्यभार्यागमने भेगन्दरयुतो भवेत् ॥

तथा पापेन महता गुल्मी स्यादन्त्यजागमे’ ॥

इति । विष्णुधर्मोचरे—

‘षण्डश्च जायते लोके दारातिक्रमकारकः ।

परपुंसि प्रसक्ता च तस्य भार्या तथा भवेत् ॥

कुष्ठी भवति धर्मज्ञे अपहत्य तथा ख्रियम् ।

लिङ्गव्याधिमवाप्नोति वियोनौ मैथुने रतः ॥

गां गत्वा तु द्विजश्रेष्ठ लिङ्गनाशमवाप्नुयात् ।

दृष्टा परखियं नगां नैरो दुष्टेन चेतसा ॥

जात्यन्धत्वमवाप्नोति परलोके न संशयः ।

अवकीर्णा च भवति लिङ्गव्याधिसमन्वितः ॥

प्रकीर्णमैथुनो जन्तुः क्षीबो भवनि वै द्विज’ ।

(वि. ध. २. ७०. ४१—४६)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘पर्वमैथुनी प्रमेही । पुरुषव्याधिपीडितः ।

परदारगाम्यगुप्तदारः । गोष्ववकीर्ण दुश्चर्मा ।

१. G. reads भगक्षययुतो for भगन्दरयुतो. २. B. and D. omit this

३. B. and D. read धर्मज्ञः for धर्मज्ञः.

४. B. D. G. and H. read श्वयोनौ for वियोनौ. ५. E. and I. read गां च

त्वा for गां गत्वा तु; while B. and D. substitute द्विजश्रेष्ठो for द्विजश्रेष्ठ.

६. B. D. and G. substitute अनुदुष्टेन and J. अतिदुष्टेन both for नरो दुष्टेन;

while A. नरोदुष्टेन चक्षुषा for नरो दुष्टेन चेतसा. ७. I. reads प्रकीर्णमैथुने.

८. I. reads पर्वमैथुनी. ९. I. reads पर्वमैथुने and J. परमैथुने both for पर्वमैथुनी.

१०. G. reads परशारगामी for परशारगामी; while G. reads अगुप्तशारी

११. I. अगुप्तशारकः for अगुप्तशारः.

खेराभिगामी मूत्रमेही । सगोत्राभिगामी मद्यप-
खीगामी च श्लीपदी । मातृ-पितृ-भगिनीगाम्य-
बीजी । स्वदारादन्यत्र दीव्यतः केशाल्पत्वम् ।
गुहतल्पगो दुश्वर्मा । चण्डाल्यवकीर्णी कन्या-
दूषी सगोत्राभिगाम्यवीजी । धर्मपत्न्यामास्ये
प्रवर्तकः खल्वाटः । मातृ-भगिनीगाम्यव-
कीर्णी श्लीपदी वैधी मधुमेही च' ।

इति । वृद्धबौधायनः—

‘गां गत्वा नधुमेही स्थान्मूत्रकुच्छी चतुष्पदम् ।
मधुमेही खराश्वादेगामी भवति मानुषः ॥
सवर्णागमने रक्तः पितृहा पाण्डुरोर्गयथ ।
अन्त्यजागमने मर्त्यो जायते नात्र संशयः’ ॥

इति । वृद्धगौतमः—

‘धर्मपत्नीं गुरोर्गत्वा वृश्चिको भुजगस्तथा ।
पक्षि-दंष्टि-मृग-व्याल-क्रव्यादोऽपि ततोऽस्त्वकृत् ॥
तथा मानुष्यतां प्राप्तः क्षयीं कुष्ठीं च वै भवेत् ।
महोदरी प्रमेही च दुश्वर्मापि भग्नदरी ॥
ङ्वरातिसारी दाही च पाददाही कुमित्रणी ।
गत्वा तु मातृभगिनीं दारेषु मधुमेहवान् ॥

१. I. reads this Sūtra as:— खराश्वाभिगामी मधुमेही; while G. reads घूममेही for मूत्रमेही. २. B. and D. read श्रीलवासी and A. शिष्टवासी both for श्लीपदी; while E. substitutes श्रीपदी for the same. ३. I. substitutes वैधी for वैधी. ४. I. reads उद्दकः for रक्तः. ५. I. reads अयः for अयः and H. अतः for the same. ६. B. and D. read भवेत् for उस्कृत्. ७. G. reads तथा for च वा. ८. B. D. and I. substitute च for अपि. ९. G. reads अतिसारी विराही च for उवरातिसारी वाही च; while I. reads वासी for वाही. १०. B. and D. read उवरेषु, I. नलेषु both for वारेषु.

कन्यागाम्यइमरी शूली प्रमेही मूत्रकुच्छयपि ।
 कन्यां च गोत्रजां गत्वा बाहुहीनो भवेन्नरः ॥
 सगोत्रां च सर्वर्णं च गत्वा स्यात् श्रीपदी नरः ।
 मातरं च स्वसारं च गत्वा श्रीपद्यजीवकैः ॥
 अनस्थि-पाणि-पादः स्यात् श्वश्रूगः सखिभार्यगः ।
 मूत्रकुच्छी तथाऽजिह्वी स्नुषागो मुष्कवृद्धिमान् ॥
 रजस्वलाभिगामी च चण्डालीगमने रतः ।
 दाहज्वरी भवेन्मर्त्यः अन्त्यजन्मसु गुल्मवान् ॥
 गत्वा तपस्विनीं नारीं गुर्विणीं मूत्रकुच्छयपि ।
 स्यादामयावी भवति विधवागोऽइमरीयुतः ॥
 प्रमेही मूत्रकुच्छी च शूली मत्योर्धभिजायते ।
 पर्दाराभिगामी च प्रमेही गुहदारगः ॥
 दासीगामी क्रूरकर्मा सदा कामरतो भवेत् ।
 स्वजानिपरनारीगः कुष्ठी मत्योर्धभिजायते ॥
 वक्लमैथुनकर्ता च खल्वाटो जायते नरः ।
 गत्वा तु महिषीं राज्ञः षण्ठो भवति मानवः ॥

१. B. and D. substitute चैव for शूली. २. E. reads श्रीपद्यजीवकै
 ॥ श्रीपद्यजीवकैः. ३. I. reads ऽजिह्वः for ऽजिह्वी. ४. B. and D.
 mit this and the following two lines :—

मूत्रकुच्छी तथाऽजिह्वी स्नुषागो मुष्कवृद्धिमान् ॥
 रजस्वलाभिगामी च चण्डालीगमने रतः ।
 दाहज्वरी भवेन्मर्त्यः अन्त्यजन्मसु गुल्मवान् ॥.
 E. and J. insert इति after भवेत्.

नेत्ररोगी भवेत् प्रेक्ष्य नितरां परयोषितः ।
 बहुत्वे योषितामेकपत्नीगः खञ्जतां त्रजेत् ॥
 स्वदारेभ्यो ज्ञ्यते दीव्यन्नल्पकेशो भवेत्त्रः ।
 पुश्वल्प्यो योषितो बालरण्डः स्युर्बधिरास्तथा ॥
 दास्यो वा दीर्घरोगिण्यो दृष्टिहीना भवन्ति तोः ॥

इति । ब्रह्मपुराणे-

‘परदारेषु ये चापि चक्षुर्देषु प्रयुञ्जते ।
 तेन दुष्टस्वभावेन क्षीबत्वमुपयान्ति वै ॥(६४)
 पशुंश्च ये वित्तजन्ति ये चैव गुरुतल्पगाः ।
 प्रतीर्णमैथुना ये च क्षीवा जायन्ति ते नराः’॥(६५)
 (ब्र. पु. २१७. ६४—६५)

ईति । तदेवं कानिचिच्छास्त्राण्युदाहृत्य कियानपि कर्म-
 विपाको निरूपितः । अनयैव दिशा विपाकान्तराण्युत्रेयानि ।
 नहि निःशेषेण केनचिदुदाहर्तुं शक्यंन्ते । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरं-
 ‘उक्तास्तवेमास्तु मया तिरश्चां
 या योनयो यानि च लक्षणानि ।
 शक्यानि कास्त्वर्ण्येन मया न वक्तुं
 या योनयश्चैव नराधमानाम्’ ।

(वि. ध. २. ७२. ६७.)

१. We only follow here A. and J.; while all others read योषितामेकपत्नीगः; but it seems meaningless. २. G. substitutes विधवा: for वशिणः.
 ३. B. D. and H. substitute ते for ताः. ४. H. reads कुष्ठं for इष्टं.
 ५. G. reads दुष्टप्रभावेन for दुष्टस्वभावेन. ६. B. and D. read यत्पि त्रजन्ति for वित्तजन्ति. ७. B. and D. substitute जायन्त एव ते. ८. G. does not insert इति. ९. J. reads विपाकान्तराण्युपनेयानि । नहि विशेषेण, G. reads also विशेषेण for निःशेषेण. १०. I. reads शक्यम् for शक्यन्ते. ११. G. reads तथाशक्ति, I. reads यथाशक्ति for तवेनास्तु.

इति । अशाक्तिश्च कर्मानन्त्यात् । यद्यप्यतिपातकादीनि
कीर्णकान्तानि पापानि दशविधत्वेन विष्णुना सङ्कलितानि
याप्यतिपातकादिजात्युपाधावेव तत्सङ्कलनम् । पापव्यक्तीनां तु
वहपतो देश-काले-कर्त्रवस्थादिभेदाच्च नेयता । यदा कर्मणा-
वियता नास्ति तदा तद्विपाकानामियता दूरापास्ता । एकैकस्य
र्मणो बहुविधविपाकवत्वस्मरणात् । उदाहताश्च बहुविपाका-
भेदायिकाः श्व-सूकरेत्यादिस्मृतयः । तथापि तेषां निःशेष-
त्यनं मनसाग्पि चिन्तयितुमशक्यम् । अतो दिइमात्रं प्रद-
शतम् ।

एतच्च विपाकाभिधानं सञ्चेत्यमाणेभ्यः पुरुषं निवर्तयत्
सञ्चितेषु चोद्दिग्ं जनयन्निषेधेषु प्रायश्चित्तविधिषु चार्यवादतया
न्वेतीति पूर्वमभिहितम् । तत्र निषेधा आचारकाण्डे प्रपञ्च-
ः । प्रायश्चित्तविधयश्च प्रायश्चित्तकाण्डे । तानि च प्राय-
श्चानि सञ्चितविषयाणि । प्रारब्धे तु विचारणीयम् । किं
यश्चित्तमस्ति उत नेति? । तत्र तावदस्तीति केचिदाहुः ।

उदाहरन्ति च वचनम्—

‘पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।
तच्छान्तिरौषधैर्दर्नैर्जप-होमा-र्चनादिभिः’ ॥

B. and D. omit देश- and J. omits -काल- and both read विषय- for देश-काल-कर्त्रवस्था-. २. E. G. H. I. and J. omit I; while I. reads विपाकस्मरणात् for विपाकवत्वस्मरणात्. ३. G. is बहुविपाकाश्च सूकरेत्यादिस्मृतयः and J. reads बहुविपाकाः श्व-सूक-
रेत्यादिस्मृतयः for बहुविपाकाभिधायिकाः श्व-सूकरेत्यादिस्मृतयः. ४. E. G.
H. substitute तच्च and J. तच्च for एतच्च. ५. B. D. and G. रोगोद्दिग्ं for उद्देश्यं. ६. H. reads तन्त्रकाण्डे for प्रायश्चित्तकाण्डे.
B. D. E. G. H. and J. read आरब्धे for प्रारब्धे. ७. H. and J. बाधते; while J. substitutes व्याधिरूपेण for व्याधिरूपेण.

इति । ननु—नैतेषुक्तिसहम् । तथाहि । निषिद्धस्य कर्मणः प्रायश्चित्तनिवर्तनीयत्वम् । यदा फलमारब्धं तदैवे कर्म स्वदशामतीत्य फलत्वदशायां प्रविष्टम् । नच फलस्य प्रायश्चित्तं कचित् प्रसिद्धमस्ति ।

नायं दोषः । फलत्वदशायामपि कर्मत्वस्यात्यान्तिकगिवृत्यभावात् । अन्यथा पापकर्मणः फलमिति व्यवहारानुपत्तेः । अथवा प्रायश्चित्तसदसद्ग्रावः शास्त्रैकसमधिगम्यः । शास्त्रेत् फलस्यापि प्रायश्चित्तं ब्रूते^१ किं तव छिद्यते? । उदाहृतं च शास्त्रम् ।

‘तच्छान्तिरौषधैः’ ।

इत्यादि । तस्मादारब्धफलस्याप्यस्येव प्रायश्चित्तम् ।

अपरे पुनर्मन्यन्ते । नास्त्येवांरब्धफलस्य प्रायश्चित्तम् कुैनवित्वादिनिवृत्यदर्शनात् । यद्यारब्धफलं प्रायश्चित्तान्विवरं

१. B. and D. read तयुक्तिसहम् for एतयुक्तिसहम् । २. B. and D. read प्रायश्चित्तं निवर्तनीयम्, G. प्रायश्चित्तनिवर्तनम्, E. and H. प्रायश्चित्तनिवर्तनीयम् all for प्रायश्चित्तनिवर्तनीयत्वम् । ३. G. E. read तदैव्य for तदैव and I. reads तदाय- for the same. B. and D. तदायेकं for तदैव । ४. B. H. and I. read फलशायां for फलत्वदशायां । ५. B. D. read उत्त्वन्त- for उत्त्वन्तिक while G. reads -निवृत्तिकाभावात् and J. -निवृत्वभावात् for -निवृत्यभावात् । ६. B. and D. read -समधिगम्यः for -समधिगम्यः । ७. E. omits the following :—

ब्रूते किं तव छिद्यते? । उदाहृतं च शास्त्रम् । ‘तच्छान्तिरौषधैः’ ।

इत्यादि । तस्मादारब्धफलस्याप्यस्येव प्रायश्चित्तम् । अपरे

पुनर्मन्यन्ते । नास्त्येवांरब्धफलस्य प्रायश्चित्तम् ।

८. G. H. and J. omit औषधैः । ९. G. omits पुनः । १०. B. and D. च for एव । ११. B. and D. read कुनखीत्याशीनां for कुनखित्याशीनां । १२. H. reads यथारब्धं फलं and G. यथारब्धे for यथारब्धफलं । १३. B. D. and G. read प्रायश्चित्तं निवर्तेत for प्रायश्चित्तान्विवरं and नैति कर्माऽपि for नैसर्गिकमपि ।

तदा नैसर्गिकमपि कुनखित्वादिकं प्रोयश्चित्तान्निवर्त्तेत् । न त्वेव-
गुणलभासम् हे । यथा* मुक्तस्येषोर्लङ्घयवेधोऽप्रतिसमाधेयः तथा
तारब्धफलं न प्रतिसमाधातुं शक्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य भगवान्
॥दरायणः सूत्रयामास-

‘अनारब्धकार्य एव तु पूर्वे तदवधेः’ ।

(बा. सू. ४. २. १६)

इति । अस्यायमर्थः—ये सुकृत-दुष्कृते तेच्चज्ञाननिवर्त्यत्वे-
पूर्वयोरधिकरणयोः (१) प्रकृते, ते अनारब्धकार्ये एव ।
तत्वारब्धफलयोः सुकृत-दुष्कृतयोर्निवृत्तिः । कुर्तः । तदवधेः ।

‘तस्य तावदेव चिरम्’ ।

(छां. उ. ६. १४. २)

इति श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि मोक्षम्प्रति शारीरपातावधिश्व-
रादिति । एवं—तर्हि तच्छान्तिरित्यादेः का गतिः?—इति चेत् ।
अयते । नह्यत्र प्रायश्चित्तमभिधीयते । तत्पकरणे पाठाभावात् ।
चकित्सापकरणे हि इदं पठितम् । तथा च चिकित्सा यथा

*इष्टान्तेन माधितो इयमर्थस्तन्त्रभवद्द्विः श्रीमद्भगवत्पूज्यपादैः । ‘यथा
एवंवेगस्य लक्ष्यमुक्तस्येष्वदेवेगक्षयादेव स्थितिः । न तु लक्ष्यवेधसम-
ग्लमेव’—इत्यादिना ।

1. B. D. and G. substitute प्रायश्चित्तं for प्रायश्चित्तात्; while J.
वर्तते for विवर्तते. २. B. and D. substitute तत्र for तस्य- and B. D.
and G. read निवृत्तत्वेन for निवर्त्यत्वेन. ३. B. and D. omit कार्ये एव, न
प्राय- ४. B. D. and G. do not insert कुर्तः. ५. B. and D. भुत्या
वस्यन्नज्ञानस्यापि for भुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि. ६. B. D. and H. read
या चेत् चिकित्सा and omit यथाः while G. reads तथा चिकित्सा
and omit यथा. E. and J. also omit यथा and give in marginal
direction.

रोगनिवृत्तेद्वृष्ट उपायः तथा दानादिरन्धेद्वृष्ट उपायः । तथा सर्वचिकित्सावदानादेनर्त्रे प्रायश्चित्तत्वम् । किन्तु रोगनिवर्तकं किंचित् प्रबलं सकृतापूर्वमुलादयन्ति दानादयः । तच्च सुकृतप्रवृत्तान्यपि फलानि प्रतिबध्य स्वफलं प्रयच्छति । प्रतिबद्धश्च फलशेषः स्वप्रादौ जन्मान्तरे वोपभुज्यते । एतत् सर्वमुपपुराणे पराशरेण प्रपञ्चितम्—

‘शरीरारम्भकं कर्म योगिनोऽयोगिनोऽपि चै ।
विना फलोपभोगेन नैव नद्यस्यसंशायम् ॥
वर्तमानशरीरेण सम्पन्नं कर्म देहिनः ।
इह वाऽमुत्र वाऽङ्गस्य ददाति स्वफलं शुक्रं ॥
इहैव फलदं कर्म प्रारब्धं प्रतिबंध्य चै ।
फलं ददाति स्वप्रे वा जाग्रत्कालेऽथ वाऽनघ ॥
निवृत्तप्रतिबैन्धं तु प्रारब्धं कर्म सत्तम ।
निरुद्धांशफलं स्वप्रे ददाति स्थिरमुत्तमम् ॥
निरुद्धांशसमो भोगो येथोद्भूतश्च जाग्रति ।
तेथा निरुद्धं तेनैव सह कर्म ददाति वै ॥
एवं निरुद्धभोगं तु स्वप्रे जाग्रति वा फलम् ।

१. B. D. E. G. H. and J. omit आपि; while I. substitutes दृष्टेपाप for अदृष्ट उपायः through mistake. २. I. omits अन्न. ३. B. D. E. and H. substitute किंच for किं तु. ४. J. reads फलशेषः for फलशेषः. ५. B. D. G. and H. substitute च for वा and G. and I. उपभुज्यते for उपभुज्यते. ६. B. and D. omit पराशरेण; while G. and H. substitute पराशरे for पराशरेण. ७. J. reads वा for च. ८. B. D. and I. substitute both च for both वा; while B. and D. ज्ञस्य for ऽङ्गस्य. ९. B. and D. read कुतःः for शुक्र. १०. B. and D. substitute प्रतिपद्यते for प्रतिबध्य च. ११. I. reads निवृत्तप्रतिबद्धं and G. निवृत्तप्रतिबद्धे both for निवृत्तप्रतिबध्य. १२. J. reads विरुद्धांश- for निरुद्धांश-. १३. B. D. E. G. H. and J. read यथा for यथा; while J. जाग्रते for जाग्रति. १४. B. D. E. G. H. and J. read तथा for तथा. १५. I. reads निरुद्धभोगं for निरुद्धभोगः.

आरब्धस्यानुगुण्येन भुङ्के देही न संशयः ॥
 अत्युक्तैरिहस्तु पुण्य-पौपैः शारीरभृत् ।
 प्रारब्धं कर्म विच्छिद्य भुङ्के तत्त्वफलं बुधः ॥
 प्रारब्धशोषं विच्छिन्नं पुनर्दहान्तरेण तु ।
 भुङ्के देही ततो भुङ्के तलङ्घयति कः पुमान् ? ॥
 अवश्यमनुभोक्तव्यं प्रारब्धस्य फलं जनैः ।
 देहनैकेन वाऽन्येन युगपद्मा क्रमेण वा ।
 श्र-सूकर—खरोष्टादिविरुद्धैर्विग्रहैरपि ।
 भोक्तव्यस्य फलस्यैव शुक कर्माणि च क्रमात् ॥
 कारणानि भवन्तीर्ह चक्रवत्परिवर्तने ।
 आरभन्ते क्रमेणैव तेषां नाशस्तु भोगतः ॥
 सञ्चितेषु समस्तेषु प्रबलं कर्म देहिनः ।
 फलमारभते देहमपि तत्साधनं बुधः ॥
 दुर्घटं सकलं शक्तिर्माया माहेश्वरी जडा ।
 षट्यत्यन्तं सन्देहो नास्ति सर्वा तादृशी गतिः' ॥

इति । प्रबलेन कर्मणा प्रारब्धफलस्य प्रतिबन्धाङ्गीकारे नै-
सींगकाः कुनखित्वादयोऽपि कचित् प्रतिबध्येन्—इति चेत् ।

१. E. reads ततो, I. ननो, J. नरो all for ततो; while G. reads बुधे देही च न
भुङ्के for भुङ्के देही ततो भुङ्के. २. I. reads अवश्यं ननु भोक्तव्यं for अवश्य-
एवोक्तव्यं. ३. I. reads देहेनान्येन चान्येन for देहनैकेन वाऽन्येन. ४. I.
reads भोक्तास्यैव फलस्येह for भोक्तव्यस्य फलस्यैव. ५. G. reads आश्रुवन्
or च क्रमात्. ६. H. reads एव for इह. ७. B. and D. प्रभुवन् for अक्रवत्.
and G. परिवर्तते for परिवर्तने. ८. G. reads त्वात् for सा.

प्रतिबध्यन्तां नाम । यत्र प्रतिबन्धो न दृश्यते तत्र दौर्बल्यं
कल्पनीयम् । प्रेचलस्थ तु वर-शापाभ्यां जन्मान्यथाभावोऽपि
कचित् स्मर्यते । तथा च स्कन्दपुराणे व्याप्रै ईश्वरेण गणेश्व-
रत्वं प्राप्त इत्यभिहितम् । महाभारते नहुषस्येन्द्रपदप्रेष्ठो-
रगस्त्यशोपेनाऽज्ञगरत्वं* प्राप्तमित्यभिहितम् । यदा जातस्य
देहस्यापि प्रबलेन निमित्तेनान्यथाभावोऽस्ति तदा किमु वक्तव्यं
कौनख्यादिरन्यथाभाव इति ।

एवं च सति रोगशान्त्यादिप्रतिपादकानि सर्वाणि शास्त्राणि
प्रारब्धभोगाविरोधेनानुगृहीतानि भविष्यन्ति । रोगशान्तिश्चै-

* उक्तं चेदमाख्यानं महाभारते उद्योगपर्वणि अष्टमाध्यायमारण-
षोडशाध्यायपर्यन्तं नवभिरध्याप्तेःशब्द्य-युधिष्ठिरसंवादेन । तत्र विशेष-
ब्राह्मणवधोत्पत्तव्रद्वाहत्याभयेनेन्द्रस्य पलायनं, देवैरभ्यर्थितस्य नहु-
ष्यैन्द्रपदस्वीकारः, तस्यैश्वर्यमदः, इन्द्राणीप्राप्त्यर्थं निर्बन्धः । अगस्यशापेन
नहुषस्याजगरत्वमित्यादि वर्णितम् । वनपर्वणि च शतोपरिसप्तसप्ततितम-
मध्यायमारभ्य शतोपरि एकाशीतितमाध्यायपर्यन्तेन यन्थसन्दर्भेण अज-
गरशरीरात् नहुषस्य मोक्षोऽभिहितः । तत्र भीमस्य शरीरवेष्टनं अनन्तं
प्रइनोन्तराभ्यां नहुषस्य मुक्तिः इत्यादिभिहितम् । 'इन्द्रपदप्रेष्ठोः' इति यद-
त्राचार्येणोक्तं तत्-उपरि निर्दिष्टोपाख्याने इन्द्रपदप्राप्तेः स्पष्टवेन निर्ण-
यादिरुद्धमित्र प्रतिभाति । तत्र इन्द्रपदं प्रकर्षेण च्छतीति विप्रहे इन्द्राणी-
प्राप्तैव प्रकृष्टवेनेन्द्रपदप्राप्तिसिद्धेरिन्द्राणीप्रिप्तोरिति व्याख्येयमिति
प्रतिभाति ।

१. I. reads प्रचलाभ्यां for प्रचलस्य and वर-शापाख्यां for वर-शापाभ्यां.
२. J. reads -भावेऽपि for -भावोऽपि. ३. J. reads व्याप्रैः for व्याप्रै; while
B. and D. read स्कान्दे for स्कन्दपुराणे and substitute गणेश्वरं for
गणेश्वरत्वं. ४. B. and D. substitute गजत्वं for अजगरत्वं, but undoubt-
edly it is incorrect. ५. B. D. and G. omit शास्त्राणि. ६. B. and D.
read प्रारब्धभोगविरुद्धेन and H. प्रारब्धभोगविरोधेन both for प्रारब्धभो-
गाविरोधेन.

एवं तर्हि तादृशकूपादिनिर्मातुः प्रत्यवायो जस्तीन्या-
शङ्क्याह—

कूपखाते तटाखाते दीर्घीखाते तथैव च ।
अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४० ॥

इति । खननं खातः । दीर्घ्ये वाप्यः । अन्यशब्देन जल-
द्रोणी-कुल्यादय उच्यन्ते । एतेषां धर्मर्थं निर्मितस्वात् । क-
यन्विनत्र पतित्वा मृतास्त्वपि गोषु न निर्मातुः* प्रत्यवायो
अस्ति ॥ ४० ॥

कूपखातादिवद् वेदमखातादावपि प्रत्यवायाभावमाशङ्क्य
तस्य धर्मर्थत्वाभावादस्ति प्रत्यवाय इत्याह—

वेदमद्वारे निवासेषु यो नरः खातमिच्छति ।
स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्देशेत् ॥ ४१ ॥

इति । वेदमद्वारं गृहप्रवेशानिर्गममार्गः । निवासाः शाला-
त्रजादीनि गवां स्थानानि । तत्र यो नरः खनति तस्य
पुरुषस्य खातपातेन गोभरणे पूर्वोक्तं पादत्रयं प्रायश्चित्तं

* यद्यपि निर्मातुः प्रत्यवायो नास्ति तथापि स्वामिनः शक्तौ सत्याम-
निवारणे प्रत्यवायोस्येवेति सुधियो विदाशुर्वन्तु ।

१. K. and L. omit this śloka :—

कूपखाते तटाखाते दीर्घीखाते तथैव च ।
अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥.

२. M. reads तटीखाते दीर्घखाते for तटाखाते दीर्घीखाते. ३. B. and D. read
स्वत्पेषु for अन्येषु; while M. reads धर्मपात्रेषु for धर्मखातेषु. ४. Except
H. I. and M. all read खातम् for खातम्.

नेर्दिशेत् । तथाऽन्यत्रापि गृह-भिन्नि-वेद्यादिकरणार्थमङ्गणो-
नादिषु गोसञ्चारसम्भावनावत्सु प्रदेशेषु कृताः खाताः गृह-
ताः । स्वेन कृताः स्वकार्याः । स्वकार्यश्च ते गृहखाताश्च
कार्यगृहखाताः । तेषु गोविपत्तौ पादत्रयं प्रायश्चित्तं विनि-
त्* ॥ ४१ ॥

गृहखातादिवद् गृहे सर्पादिना वधेन प्रत्यवायप्राप्तावंप-
ते—

निशि बन्धनिरुद्धेषु सर्प-व्याघ्रहतेषु च ।
अग्नि-विद्युद्विपत्तानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४२ ॥
इति । रात्रौ संरक्षणार्थं पाशबन्धेन निरुद्धाग्रावः सर्प-
व्रादिभिर्यदि हन्येरन् तदा स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति ।
प्रामदाहः । विद्युदशानिः । ताभ्यां विपत्तानां न प्रत्यव-
तुत्वम् ।

ननु—‘दहनात्तु विपव्यन्ते’ (७.१३)—इत्यत्र प्रायश्चि-
त्तवर्णितम् । इह तु तत् निराक्रियते इति पूर्वापरविरोध-
चेत् । न । निराकरणस्यांशक्तविषयत्वात् । सत्यां
तदुपेक्षायां पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् । अत एव व्यासः—

इदं च स्वकीयेषु खोतेषु स्वस्वामिकगेविपत्तौ दृष्टव्यम् । परस्वा-
गेविपत्तौ तु प्रमादेन शक्तौ सत्यामनिवारणे स्वामिनः खातकर्तुश्च
मेवेति ध्येयम् ।

K. and L. read नञ्च- for बन्ध-. २. B. and D. read आशङ्काय-
त्वात् and H. आशङ्काविषयत्वात् for अशक्तविषयत्वात् ३. H. reads
तदुपेक्षया for शक्तादुपेक्षायां ४. I. reads अपूर्वोक्तप्रायश्चित्तम्
त्र्योक्तं प्रायश्चित्तम्.

‘जलौघ-पत्वले मग्ना मेघ-विद्युद्भाष्पि वा ।

श्रभे वा पतिताऽकस्मात् श्रापदेनापि भक्षिता ॥

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् ।

शीत-वाताहता वा स्यादुद्धन्धनमृताष्पि वा ॥

शून्यागारे *उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ।

(व्या. स्मृ. ३. ३९-४१)

इति । इदं तु कार्यान्तरविरहे सत्युपेक्षायां वेदितव्यम् ।

कार्यान्तरव्यग्रतयोपेक्षायां त्वर्धम् ।

‘पत्वलौघ-मृग-व्याघ्र-श्रापदादिनिपातने ।

श्रभ-प्रपात-सपर्विमृते कृच्छ्रार्थमाचरेत् ॥

अपालनात्तु कृच्छ्रं स्यात् शून्यागार उपङ्गवे’।

(वि. स्मृ. २१-१३)

इति विष्णुस्मरणात् ॥ ४२ ॥

विद्युद्भाहादेरिव ग्रामघातदेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह-

ग्रामघाते शरौघेण वेदमभङ्गान्निपातने ।

अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४३ ॥

इति । शत्रुसैन्येन ग्रामे हन्यमाने सति तदन्तर्वर्त्तिनो
गावः शरौघेण निपात्यन्ते । तथा स्तम्भ-वंशादिशैथिल्येन

* अनुपेक्षायां तु नास्येव किमपि ।

१. I. reads जलौघे for जलौघ- and यदि for मेघ-. २. C. and F. read उपेक्षायां for उपेक्षायां. ३. Only the first and the last line of this quotation from Vyāsa appears in B. and D. ४. B. and D. read उपङ्गवे for उपङ्गवे. ५. C. E. F. G. and M. read -बन्धात् for -भङ्गात् and for the same B. D. H. and J. read -भङ्ग-.

गृहे भग्ने सति तदन्तर्वर्त्तिनां गन्नं निपातो भवति । तथा
बुध-शुक्रसामीष्यादिना प्रवृत्तायामतिवृष्टौ शीत-वातपीडिता
गावो म्रियन्ते तत्र तत्स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति ॥ ४३ ॥

सङ्घामादेरपि न प्रत्यवायहेतुल्वमित्याह-

सङ्घामे प्रहतानां च ये दग्धा वेशमकेषु च ।

दावाग्नि-यामघातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४४ ॥

इति । सेनयोरुभयोर्युद्धे सति तत्र प्रहता गावो म्रियन्ते ।
स्कन्धोवारनिर्मितानि तृणमयानि वेशमकानीत्युच्यन्ते ।
तेषु वैरिभिर्दद्यमानेषु तत्र गावो म्रियन्ते । तथा क्वचिद्वावा-
ग्निना अरण्यसमीपवर्त्तिनो ग्रामा दग्धा भवन्ति तत्र गाव
उपहन्यन्ते । न चेतेषु विषयेषु स्वामी प्रत्यवायं
प्राप्नोति ॥ ४४ ॥

गवां हिते प्रवृत्तस्य प्रामादिकं गोमरणं न प्रत्यवायजन-
कमित्याह-

यन्विता गौश्चिकित्सार्थं मूर्ढेगर्भविमोचने ।

यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४५ ॥

इति । ब्रणरोगादौ दाह-च्छेदादिचिकित्सार्थं रज्वादिना
यन्त्रिता गौः प्रमादाद्विपद्येत । तथा योनिद्वारि समागतस्य

१. G. and H. read शरप्रहता for तत्र प्रहता. २. Except A, I. and J.
all omit:-

स्कन्धावारनिर्मितानि तृणमयानि वेशमकानीत्युच्यन्ते ।

तेषु वैरिभिर्दद्यमानेषु तत्र गावो म्रियन्ते ।

३. J. reads यन्त्रे for यन्त्रिता. ४. B. C. D. F. G. K. and L.
read गूढे- for मूर्ढे-, ५. B. D. and H. read ब्रणरोगादिवाह- for ब्रणरोगादौ
दाह-.

मृतस्य गर्भस्य निर्गमनार्थं तदाकर्षणादिप्रयत्ने क्रियमाणे
कथञ्चिद्वैर्मियेत तत्र हितमाचरन् पुरुषो न प्रत्यवैति । एत-
देव संवर्त्त आह-

‘यन्लगे गोश्चिकित्सार्थे मूढगर्भविमोचने ।
यदि तत्र विपत्तिः स्यात् न स पापेन लिप्यते ॥
औषधं स्नेहमाहारं दद्यादै गो-ब्राह्मणेषु च ।
दीयमाने विपत्तिश्चेत्र स पापेन लिप्यते ॥
दाह-च्छेद-शिराभेदः* प्रयोगैरूपकुर्वताम् ।
द्विजानां गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते’ ॥

(सं. स्मृ. १३७-३९)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि-

‘क्रियमाणोपकारे’ तु मृते विप्रे न पातकम् ।
विपाके गोवृषाणां तु भेषजाग्निक्रियासु च’ ॥

(या. स्मृ. ३. २८४)

इति । अङ्गिरा अपि-

‘औषधं स्नेहमाहारं दद्याद् गो-ब्राह्मणेषु यैः ।
विपाके तु विपत्तिः स्यात् न स दौषेण लिप्यते’ ॥

(अं. स्मृ. १. २८)

इति ॥ ४६ ॥

* रोगनिवारणार्थं दाहः पुच्छ-शृङ्गादीनां च्छेदः शिराभेदश्च एतैः
प्रयोगैरूपकुर्वतां द्विजानां गोविपत्तिनिमित्तं प्रायश्चित्तं नास्तीत्यर्थः ।

१. B. D. and H. read प्रत्यवायी for प्रत्यवैति. २. I. and the text read
गोश्चिकित्सार्थे, C. F. G. and I. read गूढगर्भ- for मूढगर्भ-. ३. This and
the next sloka do not appear in the text. B. C. and A. reads इद्वै-ब्राह्मणे
द्विज. and C. and F. इद्वै-ब्राह्मणादिषु for इद्वै-ब्राह्मणेषु च. ४. I. reads
भेद- for भेदैः. ५. B. and D. read विपत्तिः पराकरं तु for क्रियमाणो-
पकारं तु. ६. C. and F. read विपत्ते for विपाके. ७. B. and D. sub-
stitute च for य.

रोध-बन्धनाभ्यां गोविपत्तौ प्रायश्चित्तं पूर्वमुपवर्णितम्।
यदा बहव एकेन व्यापारेण विपद्यन्ते तदा किं व्यापारैक्यादेकं त्रतं स्यात् ? किं वा प्रहतगोसंख्यया त्रतावृत्तिः ?-इति विचिकित्सायामिदमाह-

व्यापनानां बहूनां च बन्धने रोधने ऽपि वा ।
भिषड्मिथ्योपचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥४६॥

इति । पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं द्विगुणमाचरेदित्याशयः । तथा च संवर्त्तः—

‘व्यापनानां बहूनां च बन्धने रोधनेऽपि *वा ।
द्विगुणं गोत्रतेस्यास्य प्रायश्चित्तं विशुद्धये’ ॥
(सं. स्मृ. १३५)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘विपन्नानां बहूनां तु बन्धने रोधनेऽपि वा ।
भिषड्मिथ्याप्रयोक्ता च द्विगुणं गोत्रतं चरेत्’ ॥
(आ. स्मृ. ३.११)

* अत्रापि आधिभौतिकाधिदैविकोपद्रैराकस्मिकमनिच्छया मरणे न प्रायश्चित्तमिति पूर्वोक्तापवादेभ्योऽवगन्तव्यम् ।

१. B. C. D. E. F. G. H. I. and M. read -२व्याप्रचारे for -२योपचारे.
२. The text reads व्यापारितेषु बहुषु for व्यापनानां बहूनां च.
३. The text reads गोत्रतं तस्य for गोत्रतस्याऽस्य.
४. I. reads विधीयते for विशुद्धये ; while C. and F. omit the following :—

‘द्विगुणं गोत्रतरयास्य प्रायश्चित्तं विशुद्धये’ ॥
इति । आपस्तम्बोऽपि—
‘विपन्नानां बहूनां तु बन्धने रोधनेऽपि वा ।

इति । अयथाशास्त्रं चिकित्सनं *भिषड्मिथ्याप्रयोगः
इति ॥ ४६ ॥

सत्यां शक्तामुपेक्षकस्य प्रत्यवायोऽस्तीत्युक्तम् । न के-
वलं स्वामिन ऐवेतत् । किं त्वन्येषामपीत्याह—

गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षका जनाः ।

अनिवारयतां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ॥ ४७ ॥

इति । पङ्कमज्जनादिर्विपत्तिः । तत्र ये केचिन्मार्गे गच्छ-
न्तो विपत्रां गां विलोक्य यथाशक्ति प्रतीकारं न कुर्वन्ति
तेषां सर्वेषामुपेक्षकाणां प्रत्यवायो भवति । प्रेक्षका इत्यने-
नानुमन्त्रादयः सर्वे ऽप्युपलक्ष्यन्ते । अत एव पैठीनसि:—

‘हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा सम्प्रतिपादकः ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गनुदेशकः ॥

आश्रयः शास्त्रदाता च भक्तेदाता विकर्मणाम् ।

उपेक्षकः †शक्तिमांश्चेहोर्षवक्ताऽनुमोदकः ॥

अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्’ ।

इति ॥ ४७ ॥

‘ध्यापन्नानाम्’ (१.४६)—इत्यत्र वध्यबहुत्वं धातकैकत्वं

* यथाशास्त्रचिकित्सायां मरणे तु न दोष इति पूर्वकिमनुसन्धेयम् ।

† ‘शक्तिमांश्चेत्’ इत्यनेन नाशकानामुपेक्षकाणां प्रायश्चित्तमिति
स्पष्टं भवति ।

१. M. reads न वारयन्ति तां for अनिवारयतां. २. I. reads मन्तोपदेष्टा च
for मन्तोपदेष्टा च and for the same G. and J. read—अनुमन्तोपदेष्टा. ३. II.
reads भक्तिशता च for भक्तेदाता च । ४. I. reads
शक्तिमांश्च देशवक्ता for शक्तिमांश्चेहोर्षवक्ता. ५. I. reads अकार्यकारणं
or अकार्यकारिणः.

चोपजीव्य प्रायश्चित्तमुक्तम् । इटानीं वध्यैकत्वे हन्तृबहुत्वे च
कथं ?—इत्याशङ्क्याह—

‘एको हतो यैर्बहुभिः समेतैर्
न ज्ञायते यस्य हतोऽभिधातात् ।
दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता
निवर्तनीयो नृपैसन्नियुक्तैः ॥ ४८ ॥

इति । यत्र बहूनां पुरुषाणां प्रहौरेरेको गौर्हतो भवति
तत्र सर्वेषां प्रहारकाणां वेदनाहेतुत्वे सत्यपि यदीयः प्रहारः
प्राणवियोगनिमित्तमिति न ज्ञायते । अतस्तेषां बहूनां पुरु-
षाणां मध्ये प्राणवियोगकारिप्रहारकर्त्ताऽयमिति पुरुषविशेष-
स्तुला-ऽद्यादिदिव्येन*निश्चित्य राजपुरुषैर्हन्तृसमूहात् स पृथक्
कर्त्तव्यः । पृथक्कुल्य च गोव्रतं चारयेत् ॥ ४८ ॥

इतरेषां प्रहन्तृणां प्रायश्चित्तमाह—

एका चेद्द्वहुभिः काचिद्दैवाद् व्यापादिता यैदि ।
पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥ ४९ ॥

इति । गोहत्याया यद् व्रतम् भिहितं तस्य व्रतस्य पाद-

*तुलाग्न्यादिदिव्यानि अये व्यवहारकाण्डे विस्तरेण वक्ष्यन्त इत्यत्र
नोकानि ।

१. I. omits च. २. I. reads तुप्- for तृप्-. ३. B. C. D. E. F. G.
I. and J. read कारयेत् for चारयेत्. ४. M. reads कापि for कामित.
५. K. and L. read क्वचित् and M. भवेत् for थेदि. ६. B. D. and H.
read विहितं for अभिहितं.

मैकैकः पुरुषोऽनुतिष्ठेत् । एतच्चाकामकारविषयम् । दैवा-
दिव्यभिधानात् । कामकारे तु द्विगुणम् ।

‘एकां प्रतां बहूनां तु यथोक्ताह्विगुणो दमः’* ।

इति स्मृत्यन्तरेऽभिधानात् ॥ ४९ ॥ ।

‘सर्व-व्याघ्रहतेषु’(१.४२)—इत्यत्र सर्पादिभिर्गं
वायो नास्तीत्युक्तम् । पुरुषप्रहारेण हते त्वस्ति १)

यत्र वहुषु निमित्तेषु सन्देहः तत्र वधनिमित्तं कर्त्त
यम्?—इत्याशङ्क्य लिङ्गविशेषैरित्यभिप्रेत्य तानि
प्रदर्शयति—

हते तु रुधिरं दृश्यं व्याधिग्रस्तः कृशो भवेत् १.१४)

लाला भवति दष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ५० ॥-

इति । यत्र रुधिरं दृश्यते तत्र प्रहारो निमित्तमिति
निश्चेतव्यम् । कार्यमात्रोपलभ्ये व्याधिर्मृतिहेतुः । लाला-
दर्शने सर्पदंशानं निमित्तम् । एवमन्यैरपि तत्रत्वाचितौर्लङ्घे-
निमित्तस्वरूपमान्विष्य निश्चेतव्यम् ॥ ५० ॥

* ‘दमः’ दण्डः । स च प्रायश्चित्तरूपो जटृष्टफलकः राजदण्डरूपो
दृष्टफलकश्च भवति ।

‘यो यस्य हिस्यात् द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टि राजे दद्याच्च तत्समम्’ ॥

इत्यादिशास्त्रेण गोस्वामितुष्टिः राजदेयं च दण्डत्वेनैव व्याख्यातं
भवति ।

१. I. omits तानि. २. B. D. and M. read. हतेषु for हते तु. ३. K.
and L. omit this line.—

लाला भवति दष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ५० ॥ ;

while M. reads नानाभवति दृष्टेषु for लाला भवति दष्टेषु. ४. I. reads
उचितैः for उचितैः.

गृज्ञास्थिभङ्गादौ मरणाभावे एवि प्रायश्चित्तविशेषमभिहि-
तम् । अस्त्वेवं बाह्यावयवभङ्गे । यदा त्वन्तरावयवभङ्गो
न विस्पष्टः तदा कथम्?—इत्याशङ्क्य तत्रिश्वयहेतुं लिङ्गवि-
शेषं द्रुमी^१ ।

चोदितो वाऽपि अध्वानं नैव गच्छति ।
त्रमन्यैरपि लिङ्गविशेषस्तं तं निमित्तविशेषम-
तत्रतत्रोचितं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ॥

इति । ३५ यदन्येन' (९.२)—इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण
तत्र सर्वेषां तननूद्य प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः । ये तु
प्राणविशेना निमित्तविशेषाः ये च लिङ्गैरप्यनिश्चेयाः
पुङ्क्यमानाः तेषु सर्वेषु साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति—

मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि जानता ॥ ५९ ॥

प्रायश्चित्तं तु तेनोक्तं गोप्त्रश्चान्द्रायणं चरेत् ।

इति । यथा कलिधर्मरहस्यं तथा तत्प्रतिपादकानि
वेद-शास्त्राणि जानता पराशरेण मया गोप्तविशेषाणां प्राय-
श्चित्तविशेषा अभिहिताः । एवं मनुनाऽप्युपपातकजातस्य
सर्वसाधारणं प्रैयश्चित्तं गोप्तवमुदाहृत्य उपवर्णितम् ।
किं तत्?—

१. I. reads गृज्ञादि- for गृज्ञास्थि-. २. I. reads हेतुलिङ्गविशेषं हेतुं
लिङ्गविशेषं.

३. This line does not appear in M.—

मासार्थं चोदितो वापि अध्वानं नैव गच्छति ।

४. I. reads पूर्वमनुदिता for पूर्वत्रानुदिता. ५. K. and L. read गोप्त
and M. शीषु for गोप्तः. ६. B. and D. omit कलि- and तथा. ७. II.
reads गोप्तप्रायश्चित्तं for प्रायश्चित्तं.

‘गोप्त्वश्चान्द्रयणं चरेत्’ । च।

इति । न चाव केनापि मुनिना विप्रतिग्निभे^{१३} कथमित्यभिप्रेत्य एकेनेत्युक्तम् । मुनिमुख्येनेति यावत्^{१४} स्मृतिः ॥
पूर्वाध्याये गोवधस्येतिकर्तव्येषु वपनमुक्तेभैः ।
‘सशिखं वपनं कृत्वा’ ।

(प. स्मृ. ८. ३१)

इति । तथाऽस्मिन्नप्यध्याये अभिहितम्—

‘पादेऽद्वारोमवपनं द्विपादे इमश्चुणोऽपि च ।
त्रिपादे तु शिखावर्जं †सशिखं तु निपूतने’ ॥

(प. स्मृ. ९. १४)

* ‘उपपातकसंयुक्तो गोघो’—इत्यादिभिः सप्तभिः इलोकैः पूर्व मासत्रयाभ्यकं प्रायश्चित्तमुक्त्वा वृषभैकादशगोदानं तदभवे सर्वसदानं चोक्त्वा—
‘एतदेव व्रतं कुरुस्तपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णिवर्जं शुद्धयर्थं चान्द्रायणमथापि वा’ ॥

इत्यनेन पूर्वोक्तं मासत्रयाभ्यकं गोघव्रतं सर्वेषूपपातकेष्वतिदिष्टं भवति ।
तथा सति उपपातकेषु पूर्वोक्तानां त्रयाणामपि विकल्पेन प्रवेशो भवति ।

‘तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः

प्रवृत्ती हि विकल्पः स्यात्’ ।

(जै. सू. १०. ७. ६१)

इति न्यायात् । अतश्चान्द्रायणमपि वैकल्पिकमेव । मेघातिथिस्तु—
ैकलिप्कं चान्द्रयणमापि उपपातकित्वे विशेषोपदेशान्न गोघस्य चान्द्रायणमिच्छन्ति । तेषामुपपातकित्वत्वयने गोघस्य प्रयोजनं मृग्यम्’—
इत्याह । चान्द्रायणं दु लघुन्येवोपपातके जात्याद्यपेक्षां योज्यमित्याश्रयः ।

† प्रायश्चित्तनिमित्कमिदं वपनम् । आन्ध्रा द्राविडाः केरलाश्रद्धिजाः शिखावर्जं सर्वाङ्गरोमवपनं सर्वदैव कुर्वन्ति । एवं केचनं कान्य-

इति । तत्र नापि निमिनेन वपनाकरणे यथोक्तं व्रतं
द्विगुणमनुष्टेयः वहि—

केशाक्षणं कथणार्थीय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥५२॥

द्विगुणे व्रत आदिष्टे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ।

इति । यत्र यत्र व्रतद्विगुणं तत्र तत्र दक्षिणाद्विगुणं-
मुक्तम् ॥ ५२ ॥

केशाक्षणं न सर्वविषयम् । किन्तु राजादिविषय-
मित्याह—

राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ॥५३॥

अकृत्वा वपनं तस्ये प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

इति । केशाक्षणस्य राजादिविषयत्वं शङ्खोऽप्याह—

‘राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

अकृत्वा वपनं तेषां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ?॥

कुबजादयो गौडा: काश्मीरकाश्य रोमच्छेदं नैव कुर्वन्ति । उभयत्रापि
मूलं मृग्यम् । द्वयमपि शास्त्रानुमतं स्यात्—इति चेत्—

‘यत् किञ्चित् कियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति’ ।

इत्यापस्तम्बोक्तेरान्नादीनां सदैव सर्वाङ्गवपनकर्तृत्वात् कदापि पाप-
सम्बन्धो न स्यात् तथैव वपनमकर्तृणां काश्मीरकाणां सर्वदैव पापिवस-
भवात् स्मृतिव्याकोपो दुष्परिहरः स्यात् ।

१. M. reads गोत्रतं चरेत् for व्रतमाचरेत्. २. B. D. K. and L. read
तेषां for तस्य. After this M. inserts the following three lines:—

यस्य न द्विगुणं वानं केशाश्च परिरक्षितः ।

तत्पापं तस्य लिष्टेत वक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

यस्तिकञ्जितं कियते पापं सर्वकेशेषु तिष्ठति ।

३. B. and D. read विनिर्दिशेत् for कथं भवेत्. ४. All, except A. and H.
omit भवेत्.

केशानां रक्षणार्थीय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे व्रत आचीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥
(शं. स्मृ. १७. ३९)

इति । वपन-द्विगुणव्रतयोरन्यतरस्याप्यभावे चीर्णमपि प्रायश्चिन्तं न पापनिवर्तकं भवेत् । तदाहा ५५पस्तम्बः—

‘राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
यस्तु नो वपनं कुर्यात् प्रायश्चिन्तं कथं भवेत् ? ॥
केशानां रक्षणार्थीय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ॥
यस्य न द्विगुणं दानं केशांश्च परिरक्षतः ।
तत् पापं तस्य तिष्ठेत वक्ता च नरकं व्रजेत् ॥
यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सशिखं कारयेत् द्विजः’ ॥
(आ. स्मृ. ७. ४-५)

इति ॥ ५३ ॥

खीणां तु वपने विशेषमाह—

सर्वान् केशान् समुदृत्य न्तेदयेदङ्गुलदूयम् ॥५४॥
एवं नारी-कुमारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ।

इति । नारीग्रहणैव कुमारीणामपि ग्रहणे सिद्धे पृथगुपादानं विधवासु वपनाद्वीकारब्योतनार्थम् । नात्र नारीशब्दः खीमात्रवाची । किन्तु सभर्तृकखीवाची । कुमार्यस्तु विवाहरहिताः । तथा च सभर्तृकाणां विवाहरहितानां चैतदुक्तं

भेवेत् । ततो विधवानां *सर्वात्मना मौण्ड्यमङ्गीकृतं
भवति ॥ ५४ ॥

पूर्वोक्तेषु ब्रताङ्गेषु कानिचिदद्वानि स्त्रीणामपवदति-

न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयनौ-शनम् ॥ ५५ ॥

न च गोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवा गा अनुब्रजेत् ।

नदीषु सङ्घमे चैव अरण्येषु विशेषतः ॥ ५६ ॥

न स्त्रीगामजिनं वासो ब्रतमेव समाचरेत् ।

इति । न॑ स्त्रियाः केशवपनं शिरसो मुण्डनं इत्यनयो-
र्नान्योन्यविरोधः शङ्कनीयः । निषेधस्य कुत्सनकेशवि-
षयत्वात् । केशाग्रकर्त्तनमेव मुण्डनं पूर्वत्र विहितम् । अतो
न विरोधः ।

संविशान्तीषु संविशेत् ।

(प. स्मृ. ८. ३४)

इत्यनेन गृहमध्ये ग्रामाङ्गुहिर्दूरे वा यत्र गावस्तत्र शयनं
प्राप्तम् । तन्निराकरणाय न दूरे शयनमित्युक्तम् । रात्रौ गो-

* गौडास्तु विधवानामपि वपनं न कुर्वन्ति कुत्स्तरां सधवानी
शिखादानम् । तत्र मूलं त एव प्रष्टव्याः ।

† इदं च गोष्ठावस्थानम्-

‘गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गा-श्वाप्यनुब्रजेत्’ ।

(प. स्मृ. ८. ३१)

इत्यनेन पूर्वमुक्तमन्तानुसन्धेयम् ।

१. I. reads भवति for भवेत्. २. K. and L. read शयनासनम् for शयना-
शनम्. ३. Except A, I, K, and L. all read एवं for एव. ४. H. inserts
च after व.

ष्टावस्थानं दिवा गवामनुव्रजनं च पुंसामेव । न खियाः । नदी-
सद्भेष्वरप्येषु च वासो यद्यपि न साक्षात् पूर्वमुक्तः तथापि—
‘गोऽनुगामी’

(या. स्मृ. ३. २६३)

इति शास्त्रादर्थतः प्रसक्तं तदुभयं निवार्यते ।
‘चर्मणाऽऽर्द्धेण संवृतः’ ।

(म. स्मृ. ११-१०८)

इत्यादिशास्त्रतः प्रसक्तमजिनवासस्त्वं निषिद्ध्यते । व्रत-
मेवेत्येवकारेण यथोक्ताङ्गनिवृत्तिरेवानूद्यते ॥ ९५-९६ ॥

वपनादीनामिव त्रिसन्ध्यस्नानदीनामपि निषेधप्रस-
कावाह—

त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं सुराणामर्चनं तथा ॥५७॥
बन्धुमध्ये व्रतं तासां कृच्छ्र-चान्द्रायणादिकम् ।

इति । ‘त्रिसन्ध्यमवगाहनम्’(६.९)-इति यत् पूर्वमुक्तं तत्
खीणामपि समानम् । सुरार्चनं नमस्कारादि* । कृच्छ्र-चान्द्रा-
यणादिकं यद्वतं तद्योषितो बन्धुमध्येऽनुतिष्ठेयः । न पुरुषा
इव विजने देशे ॥ ५७ ॥

नियमान्तरमाह—

गृहेषु सततं तिषेत् शुचिर्नियममाचरेत् ॥५८॥
इति । प्रकान्तस्य व्रतस्य समाप्तिर्थन्तं गृहसीम्नो न
वहिर्गच्छेत् ॥ ५८ ॥

* यथा विजने देशे जघिकाराभावात् नमस्कारेणैव सुरार्चनं कर्तव्य-
मित्याशयः ।

१. H. reads इत्यर्थप्रसक्तं for अर्थतः प्रसक्तं. २. K. L. and M. read
निषेध for सतते.

अध्यायद्वयेन यत् प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितं तस्याननुष्ठाने द्विविधं दिव्यं भौमं च नरकविशेषं दशायति—

इह यो गोवधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति ।
सं याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ५९ ॥
विमुक्तो नरकात्स्मात् मत्येलोके प्रजायते ।
ळीबो दुःखी च कुष्ठी च सप्तजन्मानि वै नरः ॥ ६० ॥

इति । मित्रादीनामुख्योचदानादिना जनापवादमात्रपरिहारः प्रच्छादनम् । घोरस्य नरकविशेषस्य नामधेयं कालसूत्रमिति । सो ऽयं दिव्यो नरकः । नैरन्तर्येण सप्तजन्मभूक्षीब्रत्वादिदोषयोगो भौमो नरकः ॥ ५९-६० ॥

अध्यायद्वये प्रतिपादितं प्रकरणार्थमुपसंहरति—

तस्मात् प्रकाशयेत् पापं स्वधर्मं सततं चरेत् ।
स्त्री-बाल-भृत्य-गो-विप्रेष्वतिकोपं विवर्जयेत् ॥ ६१ ॥

इति । यस्मात् प्रच्छादने द्विविधो नरकः प्रोक्तः तस्मादप्रच्छाद्य वेदविदामप्रे प्रकाश्य तैर्विनिर्दिष्टं स्वस्योचितं धर्मं प्रायश्चित्तविशेषमाचरेत् । तत ऊर्ध्वमीदृशपापानुर्वचये स्त्री-बालादिषु कोपरहितो भवेत् ॥ ६१ ॥

१. This line does not appear in M.—

स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ५९ ॥.

२. K. and L. read -जन्मानि for -जन्मानि. ३. I. reads विसर्जयेत् for विवर्जयेत्. ४. II. reads -अपनुत्पत्ते for -भनुत्पत्तये.

अध्याये नवमे पराशरसुनिप्रोक्तस्मृतेमन्थने
 रोधोद्वन्धन-ताडनाद्यनुचितं यत् स्यात् गवां पीडनम् ।
 कर्मेतस्य विशेषतः समुदिता सर्वोत्तरा निष्कृतिः
 तद्वाख्यामकरोत् कृती शुभेधियां भाग्याम्बुधिर्माधवः ॥१॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्तक-परमेश्वर-श्री-
 वीरबुक्खूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ
 पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१. C. E. F. G. and J. read -स्मृतेमन्थने and I. -स्मृतौ मन्थके for
 -स्मृतेमन्थने. २. I. reads रोधो बन्धन-ताडनादि- for रोधोद्वन्धन-ताडनादि-.
 ३. I. reads शुभेधिया for शुभेधियां.

पराशरसंहिता ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

ओष्टम-नवमाध्याययोरूपपातकस्य गोवैधस्य सामान्य-वि-
शेषाभ्यां प्रायश्चित्तानि प्रपञ्चितानि । अथागम्यागमनरूपो-
पातकस्य प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिधीयते । तत्र प्रति-
ज्ञापूर्वकं सामान्यप्रायश्चित्तमाह—

चातुर्वर्ण्येषु सर्वेषु हितां वद्यामि निष्कृतिम् ।

अगम्यागमने चैव शुद्धै चान्द्रायणं चरेत् ॥१॥

इति । चतुर्षु वर्णेष्वनुलोम-प्रतिलोमभेदेनावान्तरजातिबहु-
त्वमभिप्रेत्य सर्वेष्वित्युक्तम् । प्रत्यवायः निष्क्रियते निर्वा-
र्थते विनाशयते यथा प्रायश्चित्त्या सा प्रायश्चित्तिः निष्कृ-
तिः । तस्या अनर्थफलनिवारकत्वाद्वितत्वम् ।

‘ऋतौ भार्यामुपेयात्’ ।

इति शास्त्राद् गम्या स्वभार्या । तदितरा सर्वाङ्गि योविद-

१. In I. the tenth Adhyaya begins—

अन्मगेहं स्वर्गनस्याः पाइपदं महात्मनः ।
यस्यासीत्तमहं वन्दे रामचन्द्रं सराव्यव्यम् ॥१॥.

२. B. and D. omit गोवैधस्य and C. and F. the following—

‘गोवैधस्य सामान्य-विशेषाभ्यां प्रायश्चित्तानि
प्रपञ्चितानि । अथागम्यागमनरूपोपपातकस्य’ ।

and reads प्रायश्चित्तस् after दशमाध्याये. ३. Except A. and I. all read -गमनस्योपपातकस्य for -गमनरूपोपपातकस्य and insert प्रायश्चित्तम् after दशमाध्याये. ४. M. reads—

चातुर्वर्ण्यस्य सर्वेषां हीवं प्रोक्ता तु निष्कृतिः ।

C. and F. substitute सतां for हितां. ५. Except A. G. and I. all read शुद्धै for शुद्धै; while C. and F. substitute अगम्यागमनं for भगम्यागमने. ६. B. D. H. and J. substitute निःसार्यते for निशार्यते.—

गम्या । तद्रमने प्राप्ते सति तनुद्धिनिमित्तं चान्द्रायणं प्रा-
यश्चित्तमाचरेत् ॥ १ ॥

चान्द्रायणस्य लक्षणमाह—

एकैकं न्हासयेन्नोसं कृष्णे, शुङ्के च वर्धयेत् ।

अमावास्यां न भुज्जीत द्येवं चान्द्रायणो विधिः ॥ २ ॥

इति । द्विविधं हि चान्द्रायणम् । यवमध्यं पिपीलिका-
मध्यं चेति । यथा यवस्य मध्यं स्थूलं उभावन्तौ सूक्ष्मौ तथा
गुह्यप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्धया पूर्णिमायां पञ्च-
दश ग्रासाः । कृष्णप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासहासे स-
स्यमावास्यायामुपवास इति मध्यभागस्यौल्यात् यवमध्यत्वम् ।
यथा पिपीलिकानां शिरः-पृष्ठभागौ स्थूलौ मध्यं सूक्ष्मं तथा
यस्य च चान्द्रायणस्य मध्यमे अमावास्यादिने सर्वग्रासहासः
तस्य मध्यमभागसौक्ष्यात् पिपीलिकामध्यत्वम् । तदिदं
पिपीलिकामध्यमाचार्येणोपन्थस्यते । तथाहि—कृष्णप्रतिपदि
ब्रतं संकल्प्य चतुर्दश ग्रासान् भुज्जीत । ततो द्वितीयमारभ्य
प्रतिदिनमेकैकस्य ग्रासस्य हासे सति अमावास्यायामुपवासः
सम्बद्धते । पुनः गुह्यप्रतिपदि ग्रासमेकमुपक्रम्य प्रतिदिनमे-
कैकग्रासवृद्धया पूर्णिमास्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्बद्धन्ते ।
स एष पिपीलिकामध्यस्य चान्द्रायणस्यानुष्ठानप्रकारः ।
तदिदं वसिष्ठोऽप्याह—

१. M. reads विष्ट for भास. २. M. omits हि. ३. C. F. H. and
J. read चान्द्रायणे for चान्द्रायणो. ४. H. and J. substitute अय for
अथा. ५. I. omits च. ६. H. reads -प्राप्ते जग्धा, but has -प्राप्तवृद्धया ^{as}
a marginal reading. ७. A. reads लभिम for लभिद and inserts स्पष्टम्
after अप्याह.

‘मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्दश ।
 ग्रासापचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत् ॥
 तेथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासं भुञ्जीत चापरम् ।
 ग्रासोपचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत्’ ॥
 (व. स्मृ. २३. ४४-४५)

इति । चान्द्रायणाद्वाल्वेन विषवणस्नानं कर्त्तव्यम् ।
 तदाह मनुः—

‘एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्रे च वर्धयेत् ।
 उपस्पृशांत्विषवणमेतचान्द्रायणेवतम्’ ॥
 (म. स्मृ. ११. २१६)

इति । वपनादीतिकर्त्तव्यतां तु गौतम आह—

‘अथातश्चान्द्रायणम् । (१) तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे ।
 (२) वपनब्रनं चरेत् । (३) श्वोभूतां पौर्णमासी-
 मुपवसेत् । (४) आप्यायस्व, सन्ते पयांसि, नवो नव
 इति चैताभिस्तर्पणम् । (५) आज्यहोमो हविषश्चा-
 नुमन्त्रणम् । (६) उपस्थानं चन्द्रमसः । (७)
 यद्देवा देवहेलनमिति चतस्रभिराज्यं जुहुयात् । (८)
 देवकृतस्येति चान्ते समिङ्गिः । (९) अँभूर्भुवःस्वर्म-
 हर्जनस्तपःसत्यं यशःश्रीःकविर्विडौजोजःपुरुषो धर्मः
 शिव इत्येतैर्ग्रीसानुमन्त्रणम् । (१०) प्रतिमन्त्रं नमसा-
 नमः स्वाहेति वा । (११) सर्वग्रासप्रमाणमास्यावि-

१. The text reads:—

‘एवं हि शुक्लपक्षादौ ग्रासमेकं तु भक्षयेत्’ ।

२. The text reads चान्द्रायणं स्मृतम् for चान्द्रायणव्रतम्. ३. The text (Bo. Edition) omits -महर्जनः. ४. I. reads श्रीगुरुर्विडौजोजः and the text श्रीर्कर्षं गिरौजस्तेजः for श्रीःकविर्विडौजोजः. ५. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit सर्व-.

कारेण । (१२) चर्हैक्ष-सञ्जुक्त-यावक-शाक-पथो-
दधि-घृत-मूल-फलोदकानि हर्वांज्योन्तरोन्तरं प्रशस्तानि ।
(१३) द्वौदशैतानि । (१४) पौर्णमास्यां पञ्चदश
ग्रासान् भुक्त्वैकापचयेनापरपक्षमभीयात् । (१५)
अमावास्यायामुपोष्यैकोपचयेन पूर्वं पक्षम् । (१६)
विपरीतमेकेषाम् । (१७) एष चान्द्रायणो मासः ॥ (१८)
(गौ. स्मृ. २८. १-१८)

इति । एकेषां मुनीनां मते पूर्वोक्तात् पिपीलिकामध्य-
पक्षाद्विपरीतं यवमध्यं चान्द्रायणम् । तत्र मनुर्विस्यष्टमाह—
'एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेत् यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्वरंश्वान्द्रायणं व्रतम्' ॥
(म. स्मृ. ११. २१७)

इति । तदेतच्चान्द्रायणद्वयं देवलोप्याह—
'चान्द्रायणं द्विविधम् । यवमध्यं पिपीलिका-
मध्यमिति । एकग्रासममावास्यादि यवमध्यम् ।
पञ्चदशग्रोसं पौर्णमास्यादि पिपीलिकामध्यम्' ।

इति । यमोपि—

अर्थातश्वान्द्रायणकल्पं व्याख्यास्यामः । तद्वथा—
'पौर्णमास्यामुपेतस्तु ब्राह्मणः सुसमाहितः ।
केश-इमश्रूणि लोमानि कक्षोपस्थं च वापयेत् ॥
प्रयतो विधिवत् कृत्वा गृण्हीयात् सुसमाहितः ।
मधु मांसं च लवणं शुक्तानि परिवर्जयेत् ॥

१. I. reads चतुर- for चर्हः. २. The text omits द्वौदशैतानि. ३. I. reads
-ग्रासान् for -ग्रासं. ४. H. substitutes अथ for अथातः. ५. C. F. H. and
J. read ग्रासणस्तु for ग्रासणः स्तु. ६. I. reads व्याख्याविधि ततः for प्रयतो
विधिवत्. ७. We follow here only A.; while I. reads शुक्लशासांसि वर्ज-
येत् and others read शुक्तानि परिवर्जयेत्.

ली-शूद्रौ नाभिभाषेत सत्यवादी चे संयतः ।
 पालाशं धारयेहण्डं शुचिमैङ्गीं च मेखलाम् ॥
 यज्ञोपवीती करकं धारयेन्नियतः शुचिः ।
 शाणी वल्कलचीरी वा मार्ग वा वास उच्यते ॥
 सर्वाण्यहानि सन्तिष्ठेत् स्नान-मौनधृतव्रतः ।
 स्थानासनाभ्यां विहरेद् ब्रह्मचारी क्षपाशनः ॥
 गोमयेन गोचर्ममात्रं स्थण्डिलमुपलिप्याभ्युक्ष्य अभिं
 प्रतिष्ठाप्य ब्रह्माणं दक्षिणतं उपवेश्योन्नरत उदकपात्रं
 प्रतिष्ठाप्य प्रागुदग्रान् दर्भानास्तीर्याऽयभागं कुत्वा
 महाव्याहृतिभिराज्याहृतीर्जुद्दुश्यात् । व्रतपतये ऋतं
 सत्यं प्रजापतिं मित्रमग्नीषोमौ बृहस्पतिं यजेत् ।
 एतानेव भर्चयित्वा महाव्याहृतयस्तथा ।
 ॐ कारपूर्वमाख्यातास्तथा सर्वाः पृथक् पृथक् ।
 ऋतं सत्यं च गायत्रीमित्येतानि सदा जपेत् ॥
 दशसाहस्रिकं वाऽपि गायत्रीमान्हिकं जपेत् ।
 इन्द्रः शुद्धा ऋचश्वापः प्रविश्य मनसा जपेत् ॥
 तत्रैव गायेत् सामानि अथवा व्याहृतीर्जपेत् ।
 वृक्षमूलनिकेतः स्याद्रात्रौ वीरासनी भवेत् ॥
 आर्द्रवासाश्वरेत् कुच्छ्रं स्नात्वा वस्त्रं न पीडयेत् ।
 चहं वा अपयेन्नित्यं गोभ्यो निष्क्रान्तयाँवकैः ॥

१. C. F. and H. read समन्ततः for च संयतः and for the same E reads ससन्ततः. २. C. and F. read शूद्री मौङ्गी च and I. शुचि चर्म च for शुचिमैङ्गीं च. ३. I. reads शाण-इल्कल-चीरी for शाणी वल्कलचीरी. ४. All, except A. and I. omit दक्षिणतः. ५. C. E. F. G. and I. read भाऊयाहृत and H. and J. आऊयभागं for आउयाहृतीः. ६. I. reads सर्वे for सर्वाः. ७. I. reads -यावकम् for -यावकैः and H. reads निष्क्रीय यावकैः for निष्क्रान्तयावकैः.

पायसं शाकमन्नं वा भैक्षं वा वाग्यतभ्रेत् ।
 आयसं तैजसं पात्रं चक्रोत्पन्नं विवर्जयेत् ॥
 असुराणां हि तत् पात्रमयस्तैजसचक्रजम् ।
 तथैवान्यतमोलाभे मृदं कुर्वीत वैदिकीम् ॥
 यज्ञियानां तु वृक्षाणां तेषां पर्णैः स्वयं च्युतैः ।
 हस्त्रं तु निरीक्षेत नाभिभाषेत् परस्त्रियम् ॥
 गोदोहमात्रं तिष्ठेत न समानां परं ब्रजेत् ।
 तद्विधेषु चरेद्वैक्षं नियतेषु द्विजातिषु ॥
 अग्रयो यत्र हृयन्ते ब्रह्म वा यत्र पठन्ते ।
 प्रयतः कुतशौचस्तु भैक्षमभ्युक्षयेत्ततः ॥
 आदित्याभिमुखो भूत्वा गुरवे तनिवेदयेत् ।
 अनुज्ञानस्ततः कुर्याह्वर्षि-पितृपूजनम् ॥
 शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
 सम्पादयेत् यमाहारं तेनामौ जुहुयात् सदा ॥
 आहारार्थं द्विजे इत्वा तदन्नं नियमं श्रितः ।
 ग्रासं शेषेण कुर्वीत योऽस्यास्यं प्रविशेत् सुखम् ॥
 कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा ग्रासं कुर्यात् समाहितः ।
 अङ्गुर्लयग्रे स्थितं वाऽपि गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥
 न तु विरुद्धापयेत् पिण्डं रसान् नास्वादयेत् पुनः ।
 न निन्देन्न प्रशंसेत स्वादस्वादु च भक्षयेत् ॥

१. I. reads अन्यतमालाभे for अन्यतमालाभे. २. C. and F. read वैदिकम् for वैदिकीम्. ३. I. reads पर्णे स्वयं च्युतैः for पर्णैः स्वयं च्युतैः. ४. C. E. F. and G. read हस्तं तु निरीहेत and H. हस्तं न तु निरीहेत for हस्तं न तु निरीक्षेत. ५. I. reads अङ्गुर्लवप्रस्थितं for अङ्गुर्लवये स्थितं. ६. II. reads स्वादु स्वादु for स्वादस्वादु.

प्राङ्मुखो नित्यमश्रीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
 उहासो शृद्धिर्यथा सोमे मासि मासि प्रदृश्यते ॥
 अमावास्यां पौर्णमास्यां ब्रतं चान्द्रायणं चरेत् ।
 प्रासान् वैर्धयते सोमः पञ्च पञ्च च पञ्च च ॥
 एकैकं वर्धयेत् पिण्डं शुक्ले, कृष्णे च ह्रासयेत् ।
 अमावास्यां न भुज्ञीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥
 एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्धयेत् ।
 एतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥
 वर्धयेत् पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।
 एतचान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्तितम्' ॥

(य. स्मृ. ६. २६-२४)

इति । पुनरपि प्रकारान्तरेण चान्द्रायणं त्रिविधम् । ऋषि-
 चान्द्रायणं शिशुचान्द्रायणं यतिचान्द्रायणमिति । तेषां स्व-
 रूपं यम आह-

‘स्वींस्वीन् पिण्डान् समश्रीयान्नियतात्मा दृढब्रतः ।
 हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
 चतुरः प्रातरश्रीयाच्चतुरः सायमेव च ।
 पिण्डानेतद्दि बालानां शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
 पिण्डानष्टौ समश्रीयान्मासं मध्यन्दिने रेवौ ।
 यतिचान्द्रायणं ह्येतत् सर्वकल्मेषनाशनम्’ ॥

(य. स्मृ. ६. २१-२३)

१. I. reads प्रवर्धयेत् for वर्धयते. २. I. reads through mistake वरौ
 for रेवौ. ३. B. and D. read -किस्तिष- for -कस्त्वष-

इति । विष्णुरपि पञ्चविधं चान्द्रायणमाह—

‘अथ चान्द्रायणम् । (१) ग्रासानास्थाविकारमश्ची-
यात् । (२) तांश्चन्द्रकलाऽभिवृद्धौ क्रमेण वर्धयेत् ।
हानौ च ह्रासयेत् । अमावास्यायां चै नाशीयात् ।
एष चान्द्रायणो यवमध्यः । (३) पिपीलिकामध्यो
वा । (४) यस्यामावास्या मध्या भवति स पिपीलि-
कामध्यः । (५) यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः ।
(६) अष्टौ ग्रासान् प्रतिदिनमश्चीयात् स यति-
चान्द्रायणः । (७) सायं प्रातश्चतुरश्चतुरः स शिशु-
चान्द्रायणः । (८) यथा कथञ्चित् षष्ठ्योनां त्रिशतीं
मासेनाशीयात् स सामान्यचान्द्रायणः’ । (९)
(वि. स्मृ. ४७. १-९)

इति ॥ १ ॥

चान्द्रायणे अभिहितस्य ग्रासस्य परिमाणमाह—
कुँकुटाण्डप्रमाणं तु ग्रासं वै^८ परिकल्पयेत् ।
अन्यथाभावदोषेण न धर्मो न च शुद्धयति ॥ २ ॥

१. B. and D. omit this śūtra. २. C. E. F. and G. read ग्रासान-
विकारमश्चीयात्, the text ग्रासानविकारानश्चीयात् and H. ग्रासाद्विकारम-
श्चीयात्. ३. All, except H. and I. omit च. ४. H. reads यतिदिनम्
for प्रतिदिनम्. The text reads प्रतिदिवसं मासमश्चीयात् for प्रतिदिनमश्चीयात्.
५. I. inserts ग्रासान् सप्तशीयात् after षष्ठ्यतुरः, B. and D. do not repeat
तुरः. All, except A. I. and the text omit स. ६. B. C. D. E. F. G. H.
and J. read पिण्डानां तिशोशीतिर्य अशीयात् for षष्ठ्योनां त्रिशतीं मासेना-
शीयात्. I. reads the same, but it substitutes वा for य, and reads स
साम्यचान्द्रायणः. ७. Before this M. inserts the following śloka:—

एकैकं ज्ञासयेत् पिण्डं कृष्णे च वर्धयेत् ।

अमावास्यां न भुज्ञीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥.

८. M. reads च for वै. ९. K. and L. read ग्रासशेषण and M. भाव-
दहस्य for भावशेषण.

इति । उक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वमन्यथाभावः । तेन
ज्ञातो यो दोषो ब्रतवैकल्यं तेन दोषेण, धर्मश्वन्द्रलोक-
प्राप्तिहेतुस्तपोरूपो ब्रतविशेषः स न सम्पद्यते । नाप्यस्य
पापाच्छुद्धिर्भवति । चान्द्रायणसाध्यं फलं द्विविधम् । पुण्य-
लोकप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्चेति । तदुभयमधिकपरिमाणग्रासान-
श्रतो न सिद्ध्यति । चान्द्रायणस्य फलद्वैविध्यं यम आह—

‘यत्किञ्चित् कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
द्विजश्वान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥
एतानि विधिवत् कृत्वा षड्भिर्मासैर्हविष्यभुक् ।
व्यपेतकल्मषो विप्रश्वन्द्रस्यैति सलोकताम्’ ॥

(य. स्मृ. ६. १९-२०)

इति ॥ ३ ॥

ब्रतचरणानन्तरं कर्त्तव्यमाह—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

गोदूयं वस्त्रयुग्मं च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

इति । संख्याविशेषानुपादानात् शक्त्यनुसारेण ब्राह्मणभो-
जनमिति वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

अगम्यागमनमात्रे प्रायश्चित्तमभिहितम् । तद्विशेषेषु प्राय-
श्चित्तानि वक्तव्यानि । तत्रात्यन्तनीचजातिगमने प्रायश्चित्त-
माह—

चण्डालीं वा श्वपाकीं वा ह्यौभिगच्छति यो द्विजः ।

त्रिरात्रमुपवासित्वा विप्राणामनुशासनात् ॥ ५ ॥

१. B. C. D. and G. read फलद्वैविध्यं for फलद्वैविध्येन. २. Except
A. and M. all read अनुगच्छति for ह्यौभिगच्छति. ३. M. reads उपवासी
स्वाम् for उपवासिस्वा.

सशिखं पवनं कृत्वा प्राज्ञापत्यहृथं चरेत् ।
गोदृथं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥६॥

इति । ब्राह्मण्यां शूद्राज्ञाता चण्डाली । आरूढपतिता-
ज्ञाता चे सगोत्राज्ञाता वा । तदेतत् त्रिविधं चण्डालत्वं
यम आह—

‘आरूढपतिताज्ञातो ब्राह्मण्यां शूद्रज्ञश्च यः ।
चण्डालौ तावुभौ प्रोक्तौ सगोत्राद् यश्च जायते’ ॥
(य. स्मृ. ६. ३)

इति । एतत् त्रिविधचण्डालसन्ततौ जाता स्त्री चण्डाली ।
क्षत्तोऽग्रयोज्जाता स्त्री श्वपाकी । तदाह मनुः—
‘क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाकं इति कीर्तिः’ ।

(म. स्मृ. १०. ११)

इति । द्विजशब्दोऽत्र ब्राह्मणपरः । क्षत्रिय-वैद्ययोः पृथग्व-
क्ष्यमाणत्वात् । उपवासित्वा उपवासं चरित्वेत्यर्थः । आचारार्थ-
क्रिबन्नात् शब्दनिष्पत्तेः ॥ ५-६ ॥

१. M. reads -चवम् for -हृथम्. २. M. reads for this line—

‘गायत्री च अपेक्षित्वं दद्यामैषियुग्महृथम् ।

विप्राय दक्षिणां दद्याच्छुद्धिमोत्थंसशायम्’ ॥,

Also the following line appears in M. before गायत्री च अपेत् &c.—

ब्रह्मकूर्चं ततः कृत्वा कुर्वाद्वाहणतर्पयत् ।

३. H. substitutes वा for च, while B. and D. omit सगोत्राज्ञाता वा. ४. H.
reads क्षत्तायामुपाऽज्ञाता and all others except A. and I. omit स्त्री. ५. We
follow here A. I. and the text; while C. E. F. G. H. and J. read उपानु
ज्ञातः क्षत्तायां and B. and D. उपानुज्ञातः क्षत्तायां. The text substitutes
कीर्त्यते for कीर्तिः.

क्षत्रिय-वैश्ययोर्दक्षिणाऽऽधिक्यमाह—
 क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा चण्डालीं गच्छतो यदि ।
 प्राजापत्यदृयं कुर्यात् दद्याद्वोमिथुनदृयम् ॥ ७० ॥
 इति । स्पष्टम् ॥ ७० ॥
 शूद्रस्य त्वल्यं व्रतमधिका दक्षिणेत्याह—
 श्वपाकीं वैऽथ चण्डालीं शूद्रो वा यदि गच्छति ।
 प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं चतुर्गोमिथुनं ददेत् ॥ ७१ ॥
 इति । ननु—स्मृत्यन्तरेषु चण्डालीर्गमने प्रायश्चित्तान्य-
 न्यथा स्मर्यन्ते । तत्र कानिचित् आचार्योक्तात् प्रायश्चित्तात्
 न्यूनानि । कानिचिदधिकानि । यथाह सुमन्तुः—
 ‘मातृष्वसृ-पितृष्वसृ-स्नुषा-भगिनी-भागिने-
 यी-गो-चण्डालीनामभिगमने तपस्फृष्टम्’ ।
 इति । तदेतदकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात् प्राणनिवृत्तौ
 द्रष्टव्यम् । यत्कद्गिरसोक्तम्—
 ‘पतिता-जन्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
 मासोपवासं कुर्वीत चान्क्रायणमथापि वा’ ॥

१. K. and L. read शृष्टि वा for यदि. २. M. reads गोमिथुने तथा for गोमिथुनदृयम्. ३. M. omits वा. ४. M. reads इच्याम्बेमिथुनं तथा for चतुर्गो-
 मिथुनं ददेत्; while B. C. D. E. F. and H. substitute इहत् and K. and
 L. चरेत् for ददेत्. ५. B. and D. omit.—
 प्रायश्चित्तान्यन्यथा स्मर्यन्ते । तत्र कानिचित् आचार्योक्तात् प्रायश्चित्तात्
 न्यूनानि । कानिचिदधिकानि । यथाह सुमन्तुः—

‘मातृष्वसृ-पितृष्वसृ-स्नुषा-भगिनीभा-
 गिनेश्वी-गो-चण्डालीनामभिगमने,
 and substitute नप्रकृष्टम् for तपस्फृष्टम्. ६. C. E. F. and H. add
 तद् before यथा and G. and J. read तथा च for यथाह. ७. G. omits -गो-.

इति । तत्र चान्द्रायणं प्रामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात् प्राङ्गनिवृत्तस्याशक्तस्यावगन्तव्यम् । शक्तस्य तु मासोपवासः । गोद्वयदक्षिणायुक्तस्य प्राजापत्यद्वयस्य मूलवचनोक्तस्य प्रत्याम्नायकल्पनाद्वारेण मासोपवाससमानत्वादयमेव विषयः । यदपि शङ्खेनोक्तम्—

‘अकामनस्तु यो विप्रश्चण्डालीं यदि गच्छति ।

तस्मैक्षणे गुद्धयेत् प्राजापत्यद्वयेन वा ॥

कामनस्तु यदा विप्रश्चण्डालीं यदि सेवते ।

चान्द्रायणेन गुद्धयेत् प्राजापत्यद्वयेन च’ ॥

(शं. स्मृ. १७-१९-२०)

इति । एतमूलवचनेन समानविषयम् । यमस्तु विषयव्यवस्थापूर्वकं पक्षद्वयमाह—

‘चण्डाल-पुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् ।

कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्’ ॥

(य. स्मृ. ६. ७)

इति । एतच्चोभयं रेतःसेकपर्यन्तसकृद्भूमनविषये । यतु गौतमेनोक्तम्—

‘अन्त्यावसायिनीगमने कृच्छ्राब्दः । (३८)

अमत्या द्वादशरात्रम्’ । (३९)

(गौ. स्मृ. २४. ३८-३९)

१. B. D. E. G. H. and J. read मूलवचनस्य for मूलवचनोक्तस्य and for the same C. F. read मूलवचनोक्तकृच्छ्रस्य; while J. has the marginal reading मूलवचनोक्तस्य. २. B. D. I. and J. substitute वा for च. ३. H. omits this Śloka.

‘चण्डाल-पुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् ।

कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्’ ॥.

४. I. reads कृच्छ्राब्दम्.

इति तत्रात्मकुच्छ्रे यमोक्तसमानविषयः । द्वादशरात्रं तु
सुमन्तुप्रोक्ततस्कुच्छ्रसमानविषयम् । यदप्यद्विरसोक्तम्—
'अन्त्यज्ञानां तु गमने भोजने च प्रमापणे ।
पराकेण विशुद्धिः स्याद्गवानद्विरात्रबीत्' ॥

(अ. स्मृ. ६. ११)

इति तदपि तस्कुच्छ्रसमानविषयम् । यदपि वसिष्ठे-
नोक्तम्—

'द्वादशरात्रमध्येक्षो यो द्वादशरात्रमुपवसेत् । (३८)
अश्वमधावभृथं वा गच्छेत् । (४०) एतेनैव चाण्डा-
लीव्यवायो व्याख्यातः' । (४१)

(व. स्मृ. २३. ३८-४१)

इति एतदपि बृहद्यमोक्तचान्द्रायणद्वयसमानविषयम् ।
यच्च संवर्त्तेनोक्तम्—

'यश्वण्डालीं द्विजो गच्छेत् कथच्चित् काममोहितः ।
त्रिभिः कुच्छ्रविशुद्धयेत् प्राजापत्यानुपूर्वकैः' ॥
(सं. स्मृ. १४९)

इति । प्राजापत्यतस्कुच्छ्रातिकुच्छ्राणि प्राजापत्यानुपूर्व-
काणि । एतचान्द्रायणद्वयेन समानविषयम् । यदपि मनु-
नोक्तम्—

१. B. and D. read प्रोक्तस्कुच्छ्र- for सुमन्तुप्रोक्ततस्कुच्छ्र; while C.
and F. omit सुमन्तु-. २. B. and D. read आत्मज्ञानां for अन्त्यज्ञानां.
३. B. D. and G. omit द्वादशरात्रमध्येक्षो. ४. G. reads विशुद्धयेत् for विशु-
द्धयेत्. ५. C. F. and G. read प्राजापत्यतस्कुच्छ्राणि for प्राजापत्य-
तस्कुच्छ्रातिकुच्छ्राणि and I. omits both. ६. B. and D. substitute यद्य
and G. तद्य for यदपि.

‘थेत् करोत्येकरावेण बृजलीसेवनाद् द्विजः ।
तदै भैक्षभुग् जपचित्यं त्रिभिर्वर्षेव्यपोहति’॥
(म. स्मृ. ११. १७८)

इति । वृषली चण्डाली । तथा च स्मृत्यन्तरे—
‘चण्डाली बन्धकी वेदया रजःस्था या च कन्यका ।
ऊढा च समगोवेण वृषल्यः पञ्च कीर्तिताः’॥
इति तदेकदिनाभ्यासविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्—
‘रेतःसेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
सल्युः पुत्रस्य च खीषु गुरुतत्पसमं विदुः’॥
(म. स्मृ. ११. ६८)

इति याज्ञवल्क्यैनापि—
‘सखिभार्या-कुमारीषु स्वैयोनिष्वन्त्यजासु च ।
संगोत्रासु सुतखीषु गुरुतत्पसमं स्मृतम्’॥
(या. स्मृ. ३. २३१)

१. C. E. F. I. and J. read यः for यत्. २. All, except A. and the text substitute -सेवनं for -सेवनाद्. ३. Except A. and the text all read स for तद्. ४. I. reads या च सगोवेण for च समगोवेण. ५. The text reads स्वयोनीषु for स्वयोन्यासु. The commentators Rāghavānanda and Rāmachandra read स्वयोनीषु. ६. J. reads गुरुतत्पसं सता विदुः for गुरुतत्पसमं स्मृतम्, ७. I. reads स्वजातासु for स्वयोनीषु. ८. H. reads स्वगोत्रासु for सगोत्रासु; while B. and D. omit this and the next five lines:—
सगोत्रासु सुतखीषु गुरुतत्पसमं स्मृतम्’॥
(या. स्मृ. ३. २३१)

इति एतच पश्चाभ्यासविषयम् । यत्तु मनुनोक्तम्—
‘गुरुतत्पत्रं कुर्वादेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।
सहस्रुः पुत्रस्य च खीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च’॥
(म. स्मृ. ११. १७०)

इति एतच मात्राभ्यासविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्—
‘रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चण्डालीष्वन्त्यजासु च ।

इति एतच्च पक्षाभ्यासविषयम् । यच्च मनुनोक्तम्—
 ‘गुरुतत्त्वं व्रतं कुर्यात् इतेः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।
 सहयुः पुत्रस्य च लीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च’॥
 (म. स्मृ. ११. १७०)

इति एतच्च मासाभ्यासविषयम् । यच्च यमेनोक्तम्—
 ‘रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चण्डालीष्वन्त्यजासु च ।
 सपिण्डापत्यदरेषु प्राणत्यागो विधीयते’॥
 (य. स्मृ. ५. ४१)

इति एतच्च संवत्सराभ्यासविषयम् ॥ ६ ॥

अथ मातृगमनप्रायश्चित्तमुच्यते ।

यद्यप्येतन्नोपपातकम् । तस्यातिंपातकेषु पाठात् । तथा-
 व्यगम्यागमनावान्तरभेदवदत्राभिधानम् । तत्राज्ञानकृते मात्राँ-
 दिगमने प्रायश्चित्तमाह—

मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं स्वसुतां तथा ।
 एतास्तु मोहितो गत्वा त्रीणि कृच्छ्राणि सञ्चरेत् ॥५॥
 चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् शिश्रमच्छेदेन शुद्धयति ॥
 इति । मातरं जननीम् । इतरासां मातृणां—

‘पितृदारान् समारूह्य’ ।
 (य. स्मृ. १०. ११)

१. H. and J. read प्रक्षाभ्यास- for पक्षाभ्यास- and for the same G. reads पक्षानाभ्यास- . २. C. E. F. G. H. and J. read यमेन for मनुषा, but the next quotation is from Manu. ३. I. reads -भेदप्रसङ्गात् for -भेद-पत्. ४. J. omits नाशादि- . ५. M. reads गच्छेत् भगिनीं पुष्टिकां for गच्छेत् भगिनीं स्वसुतां. ६. B. D. and J. read एतास्तु for एतास्तु and M. reads त्रीन् कृच्छ्रात् for त्रीणि कृच्छ्राणि.

इति वक्ष्यमाणत्वात् । भग्नियेकोदरा । तस्या एव मुख्य-
त्वात् । तथा स्वसुतेति सवर्णायां भार्यायामुखन्ना । तत्र त्रीणि
प्रायधित्तानि । प्राजापत्यत्रयमेकं, चान्द्रायणत्रयं द्वितीयं, शिख-
च्छेदस्तुतीयम् । एतच्च मैथुनप्रकारभेदविषयतया योजनीयम् ।
मैथुनं चाष्टविधम्—

‘स्मरणं कीर्तनं कोलिः प्रेक्षणं गुह्यमाषणम् ।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥ ।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्’ ॥

(ब्र. वै. पु. २. १९. २६-२७)

इति स्मरणात् । तत्राच्च व्रतमल्पत्वात् अप्रवर्तकस्मरणादिप-
ञ्चविधापराधविषयम् । द्वितीयं तु पूर्वस्माद् गुरुत्वात् प्रवर्तक-
संकल्पाध्यवसायविषयम् । तृतीयं त्वतिमहेत्वात् क्रियानिर्वृति-
विषयम् । ननु—मोहित इत्यभिधानादकामकृतविषयमिदम् ।
तथाच संकल्पाध्यवसायौ तत्र न सम्भवतः—इति चेत् । मै-
वैम् । मर्दान्धकारादौ मातेयमित्यज्ञात्वा गमिष्याम्येनामिति
सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात् । यद्वा मातेयमिति ज्ञाते यपि प्रत्य-
वायगौरवमज्ञात्वा प्रवृत्तस्य सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात् । न
च—मातरि भग्नियां च समानं प्रायश्चित्तमयुक्तमिति वाच्यम् ।

१ H. reads -निरूपितः; and I. -निष्पत्तिः for -निरूपितिः २. All, except A. and
I. read -महत् for -महत्वात्; while I. substitutes क्रियानिष्पत्ति- for क्रिया-
निरूपिति- ३. B. and D. substitute नैवम् for मैवम्; while C. E. F. G. H.
and J. omit मैवम् ४. J. reads महान्ध- for महान्ध-; while C. E. F. G.
and H. omit मातेयमित्यज्ञात्वा गमिष्याम्येनामिति सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात्।
यद्वा ५. I. substitutes उक्तम् for भक्तम्.

अ० १०.]

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

३१३

भगिन्यामावृचिविषयस्वस्य कल्पनीयत्वात् । शिश्रुच्छेदोत्त-
रकालकर्तव्यं मनुराह-

‘स्वयं वा शिश्रु-वृषणावृक्त्याधाय चाज्ञलौ ।

नैर्कर्तीं दिशमातिषेदा निपातादजिह्वगः’ ॥

(म. स्मृ. ११. १०४)

इति । उत्तराना अपि—

‘खद्वाङ्गधारी गुरुतल्पमः सवृष्णं शिश्रु-
मुक्त्यूत्त्वं नैर्कर्तीं दिशमञ्जलिनाऽदाय ब्रजे-
दा निपातात् पूर्तो भवतीति’ ।

(उ. स्मृ. १. ११)

इति । शङ्कु-लिखितावपि—

क्षुरेण शिश्रु-वृषणावृक्त्यादायावेक्षमाणो ब्रजेत्’ ।

इति । एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिबद्धते तत्रैवा-
मरणान्तं तिष्ठेत् । तदाह वसिष्ठः—

‘सवृष्णं शिश्रुमुक्त्यांजलावाधाय दक्षिणाभिमुखो
गच्छेत् । यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदा प्रलयम्’ ।

(व. स्मृ. २०. १३)

इति । अज्ञानकृताभ्यासा-ज्ञानकृतसकृज्ञनीगमनेऽपि ।
पूर्वोक्तगदधिककेशोत्पादकं ब्रतविशेषं वसिष्ठ आह—

‘निष्ठकालको धृताभ्यक्तो गोमयेनामिना पादप-
भृत्यात्मानमवदाहयन् पूर्तो भवतीतिं विज्ञायते’ ।

(व. स्मृ. २०. १४)

१. E. and I. omit -काल-. २. I. omits पूर्तो भवतीति. ३. Except A. and I. all omit आश्राम. ४. The text reads उद्गृह्य for उक्त्यूत्त्व. ५. B. C. D. E. F. G. H. and J. read आ प्रलयात् and I. आ प्राणविमोक्षात् for आप्रलयम्. ६. All, except H. and I. read अभ्यासे for -अभ्यासा-. ७. For this Sūtra the text reads :—

‘निष्ठकालको वा धृताभ्यक्तस्तपां सूर्यो परिष्वजेन्मरणाम्’ ।

इति । के शिरेस्यवस्थिता अलकाः केशाः कालकाः ।
निर्गताः कालका यस्मादसौ निष्कालकः । मुण्डतशिरा
इत्यर्थः ।

ननु—अस्य वधस्य कामकृतसकृदमनविषयत्वे ततोऽभ्यधि-
कहेशप्रदस्य वधान्तरस्याभावात् कामकृताभ्यासे प्रायथिनं
न स्यादिति चेत् । मैवम् । गोमयस्यैवेषदार्दत्वातिगुष्कत्वा-
दिभेदेन चिरक्षिप्रदाहिनो वंधभेदस्य कल्पनीयत्वात् । यतु
शिरनच्छेदादेवधात् न्यूनप्रयाससाध्यं सूम्यालिङ्गनादिमरण-
मन्यैर्मुनिभिः प्रदर्शितं तत्रोभयेच्छाऽन्यतरेच्छादिभेदेन विषय-
व्यवस्था कल्पनीया । तदाह । मनुः—

‘गुहतैल्प्यभिभाष्यैनस्तसे र्वप्यादयोमये ।
सूर्मा’ ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य मृत्युना च विगुद्धयति ॥
र्वयं वा शिश्र-वृषणातुकृत्याधाय चाङ्गलौ ।
नैर्देतीं दिशमातिषेदा निपातादजिह्वगः’ ॥

(म. स्मृ. ११. १०३—१०४)

१. In this Samîsa I. has made several mistakes. २. H. reads -अव्यधिक-
for -अव्यधिक-. ३. B. C. D. E. F. G. H. and J. read गुहतल्पयोगो अभि-
भाष्यैनः. ४. C. E. F. and J. read तसे स्वप्यादयोमये, B. and D. read
तस्ये सुष्टवार्द्धगोमये and G. तसे सुष्टवार्द्धगोमये. ५. The text reads स्वाभिष्वेत
for वा ऽभिष्वय. ६. B. and D. omit this and the next eight lines.—

‘स्वयं वा शिरन-वृषणातुकृत्याधाय चाङ्गलौ ।

नैर्देतीं दिशमातिषेदा निपातादजिह्वगः’ ॥

(म. स्मृ. ११. १०३—१०४)

इति । बोधपि—

‘ गुहशारावगमनं कृत्या भोहेन वै हिजः ।

उज्वलन्तीमायसीं शम्वां संविशेहुहतल्पयः ॥’

सूर्मा उज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य मृत्युना स विशुद्धयति’ ।

(अ. स्मृ. ५। ४१)

इति । याज्ञवल्कयोऽपि—

‘ तप्तेऽयः शयने सार्वमायस्या योषिता स्वपेत् ।

गृहीत्वोक्तुल्य वृषणी नैर्देत्यां वोरवृजेत्सनुम्’ ॥.

इति । यमोऽपि—

‘गुरुदारावगमनं कृत्वा मोहेन वै द्रिजः ।
ज्वलन्तीमायसीं शश्यां संविशेषु रुतल्पगः ॥
सूर्मा॑ ज्वलन्तीं वाऽऽभिष्ठय मृत्युना स विशुद्धयति’।
(य. स्मृ. ६. ४३—४४)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘तसेऽयःशायने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत् ।
गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैरत्यां वोत्सृजेत्तनुम्’ ॥
(या. स्मृ. ३. २९९)

इति । अङ्गिरा अपि—

‘गुहतल्पी शिलां तसामायसीं वा त्रियं विशेत् ।
उत्कृत्य वृषणौ वापि धारयेदञ्जलौ स्वयम् ॥
मरणाय तदा पद्मधां प्रव्रजेदिशमुत्तराम् ।
शारीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽग्नुभात् ॥
लैयापयन् गुहतल्पी वा तसे चैत्रायसे स्वपेत् ।
समालिङ्गेत् त्रियं वाऽपि तसां कार्णायसीं नरः’॥
(अं. स्मृ. ३. ३७—३९)

इति ।

‘तसे लोहशायने गुहतल्पगः शायीत । सूर्मा॑
ज्वलन्तीं वाऽऽभिष्ठयेत् । लिङ्गं वा सवृष्टण-
मुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीचीं व्रजेदजि-
ह्यमा शारीरनिपातनात् । मृतः शुद्धयति’।

१. C. F. G. H. and J. read शायेत् for स्वपेत्. २. I. omits this line :—

उत्कृत्य वृषणौ वापि धारयेदञ्जलौ स्वयम् ॥.

३. All, except I. and J. insert इति before this line. Thus they show that this and the next one line are from some author other than अङ्गिरा.

इति । वौधायनोऽपि—

‘गुरुतत्प्रगस्तमे लोहशयने शयीत । (१३)

ज्वलन्तर्म् वा सूर्मासिक्षिष्यात् । (१४) लिङ्गं

वा सवृष्टं परिवास्याज्जलावाधाय दक्षिणा-
प्रतीच्योरन्येतरेण गच्छेदा निपातात् ।

(वौ. स्मृ. २. १. १३. १५)

इति । न त्र तयोरिच्छतोः संयोगे तप्तलोहशयनम् । त्रिया
प्रोत्साहितस्य ज्वलत्सूर्यालिङ्गनम् । आत्मना प्रोत्साहितायां
तु गमने सवृष्टपरिवास्यालिङ्गोत्कर्त्तनादि ॥ ९ ॥

जननीगमनेऽभिहितं यत् प्रायश्चित्तं तत् तद्विनीगम-
नेऽप्यतिदिशति—

मातृष्वसृगमे चैवमात्ममेद्वनिकर्त्तनम् ॥ १० ॥

इति । एवमिति सामोन्यातिदेशपन्मानसे क्रीडादौ वसिष्ठो-
कं ब्रतद्वयमवगन्तव्यम् । मेद्वनिकर्त्तनेन मरणपर्यन्तव्रत-
मुपलक्ष्यते । न च— जननी-तद्विनीगम्योः समानब्रतमयुक्तमिति
शङ्कनीयम् । जनन्यामकामकृते तद्विनीगम्यां कामकृते च
समानत्वसम्भवात् । उपरितनवचनेन तु ‘अज्ञानेन’—इति विशेषणादेतस्य वचनस्य कामकृतक्रिष्यत्वमवगम्यते ॥ १० ॥

१. The text reads अन्तरेण for अन्यतरेण. २. M. reads:—

मातृष्वसृगमे चैव आत्ममेद्वनिर्देशम् ।;

while K. and L. read निकृन्तनम् for निकर्त्तनम्. ३. B. D. G. I. and
J. read. साम्यातिदेशात्, I. substitutes यथोक्तं for वसिष्ठोक्तं. ४. C.
and F. , read आदृतस्य for एतस्य.

अकामकृते मातृष्वसृगमने प्रायश्चिन्तमाह—

अज्ञानेन तु यो गच्छेत् कुर्याच्चान्द्रायणदूयैम् ।

दशगोमिथुनं दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥११॥

इति । गवोर्धेतु-वृषभयोर्मिथुनं गोमिथुनम् । दशसङ्ख्याकं
गोमिथुनं दशगोमिथुनम् । विश्वातिसङ्ख्याका गाव इत्यर्थः ।
ननु—याज्ञवल्क्येन मातृष्वसृगमने गुरुतल्पव्रतमस्तिदिष्टम्—

‘पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छस्तु गुरुतल्पगः’।

(या. स्मृ. ३. २३२—२३३)

इति । बाढम् । कामकृते गुरुतल्पव्रतमस्माभिरपि पूर्व-
वाक्ये दर्शितम् । चान्द्रायणं त्वकामकृते इत्यविरोधः । एत-
देवाभिप्रेत्य हारीत आह—

‘पितृव्यक्तीगमने स्वसु-मातृष्वसृ-पितृ-

व्वसृगमने कन्या-सगोवा-स्वक्तीयागमने

भागिनीयीगमने चान्द्रायणम्’।

(हा. स्मृ. २३. ११.)

इति । शङ्क-लिखितावपि—

‘एवं मातुलानी-मातृष्वसृ-स्नुषा-दुहितृग-

मने तथाऽचार्यदुहितरि चान्द्रायणम्’।

१. M. reads अज्ञानाचार्यानु for अज्ञानेन हु. २. K. and L. read -चयम् for -इयम्. ३. I. reads ब्रतमिति निविष्टम् for ब्रतमस्तिदिष्टम्. ४. II. omits -स्वक्तीय-
या-, we think it better to omit either -स्वक्तीया- or भागिनीय as both
the words convey the same sense.

इति । बृहद्यमो ऽपि—

‘चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं स्नुषां च भगिनीं सखीम् ।

माता-पित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां वारणागताम् ॥

मातुलानीं प्रवजितां सगोत्रां नृपयोषितम् ।

शिष्यभार्या गुरोर्भार्या गत्वा चान्द्रायणं चरेत्’॥

इति । चतुर्विंशतिमते ऽपि—

‘पितृष्वसा मातुलानीं श्वश्रूर्मातृष्वसा तथा ।

एता गत्वा खियो मोहाच्चरेचान्द्रायणव्रतम्’॥

इति । यद्यप्यकामकृतस्य मूलवचनेन चान्द्रायणदद्यं
विंशतिगावश्वाभिहिताः तथापि तस्य रेतःसेकपर्यन्तगमन-
विषयत्वात् । एकचान्द्रायणवचनानां च रेतःसेकात् प्रागेव
निवृत्सौ योजनीयत्वात्र कोऽपि विरोधः । यदपि चतुर्विंशति-
मते अभिहितम्—

‘पितृष्य-भ्रातृभार्या च भगिनीं मातुरेव च ।

श्वश्रूर्मारुद्ध्य धौत्रीं च तपकृच्छ्रं समाचरेत्’॥

इति यदेपि संवर्त्तनाभिहितम्—

‘भगिनीं मातुरासां च स्वसारं चान्द्रमातुजाम् ।

एता गत्वा खियो मोहाच्चरेचान्द्रायणं समाचरेत्’॥

(सं. स्मृ. १९९)

१. I. reads -मनुः for -यमः. २. B. and D. substitute मनां for धार्णा and for the same G. reads मातां. ३. B. C. D. E. F. and H. omit this line and the following quotation:—

इति यदपि संवर्त्तनाभिहितम्—

‘भगिनीं मातुरासां च स्वसारं चान्द्रमातुजाम् ।

एता गत्वा खियो मोहाच्चरेचान्द्रायणं समाचरेत्’॥

(सं. स्मृ. १९९)

इति ।

४. The text reads मातुलस्त्रां for मातुरासां च. ५. The text reads एतास्तिसः खियो गत्वा for एता गत्वा खियो मोहात्.

इति एतदुभयारोहणपर्यन्तं प्रवृत्तस्य योनिलिङ्गसम्बन्धात्प्राह्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

जननीव्यतिरिक्तपितृभार्यागमने प्रायश्चित्तमाह—

पितृदारान् समारुद्धा मातुरामां तु भातृजाम् ।

गुरुपत्नीं स्तुषां चैव भ्रातृभार्यां तथैव च ॥ १२ ॥

मातुलानीं सगोत्रां च प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।

गोदूयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धचते नात्र संशयः ॥ १३ ॥

इति । पितृदाराः जननीव्यतिरिक्ताः पितृभार्या असवर्णाश्च । मातुरामा मातुः प्रियसखी । भ्रातृजा ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा सुता । गुरुशब्दो हि मुख्यया वृत्त्या पितरमाचष्टे ।
तथा च मनुः—

‘निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चात्रेन स विप्रो गुरुरुच्यते’ ॥

(म. स्मृ. २. १४२)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति’ ।

(या. स्मृ. १. ३४)

इति । पितृव्यतिरिक्तः श्रुतोपकार्यपि मुख्यो गुरुः । तच्च
मनुनैवोक्तम्—

‘अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तर्था’ ॥

(म. स्मृ. २. १४९)

१. G. and M. read च for तु. २. M. reads दद्यात् for दद्यात्. ३. I. reads क्रियाः for क्रियाः. ४. Except A. I. and the text all substitute तर्था for तथा.

इति । व्यासस्तु मुख्यामुख्यगुरुन् सर्वान् संगृह्य दर्शयति—

‘गुरवो मातृ-पितृ-पत्न्याचार्या विद्यादात्-ज्येष्ठ-
भ्रातृ-ऋत्विजो भयद्रातान्नदाता च’ ।

इति । एवं च सत्यत्र पितृदारानिति पितुः पूर्थगुपादानात्
तद्वयतिरिक्ताचार्यादिरेत्र गुरुपत्नीरित्यत्रानेन गुरुशब्देन विव-
क्षितः । स्नुषांदयः प्रसिद्धाः । अकामतः सकृद् गत्वा सद-
क्षिणं प्राजापत्यत्रयं चरेत् । कामतस्त्वग्निप्रवेशः । तदुकं
चतुर्विंशतिमते—

‘मातरं गुरुपत्नीं च स्वसारं स्वसुतां तथा ।
गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्या शुद्धिर्विधीयते’ ॥

इति । विष्णुस्मृतावपि—

‘मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि । (१)

अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ।

न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन’ ॥ (२)

(वि. स्मृ. ३४. १-२)

इति । यतु शङ्केन—

‘अधःशास्त्री जटाधारी पर्ण-मूल-फलाशनः । (१)

एकेकालं समश्नानो वर्षे तु द्वादशो गते । (२)

१. B. and D. omit विष्णुस्मृतावपि and the first Sūtra of the next quotation :—

‘मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि ।

२. I. reads -शास्त्री for -शास्त्री and C. F. H. and J. substitute जलाधारी for जटाधारी. ३. The text reads एकेकालं for एककालं; while all, except A. read समश्नवै and the text समस्थानो for समश्नानो.

रुक्मस्तेयी सुरोपश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
ब्रतेनैतेन द्वाद्यन्ति महापातकिनस्त्वमे'॥ (३)
(शं. स्मृ. १७. १-३)

इति तत् सवर्णीन्नमवर्णणितृदारगमने अकामतो द्रष्टव्यम् ।

यच संवर्त्तनोक्तम्—

‘पितृदारान् समारुद्धा मातृवर्जी नराधमः ।
भगिनीं मातुरोप्तां वा स्वसारं वाऽन्यमातृजाम् ॥
एतास्तिलः खियो गत्वा तपकृच्छ्रं समाचरेत्’
(सं. स्मृ. १५९)

इति तद्वीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसेकादर्वाग् द्रष्टव्यम् । यच
याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः ।
चान्द्रायणं वा त्रीन् मासानभ्यस्यन् वेदसंहिताम्’ ॥
(या. स्मृ. ३. २६०)

इति एतत् त्रैवार्थिकप्राजापत्यव्रतं ब्राह्मणीपुत्रस्य गूढ-
गातीयगुरुभार्यागमने द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नीमसवर्णी
व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं गच्छति तदा वेदजपसहितत्रैमासिक-
चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । यच व्याघ्रेणोक्तम्—

१. The text reads सुरोपश्च for सुरोपश्च. २. The text reads च ये for स्त्वमे. ३. The text reads मातुलस्तां for मातुरोप्तां वा. ४. Except H. and the text all read प्राजापत्यं for प्रायधित्तं. ५. G. substitutes समं वा and J. सामान्य- for समा वा. ६. A. reads यच व्याघ्रेणापि—

यदा तु गुरुपत्नीं च सवर्णीं व्यभिचारिणीम् ।
अबुद्धिपूर्वं गच्छेत् प्राजापत्यं तदा चरेत् ॥

तदा वेदजपसहितचान्द्रायणं ऋतव्यव्येन निर्दिष्टम् । इति । यत्
पुनस्तेनैवोक्तम् for यदा तु गुरुपत्नीमसवर्णीं व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं
गच्छति तदा वेदजपसहितं त्रैमासिकं चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । यच
व्याघ्रेणोक्तम्.

७. B. C. D. E. F. H. and J. omit-त्रैमासिक-

‘कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् ।
चरेन्मासत्रयं विप्र क्षत्रियागमने गुरोः’ ॥

इति तत्र बुद्धिपूर्वे सकृदगमने उभयोरिच्छातः प्रवृत्ते
अतिकृच्छ्रः । तथा प्रोत्साहितस्य कृच्छ्रः । स्वेनैव प्रोत्सा-
हितायां कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । तत्राप्यभ्यासे मरणान्तिकमेव ।
यथाऽहं देवलः—

‘मत्वा गत्वा पुनर्भार्या गुरोः क्षत्रसुतां द्विजः ।
अण्डाभ्यां वर्जितं लिङ्गमुत्कृत्य च मृतः गुच्छः’ ॥

इति । अबुद्धिपूर्वे सकृदगमने कण्ठोन्तं द्रष्टव्यम्—

‘चान्द्रायणं तपस्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च ।
सकृदत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात् क्षत्रियां द्विजः’ ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तपस्कृच्छ्रम् । तथा
प्रोत्साहितस्यान्तिकृच्छ्रम् । स्वेन प्रोत्साहितायां चान्द्रायणं
द्रष्टव्यम् । अभ्यासे तु जातुकर्ण्यः—

‘गुरोः क्षत्रसुतां भार्या पुनर्गत्वा त्वकामतः ।
वृषणमात्रमुत्कृत्य गुद्धयेज्जीवन् मृतश्च सः’ ॥

इति । वैद्यायां बुद्धिपूर्वे सकृदगमने कण्ठ आह—

‘तपस्कृच्छ्रं पराकं च तथा सान्तपनं गुरोः ।
भार्या वैद्यायां सकृद गत्वा बुद्धया मासं चरेत् द्विजः’ ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तपस्कृच्छ्रम् । तथा
प्रोत्साहितस्य सान्तपनम् । आत्मना प्रोत्साहितायां पराकः।
अभ्यासे लिङ्गस्याग्रच्छेदः कार्यः । तथाह लौगाक्षिः—

‘गुरोर्वैद्यायां पुनर्गत्वा गत्वा चापि पुनः पुनः ।
लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु ततः गुद्धयति किलिवषात्’ ॥

३. G. and H. read गुद्धयेत् स for गुद्धयति.

इति । अस्मादेव ज्ञापकादभ्यासे यदुक्तं गुरुतत्प्राय-
श्चित्तं तदेव बहुशोभ्यासेषपि इष्टव्यम् । अबुद्धिपूर्वके सकृ-
द्भासने प्रजापतिराह-

‘पञ्चरात्रं तु नाभीयात् सप्ताष्टौ वा तथैव च ।

वैद्यां भार्या गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४०)

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रम् । तया
प्रोत्साहितस्य पञ्चरात्रम् । आत्मना प्रोत्साहितायामष्टरात्र-
मिति । अभ्यासे त्वामरणान्तं ब्रह्मचर्यचिरणम् । तदाह
हारीतः—

‘अभ्यस्य विप्रो वैद्यायां गुरोरज्ञानमोहितः ।

स षड्द्वं ब्रह्मचर्यं सञ्चरद् यावदायुषम्’ ॥

(हा. स्मृ. २१. २१)

इति । शूद्रागमने बुद्धिपूर्वे जावालिराह-

‘अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथैव च ।

गुरोः शूद्रां सकृदत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत्’ ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रम् । तथैव
प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रम् । आत्मना प्रोत्साहितायां पराक
श्चित्ति इष्टव्यम् । अभ्यासे तु द्वादशवर्षे ब्रह्मचर्यं कर्त्तव्यम् ।
तथाऽऽहोपमन्युः—

‘पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः ।

ब्रह्मचर्यं स दुष्टात्मा सञ्चरेद्द्वादशीः समाः’ ॥

१. G. reads न दाभीयात् for तु नाइनीयात्. २. Except A. and I. all
read ब्रह्मचर्यरक्षणम् for ब्रह्मचर्यचरणम्. ३. All, except A. and J. read
परेतावश्यावशायुष्यसह्यः for अस्याचर्यं संचरेत्यावशायुष्यम्. H. also reads the
same, but it has the correct reading in the margin. ४. I. reads भुष्टात्मा
for स दुष्टात्मा; while except A. and I. all read द्वादशं for द्वादशीः.

इति । अज्ञाने दीर्घतमा अह—

‘प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासनम् ।

गुरोः शूद्रां सकृद् गत्वा चरेद्विषः समाहितः’ ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनम् । तथा प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम् । आत्मना प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति । अभ्यासे तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेन्नियतेन्द्रियः ।

हाविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुच्छये’ ॥

(म. स्मृ. ११. १०६)

इति । साधारणखियां गुरुतल्पदोषो नास्तीत्याह व्याप्रेः—

‘जात्युक्तं पारदार्थं वा गुरुतल्पत्वमेव च ।

साधारणखियां नास्ति कन्यादूषणमेव च’ ॥

इति । यतु नारदेनोक्तम्—

‘माता मातृष्वसा शश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।

पितृष्व-सखि-शिष्यस्ती भगिनी तस्सखी स्तुषा ।

दुहिताऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ॥

राज्ञी प्रवजिता धात्री साध्वी वर्णोक्तमा च या ।

ओसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ७३-७५)

इति तदेतदकामतोऽभ्यासे कामतः सकृदमने च द्रष्टव्यम् । यच्च वसिष्ठेनोक्तम्—

१. H. reads नास्ति व्याप्रवचनात् for नास्तीत्याह व्याप्रः. २. I. reads मातृष्वसा च शश्रूर्म for माता मातृष्वसा शश्रूः. ३. B. and D. read आत्माऽप्य for आसाम्य.

‘सेक्षि-सयोनि-सगोच्च-शिष्यभार्यासु
स्नुषायां गवि गुरुतल्पसमानम्’ ।

(व. स्मृ. १. २३)

इति यत्त्र मनुनोक्तम्—

‘गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च’ ॥
(म. स्मृ. ११. १७०)

इति यदपि व्याप्रेण—

‘आश्रितस्यापि विदुष आहिताग्नेश्च योगिनः ।
आचार्यस्य च राजेश्च भार्या प्रवजितां तथा ॥
नप्लीं पुत्रीं च पौत्रीं च सखीं मातुस्तथैव च ।
पितुः सखीं तथा गत्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत्’ ॥

इति संवर्त्तेनापि—

‘पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे तथा ।
गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्’ ॥
(सं. स्मृ. १९८)

इति याज्ञवल्क्येनापि—

‘पितृष्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।

१ This Sūtra does not appear in Bombay, Calcutta and Benares editions of the text, but it is found in the MS. copy. For this Sūtra I. reads the following sloka :—

‘सखी-स्वयोनि-सगोच्च-शिष्यभार्या-स्नुषासु च ।

कन्यास्वकामतो गत्वा गुरुतल्पसमः स्मृतः’ ॥..

२. B. D. and H. read गोप्तुः for राज्ञः ३. C. and F. have made several mistakes here. I. and J. read धार्मी for नवीर्मी. ४. G. reads भाद्रका-यागमे and I. भाद्रस्त्रीयमने for भाद्रभार्यागमे. ५. The text reads तस्यान्वा-निष्कृतिर्न च for निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्.

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छेस्तु गुह्यतल्पगः' ।
(या. स्मृ. ३. २३२-२३३)

इति तान्येतानि वचनानि नारदवचनवव्यवस्थापनीयानि ।
यानि तूकविषय एव न्यूनप्रायश्चित्तानि आन्द्रायणादीनि
तानि सम्बन्धकनीयस्वमाश्रित्य योजनीयानि । तच्च सम्ब-
न्धकनीयस्त्वं सुमन्तुना प्रदर्शितम्—

'पितृपत्न्यः सर्वा मातरः । तदध्रातरो मातुलाः ।
तद्वागिन्यश्च मातृष्वसारः । *भगिनीसपत्न्यश्च
भगिन्यः । तदपत्यं भागिनेयम् । अतोऽन्यथा स-
द्वारकारणानि कृत्वा ज्याज्याः पतिताश्च भवन्ति' ।

इति । अत्रातिदेशिकव्यपदेशादर्शनात् प्रायश्चित्तात्पत्वं
सिद्ध्यति । एतदेवाभिप्रेत्य संवर्त्त आह—

'गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसारं पितुरेव च ।
तस्या दुहितरं चैव चरेत् आन्द्रायणं व्रतम् ॥(१९६)
सनाभिनीं मातुलानीं स्तुषां मातुः सनाभिनीम् ।
गच्छेत्रेताः खियो मोहात् पराकेण विशुद्ध्यति ॥(१९७)
समिख्यार्थी समाहस्य श्वशूं चैव हि मानवः ।

*एतान्येव सुत्राण्याचारकाण्डे ज्यथा पठितानि (अ.३, ए. ६४)
द्रष्टव्यानि ।

१. Except A. and I. all read सम्बन्धगरीयस्वम् for सम्बन्धकनीयस्वम् ।
The former seems to be incorrect. २. Here also all except A. and I.
read-गरीबस्त्वं for-कनीयस्त्वं । ३. B. and D. read भगिन्यश्च भगिनीसप-
त्न्यश्च भगिन्यः and E. G. and J. भगिन्यश्च जननीसपत्न्यश्च भगिन्यः । ४. Except
A. and the text all read स्वसुतां for स्वसारं । ५. The text reads—

मातुलानीं सनाभिं च मातुलस्वारमजां स्तुषाम् ।

६. The text reads एता गत्वा for गच्छेत्रातः । * For this sloka the
text reads—

समिख्यार्थी कुमारीं च श्वशूं चैव विशुद्ध्यते तथा ।
स कुर्वात् प्राकृत कृच्छ्रं पर्युक्तात् यस्तद्वनीम् ॥

अहोरात्रोषितो भूत्वा तपश्छद्यं चरेत् ॥ (१६२)
 कुमारीगमने चैव व्रतमेतत् समादिशेत् ॥ (१६१)
 (सं. स्मृ. १९६-१६२)

इति । सुमन्तुरपि—

‘मातृपितृब्वसृ-स्नुषा-भगिनी-भागिनेयी-गो-च-
 षडालीगमनेषु तपश्छद्यं सान्तपनं च’ ।

इति । चतुर्विंशतिमतेष्पि—

‘भातुश्चैव कनिष्ठस्य भार्या गत्वा तु कामतः ।
 सान्तपनं प्रकुर्वीत कृच्छ्रद्यमथापि वा ॥
 मातुश्चै स्वस्त्रियां गत्वा पितृव्यतनयां तथा ।
 तपश्छद्यं प्रकुर्वीत षडात्रं तत्सुतासु च ॥
 गुरोर्दुहितरं* गत्वा पराकं तु समाचरेत् ।
 भागिनेयीं द्विजो गत्वा चरेत्वान्द्रायणं व्रतम् ॥
 मातुलस्य† सुतां गत्वा पितृश्च स्वस्त्रियां तथा ।
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हारीतवचनं यथा ॥

* इयं च गुरोर्दुहिता पेरेण विवाहिता अविवाहिता वा चेत् तस्यां
 गमने दोषः । न तु स्वभार्यान्वं प्राप्तायाः । गुरुणा दीयमानाया गुरुक-
 ण्याया अपि विवाहतस्यान्यत्राभिधानात् ।

† मातुलसुतापि स्वविवाहिता चेत्र दोषः । यद्यपि मातुलकन्यापरि-
 णनं कैश्चित्त्रिष्ठिद्वं तथापि दाक्षिणायानां तत्र दोषावहमिति श्रुति-
 स्मृत्यनुज्ञातवेन बहुभिः प्राचीनैर्निरूपितमित्यलं पलवितेन ।

१. B. I. and H. read मातृपितृसृष्टा-भगिनी- for मातृपितृब्वसृ-स्नुषा-
 भगिनी. २. H. omits the following :—

* * * प्रकुर्वीत कृच्छ्रद्यमथापि वा ॥

मातुश्च स्वस्त्रियां गत्वा * * * * ।.

and J. reads सान्तपनं तु कुर्वीत. ३. I. reads मातुलस्य स्त्रियं for मातुश्च स्वस्त्रियां.

मातुश्च स्वालियस्थैव भ॒र्ती गत्वा तु कामतः ।
 पितृव्यतनयस्थैव सपादं कुच्छुमाचरेत् ॥
 दौहित्रीं पुच्छतनयां चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
 तत्सुतां च स्नुषां गत्वा पराकं तु समाचरेत् ॥
 चरेच्चान्द्रायणं त्रिप्रो गत्वोपाध्याययोषितम् ।
 आचार्यस्थ पराकं तु बौधायनवचो यथा ॥
 सम्बन्धिनः* स्त्रियं गत्वा सपादं कुच्छुमाचरेत् ।
 विधवागमने कुच्छुमहोरात्रसमन्वितम् ॥
 व्रतस्थागमने कुच्छुं सपादं तु समाचरेत् ।
 सखिभार्यां समाहृद्य ज्ञाति-स्वजनयोषितम् ॥
 स कुत्वा प्राकृतं कुच्छुं पादकुच्छुं ततः पुनः ।
 कुमारीगमने विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
 पतितां तु द्विजो गत्वा तदेव[†] व्रतमाचरेत्' ।

इति । अत्र प्रोक्तेषु सर्वेषु व्रतेषु गौरव-रूपवे परी-
 क्षय यथायथं बुद्धिपूर्वा बुद्धिपूर्वा भ्यासाज्ज्यासादिविषयत्वं
 योजनीयम् । मूलवचनपठितपितृदारादिव्यतिरिक्तपरदारगमने
 व्याप्रोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।
 कुच्छुं चान्द्रायणं कुर्यादर्थमेव प्रमादतः ॥
 अर्धमेव सकामायां तप्तकुच्छुं सकृदतौ ।
 अर्धमध्ये नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥

* सम्बन्धिनः उक्तातिरिक्तसम्बन्धवत्तः ।

† ‘तदेव’ यत्स्याः पतिताया उक्तं प्रायभिस्तु देवचरेदिति भावः ।

१. B. D. E. G. H. and J. read पादं कुर्यात् for पादकुच्छुं; while C.
 and F. substitute परम् for पुनः. २. I. reads ब्राह्मोक्तं for व्याप्रोक्तं.

एतद् व्रतं चरेत् सार्थं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।
अश्रोत्रियश्वेत् द्विगुणमगुप्तामर्घमेवं च' ॥

इति । कण्ठोऽपि—

‘गूददारीन् गतो विप्रो ह्यतिकृच्छ्रं समाचरेत् ।

चान्द्रायणं विशो राज्ञः समं च ब्राह्मणव्रतम्’ ॥

इति । यदि चै ब्राह्मणेनैव चातुर्वर्ण्यप्रसूतासु क्रमेण निर्विष्टं तदानीं ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीगमने यदुक्तं तदेव पादहीनं क्षत्रियादिगमने द्रष्टव्यम् । व्याघ्रवचनात्—

‘विप्रेण वै निर्विष्टाश्वेच्चातुर्वर्ण्यप्रसूतयः ।

क्रमेण पादशो हीनं व्रतं तासु गतश्वरेत्’ ॥

इति । अयमेव न्यायः क्षत्रियादिपरिगृहीतास्त्रपि द्रष्टव्यः । ब्राह्मणभार्या शूद्रां ब्राह्मणो गत्वा प्राजापत्यं कुर्यात् । वसिष्ठवचनात् ।

‘ब्राह्मणश्वेदप्रेक्षापूर्वकं ब्राह्मणदारानभिगच्छेत् निवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रः अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः’ ।

(व. स्मृ. २१. १६)

* अप्रेक्षापूर्वं अज्ञानतः । कथित् ‘निवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः अनिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रः’ इति दृश्यते । परमिदमसमञ्जसमिव प्रतिभाति ।

‘एतद्व्रतं चरेत् सार्थं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।

अश्रोत्रियश्वेत् द्विगुणमगुप्तामर्घमेवं च’ ॥

इति व्याघ्रवचने अनिवृत्तधर्मकर्मण एव अधिकप्रायश्चित्ताभिधानात् ।

१. I. reads अधमेषु च for अधमेव च. २. I. reads गूददारगतो. ३. H. and I. omit च. ४. I. reads निर्विष्टं for निर्विष्ट. ५. I. reads ऐवातिरिष्टाः for-ण वै निर्विष्टाः । ६. I. reads द्रष्टव्यम् for द्रष्टव्यः । ७. A. reads अप्रेक्षापूर्वं for अप्रेक्षापूर्वकं. ८. The text reads अनिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रः निवृत्तधर्मकर्मणो ऽतिकृच्छ्रः.

इति । इदमबुद्धिपूर्वे सकृदगमने । बुद्धिपूर्वे तु द्विगुणम् ।
‘अर्धमेव प्रमादतः’ ।

(व्याघ्रवचनम्)

इति लिङ्गात् । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिभार्यागमने यदुकं
तदेव क्षत्रियादीनां स्वजातिभार्यागमने द्रष्टव्यम् । कुतः?—
‘विप्रो नृपस्य भार्यायां यत्करोति समागमे ।
तदेव क्षत्रियस्यापि कुर्यादैव सङ्गमे’ ॥

(प्र. स्मृ. ३. ६९)

इति प्रजापतिधर्मलिङ्गात् । गर्भपर्यन्ते परदारगमने यम
आह—

‘वर्षे द्वे परदोरेषु त्रीणि श्रोत्रियदारके’ ।

(य. स्मृ. ९. ११)

इति । प्रातिलोभ्येन परदारगमने संवर्त्त आह—

‘कथञ्चित् ब्राह्मणीं गच्छेत् क्षत्रियो वैश्य एव वा ।
गोमूत्रयावकाहारो मासार्थेन विशुद्धयति ॥
शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।
गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्धयति’ ॥

(सं. स्मृ. १६६-६७)

१. I. omits तु. २. The text reads :—

‘कथञ्चित् ब्राह्मणीं गत्वा क्षत्रियो वैश्य एव च ।
गोमूत्रयावकाहारी मासेनैकेन शुद्धयति ॥
ब्राह्मणी शूद्रसम्पर्के कथञ्चित् समुपागते ।
कुच्छं चान्द्रायणं कुर्यात् पावनं परमं सूतम्’ ॥

३. C. and F. omit this and the next one line :—

‘गोमूत्रयावकाहारो मासार्थेन विशुद्धयति ॥
शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथञ्चित् काममोहितः ॥

इति । एतदत्यन्तव्यभिचारिब्राह्मणीविषयम् । इतरविषये
वधस्मरणात् । तथा च वसिष्ठः—

‘गूदश्वेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेद्वीरणैर्वैष्टयित्वा* गूद-
मग्नौ प्रास्येत् । (१) ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं
कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य
महापथमनुसंत्राजयेत् । (२) पूता भवतीति
विज्ञायते । (३) वैश्यश्वेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेत्
लोहितदर्भैर्वैष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत् । (४)
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पि-
षाऽभ्यज्य नग्नां गौरखरमारोप्य महापथमनु-
संत्राजयेत् । (५) पूता भवतीति विज्ञायते ।
(६) राजन्यश्वेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेत् शरपत्रै-
र्वैष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत् । (७) ब्राह्म-

* वीरणैः उशीराङ्कुरैः शूद्रं वैष्टयित्वाग्नौ प्रास्येत् । महापथं राजमार्गं
अनुसंत्राजयेत् भ्रामयेदिवर्थः । इदं च मस्या गच्छतो दण्डरूपं प्राय-
श्चित्तम् । अमत्या चेत् द्वादशवार्षिकानुवृत्तौ वृद्धप्रचेतसोकं द्रष्टव्यम्—

‘गूदस्य ब्राह्मणीं मोहाङ्कच्छतः शुद्धिमिच्छतः ।
पूर्णमेतद्वतं देयं माता यस्माद्व तस्य सा’ ॥

इति । ‘एतत्’ पूर्वोक्तं द्वादशवार्षिकम् । एवमेव क्षत्रियादीनां
मस्या ब्राह्मणीमभिगच्छतां वसिष्ठोकं प्रायश्चित्तम् । अमत्या तु इदमुक्तमेव
द्वादशवार्षिकं पादहान्या वर्णक्रमेण देयम् ।

‘पादहान्याऽन्यवर्णासु गच्छतः सर्ववर्णिकम् ।
प्रायश्चित्तमिदं देयमगम्यागमनै क्रमात्’ ॥

इति वृद्धप्रचेतसोक्तेः ।

१. All, except A. and the text read उपगच्छेत् for अभिगच्छेत्; while
B. C. D. and E. substitute तु for चेत्. २. The text reads समश्यङ्क्य for
भृशज्य. ३. I. reads कृष्णखरम् for गौरखरम्.

ण्याः शिरसि वपनं कार्यित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य-
नग्रां रक्तखेरमारोद्य महापथमनुसंव्राजयेत् ।
(८) पूता भवतीति विज्ञायते । (९) एवं
वैश्यो राजन्यायाम् । (१०) शूद्रश्च राजन्य-
वैश्ययोः । (११)

(व. स्मृ. २१. १-११)

इति । स्वैरिणीगमने शब्दख-लिखितावाहतुः—

‘स्वैरिण्यां* वृषपत्थां चावकीर्णः सचैले स्नातै
उदकुम्भं दद्वौद्वाह्यणाय । वैश्यायां चतुर्थ-
कालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत् । क्षत्रियायां
त्रिरात्रोपोषितो यवाढकं दद्यात् । ब्राह्मणां
च्यहमुपोष्य घृतपात्रं दद्यात्’ ।

इति । बन्धकीगमने षट्क्रिंशन्मते प्रायश्चित्तमुक्तम्—
‘ब्राह्मणो बन्धकी† गत्वा किञ्चिद्व्यात् द्विजातये ।
राजन्यां हि धनुर्दद्याद् वैश्यां गत्वा तु चैलकम् ॥

* पर्ति हित्वा याऽन्यं पुरुषं गच्छति तस्याः चतुर्थपुरुषपर्यन्तं सै-
रिणीति संज्ञा समनन्तरस्मृत्यन्तरवचनेन ।

+ ‘बन्ध बन्धने’ इत्यस्माद्वातोर्धाति मनोऽत्रेति बन्धकी । या
पर्ति त्यक्त्वाऽन्यान् पञ्च तदधिकान्वा पुरुषानाश्रयति सा बन्धकीत्यपमन्त्र
विशेषः स्वैरिण्याः । तत्र ब्राह्मणजातीयवन्धकीगमने ब्राह्मणः किञ्चित् सु-
वर्णादिकं दद्यात् । राजन्य-वैश्य-शूद्रजातीयवन्धकीगमने धनुर्वस्त्रमु-
दकुम्भश्च क्रमेण देयः । इदं ब्राह्मणस्यैव प्रायश्चित्तम् । न क्षत्रियादी-
नाम् ।

१. The text substitutes खेतखरम् for रक्तखरम्. २. II. reads सचै-
लस्नात and I. सचैलस्नान for सचैले स्नात. ३. I. reads दद्यात् । ब्राह्मणो
वैश्यायां for दद्याद्वाह्यणाय । वैश्यायां and -कालाहारी for -कालाहारो-

गूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये ।
 दिवसोपोषितो वा स्याद् दद्याद् विप्राय भोजनम् ॥
 इति । बन्धकीलक्षणं स्मृत्यन्तरेषभिहितम्—
 ‘चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी भवेत्’ ।

(य. स्मृ. ५. ३७)

इति । इदं च प्रायश्चित्तं गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ
 यद्विशेषेण प्रायश्चित्तमुक्तं तदेव तत्र द्विगुणं कुर्यात् । तदाहो-
 शनाः—

‘गमने तु त्रतं यत् स्याद् गर्भे तद्विगुणं चरेत्’ ।
 (उ. स्मृ. १. ३७)

इति । गूद्रां गर्भमादधतश्चतुर्विशतिमते विशेष उक्तः—
 ‘वृषल्यामभिजातस्तु त्रीणि वर्षाणि
 चतुर्थकालसमये सकून् भुज्ञीत ।’

इति । गर्भादर्वाक् तु तत्रैवाभिहितम्—
 ‘गूद्राणां हीनजातीनां स्त्रियं गत्वा तु कामतः ।
 प्राजापत्यं प्रकुर्वात् इष्टिं वा वारुणी द्विजः’ ॥

इति । पुल्कस्यादिगमने संवर्त्त आह—

‘पुल्कसिगमनं* कृत्वा कामतो ज्ञामतो अपि वा ।
 कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् ततो मुच्येत किल्विषात् ॥

* अत्रापि कामतः कृच्छ्रचान्द्रायणम् । अकामतः चान्द्रायणमिति
 हरदत्तादयो बहवः ।

इति बृद्ददिग्निरसेक्तः ।
 ‘कामतः इतपापस्य अक्रमे हीनकं चरेत्’ ।

१. All, except A. and I. read यद्विशेषेण यत् प्रायश्चित्तम् for यद्विशेषेण
 प्रायश्चित्तम्. २. I. reads चतुर्थकाले सकून् भुज्ञीत for चतुर्थकालसमये सकून्
 भुज्ञीत. ३. The text reads तस्य पात्रनं परमं स्मृतम् for कुर्यात् तुसो मुच्येत
 किल्विषात्.

‘नटीं शैलूषकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।
गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनीम्’ ॥
(सं. स्मृ. १५०—१५१)

इति । यत्तु बृहसंवर्तः—
‘रजक-व्याध-शैलूष-वेणुचर्मोपजीविनीः ।
एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्रयम्’ ॥
(बृ. सं. स्मृ. १. २७)

इति आपस्तम्बोऽपि—
‘म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा ।
एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्रयम्’ ॥
(आप. स्मृ. २. २६)

इति तदभ्यासविषयम् । यत्तु शातातपेन—
‘कैवर्तीं रजकीं चैव वेणुचर्मोपजीविनीम् ।
प्राजापत्यविधनेन कृच्छ्रौणेकेन गुद्धयति ’॥
(शा. स्मृ. ३. ११)

इति । चर्मोपजीविनीं गच्छन्निति शेषः । तद्रेतःसेकात्

१. Except A. and I. all read संवर्तेनोक्तम् for बृहसंवर्तः ; while B. and D. omit यत्तु बृहसंवर्तः and next line :—

रजक-व्याध-शैलूष-वेणुचर्मोपजीविनीः ।

२. B. and D. omit this line and the following question :—

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा ।

एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्रयम्’ ॥.

३. All, except A. and I. substitute एतच्च for यत्तु; while H. reads शातातपेऽपि.

प्राइनिवृत्तिविषयम् । *कापालिकस्त्रीगमने यम आह—
 ‘कापालिकान्नभोकृणां तन्नारीगमिनां तथा ।
 ज्ञानात् कृच्छ्रोब्दमुहिष्टमज्ञानादैनदवद्यम्’ ॥
 (य. स्मृ. ५. १२)

इति । जातिभेदेन गर्भाधाने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—
 ‘त्राह्णीगमने कृच्छ्रं गर्भं सान्तपनं चरेत् ।

राज्ञी गर्भे पराकः स्याद्वैदयोगर्भे त्यहाधिकम् ॥
 गूढागर्भे द्विजः कुर्यात्तद्वान्द्रायणव्रतम् ।
 चण्डाल्यां गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतं चरेत्’ ॥

इति । विधवागमने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

‘विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् ।
 व्रतस्थागमने कृच्छ्रं सपादं तु समाचरेत्’ ॥

इति । मुखमैथुने तूशानसोक्तम्—

‘यस्तु पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैथुनं सेवत स
 दुष्यति । (३१) प्राजापत्येन शुद्ध्यति’ । (३२)

(उ. स्मृ. २. ३१-३२)

इति । रजस्वलागमने संवर्त्त आह—

‘रजस्वलां तु यो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा ।
 तस्य पापविशुद्ध्यर्थमन्तिकृच्छ्रो विशोधकः’ ॥

(सं. स्मृ. १६३)

* कापालिकाः कपालधारिणो वीरशैवापरपर्यायाः शैवाः । तज्जाती-
 पां कापालिकीम् । कापालिकास्तावत् सुरा-मांसभोजिनो तामसाचाराः ।
 अत एव तेषामन्त्रं निन्द्यत्वेनोक्तं यमेन ।

१. B. D. E. and H. read कृच्छ्रार्थम् for कृच्छ्राव्यम्; while J. reads—
 ज्ञानात्कृच्छ्रं समुहिष्टमज्ञानादैनदवद्यम् ।

२. B. and D. read विद्यग्रन्थं तु for वैद्यागर्भे, C. and F. read द्विजगर्भे
 अधिकम् । ३. The text reads अतिकृच्छ्रं विधीयते for अतिकृच्छ्रो विशोधकः ॥

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘उदक्यां यदि गच्छेत ब्राह्मणो मदमोहितः ।
प्राजापत्यने गुद्धयेत ब्राह्मणानां च भोजनात्’ ॥
(आप. स्मृ. २. १३)

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

‘रजस्वलां द्विजो गत्वा पराकं तु समाच्चरेत् ।
सान्तपनं द्वितीयेऽह्नि प्राजापत्यं परेऽहनि’॥

इति । शातातपोऽपि—

‘अनुदकमूत्र-पुरीषकरणे श्व-कोकस्पर्शने
सचैलस्नानं महाव्याहतिहोमश्व । रजस्व-
लाऽभिगमने चैतदेव’ ।

(शा. स्मृ. १. १९-२०)

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘*रजस्वलादिव्यवाये गुरुमृषभं दद्यान् कृष्णलिङ्गम्’ ।
(व. स्मृ. ०.०)

इति । मनुरपि—

‘अमानुषीषु [†]गोवर्जमुदेक्यायामयोनिषु ।
रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्’ ॥
(म. स्मृ. ११. १७३)

* अत्र सर्वत्र रजस्वलागमनविषयकाणि वचनानि स्वस्त्रीविषयकाणीति ध्येयम् । तत्रत्रोक्तं प्रायश्चित्तं तस्यामेव गमने कर्तव्यत्वेनोपदिष्टं भवति । परत्रियां रजस्वलायां गन्तुः परत्रिगमनविषयकं रजस्वलाविषयकं चेति प्रायश्चित्तद्वयम् ।

[†] गोगमनस्य प्रायश्चित्ताधिक्याभानात् ‘गोवर्जम्’ इत्युक्तम् ।

१. I. reads श्व-पाक- for श्व-काक-. २. I. reads चैव तदेव for चैतदेव.
३. The text reads गुह्षः for गोवर्जम्.

इति । गौतमो श्पि—

‘उदक्या गमने विरावम्’ ।

(गौ. स्मृ. २४. ३२)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

‘रजस्वला-ङ्कधूतादिगमने विरावो-
पवासो घृतप्राशनं च कुर्यात्’ ।

इति । अत्र यानि ज्हास-वृद्धियुतानि तान्युभयेच्छाऽन्य-
तरेच्छादिविषयत्वेन व्यवस्थापनीयानि । पितृष्वसृसुतादिविवाहे
प्रायश्चित्तमाह सुमन्तुः—

‘पितृष्वसृसुतां मातुलसुतां मातृसगोत्रां
समानार्षेयों चैव विवाह्य चान्द्रायणं
चेरेत् । परित्यज्ये चैनां विभृयात्’ ।

इति । शानातपो श्पि—

‘मातुलस्य सुतामूढवा मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥
(शा. स्मृ. ३. २३)

इति । बौधायनो श्पि—

‘सगोत्रां चैदमत्योपगच्छेत् मातृवदेनां वि-
भृयात् । (३७) प्रजातां चेत् कुच्छपादं

१. G. reads रजस्वलावधूनां गमने for रजस्वलाङ्कधूतादिगमने. २. C. G.
and I. omit च. ३. H. reads परित्यज्यैनामन्यां विभृयात्; while B. and D.
read परित्यज्यैनां विभृयात्. ४. The text reads भातृवत् for मातृवत्. ५. B.
D. and G. read प्रजापत्यं चेरेत्, C. E. F. and H. प्रजाता चेरेत् and A. and
I. प्रजातां चेरेत् for प्रजातां चेरेत्. ६. The text substitutes कुच्छपाद-
पाद for कुच्छपाद.

चरित्वा-यन्म आत्म-गो मिन्दाभूत् पुनर-
ग्निश्वक्षुरदादिति एताभ्यां जुहुयात् ।
(बौ. स्मृ. २. १. १३७-३८)

इति । ननु—पितृष्वसृमुता-मातुलसुतयोर्विवाहस्य तत्प-
करणेऽङ्गीकृतत्वादत्र प्रायश्चित्तविधानं विरुद्धम्—इति चेत् ।
मैत्रम् । आसुरादिविवाहोद्वासुतायाः सापिण्डयनिवृत्त्या वि-
वाहोन्द्वीकारेण प्रायश्चित्तस्य तद्विषयत्वात् । ननु—गुरुत-
ल्पगस्य पूर्वोदाहृतेभ्यो व्रतेभ्योऽन्यान्यपि कानिचिद्वतानि
स्मर्यन्ते । तत्राङ्गिराः—

‘महाव्रतं *चरेद्वाषपि दद्यात् सर्वस्वमेव वा ।
गुर्वर्थे वा मृतो युद्धे मुच्यते गुरुतल्पगः’ ॥
(अं. स्मृ. ६. १३)

इति । सुमन्तुरपि—
‘गुरुदारगामी संवत्सरं कण्टकिनः† शाखां

* महाव्रतं द्वादशवार्षिकम् । तच्च—

‘अधःशायी जटाधारी पर्ण-मूल-फलाशनः ।
एककालं समश्नीत वर्षे तु द्वादशे गते ॥
रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
व्रतेनैतन शुद्धयन्ति महापातकिनस्त्वमे’ ॥

इत्यनेनोक्तम् ।

† कण्टकिनो वृक्षस्य शाखाम् । त्रिष्वणः त्रिकालशायी । कचित्
‘कण्टकिनीं’ इति ‘त्रिष्वणी’ इति च पञ्चते ।

१. I. reads तिन्दाभूत् for मिन्दाभूत्. The former is quite incorrect. २. C.
and F. read -विवाहोक्तं तयोरा निवृत्या for -विवाहोद्वासुतायाः सापिण्डयनिवृत्या.
and for the same E. and I. read -विवाहोस्पत्यभ्योः सापिण्डयानिवृत्या. J.
differs from E. and I. in substituting -उत्पत्तायाः for -उत्पत्तायोः. ३. I.
reads विकाशाङ्गीकारेण. ४. B. D. G. H. and J. substitute गुर्वर्थे for गुर्वर्थैः.
५. C. and F. read कण्टकिनि and E. and I. कण्टकिनीं for कण्टकिनः.

परिष्वज्याधःशायी त्रिष्वणो भैक्षाहारः पूतो
भवतीति । अश्वमेधावभृथस्नानेन वा' ।

इति । एतान्यपि पूर्वोक्तनीत्या गुरुतारतम्यं तत्पत्नीतारतम्यं
तत्संयोगतारतम्यं चोपैजीव्य व्यवस्थापनीयानि ॥१२-१३॥

पश्चादिगमनस्य पितृदारादिगमनादेवाचीनत्वेन तत्रालपं
प्रायश्चिन्माह—

पृशु-वेश्यादिगमने मैहिष्युष्टी-कपीस्तथा ।

खरीं च सूकरीं गत्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत् ॥१४॥

इति । पशुरश्चादिः । वेशो भूतिः । तां जीवनहेतुतयाऽह-
तीति वेश्या । यद्यपि कपी सूकरी चाल्पदेहत्वात्र मनुष्यैर्ग-
न्तुं योग्या तथापि केषुचिह्नशिरोषेषु प्रौढदेहयोरपि तयोः
सद्गावात् तदुपगमनविषयमिदं व्रताभिधानम् । वेश्यायां ग-
र्भात् प्रागिदमवगन्तव्यम् । गर्भे तु कण्व आह—

‘प्रसूतो यस्तु वेश्यायां भैक्ष्ययुड्नियतेन्द्रियः ।

शतसाहस्रमध्यस्य सावित्रीमेति शुद्धताम्’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि पशुगमने प्राजापत्यमुक्तम्—

‘सर्वैषां पशुजातीनां गमने कृच्छ्रमाचरेत् ।

गुरीं चैव द्विजो गत्वा *अतिकृच्छ्रं समाचरेत्’ ॥

* कचित् ‘जातिकृच्छ्रम्’— इति पञ्चते तथापि नार्य कृच्छ्रविशेषः
कुत्राप्युक्तः ।

१. B. and D. read त्रिष्वणी and I. त्रिष्वण- २. B. D. and I. substitute
वा for च. ३. H. substitutes अर्वाचीनस्वम् for अर्वाचीनत्वेन and omits तत्र.
I. reads अल्पत्वेन for अर्वाचीनत्वेन. ४. I. reads पशु-वेश्याभि- for पशु-वे-
श्यादि-. ५. B. D. E. F. H. and J. read मैहिष्युष्टी-कपीः and I. मैहिष्युष्टीं
कपी for मैहिष्युष्टी-कपीः. ६. B. D. and H. substitute खरादिः and G.
खर्यादिः for अश्वादिः. ७. G. substitutes भजति for भूतिः. ८. B. C. D.
E. G. H. and J. substitute संभाव्यस्तात् for सद्गावात्. ९. I. reads एव
शुद्धतिः for एति शुद्धताम्.

इति । वेदविदस्तु तिर्यग्गमने छूष्माण्डकैर्मन्लैर्हीमः । तदाह
गौतमः—

‘अमानुषीषु गोवैर्जस्तीकृते कूष्माण्डैर्घृतहोमः’ ।
(गो. स्मृ. २३. ४०)

इति ॥ १४ ॥

पश्चन्नरेभ्यो गोः प्रशस्तस्वात्तदभिगमनेऽधिकं प्रायश्चि-
त्तमाह—

*गोगामी च त्रिरात्रेण गामेकां ब्राह्मणे ददन् ।

इति । शुद्धचतीति शेषः । एतच्च सकृदगमने रेतःसे-
कात् प्राड्निवृत्तौ इष्टव्यम् । रेतःसेकान्ते तु सकृदगमने संव-
र्च आह—

‘नरो गोगमने कुर्यात् कृच्छ्रं सान्तपनं तथा’ ॥
(सं. स्मृ. १५९)

इति । आवृत्तौ जात्रालिराह—

‘तस्मृच्छ्रं तु गां गत्वा पैरदारांस्तथैव च ।

इतरेषां पशुनां तु कृच्छ्रपादो विधीयते’ ॥

इति । बहुक्षीरादिगुणवत्यां गवि आवृत्तौ चतुर्विंशतिमते
दर्शितम्—

‘नरो गोगमनं कृत्वा चरेष्वान्द्रायणव्रतम्’ ।

* धरणीधरस्त्विदं पूर्वार्धमुत्तरार्धत्वेन उत्तरार्धं च पूर्वार्धत्वेन पठि-
ता मक्षुद्गमनविषयत्वेन व्याख्यातवान् ।

१. I. reads गोवैर्जस्तीषु गमने for गोवैर्जस्तीकृते. २. II. reads परशारात्
for परशारात् and for the same C. and F. read परशारां. ३. II. reads
खर-गोगमनं for नरो गोगमनं.

इति । तत्रैव विषयेऽस्यन्ताभ्यासे विष्णुराह—

‘-कुर्यात् । (१) परदोरगमने गोव्रतम्* ।

(२) गोगमने च । (२) तिर्यग्योनावाकाशे
ऽसु दिवा गोयाने चे सवासाः स्नानमाचरेत्’ ।

(वि. स्मृ. ५३. १-४)

इति । वेदविद्विप्रसम्बन्धिन्यां गवि गुणवत्यामत्यन्ताभ्यासे
शङ्ख-लिखितावाहतुः—

‘तिर्यग्योनिषु गोवर्जी सचैलं स्नातो यवसाहारं गोभ्यो
दद्यात् । गोष्ववकीर्णः संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्’ ।

इति । यथोक्तविशेषणविशिष्टायां सवनस्थविप्रसम्ब-
न्धिन्यां गवि गौतम आह—

‘सखि-सयोनि-सगोत्रा-शिष्यभार्यासु स्नुषायां गवि
च तत्प्रसमः । (१०) अवकर इत्येके’ । (११)
(गौ. स्मृ. २४. १०-११)

इति । गोसंयुक्तशकटादिर्वाहनेऽवस्थाय स्त्रियं भुज्ञानस्य
यम आह—

‘यदि गोभिः समायुक्तं यानमास्त्वा वै द्विजः ।
मैथुनं सेवते तत्र मनुः स्वायम्भुवोऽव्रवीत् ॥

* गोव्रतं यमेनोक्तमत्रानुसन्धेयम् ।

१. The text inserts च after परदोरगमने. २. The text reads पुस्त्रयानौ for तिर्यग्योनौ. ३. I. omits च. ४. B. D. and I. read सखि-सयोनि-सगोत्र-.
५. I. reads गुरुतत्प्रसमः । अवकीर्ण इत्येके for तत्प्रसमः । अवकर इत्येके.
६. II. reads वाहनावस्थायां for वाहनेऽवस्थाय ; while G. reads वाहने वय-
स्थापित्रियं. ७. G. reads तच्च for तच्.

त्रिरात्रं क्षपणं कुत्वा सैलं स्नानमाचेत् ।
गोभ्यो यवाढकं दत्त्वा धृतं प्राशय विशुद्धयति' ॥
(थ. स्मृ. ९. ३-४)

इति । मनुरपि—

‘मैथुनं तु समासेव्य पुंसि *योषिति वा द्विजः ।
गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत्’ ॥
(म. स्मृ. ११. १७४)

इति ॥

पूर्वं महिष्या गमने यत् प्राजापत्यमुक्तं तदभ्यासविषयम् ।
सकृदगमने त्विदानीमाह—

महिष्युष्ट्री-खरीगामी त्वहोरात्रेण शुद्धयति ॥१५॥

इति । महिषी च उष्ट्री च खरी च, ता गच्छतीति महिष्युष्ट्री-खरीगामी । स एकोपवासेन शुद्धयति इति ॥ १५ ॥

अथोन्तमजातिप्रसूताया नार्याश्वण्डालसर्भके प्रायश्चित्तं वक्तव्यम् । तस्य चापद्विषयत्वमभिप्रेत्यापद्विशेषानुवादेन तत्र तावत् पुरुषकर्तव्यमाद—

डामेरे समरे वाऽपि दुर्भिक्षे वा जनक्षये ।
बन्दिग्राहे भयात्तीं वा सदा स्वस्त्री निरीक्षयेत् ॥१६॥

* ‘पुंसि तस्य मुखादौ । योषिति स्वयोषित्यवि’—इति सर्वज्ञनारायणः । ‘यत्र देशे कापि पुरुषे मैथुनं सेवित्वा त्रियां + + मैथुनं च सेवित्वा’—इति कुलुकभट्टः । ‘पुंसि गुदादिषु योषिति स्वयोनिषु’—इति राघवानन्दः । पुंसि योषिति पुंसो योषितश्चोपर्यन्यथा सह मैथुनं समाप्तेत्यर्थः’—इति नन्दनः ।

१. Except A. and the text all read समासेव्य for समासेव्य. २. H. I. K. and L. read अमेरे and C. and F. डामेरे for डामरे, but H. gives a marginal reading डामरे; while K. and L. substitute च for वा.

इति । डॉमरः परसैन्यकृतोपद्रवादिः । समरः सेनयो-
र्युद्धम् । दुर्भिक्षं वृष्ट्यभावादिना अशानाभावः । जनक्षयः
मारिकादेवतानिमित्तैः प्रचुरैः रोगविशेषैः बहूनां प्रजानां
मरणम् । बन्दिग्राहो बलात्कारेण स्त्रीणामपहारः* । भया-
निश्चोर-राजादिकृत उपद्रवः । एवंविधासु आपत्सु पुरुषः
स्वप्राणरक्षार्थं पलायमानो न स्त्रियमुपेक्षेत । किन्तु तस्या
अपि यथा रक्षा भवति तथा निरीक्षणं कुर्यात् ॥ १६ ॥

यदा पुरुषो रक्षितुमशक्तः तदानीमापन्नायाः स्त्रियाः कथ-
न्निच्छण्डालसम्पर्के किं कर्तव्यमित्यत आह-

चण्डालैः† सह सम्पर्के या नारी कुरुते ततः ।

विग्रान् दशै वरान् कृत्वा स्वकं दोषं प्रकाशयेत् ॥ १७ ॥
आकण्ठसमिते कूपे गोमयोदककर्दमे ।

तत्र स्थित्वा निराहारा त्वं होरात्रेण निष्क्रमेत् ॥ १८ ॥

सशिखं वपनं कृत्वा भुज्जीयाद् यावकौदनम् ।

त्रिरात्रमुपवासित्वा त्वेकरात्रं जले वसेत् ॥ १९ ॥

शंखपुष्पीलतामूलं पत्रं वाँ कुसुमं फलम् ।

सुवर्णं पञ्चगव्यं च काथयित्वा पिबेऽजलम् ॥ २० ॥

* युद्धपराजितानां स्त्रियोऽपद्वृत्य बलात् दासीकरणं बन्दिग्राहः ।
कारागारनिक्षेप इति कोचित् ।

† ‘चण्डालैः इति बहुवचनं श्वपचादाभिप्रायेण’-इति धरणीधरः ।

१. H. and J. read अमरः and C. and F. डमरः for डामरः. २. B. D. E.
F. G. H. and J. read वाचादिः for उपद्रवादिः and for the same C. and F.
read भयादिः. ३. Except A. G. and I. all read वशावरान् for दश वरान्;
while C. and I. दश परान्. ४. M. reads एकरात्रेण for अहोरात्रेण. ५. M.
reads च for वा.

एकभक्तं चरेत् पश्चाद् यत् पुष्पवती भवेत् ।
ब्रतं चरति तद् यावत् तावत् संवर्तते ब्रह्मः ॥ २९ ॥

इति । वरान् 'वेद-वेदाङ्गवित्' (प. सू.) इत्यादिप्रोक्त-
गुणविशिष्टान् । तादूशान् दशसङ्ख्याकान् विप्रान् परिषदं
कृत्वा तेषामग्रे स्वकीयं पापमवज्ञनेन निवेदयेत् । यदा 'चातु-
र्वेद्य' (प. सू.) इत्यादिवचने प्रोक्तानां दशानां विप्राणां अग्रे
निवेदयेत् । ततस्तैरनुज्ञाता ब्रतमेवं समाचरेत् । कण्ठप्रमाणं
कूपं खाल्वा सोदकेन गोमयेन तमापूर्यं तत्रैकं दिनं निरन्तरमव-
स्थायोपोर्ध्य परेश्वर्निर्गच्छेत् । निर्गत्य च यावकान्नं भुज्ञीत ।
ततो दिनत्रयमुपोष्य चतुर्थं दिनमाकण्ठजले स्थिल्वा पञ्चमे
शङ्खपुष्पीमूलादिभिः पञ्चभिः सुवर्णेन पञ्चगव्येन च कथितं
जलं पिवेत् । ततः षष्ठदिनमारभ्य यावद्वृद्धर्णमेकभक्तं दिने
चरेत् । ब्रतदिनेषु न गृहेऽवतिष्ठेत् । किन्तु ब्रह्मेव
निवर्तते ॥ १७-१८-१९-२०-२१ ॥

* 'शङ्खपुष्पी' शङ्खिनीति सर्वत्र प्रसिद्धा । भाषायां 'शङ्ख-
हुली, सांखवेल' इति च ख्याता । परमियं चोरपुष्पीत्यभिधीयते न
शङ्खपुष्पीति । यथाहामरसिद्धः—

'शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात् केशिनी' ।

(ना. लि. २. ४. १३६)

इति । तस्मात् चोरपुष्पी शङ्खपुष्पी चैकैव वा भिन्ना वेति सुधीभि-
र्तिचारणीयम् ।

१. I. reads संवर्तते for संवर्तते । २. A. and I. read परान् for वरान्
while G. and J. read दशावरान् for the same. ३. B., D., E. and H.
read शोषुं चञ्चयेन for पापमवज्ञनेन; while J. reads पापवेचनेन. ४. C.
and F. omit उपाष्ट्य. ५. B. D. G. H. and J. read तिष्ठेत् for निवर्तते.

यथोक्तव्रताचरणानन्तरकर्तव्यमाह—
 प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णं कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम्* ।
 गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्दिं पाराशारोऽब्रवीत् ॥२२॥
 इति । अयं च दक्षिणाविरस्को ब्रतविशेषः स्मृत्यन्तरेष्यि
 दर्शितः—

‘चण्डालेन तु सम्पर्कं यदि गच्छेत् कथम्चन ।
 सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद् यावकौदनम् ॥
 त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् ।
 आत्मना सम्मिते कूपे गोमयोदककर्दमे ॥
 तत्र स्थित्वा निराहारा त्रिरात्रं तु ततः क्षिपेत् ।
 शङ्खपुष्पीलतामूलं पुष्पं वा कुसुमं फलम् ॥
 क्षीरं सुवर्णसम्मिश्रं काथयित्वा तनः पिवेत् ।
 एकभक्तं व्रेत् पश्चात् यावत् पुष्पवती भवेत् ॥
 बहिस्तावच निक्षेद् यावच्चरति सा व्रतम् ।
 शायश्चित्ते ततश्चीर्णं कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥
 गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्दिं स्त्रायम्भुवोऽब्रवीत्’ ॥

(अं. स्म. ९. ११-१७)

इति तदेतदकामकृतविषयम् । कामकृते तु सकृदगमने
 ऋष्यगृह्ण आह—

‘सम्पृक्ता† स्यादथान्तर्यामा सा कृच्छ्रावदं समाचरेत्’ ।

* अत्र ब्राह्मणसङ्ख्या नोक्ता तथापि ‘गोद्वयं दक्षिणां दद्यात्’
 इनुकेद्विव ब्राह्मणाविति प्रतीयत । धरणीधरोऽप्येवमेव मन्यते । ‘पा-
 राशरोऽब्रवीत्’ इति पूर्वोक्तरीत्या पुराकल्पे दुर्दरपराशरो यदुक्तवान् तस्यै-
 वायमनुवाद इति मन्तव्यम् ।

† ‘सम्पृक्ता’ सङ्कला । इदमप्यमन्येति बोध्यम् ।

१. K. L. and M. read शुद्दिः for शुद्दिं. २. B. D. G. and H. omit भोज.

३. B. D. and H. read शुद्दिः for शुद्दिं.

इति । यद्याहितगर्भायां एव पश्चाष्टाणडालादिव्यवायः
तदा तेनैव विशेष उक्तः—

‘अन्तर्वर्त्ती तु युवातिः समृक्ता यान्त्येयोनिना ।
प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद् यावद् गर्भे न निःसृतः ॥
न प्रचारं गृहे कुर्यात्र चाद्वेषु प्रसाधनम् ।
न शयीत् समं भर्वा न च भुज्ञीत वान्धवैः ॥
प्रायश्चित्तं* गते गर्भे विधिं कुच्छादिकं चरेत् ।
हिरण्यमथ वा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्’ ॥

इति । यदा तु कामतो अन्त्यजेसम्पर्कं करोति तदौशान-
सोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘अन्त्यजेन तु सम्पर्के भोजने मैथुने कृते ।
प्रविशेत् सम्प्रदीपामौ मृत्युना सा विशुद्धतिः’ ॥
(उ. स्मृ. २. ६)

इति ॥ २२ ॥

रेतःसेकान्तस्य चण्डालगमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय
रेतःसेकात् प्राङ्गनिवृत्तौ† प्रायश्चित्तमाह—

चातुर्वर्णस्य नारीणां कृच्छ्रं चान्द्रायणं व्रतम् ।
यथा भूमिस्तथा नारी तस्मात्तां न तु दूषयेत् ॥२३॥

* अन्त्यजसम्पर्केऽपि पूर्वधृतगर्भस्य नाशाचित्वम् ।

‘न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि’ ।

इति वक्ष्यमाणस्मृत्यन्तरवचनात् । ‘गर्भे गते’ उदरानिर्गते सति
प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । पूर्वं कृते सति गर्भनाशसम्भवात् ।

† इदमेव केचन कामतो गमने इति मन्यन्ते । तन्मयुक्तमिति प्रतिभाति।
यतो रेतःसेकस्यैव स्त्रीतंगे प्राप्तान्यात् तस्यैव दोषबाहुव्याज्ञ रेतःसेका-
सेकयोः प्रायश्चित्ताल्पत्व-बहुत्योर्वक्तुमुचितत्वादितिं सुधियो विदाकुर्वन्तु ।

१. B. and D. read—जातिना for योनिना. २. C. E. F. G. I. and J.
read अन्तस्यन्तसम्पर्कं for अन्त्यजसम्पर्कं. ३. I. reads अन्तस्य for व्रतम्.

इति । चण्डालगमनस्यात्यन्तजुगुप्सितत्वाद् योषितः परिष्याग एव । न तु ब्रतेन गुद्धिरित्याशङ्काच तामाशङ्कां निवर्तयितुं भूमिदृष्टान्तमुपन्यस्यति । भूमिर्हि चण्डालादिवसेनोपहतादपि खनन-लेपनादिभिः संशोध्य पुनः स्वीक्रियते । एवं योषिदपि चरितब्रता पुनः स्वीकरणीया । न तु तां दूषयेत् । न परित्यजेदिति यावत् । यद्यप्यत्र चातुर्वर्णस्येति सामान्येनाभिहितं तथाप्येतत् ब्राह्मणीव्यतिरिक्ताविषये सङ्क्लोचनीयम् । ब्राह्मण्याः संवर्त्तनं विशेषाभिधानात्-

‘चण्डालं पुलकसं म्लेच्छुः श्रपाकं पतितं तथा ।

ब्राह्मणकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥

रञ्जक-व्याध-गौलुष-वेणुचर्मीपजीतिनः ।

ब्राह्मणेतान् यदा गच्छेदकामादैन्दवत्र्यम् ॥

(सं. स्मृ. १६७-१६८)

इति ॥ २३ ॥

आपल्काले चण्डालवशांगताया नारी रेतःसेकासेकयोः
प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीं आपन्नाया एव बलात् गूढा-
दिसम्पर्के सति रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तद्वयमाह—
बन्दिग्राहेण या भुक्तां हत्वा बद्धां बलाद्यात् ।
कृत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं शुद्धयेत् पाराशरोऽब्रवीत् ॥२४॥
सकृदुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।
प्रजापत्येन शुद्धयेत् ऋतुप्रस्तवणेन च ॥२५॥

१. I. reads भूमि दृष्टान्तम् for भूमिदृष्टान्तम्. २. I. reads आत्मपूर्णां for आत्मपूर्णाः. ३. The text reads पुरुषसं चैव for पुरुषसं लेख्यतः. ४. This śloka does not appear in the text. ५. I. reads दृश्यम् for दृश्यतः. ६. M. reads अनुकृत्वा for अनुकृता. G. दृश्यतः for दृश्यता and K. and L. वद्याः for वद्यता.

इति । रज्वादिभिर्बध्वा कन्नादिभिस्ताडयित्वा भयमुत्पाद्य या बलाङ्गुका भवति सा सान्तपनं कृत्वा शुद्धयेदिति पराशरस्य मतम् । प्रासादमारह्य प्रेक्षते इत्यस्मिन्नर्थे ‘प्रासादात् प्रेक्षते’ इति यथा पञ्चमी तथा भयमुत्पाद्येत्यस्मिन्नर्थे भयादिति पञ्चमी द्रष्टव्या । द्वितीयवचने षष्ठि हत्वा बध्वेत्यनुष्ठानीयम् । ब्राह्मण्याः प्रातिलोम्येन द्विजातिव्यवाये सर्वते आह—

‘ब्राह्मण्यकामाद् गच्छेत्तु क्षत्रियं वैश्यमेव वा ।
गोमूत्रयावकैर्मासात् तदर्धाच्च विशुद्धति’ ॥
(वृ. सं. स्मृ. ५. ३०)

इति । षष्ठित्रिवान्मते षष्ठि—

‘ब्राह्मणी क्षत्रिय-वैश्यसेवायामतिकृच्छ्रं* कृच्छ्रोतिकृच्छ्रौ चरेत् । क्षत्रिययोषितो ब्राह्मण-राजन्य-वैश्यसेवायां कृच्छ्रार्धं प्राजापत्यमति-कृच्छ्रं च । वैश्ययोषितो ब्राह्मण-राजन्य-वैश्य-सेवायां कृच्छ्रपादः कृच्छ्रार्धं प्राजापत्यं च । गू-द्रायाः शुद्धसेवने प्राजापत्यम् । ब्राह्मण-राजन्य-वैश्यसेवायामहोरात्रं त्रिरात्रं कृच्छ्रार्धम्’ ।

* ब्राह्मण ब्राह्मणगमने पूर्वव व्याघोक्ते द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणी क्षत्रियसेवायामतिकृच्छ्रं वैश्यसेवायां कृच्छ्रोतिकृच्छ्रौ चरेदिति भावः । एवमेव क्षत्रिययोषित् वर्णक्रमेण कृच्छ्रार्धं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं च चरेदिति योजनीयम् । नात्र वर्णव्यस्य द्विजातिः विभागः शुद्धसेवने प्रायभित्तमुक्तम् । तस्य दोषबाहुल्यात् अन्यत्राभिधानात् ॥

^{१.} I. reads कृच्छ्रातिकृच्छ्रं for कृच्छ्रोतिकृच्छ्रौ.

इति । यदा त्वाहितगर्भेव पश्चात् गूदादिभिर्व्यभिचरति
तदा गर्भपातशङ्क्या प्रसवोन्नरकाले एव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।
तथा च स्मृत्यन्तरे—

‘अन्तर्वस्ती तु या नारी समेताऽऽक्रम्य* कामिना ।
प्रायश्चित्तं न कुर्यात् सा यावद्गर्भे न निःसृतः॥
जाते गर्भे व्रतं पश्चात् कुर्यान्मासं तु यावकम् ।
न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि’ ॥
(शा. स्मृ. ३. ७-८)

इति ॥ २४-२५ ॥

योषित्कृतापराधेन न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तम् । किन्तु
तद्वर्तुरपीत्याह—

पतत्यर्थं शारीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।
पतितार्थशारीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ २५ ॥

इति । यस्य विप्रस्य ब्राह्मण्यादिषु चतसृषु भार्यासु अन्य-
तमा या काचित् सुरां पिबेत् तस्य विप्रस्य खी-पुंसद्वयात्मकं यत्
शरीरं तस्य शारीरस्यार्थं खीरूपं पतति । खिया अर्धशारीरत्वं†
शुतिप्रसिद्धम् ।

* कामिना पुरुषेण आक्रम्य बलात्कारेण भुक्ता इति व्याख्येयम् ।

† खियास्तावत् पुरुषशारीरस्य वामार्थत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धिः । सा च
संसारयात्रायां खी-पुरुषयोरभयोरपि एकरूपत्वेन वर्तनात् खीपुरुषा-
त्मकमेकत्वे शारीरम् । खियाः पुरुषसाहाय्येनैव यात्रानिर्वहणात् गौ-
णतम् । यथा शारीरे वामाङ्गस्य गौणत्वं तथा खिया आपि गौणत्वात्
सा वामाङ्गत्वेनाभिधीयते । इदं चाभिधानं सर्गादौ सिसृक्षोब्र्वद्यणः शा-
रीरं द्विधा भूत्वा ताभ्यां रूपविभागाभ्यां स्वायंभुवो मनुः शतरूपा च सम-

१. I. reads कामिना for कामिना.

‘अर्धो वा एष आत्मः न भृत् पत्नी’ ।

इति । तत्र पतितस्यार्थशारीरस्य खीरूपस्य सुरापानप्रोक्तव्रेतद्यतिरिक्तेन स्वल्पव्रतेन निष्कृतिः परिशुद्धिर्विद्यते । किन्तु सुरापानव्रतमेव तथा कार्यमित्यर्थः । यद्वा पतितं खीरूपमर्थशारीरं यस्य पुरुषस्यासौ पतितार्थशारीरः । तस्य स्वयं सुरामपित्रतोऽपि भार्याकृतापराधेन निष्कृतिः परिशुद्धिः कर्माधिकारलक्षणा न विद्यते । अतस्तदधिकारसिद्धर्थं तेन प्रायभित्तमाचरितव्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य मनु-वसिष्ठाभ्यामेतदेव वचनं पठितम् । योषित्कृतापराधेन पुरुषस्य यथा प्रत्यवायः तथा पुरुषानुष्टितधर्मेण योषितो निष्कृतिर्भवित्यतीति न शङ्कनीयम् । यतो याज्ञवल्क्य आह—

‘पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिवेत् ।

इहैव सा शुनी गृधी सूकरी चोपजायते’ ॥

(या. स्मृ. ३. २९६)

भवदिति पौराणिं कथामाश्रित्य प्रवृत्तमिति प्रतिभाति । यथाऽहुः
पौराणिकाः—

‘एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा ।
कस्य रूपमभूतदेवा यत् कायमभिचक्षते ॥
ताभ्यां रूपविभागाभ्या मिथुनं समपश्यत ।
यस्तु तत्र पुमान् सोऽभूत्मनुः स्वायभुवः स्वराद् ॥
खी याऽसीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः ।
तदा मिथुनधर्मेण प्रजा स्वेधाम्बभूविरे’ ॥

(भाग. ३. १२. ५१-५३)

इति । भुतिरप्यवमेव द्विया अर्थशारीरत्वमाह ।

१. C., F. and H. omit भृत-. २. Except A. and I. all read तद्व for एतदेव.

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘या ब्राह्मणी सुरां पीतवेती
न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति ।
इहैव सा भ्रमेति क्षणिपुण्या
आस्थोल्का भवति गुक्तिका वा’ ॥
(व. स्मृ. २१. ११)

इति ॥ २६ ॥

पतितार्धशरीरेण पुरुषेण यत् कर्तव्यं प्रायश्चित्तं तदाह—
गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

इति । जपमान इति वर्तमानप्रयोगात् यावद्वृत्तसमाप्ति-
स्तावज्जपः कर्तव्यं इत्यबगम्यते ॥

सान्तपनस्यानेकधा भिन्नत्वादत्रिविवक्षितं सान्तपनविशेषं
दर्शयति—

*गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥२७॥
एकरात्रोपवासर्वं कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ।

इति । अत्र द्विरात्रं सप्तरात्रं चेति द्विविधं सान्तपनं निर्दि-
यते । तच्चोभयं प्रायश्चित्तकाण्डप्रथमाध्याये याज्ञवल्क्यव-
चनद्वयोदाहरणेन विशदीकृतम् ॥ २७ ॥

* ‘एकैकं प्रत्यहं पिबेत्’ इति जावालवचनात् गोमूत्रादिकमेकैक-
दिने पिबेत् । अन्तं चैकोपवासः ।

१. The text inserts च after ब्राह्मणी. २. I. reads पिबती for पीतवती and the text सुरापी for सुरां पीतवती. ३. The text reads चरति for भ्रमति. ४. All, except H. and the text read च for वा; the text renders this quotation in the form of a Sūtra. ५. B. and D. substitute इह for इति. Also they insert another इह after वर्तमान-; while B. D. G. and H. read प्रयोगशात् for प्रयोगात्. ६. H. reads स्यात् for च.

यथाकथम्भित् परपुरुषेण सुङ्गज्य तत उपरताया अनुतापं
गताया योषितो यथोचितं प्रायश्चित्तं पूर्वत्राभिहितम् । अथा-
नुतापरहिताया दुःसङ्गादनुपरतायास्थागमाह—

जारेण जनयेद्रभी मृतेऽव्यक्ते गते पतौ ॥ २८ ॥
तां त्यजेदपरे राष्ट्रे पतितां पापकारिणीम् ।

इति । पत्त्यौ मृते वा देशान्तरसञ्चारेणाज्ञाततया गते वा
या स्त्री गिरङ्गुशासती जारं स्वीकृत्यापत्यमुत्पादयति । पापं
कर्तुं शीलमस्या इति पापकारिणी न कदाचित् पापादुप-
रता । अत एव पतितां तादृशीं स्वराष्ट्रादुत्सार्य* परराष्ट्रे प्रेष-
येत् । ननु-स्त्रीपरित्यागश्चतुर्विंशतिमते निषिद्धः—

‘स्त्रीणां नास्ति परित्यागो ब्रह्महत्यादिभिर्विना ।
तत्रापि गृहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत् ॥
परित्यक्ता चरेत् पापं बहुल्पं वार्षपि किञ्चन ।
तत् पापं ज्ञातधा भूत्वा बान्धवाननुगच्छति ॥
यावन्ति नारीरोमाणि तत्प्रसूतिकुलेषु च ।
तावद्वर्षसहस्राणि परित्यागी स पच्यते ॥
कुम्भीपाके महाघोरे ज्ञातयः पापकारिणः ।
वसन्ति स्त्रीपरित्यागाद् यावदाभूतसम्भूवम् ॥

* इदं च राजा कर्तव्यम् । इतरेषां तदक्षयत्वात् । अब जारश-
ष्ट्रेन चूहजातीयजार एव याहाः । तस्यैवातिनिन्यत्वात् । द्विजाति-
जारे तु प्रायश्चित्तेन शुद्धिः पूर्वत्राभिहिता ।

१. M. reads स्वक्षे for -अव्यक्षे. २. B. D. and H. read बहुधा वाऽपि
for बहुल्पं वाऽपि; while B. and D. read किं न च for किञ्चन.

पितृ-मातृपरित्यागी भार्यात्यागी सुहस्यजः ।

असिपन्नवनं सेव्ये चण्डालानां शतं* ब्रजेत् ॥

इति । मैत्रम् । परित्यागनिषेधस्यानुतापितप्रायश्चिनाधि-
कारित्वीविषयत्वात् । ‘प्रायश्चिन्नानि कारयेत्’—इत्यभिधानात् ।
श्वपाकोपहतानां परित्यागस्य तत्रैवाङ्गीकृतत्वात् ।

‘चतस्र एव सन्त्याज्याः पतने सत्यपि स्त्रियः ।

श्वपाकोपहता या तु भर्तृनी पितृ-पुत्रगा’ ॥

इति । वसिष्ठो अपि—

‘चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।

पतिनी तु विशेषेण जुद्धिनोपगता च या’ ॥

(व. स्मृ. २१. १०)

इति । जुद्धिनो जुगुप्तिः श्वपाकादिः । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘व्यभिचारादृतौ† शुद्धिर्भेदं त्यागो विधीयते ।

गर्भ-भर्तृवधादौ च तथा महति पातके’ ॥

(या. स्मृ. १. ७२)

इति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‡ विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्त्ता निरुन्धयादेकवैश्मनि’ ।

(म. स्मृ. ११. १७६)

* ‘चण्डालानां शतं’ शतजन्मपर्यन्तं चण्डालकुले एव जन्म लभे-
ते ति भावः ।

† व्यभिचारोऽत्र मानस एव प्राप्तः । पुरुषान्तरसम्बोगसङ्कल्परूप-
म् मानसिकस्य व्यभिचारस्यैव क्रतुदर्शनेन शुद्धिः । न पुनः कायि-
कस्य व्यभिचारस्य । तत्र प्रायश्चिन्तदर्शनात् ।

‡ विप्रदुष्टां विशेषेण प्रदुष्टां व्यभिचारादिदोषदूषितामित्यर्थः । ता-
दुषां स्त्रियं ‘अर्धस्य संग्रहे चैनाम्’ (अ. ३. १०६) इत्यादिना पूर्वो-
क्तप्ये गृहाधिकरेभ्यो निर्वर्त्येत् । ‘एकवैश्मनि’—इत्यनेन त्यागनिष्ठः
सूचितो भवति ।

१. G. H. and J. read सेव्यं and I. चैव for सेव्य. २. The text reads
च for तु. ३. B. and D. omit अपि.

इति न तत् मूलवचनेन समानविषयम् । भर्तृरहित-
स्त्रीविषयत्वान्मूलवचनस्य । मनुवाक्ये तु 'निरुन्ध्यात्'-इति
भर्तृकर्तव्यताऽभिधानात् । तदुपरितनवाक्येन प्रायश्चित्ता-
भिधानाच्च ।

'यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारेयेद् ब्रतम् ॥

सा चेत् पुनः प्रदुष्येत् सदृशोनोपमन्विता ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम्' ॥

(म. स्मृ. ११. १७६-१७७)

इति यदपि याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'हताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशश्यां वासयेद्वयभिचारिणीम्' ॥

(या. स्मृ. १. ७०)

इति तदपि निरुन्ध्यादित्यनेन मनुवचनेन समान-
विषयम् । तस्मात् यथोक्तस्य स्त्रीपरित्यागस्य न किञ्चिद्वाध-
कमस्ति ॥ २८ ॥

'जारेण जनयेत्'-इत्यनेन प्रमितव्यभिचारवतीं प्रत्यभिहि-
तम् । अथ शङ्खितव्यभिचारां प्रत्याह—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥ २९ ॥

सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्याऽगमनं पुनः ।

१. Except H. and the text all read कारयेत् for चारयेत्. २. The text reads प्रदुष्येत् सदृशोनोपयन्विता for प्रदुष्येत् सदृशोनोपमन्विता; while C. F. and G. substitute उपमन्वितः and G. and H. उपयन्विता for उपम-
न्विता. ३. I. omits मनुवचनेन. ४. J. substitutes इति for अस्ति. ५. K.
and L. read समुहिष्टा for विनिर्दिष्टा.

इति । स्त्रियास्तावदक्षका याज्ञवल्क्येन परिगणिताः—

‘रक्षेत् कन्यां पिता विनां पैति: पुत्रास्तु वार्धके* ।
अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः’॥

(या. स्मृ. १. ८९)

इति । मनुरपि—

‘पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमहर्ति ॥

(म. स्मृ. १. ३)

बाल्ये पितुर्वर्षो तिष्ठेत् पाणिप्राहस्य यौवने ।
पुत्रस्य स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमहर्ति’॥

इति । अत्र प्रोक्तेभ्यो रक्षकेभ्यः पित्रादिभ्यो व्यतिरिक्तः पुमान् पर इत्युच्यते । तेन पुंसा समन्विता प्रीत्यतिशयद्योतकहास्यादिव्यवहारपुरः सरं सम्यग्नविता ब्राह्मणी स्त्री यदा केनचिद्व्याजेन् ग्रामान्तरं देशान्तरं वा गत्वा निवसेत् सा न-इति विनिर्देश्या बन्धुमध्ये प्रलयापनीया । न तु तस्याः पुनः स्वगृहागमनमस्ति । गृहे प्रत्यागताऽपि निर्वासनीयेत्यर्थः॥२९॥

* ‘रक्षेत्’ अकार्यकरणात् रक्षेदित्यर्थः । ज्ञातीनामप्यभवे—

‘पक्षद्यावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः’ ।

इत्यद्विनोवचनात् राजा रक्षणे कर्तव्यम् । ‘पक्षद्यं’ पितृकुलं भर्तृकुलं च । ‘भर्ता’ पालयिता ।

१. C. and F. omit the following :—

* * * * पुत्रास्तु वार्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः’॥

इति । मनुरपि—

‘पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमहर्ति ॥

बाल्ये पितुर्वर्षो तिष्ठेत् पाणिप्राहस्य यौवने ।

२. All, except H. I. and J. read पाणिप्राहस्य for पाणिप्राहस्य. ३. A. reads पुत्राः for पुत्रस्य. The text reads रक्षन्ति स्थाविरे पुत्राः for पुत्रस्तु स्थाविरे भावे and all others except A. read स्थाविरीभावे for स्थाविरे भावे.

परपुरवेण सह यथोक्तसमन्वयाभावेऽपि स्वातन्त्र्येण चिरं
निर्गता स्त्री परित्यज्येत्याह—

कामान्मोहात्तु या॑ गच्छेत् त्यक्त्वा बन्धून्
सुतान् पतिम् ॥ ३० ॥

सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः ।

इति । बन्धवादीनामन्यतमस्य समीपे स्थातव्यमिति स्त्री-
धर्मः । तथा च तद्धर्मप्रकरणे याज्ञवल्क्य आह—

पितृ-मातृ-सुत-भ्रातृ-शशू-श्वगुर-मातुलैः ।

*हीना न स्यादिना भर्ता गर्वणीयाऽन्यथा भवेत् ॥

(या० स्मृ० १. ८६)

इति । एवं च सति या स्त्री कामाद्वा यथोक्तस्त्रीधर्मपरिज्ञा-
नाद्वा बन्धवादीन् परित्यज्य ग्रामान्तरादौ चिरं वस्तुं गच्छेत् सा-
तु शास्त्रोक्तधर्मोऽलङ्घनात् परलोके नष्टा नरकं प्राप्नोति । अथ
कथञ्चित्कालान्तरे निर्विष्णा प्रायश्चित्तं चरित्वा परलोकं जयेत्
तथापि मानुषेषु बन्धवादिषु सर्वथा प्रवेशां न लभते—इत्यभि-
प्रेत्य विशेषत इत्युक्तम् ॥ ३० ॥

* या ‘भर्ता विना’ भर्तृरहिता स्यात् तया पित्रादीनामाश्रयेण वर्तित-
व्यम् । यत उकाश्रयरहिता गर्वणीया स्यात् । इदं च ब्रह्मचर्यपक्षे । भर्तरि
प्रते ख्लिपास्त्वावत् द्वे गती भवतः ।

‘ब्रह्मचर्यं तदन्वरोहणं वा’ ।

इति विष्णुस्वरणात् । अन्वरोहणविवेषे विल्लसे मिताक्षरायां दृष्टव्यः ।

१. I. reads या तु, K. and L. च या and M. यस for तु या. २. I. reads
स्वक्ता for त्यक्त्वा.

उक्तार्थस्य निमित्तविशेषेणापवादमाह—

मेद-मोहगता नारी क्रोधात् दण्डादितादिता ॥३१॥

अद्वितीया गता चैव पुनरागमनं भवेत् ।

इति । मदः पति-श्वरुतादितिरस्कारजनको मानसो दोषः । पत्यादिशुश्रूषा खीणां परमो धर्म इति एतादृशस्य विवेकस्याभावो मोहः । उक्तदोषद्वयोपेतां नारीं शिक्षयितुं वृद्धाः पत्यादयो दण्डादिभिस्ताडयेयुः “तदा व्यथिता सा यथोक्तवन्धवादिसहायं विना स्वयमेकाकिन्येव स्वेच्छया यद्यपि गच्छेत् तथापि स्वगृहे पुनरागमनं प्रामुखादित्यर्थः । ‘भू प्राप्तौ’—इत्यस्माद्वातोस्तच्छब्दनिष्पत्तेः । एतच्च मनुनाऽप्यभिहितम्—‘अधिविना तु या नारीं निर्गच्छेद्वितीं †गृहात् । सा सद्यः सञ्चिरोद्धव्या व्याज्या वा कुलसञ्चिधौ’ ॥

(म. स्मृ. १. ८३) .

* ‘ताडनं अधिवेदनस्याप्युपलक्षणम्’—इति धरणीधरः ।

† क्रोधोऽन्नाधिवेदननिमित्तकः । निर्गतायाः स्त्रियः त्यागो निरोधश्च विकल्पेन विधीयेते । गृहान्निर्गतायाः पुनः स्वीकारः पराशरेणोक्तः । मनुनातावत् त्याग-निरोधौ विकल्पेनोक्तावतो न विरोध इत्यवगन्तव्यम् । निर्गमनं च गृहात् यामाद्वेति यात्यम् । न तु देशान्तरं गतवत्याः तस्याः शुद्धाचरणज्ञानमन्तरा स्वीकारो योग्यो भवितुमर्हति । पराशरेणाग्रिम-श्लोके दशादिनावधेव्याख्यातवात् ।

१. M. omits this Sloka :—

मेद-मोहगता नारी क्रोधात् दण्डादितादिता ॥३१॥.

अद्वितीयागता चैव पुनरागमनं भवेत् ।

while I. reads कुच्छा for क्रोधात्. २. C. and F. read कुपिता for रुपिता.

इति । ननु—अधिवेदनं निर्गमननिभित्तमुपन्यस्तम् । मूलवचने तु ताडनमिति वैषम्यमिति चेत् । न । तस्याऽप्रयोजकत्वात् । निर्गमन-भ्रंशाभावयोरुभयत्र तुल्यत्वात् । अतस्तादृशी नारी सान्त्वनादिना केनाप्युपायेन गृहे एव निरोद्धव्या । यदि कथञ्चनिरोद्धुमशक्या तदाऽपि कुलसन्निधौ स्याऽया तदोषशान्तिपर्यंतं बन्धुमध्ये स्थापनीयेति ॥ ३१ ॥

यावत् पुनरागमनं भवेदित्यत्रागमने प्रतीक्षणीयं कालवधिमाह—

दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३२ ॥
दशाहं न त्यजेन्नारीं त्यजेन्नष्टश्रुतां तथा ।

इति । या ताडिता सती निर्गता, तस्याः पुनरागमनप्रतीक्षां दश दिनानि कुर्यात् । दैशमे दिने तया गृहे प्राप्ते सति नेयं प्रायश्चित्तभागभवति । ऊर्ध्वंतु कुलखी व्यभिचारोचितप्रायश्चित्तभागभवति । अतो दशाहमध्ये तदीयव्यभिचारश्ववणे तां न परित्यजेत् । यदि नष्टत्वेन सा श्रूयते तदा दशाहमध्ये त्वं कृतप्रायश्चित्तां तां परित्यजेत् ॥ ३२ ॥

अर्थं नष्टां श्रुत्वाऽपि भर्तादयस्तां न परित्यजेयः तदा तेषां प्रायश्चित्तमाह—

भर्ता चैव चरेत् कृच्छ्रं कृच्छ्रार्धं चैव बान्धवाः* ॥ ३३ ॥

इति । स्पष्टार्थः ॥ ३३ ॥

* ‘बान्धवाः’ पितृ-शशुरादयः । तेषां दोषाल्पत्वादर्थकृच्छ्रम् ।

१. B. D. and H. read -दृश्यसाभावयोः for -भ्रंशाभावयोः । २. B. C. D. E. and F. read आशेषशान्तिपर्यन्तं for तहोषशान्तिपर्यन्तं । ३. B. D. and M. read नारी for नारी and K. and L. read स्यजन्नष्टश्रुतां for स्यजन्नष्टश्रुतां । ४. All, except C. F. and I. omit this sentence :—

दशमे दिने तया गृहे प्राप्ते सति नेयं प्रायश्चित्तमाहति ।

५. C. and F. read अतो for अथ.

अकृतप्रायश्चिन्तानां भर्तीदीनां गृहे भोजनादिकमाचरन्तु-
पवासेन शुद्धयतीत्याह—

तेषां भुक्त्वा च पीत्वा च अहोरात्रेण शुद्धयति ।
इति । स्पष्टम् ॥

ननु—या ब्राह्मणी परपुंसा समन्विता भवति युक्तस्तस्था-
स्थागः । या तु ताडनेन वा निमित्तान्तरेण वा निर्गच्छ-
न्त्यपि न पुरुषान्तरेण समन्वेति तस्याः को नाम दोषः?
येन दशाहादृर्धं तस्या अपि त्यागो विधीयते इत्यत आह—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ॥ ३४॥

गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेयुस्तां तु गोत्रिणः ।

इति । यद्यपि क्रोधादिना निर्गच्छन्ती न तदानीं पुरुषा-
न्तरेण समन्वेति तथापि गत्वा कालान्तरेण शतसङ्ख्याकेषु
पुरुषेषु सञ्चरतीति* मत्वा वान्धवास्तां परित्यजेयुः । ब्राह्मण्या
अपि वहुपुरुषसञ्चारिण्या गणिकात्वं भवति । तदाह प्रजापतिः—

‘अभिगच्छति या नारी बहुभिः पुरुषैर्मिथः ।

ध्यभिचारिणीति सा ज्ञेया प्रत्येकं गणिकेति च’ ॥

इति ॥ ३४ ॥

* एकाकिन्याः सत्याः निवारकाभावात् शतपुरुषसम्भोगोऽपि सम्भा-
व्यते इति मत्वा तस्यास्त्यागोऽभिहितः । परभियं सम्भावना न सर्वकालं
सत्यवेन प्रतीयते । यदि सा न केनापि पुरुषेण सङ्गतेति निश्चयेन प्रती-
येत तदा एकाकिन्या अपि गतायास्त्यागो न युक्तो भवेत् ।

यथोक्ताथा ब्राह्मण्याश्वण्डालमूल्वमभिप्रेत्य गृहप्रवेशं निषेधति—

पुंसो यदि गृहे गच्छेत्तदशुद्धं गृहं भवेत् ॥ ३५ ॥

पाति-मातृगृहं यच्च जारस्यैव तु तद् गृहम् ।

इति । सेयं दुर्ब्राह्मणी स्वनिवासार्थं पत्युर्वा मातुर्वा जारस्यान्यस्य वा दक्षिण्यविषयस्य कस्यचिद्वृन्धोर्गृहं प्रविशति तद् गृहं चण्डालाध्युषितगृहवदत्यन्तमपवित्रं भवति ।

‘अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र वेशमनि तिष्ठति’ ।

(प. स्मृ. ६. ३४.)

इत्यादिना चण्डालवासे तत्प्रवेशो च यथा गृहगुद्धिरभिहिता तथा पुंश्वल्या ब्राह्मण्याः प्रवेशेष्यि गृहगुद्धिः कर्तव्या ॥ ३५ ॥

तच्छुद्धिप्रकारमा ऽश्यायपरिसमाप्तिर्दर्शयति—

उल्लिख्य तेऽदृहं पश्चात् पञ्चगत्येन सेचयेत् ॥ ३६ ॥

त्यजेच्च मृणमयं पात्रं वस्त्रं काष्ठं च शोधयेत् ।

सम्भारान् शोधयेत् सर्वान् गोवालैश्च फलोद्भवान् ॥ ३७ ॥

ताम्राणि पञ्चगत्येन कांस्यानि दंशा भस्ममिः ।

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रो ब्राह्मणैरूपपादितम् ॥ ३८ ॥

गोदूयं दक्षिणां दद्यात् प्राजापत्यदूयं चरेत् ।

इतरेषामहोरात्रं पञ्चगत्यं च शोधनम् ॥ ३९ ॥

१. I. reads गच्छेत् for यदि. २. J. reads तु गृहं for तदृहं; while K. and L. read शोधयेत् and M. शुद्धयति for सेचयेत्. ३. M. reads स्यञ्च-न्मृणमयपात्राणि for स्यञ्चेच मृणमयं पात्रं ४. I. J. and M. read गोकेशैश्च for गोवालैश्च. ५. M. reads प्राजापत्यं समाचरेत् for प्राजापत्यदूयं चरेत्. ६. M. reads पञ्चगत्येन for पञ्चगत्यं च. After this line M. inserts :—
सपुत्रः सहभूत्यश्च कुर्वाद् ब्राह्मणभोजनम् ।

उपवासैर्वतैः पुण्यैः स्नान-सन्ध्या॑ चर्चनादिभिः ।
 जैप-होम-दया-दानैः शुद्धयन्ते ब्राह्मणादयः ॥ ४० ॥
 आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलम् ।
 न प्रेदुष्यन्ति दर्भाश्च यज्ञेषु चमत्कायथा ॥ ४१ ॥

इति । उल्लेखनं भूमेः । तेन कुड्यादिलेपनादिकमुपलक्ष्यते ।
 पञ्चगव्यसेचनं भूमौ कुड्यादिषु च समानम् । मृण्मयस्य
 भाण्डस्य त्याग एव । न तु पञ्चगव्यसेचनादिभिः शुद्धिः । वस्त्र-
 काष्ठयोर्धान्यादिसम्भारणां च द्रव्यशुद्धया यथोक्तं शोधनं
 कुर्यात् । नारिकेल-कपित्था॑-लाबु-बिलवादिफलसम्भूतानां पा-
 त्राणां गांवालैर्मार्जनम् । ताप्रस्याम्लादिना शुद्धिः पूर्वमुक्ता* ।
 अत्र तु पञ्चगव्येनेति विशेषः । कांस्यपात्राणां दशकृत्वो भस्मना
 घर्षणम् । गृहस्वामी तु परिषद्विनिर्दिष्टं सदक्षिणं प्राजापत्यदयं
 चरेत् । अन्येषां तु तदगृहवासिनामुपवासः । पञ्चगव्यप्राशनं
 वा । तदगृहवासिभिः सह व्यवहृतृणां † गृहान्तरवासिनां

* 'ताप्रमलेन शुद्धयति' (प. स्मृ. ७. २.) इत्यत्रोक्ताऽनुसन्धेया ।

† केचनैतदन्यथा व्याचर्युः । तेषां मते इतरेषामिल्यनेन क्षत्रिय-वैश्य-
 शूद्रा याद्याः । तथा सति नास्य पूर्ववचनैः सम्बन्धः । पूर्वोक्ता दुर्ब्रात्म-
 णी यदि क्षत्रियादीनां गृहं प्रविशेत् तर्हि तद्वृशुद्धिः पूर्वोक्तप्रकारेण क-
 र्तव्या । गृहस्वामिनस्तु अहोरात्रोपवासेन पञ्चगव्यप्राशनेन वा शुद्धि-
 भवतीति तत्पर्यम् ।

१. For this line M. reads:—

जैपैर्होमैस्तथा दानैः शुद्धयन्ते ब्राह्मणाः सदा ।

२. For this line M. reads:—

न पुष्यन्तीह दर्भाश्च यज्ञेषु च समास्तथा ।;

while C. F. G. H. I. J. K. and L. read न दुष्यन्ति च for न प्रदुष्यन्ति.

३. I. reads भास्यादिसम्भवानां च द्रव्यशुद्धयादि for भास्यादिसम्भारणां च द्रव्य-
 शुद्धणा । ४. I. omits तु. ५. I. substitutes च for वा ।

ब्राह्मणादीनां निर्दिष्टेनोपवासादीनः मन्यतमेन गुद्धिः । तदगृहस-
म्बन्धिनामाकाशादीनां निर्लेपान्न प्रेयत्वेन सम्पादनीया गुद्धिर-
स्ति । तत्र दृष्टान्तो यज्ञेष्विति । ऋत्विङ्मुखसंस्पर्शेष्विपि चमसानां
यथा नोच्छिष्टदोषः । शाखदृष्ट्या तेषां निर्लेपस्वभावात् ।
तद्वाकाशादीनामवगन्तव्यम् । अत्र वण्डालीन्यायस्याभि-
प्रेतत्वात् चिरकालविषयमिदं परिशोधनं द्रष्टव्यम् । सकृत्प्र-
वेदो तु संमार्जनादिभिः गुद्धिर्निर्देष्टव्या ॥ ३६—३७—३८—
३९—४०—४१ ॥

गम्येतराभिगमने सति निष्कृतिर्या
सा यत्र साधु हितकारणमभ्यधायि ।
अध्यायमूर्जितमतिर्दशामं स्वयुक्त्या
व्याख्यात् पराशरकृताविह माधवार्यः ॥ १ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्री-
वीरबुक्खूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ परा-
शरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१. I. omits प्रयत्नः for प्रयत्नेन. २. J. reads -तुक्षण- for -तुक्ष-

पराशरसंहिता ।

एकादशोऽध्यायः ।

नीलैनीरदनिभं निरन्तरं
निर्जिताखिलनिशाचरं वयम् ।
मन्महेऽमलविशाललोचनम्
मास्तत्मजविभुं रघुद्रहम् ॥ १ ॥

दशमे ऋषये ह्युपातकविशेषस्यागम्यागमनस्य प्रायश्चि-
त्तमभिधाय तत्प्रसङ्गाद् गुरुतत्पादीनामपि प्रायश्चित्तमभिहि-
तम् । एकादशाध्याये त्वभोज्यभोजनस्य प्रायश्चित्तं प्राधान्ये-
नोपवर्ण्यते । तत्त्वानुपातकमित्येके । सुरापानसमत्वेन मनु-
नोपवर्णनात् ।

‘ब्रह्मोज्ञता* वेदनिन्दा कूटसाक्षं सुहृदधः ।
गर्हितानाययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्’ ॥

(म. स्मृ. ११. ५६)

*अधीतस्य वेदस्य अनभ्यासेन विस्परणं नित्यस्वाध्यायविधेस्यागो वा ब्र-
ह्मोज्ञता । वेदस्यात्यन्तस्यागः अनभ्यासो वा ब्रह्मोज्ञतेति सर्वजनारायणः ।
वेदनिन्दा तु अक्षच्छाक्षाश्रयगेन कुत्सनम् । ‘गर्हितं’ चण्डालादिमंस-
र्गदुष्टं ‘अनादं’ जात्यैवाभक्षयं लशुनादि तयोर्जग्धिः भक्षणम् ।

१. This verse do not occur in other manuscripts except A. and I.
२. B. C. E. D. H. and J. read प्राज्ञापत्येन for प्राधान्येन. ३. B. C. D. F.
and H. read अस्त्रेष्यं for अस्त्रोज्ञता and for the same E. G. and J.
अस्त्रेष्यो.

इति । उपपातकमित्यपरे । ननुवै—

‘आत्मार्थं’ च कियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा’ ।

(म. स्मृ. ११. ६४)

इत्यादिना कानिच्छिदनुकम्भ्या अन्ते—

‘नास्तिक्यं चोपपातकम्’ ।

(म. स्मृ. ११. ६६)

इति निगमनात् । अत्रायं निर्णयः—यस्मिन्नभक्ष्यविशेषे
गर्हाधिक्यात् कामकृतादभ्यासाद्वा प्रायश्चित्तगौरवं स्मर्यते
तस्याभक्ष्यस्य भक्षणमनुपातकम् । येव प्रायश्चित्ताल्पत्वं तदु-
पपातकम् । यथा पूर्वत्रागम्यागमनस्त्रोपाधिनैकाकारेष्विपि प्राय-
श्चित्ताल्पत्वात् पारदार्थमुपपातकम् । मातृ-भगिन्यादिगमनं प्राय-
श्चित्तचाहुल्यादतिपातकमिति विष्णुनार्थभिहितम् । एवं सर्वत्र
नामसाम्येष्वि गौरव-लाभवाभ्यां तत्तदवान्तरविशेषो निश्चे-
तत्व्यः । तत्रादौ तावदमेध्यादिभोजने प्रायश्चित्तमाह—

अमेध्य-रेतो गोमांसं चण्डालान्नमथापि वा ।

यदि भुक्तं तु विप्रेण कृच्छ्रं चान्द्रायणं चेरेत् ॥१॥

* कियारम्भो देव-पित्रादुदेशमन्तरेण केवलमात्मार्थमेव पाककियारम्भः
स च वर्जयः । प्रायश्चित्तोपदेशात् । अत एव वैश्वदेवः क्रियते । स च
नियतकालमेव भवति । एवं सत्यपि नातुरस्य प्रतिषेधः । ‘गर्हितानादयोऽ-
र्जियः’—इत्यनेनोक्तमभ्यासविषये अत्रोक्तं ‘निन्दितान्नादनम्’—इति सकृ-
द्विषये योजनीयमित्यविरोधः ।

† नास्तिक्यं नास्ति परलोको नास्ति दत्तमिष्ट वेत्यभिनिवेशः ।

१. B. D. and H. do not insert यच् २. H. substitutes आगम-
for नाम-.

इति । अमेध्यं विष्णुवादि* । तदुपस्पृष्टस्थान्नस्य भोजनम्-
मेध्यभोजनम् । न चात्र केवलस्थामेध्यस्य विप्रेण भोजनं
कृचित् सम्भवति । तदुपस्पृष्टान्नभोजनं तु सम्भाव्यते । चाला-
पत्यसहभोजनस्य प्राचुर्येण लोके दर्शनात् । रेतोभोजनं तु गल-
योन्यादिव्याधिप्रस्तेषु सम्भावितम् । तथा गोमांस-चण्डालान्न-
भोजनं बन्दिगृहीतादिषु । तत्र सर्वत्र चान्द्रायणेन शुद्धिः ।
प्रथवा । चतुर्विधं मेध्यम् । तेद्विपरीतममेध्यम् । तदाह देवलः—

‘वक्ष्यते ऽतःपरं सर्वं मेध्यामेध्यसमुच्चयम् ।
शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् ॥
मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत् ।
दूषितं कदमलं दुष्टं वर्जितं चेति लिङ्गतः ॥
चतुर्विधममेध्यं च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ।
नवं वा निर्मलं वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते ॥
शुद्धं पवित्रभूतं च पूतमित्यभिधीयते ।
स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतां† गतम् ॥
स्थावरं जड्मम् वा यपि स्वयं शुद्धमिति स्मृतिः ।
अन्यद्रव्यैरदूष्यं यत् तत् पवित्रमिति स्मृतिः ॥

* अमेध्यं च कैभित् सज्जेषपत एवमुक्तम्—

‘मानुषास्थि-शब्दं विष्णा रेतो मूत्रात्मवं वसा ।
स्वेदाशुद्धिका क्लेषमा मद्यं चामेध्यमुच्यते’ ॥

इति । एषां सर्वेषां स्पर्शं एव ।

† ‘धन्यतां’ पवित्रतां गतं जात्यैव शुद्धमित्यर्थः । अन्यैरशुचिद्रव्यैरदूष्यं
सुवर्णादि ।

१. G. omits तेद्विपरीतममेध्यम्. २. D. and J. read -समुज्जवम् for
-समुच्चयम्. ३. G. omits this and following one line:—

अन्यद्रव्यैरदूष्यं यत् तत् पवित्रमिति स्मृतिः ॥

अथ सर्वाणि धान्यानि द्रव्याण्याभरणानि च ।;

while I. reads अदूष्यं for अदूष्यं and all, except A. G. and I. substitute
॒ for यत्.

अथ सर्वाणि धान्यानि द्रैश्चाण्याभरणानि च ।

अवज्ञ्ये भक्ष्यजातं वा शुचीन्येतानि केवलम् ॥

इत्यादिना चतुर्विधं मेधं निरूप्य दूषितादिचतुर्विधं

ममेधयमित्यं निरूपितम्—

‘शुद्धयप्यगुच्छसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।

मानुषास्थि-वसा-विष्ठा-रेतो-मूत्रार्चवानि च ॥

कुपूर्य *पूर्यमित्येतत् कडमलं घाष्युदाहतम् ।

स्वेदाश्रुविन्दवः केन निरस्तं नख-रोम च ॥

आर्द्रवस्मासृगित्येतहुष्मादृद्विजातयः ।

व्यड्डैः पतित चण्डालैर्ग्राम्यसूकर-कुकुटैः ॥

श्वा च नित्यं विवज्ञ्याः स्युः षड्ते धर्मतः समाः ।

दुर्वर्णकृमिका †भूमिर्मतोन्मत्त-रजस्वलाः ॥

मृतबन्धुरशुद्धश्च वज्यते च स्वकालतः । ।

इति । अंत्र वर्णितेन चतुर्विधेनामै-येनोपहतस्यात्रस्य
शुद्धिमकृत्वा भोजने चान्द्रायणं चरेत् । रेतोमूत्रादिभक्षणे
चान्द्रायणं बृहस्पतिरैर्प्याह—

*कुसितं पूर्यते ‘पूर्यी’ विसरणे इत्यस्मादातोः । कुपूर्यं गर्भमित्यर्थः ।

‘पूर्यं मलावहं निर्दा॒ मलिनं चेति कीर्तिम्’ ।

इति रभसात् पूर्यं मलिनमित्यर्थः ।

† दुर्वर्णशब्देन दुष्टो वर्ण एव ग्राह्यः । न तु रजतम् । दुर्वर्ण कृमियुक्ता च
भूमिः इति व्याख्येयम् ।

१. I. reads सर्वाणि for द्रैश्चाणि. २. H. substitutes शूकं for पूर्वं, but it does not give good sense. ३. B. D. E. and H. read अश्वं सूतिका शूमिः, C. G. and F. सश्वंसूतिका शूमिः; and J. अश्वं सूतिका शूमिः; for दुर्वर्णकृमिका शूमिः. ४. B. and D. substitute श्रत- for मृत-. ५. Except A. and I. all other manuscripts substitute तश्च for अश्च. ६. B. and D. do not insert अमे-धेन. ७. Except A. C. and I. other manuscripts omit अपि.

‘अलेह्यानामपेयानामभक्षयाणं च भक्षणे ।

रेतो-मूत्र-पुरीषाणां शुद्धिश्वान्द्रायणं स्मृतम्’ ॥

इति । गोमांसादिभक्षणे चान्द्रायणं संवर्त्त आह—

‘गोमासं मानुषं चैव सूतिहस्तात् समाहतम् ।

अभक्षयं तद्दिजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ (११५)

श्र-बिडाल-खरोष्ट्राणां कपेर्गोमायु-काकयोः ।

प्राइय मूत्रं पुरीषं वा चरेचान्द्रायणव्रतम्’ ॥ (११२)

(सं. स्मृ. ११५-११२)

इति । मनुरपि—

‘विङ्गराह-खरोष्ट्राणां गोमायोः कपि-काकयोः ।

प्राइय मूत्र-पुरीषाणि द्विजश्वान्द्रायणं चरेत्’ ॥

(मं. स्मृ. ११. १९४)

इति । शातातपोर्पि—

‘गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तं पूर्वमृषिभिः कृतम् ।

समयं नातिक्रामेत् । यद्यतिक्रामेत्तश्वान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । वृद्धपराशारो र्पि—

‘अगम्यागमने* चैव मद्य-गोमांसभक्षणे ।

शुद्धै चान्द्रायणं कुर्यात् नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥

चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम् ।

अनडुस्सहितां गां च दद्योद्विप्रेषु दक्षिणाम्’ ॥

* चान्द्रायणसाहचर्यात् सामान्योक्तिरियम् । अगम्यानां चण्डाल्यादीनां गमने तारतम्येन न्यूनाधिकं प्रायश्चित्तमन्यत्रोक्तम् ।

१. I. reads मूत्रं पूरीषं वा for मूत्र-पुरीषाणि; while B. and D. do not insert this whole line:—

प्राइय मूत्र-पुरीषाणि द्विजश्वान्द्रायणं चरेत्’ ॥.

२. I. omits नातिक्रामेत् and shows as metrical version, but it appears in all other manuscripts as a prose. ३. I. reads विप्राय.

इति । शङ्ख-लिखितावपि-

‘शुगाल-कुकुट-दंष्ट्रि-क्रव्याद-वानर-खरोष्ठ-गज-वा-
जि-विद्वाह-गो-मौनुषमांसभक्षणे चान्द्रायेणम्’।

इति । चाण्डालान्नभक्षणे चान्द्रायणमङ्गिरा आह-

‘अन्त्यावसायिनामन्नमशीयाद् यद्यकामतः ।
स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तच्छृमथापि वा’ ॥

(आ॒. स्मृ॒. ३. १६)

इति । हारीतो ऽपि-

‘चाण्डालान्नं प्रमादेन यदि भुज्जीत यो द्विजः ।
ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत्’ ॥

(हा॒. स्मृ॒. ३१. ७)

इति । यत्तु चतुर्विशतिमतेऽभिहितम्-

‘विष्मूत्रभक्षणे विपश्चरेचान्द्रायणद्वयम् ।
श्वादीनां चैत्र विष्मूत्रे चरेचान्द्रायणत्रयम् ॥
श्व-काकोचित्तष्ट-गोचित्तष्ट-कृमि-कीटादिभक्षणे ।
अमेध्यानां च सर्वेषां चरेचान्द्रायणत्रयम्’ ॥

इति तदेतदभ्यासविषयम् । मूलवचने चान्द्रायणस्त्रयं
कृच्छ्रं चरेदित्यभिप्रेत्य व्याख्यातम् । यदा तु-कृच्छ्रमाचरेचा-
न्द्रायणमाचरेत्-इति विभज्य व्याख्यायते तदा कृच्छ्रशब्देन
ऋषिकृच्छ्र-तप्तकृच्छ्र-प्राजापत्यानि तन्त्रेणाभिधीयन्ते । तत्र
ऋषिकृच्छ्रमाहाङ्गिरा:-

१. B. omits -शानुष- २. B. inserts इति after चान्द्रायणम्. ३. Except A., I. and J. all other read यच्च कामतः, but our reading is more correct.
४. H. substitutes तु ते for त्रतं.

‘अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे ।
रेतो-मूत्र-पुरीषाणामृषिकृच्छ्रं विशोधनम्’ ॥
(अं. स्मृ. ३. ४१)

इति । तपकृच्छ्रमाह देवलः—
‘रेतो-मूत्र-पुरीषाणां प्राशाने अतिपूर्वके ।
नाश्रीयात् ज्यहं, मत्या तपकृच्छ्रं चेरद् द्विजः’ ॥
इति । प्राजापत्यमाह संवर्त्तः—
‘विष्मूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्’ ।
(सं. स्मृ. १४९)

इति । तपकृच्छ्रस्य विषयविशेषस्तद्वचने ऐव स्पष्टः ।
‘अमत्या ज्यहोपवासः । तपकृच्छ्रं मत्या’ ।
इति तत्राभिधानात् । यत्तु प्राजापत्यकृच्छ्रं तत् भक्षितोद्ग-
रितविषयम् । अत्पत्रतत्वात् । ऋषिकृच्छ्रं तु पूर्वोक्तचान्द्रायण-
द्वयेन समानविषयम् । अत्र सर्वत्र व्रतानुष्ठानानन्तरं पुनःसं-
स्कारः कर्त्तव्यः । तदाह यमः—
‘असुरामद्यपाने* च कुते गोभक्षणे जपि वा ।
तपकृच्छ्रपरिक्षिष्ठो मौज्जीहोमेन शुद्धयति’ ॥

इति । मनुरपि—
‘अज्ञानात् प्राइय विष्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।
पुनःसंस्कारमहन्ति व्रयो वर्णा द्विजातयः’ ॥
(म. स्मृ. ११. १५०)

* सुरावर्जेमद्यपाने । गोभक्षणे गोमांसभक्षणे । एतदपि क्रयादिनोपलब्ध-
मांसभक्षण एव । भक्षणार्थं गोहनने तु पूर्वोक्तं गोहत्याप्रायमित्यन्तं मांस-
भक्षणप्रायमित्यन्तं चेति प्रायमित्यनुष्ठेयं भवति ।

१. D. substitutes मर्त्यः for मत्या and H. omits तु and reads चिरह for
ज्यहं. २. D. and T. omit विशेषः; while C. and F. substitute वि�-
शेषः for the same. ३. I. omits एव and reads संस्पष्टः for स्पष्टः.

इति । विष्णुरपि—

‘विष्णुराह-ग्रामकुकुट-वानर-गोमांसभक्षणे च । (३) सर्वे-
ष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यात्’ । (४)
(वि. स्मृ. ५१. ३-४)

इति । तत्र विशेषमग्नह काइयपः—

‘चीर्णान्ते* प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र
ग्रायैपंशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशेऽग्निं
प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक्प्रणीतेन वि-
धिना पुनःसंस्कारमहति’ ।

इति । यत्र बृहद्यमेनोक्तम्—

‘वराहैकशकानां च काके-कुकुटयोस्तथा ।
क्रव्यादानां च सर्वेषामभक्ष्या ये च कीर्तिताः ॥
मांस-मूत्र-पुरीषाणि प्राइय गोमांसमेव च ।
अर्घ-गोमायु-कपीनां च तपश्चं विशेषनम् ॥
उपोत्थ्य द्वादशाहानि कूष्माण्डुर्जुहुयाद धृतम्’ ।

इति । तत्र कामतः तपश्चं । अभ्यासे तु कूष्माण्डस-
हितः पराक इति व्यवस्था । यचूशनसोक्तम्—

* चीर्णान्ते यथोक्तप्रायश्चित्ताचरणानन्तरम् । ‘यत्र ग्राम्यपशूनां शब्दो
न श्रूयते’ एतेन अरण्यमुपलक्षितं भवति । पुनरूपनयनस्य स्वते एव कर्तव्य-
त्वात् अरण्ये एकान्तेष्विति तस्मै कर्तुं शक्यमेव ।

१. We follow here A. and the text ; while all others omit -वानर- and
read -भक्षणेषु for -भक्षणे च. २. B. and D. omit सर्वेषु एतेषु. ३. The text
substitutes भूषः for पुनः. ४. B. and D. read पाने for प्राप्त्य- and for the
same C. E. F. G. H. and J. read प्राप्त-. ५. B. D. G. and H. read सगो-
मायु- for अ-गोमायु-.

‘नरमांसं श्वर्मांसं च गोमांसं च तथैव च ।
भुक्त्वा पञ्चनखानां च महासान्तपनं चरेत्’ ॥
(उ. स्मृ. १. २५)

इति सदकामविषयम् । यत् पुनः शङ्खेनोक्तम्—
‘भुक्त्वा चोभयतोदन्तान् तथैवैकशकानपि ।
औष्ठं गव्यं तथा भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्’॥
(शं. स्मृ. १७. २६)

इति तत् कामतो अथन्ताभ्यासविषयम् । यच्च स्मृत्य-
न्तरोक्तम्—

‘जग्धौ मांसं नराणां च विद्वराहं खरं तथा ।
गवाश्व-कुञ्जरोष्ट्राणां सेर्वान्* पञ्चनखांस्तथा ॥
क्रव्यादं कुकुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवस्त्रव्रतम्’ ।

इति तदत्यन्तानांविच्छिन्नाभ्यासविषयम् । यदप्याङ्गिरसे-
नोक्तम्—

‘अभद्र्याणामपेयानामलेहानां च भोजने ।
रेतो-मूत्र-पुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ? ॥
पद्मोदुम्बर-बिल्वानां कुशा-अश्वस्थ-पलाशयोः ।
एतेषामुदकं पीत्वा सप्तरत्रेण शुद्धर्थति’ ॥
(अं. स्मृ. ३. २७-२८)

*अत्र ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या’ इत्यनेन विहितानां भक्षणे न दोषः ।
विशेषेण सामान्यस्य बाधात् । विहितातिरिक्तपञ्चनखभक्षणे एवास्य नि-
षेपस्य प्रवृत्तिरिति प्रतिभाति ।

१. I. reads घटक्षं for औष्ठं. २. C. D. F. and J. read तथा and B. यथा
both for अथवा. ३. G. and J. read सर्वे पञ्चनखं; while B. C. D. E.
F. and H. read सर्वे पञ्चनखं. ४. We follow here A. and G; while all
others read -षाच्छिन्न-. ५. B. and D. read अङ्गिरसेन for आङ्गिरसेन.

इति तदीषदभ्यासविषयम् । यद्यपि मनुनोक्तम्—
 ‘भुक्त्वा ज्ञोन्यतमस्यान्नममत्या तु च्यहं क्षपेत् ।
 *मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो-विष्णुमूत्रमेव च’॥
 (म. स्म. ४. २२९)

इति । अबुद्धिपूर्वे छेदनासम्बवे च्यहोपवासो इष्टव्यः ।
 गोमांसभक्षणस्यावृत्यनावृत्योर्व्यवस्थितं व्रतमाह प्रजापतिः—
 ‘चान्द्रायणत्रयं कुर्यादभद्रयपत्रुभक्षणे ।
 एकमेव सकृद्गुक्त्वा चरेदाह प्रजापतिः’॥

इति । मूलवचने चण्डालान्नमित्यनेन महापातक्यादी-
 नामन्नमप्युपलक्ष्यते । अत एव हारीतः—
 ‘यदन्नं प्रतिलोमस्य गूरुजस्योत्तमविद्याम् ।
 महापातकिनश्चैव यदन्नं स्त्री-कृतन्नयोः ॥
 आरूढपतितस्यैव सगोत्राभर्तुरेव च ।
 पाषण्डानाश्रितानां च यतेश्चैव तैयैव च ॥
 अतिकृच्छ्रं चरेद्गुक्त्वा प्रमादाद् ब्राह्मणः सकृत् ।
 मत्या चान्द्रायणं कुर्यादामं चेदधीमेव च ।
 तद्वस्तभोजने वाऽपि त्रिगुणं सहभोजने ।
 चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानीये चार्धमेव च ॥

* क्षपणं उपवासः । बुद्धिपूर्वे तु कृच्छ्रं चरेत् । तद्व स्मृत्यन्तरैकवाक्यत्वा-
 तपकृच्छ्रमेव । तत्र रेतो-विष्णुमूत्रप्राशने तपकृच्छ्रमाद्यात्म् । मत्या पापयो-घृतमुदकं वायुः प्रतिच्यहं तपातिकृच्छ्रः । ततः पुनरूपनयनम्
 ‘अन्यतमस्य’—इति पष्ठीनिदेशात् प्रतिमहादुष्ट एवेदं प्रायथितं मन्य-
 भगवान् मनुः । न पुनः काल-स्वभाव-संसर्गदुष्टे ।

१. All others except A. and I. read इच्छासीनामसम्भवे for छईनासम्भवे
 २. A. and J. read एवमेव for एकमेव. ३. B. and D. read स्वकृत्वा for भुक्त्वा

कृच्छ्राब्दपादमुद्घमेयासाज्ञानभोजने ।
मर्त्याभ्यासे तथा कुर्यात् विशाल्कुच्छुं द्विजोन्मः'॥

(हा. स्मृ. ११. ३१-३५)

इति । उत्तमस्ती ब्राह्मणी तस्यां प्रातिलोम्येन शूद्रादुत्पन्न-
श्चण्डालः* । महापातकी ब्रह्मादिः । यद्यपि स्त्री-यत्योर्म-
हापातक्यादिवहुष्टत्वं नास्ति तथाप्यन्नदानाधिकाराभावात्
तदीयमप्यन्नं पातक्यन्नवद् गर्हितमेव । यस्तु परेणोपकृतः सन्
स्वयं न प्रत्युपकरोति नाप्यनुमोदते प्रत्युतापद्रतस्यापकारित्व-
मापादयति स कृतप्नः । उत्तमाश्रममारुह्य तं परित्यज्याधमाश्र-
मे उन्मार्गे वा वर्तमान आरूढपतितः । यः समानगोत्रासुद्र-
हति स सगोत्राभर्ता । वैदिककुले समुत्पन्नो वेदमार्गमुत्सृज्य
जैन-बौद्धादिमार्गे वर्तमानः पाषण्डः । अनाश्रिताः सत्यपि
सामर्थ्ये नास्तिक्येन कञ्चिदप्याश्रमं न प्राप्नाः । एतेषां सर्वे-
पामन्ने समानं प्रायचित्तम् ॥ १ ॥

विप्रस्यामेध्यादिभोजने प्रायचित्तमभिधायेतरेषां वर्णानां
तदाह—

* एवं क्षमिय-वैश्यस्त्रियोरपि प्रतिलोमजौ निषिद्धावेव भवतः । त-
रमपि निषिद्धमेव इति प्रतिभाति ।

१. B. and D. read अन्यासात् ज्ञातभोजने and I. अन्यासाहनभोजने for
अन्यासाज्ञानभोजने. २. I. reads अस्त्याभ्यासे for मर्त्याभ्यासे. ३. B. D. E.
and H. omit स्त्री- and read only यत्तेष्टत्वं for स्त्री- यत्योर्महापातक्यादिवहु-
ष्टत्वं, and for the same C. F. and I. read स्त्रीहत्यायां महापातक्यारित्वहु-
ष्टत्वं; while G. does not insert the following portion :—

श्चण्डालः। महापातकी ब्रह्मादिः । यद्यपि स्त्री-यत्यो-
र्महापातक्यादिवहुष्टत्वं नास्ति । सथाप्यन् ।

तथैव क्षन्नियो वैश्वोऽप्येवं चान्द्रायणं चरेत् ।
शूद्रोऽप्येवं यदा भुड्के प्राजापत्यं समाचरेत् ॥२॥

इति । तथैवेत्यतिदिष्टस्योपदिष्टादल्पत्वेन क्षन्नियस्य पादोनं चान्द्रायणमवगन्तव्यम् । शूद्रोऽप्येवमित्यनेनामेष्यादिभोजनसाम्यं निर्दिश्यते । न तु भोजनसाम्यम् । व्रतान्तरस्य तत्र विधानात् ॥ २ ॥

व्रेतान्ते चतुर्भिर्वैः कर्त्तव्यमाह—

पञ्चगव्यं पिबेत् शूद्रो ब्रह्मकूर्चं पिबेद् द्विजः ।

एक-द्वि-त्रि-चतुर्गी वा दद्याद् विर्गाद्यनुकमात् ॥३॥

इति । पञ्चगव्य-ब्रह्मकूर्चयोर्विधानमुत्तरत्र वक्ष्यते । तत्र शूद्रस्यामन्त्रस्यामन्त्रकं पञ्चगव्यम् । इतरेषां समन्त्रकं ब्रह्मकूर्चम् । विप्रो गामेकां दक्षिणां दद्यात् । क्षन्नियो दे । वैश्यस्तिसः । शूद्रश्वतत्वः । गवामसम्भवे सुवर्णं दद्यादित्यभिप्रेत्यवा* शब्दः पठितः । तत्र सुवर्णस्य गोप्रस्याम्नायस्य परिमाणमाह प्रजापतिः—

* 'वा शब्दोऽनदुत्साहित्यार्थः । स्मृत्यन्तरे तथैवोक्तेः'—इति धरणीधरः । वस्तुतस्तिवदमसमञ्जसमिव प्रतिभाति । वा शब्दो हि विकल्पमाचष्टे । गौवः सुवर्णेन विकल्पिताः ।

१. M. reads वैश्यस्तव्येवं तु समाचरेत् for वैश्वोऽप्येवं चान्द्रायणं चरेत्. २. B. and D. omit this whole line:—

शूद्रोऽप्येवं यदा भुड्के प्राजापत्यं समाचरेत् ॥२॥.

३. J. reads ब्रसान्तरे for ब्रसान्ते. ४. I. reads चतुर्भिर्वैः for चतुर्भिर्वैः.

५. Except I. all others read चतुर्गीवी for चतुर्गी वा ; while M. चतुर्गीवः

for the same. ६. I. K. L. and M. read विप्राद्यनुकमात् for विप्राद्युकमात्

मात्. ७. We follow here A. and I.; while all others omit अनेवस्य.

‘गवामलाभे निष्कं वा निष्कार्थं पादमेव वा’ ।
इति ॥ ३ ॥

विप्रस्य शूद्राद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह—

शूद्रान्नं सूतकान्नं च अभोज्यस्यान्नमेव च ।
शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं पूर्वोच्छिष्टं तथैव च ॥ ४ ॥
यदि भुक्तं तु विप्रेण अज्ञानादोपदाऽपि वा ।
ज्ञात्वा समाचरेत् कृच्छ्रं ब्रैह्मकूर्चं तु पावनम् ॥ ५ ॥
इति । अत्र शूद्रान्नस्य* गर्हितताऽङ्गिरसा प्रपञ्चिता—

‘आहितामिस्तु यो विप्रः शूद्रान्नं प्रतिगृह्य तु ।
भोगान्नामेसतां याति तिर्थग्योनिं च गच्छति ॥
यस्तु वेदमधीयानः शूद्रान्नमुपभुज्ञाति ।
शूद्रे वेदफलं याति शूद्रत्वं चाँपि गच्छति ॥
ग्रात्वा चैवोष्मणा चैव स्पृष्टा च प्रतिगृह्य च ।
प्रशस्य स्वस्ति चेत्युक्त्वा भोक्तैव तु न संशयः ॥

* शूद्रस्वामिकमन्नं शूद्रान्नम् । तत्र च अमिमाङ्गिरसवाक्ये—

‘ग्रात्वा चैवोष्मणा चैव स्पृष्टा च प्रतिगृह्य च’ ।
इत्येनोक्तं पक्षमन्नं शूद्रस्वामिकं द्विजातिपक्षमेव भवतीत्यवगन्तव्यम् ।
न तु शूद्रपाचितमिति विवेकः ।

१. Except A. I. K. L. and M. others read शूद्रोच्छिष्टं for पूर्वोच्छिष्टं.
२. I. reads आपसे for आपसा. ३. A. reads अस्तकूर्चेन for अस्तकूर्चे तु.
४. Except A. and I. all others substitute गर्ही for गर्हितता. ५. I. reads तत्समतां for सामसां. ६. G. reads अपि for उप. ७. A. reads याति स द्विजः for यापि गच्छति; while B. C. D. and F. substitute या for च. ८. I. reads आप्रात्वा चैष्मणा चैव for ग्रात्वा चैवोष्मणा चैव.

एते दीषा भवन्तीह गूद्रान्नस्य प्रतिप्रहे ।
 अनुग्रहं तु वक्ष्यामि मनुना चोदितं पुरा ॥
 आमं वा यदि वा पक्षं गूद्रान्नमुपसाधयेत् ।
 किलिष्विषं भुंजेते भोक्ता यश्च विप्रः पुरोहितः ॥
 गुर्वर्थं ह्यतिथीनां तु भृत्यानां चैविशेषतः ।
 प्रतिगृह्य प्रदातव्यं न तु तृप्येत् *स्वयं ततः ॥
 गूद्रान्नरसपुष्टस्य अधीयानस्य नित्यशः ।
 जपतो जुहतो वाऽपि गतिरूद्धर्वा न विद्यते ॥
 षण्मासानन्थ यो भुज्ञेते गूद्रस्यान्नं निरन्तरम् ।
 जीवन्नेव भवेत् गूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥
 अकृत्वैव निवृत्तिं यः गूद्रान्नान् त्रियते द्विजः ।
 आहितामिर्विशेषेण स गूद्रगतिभागभवेत् ॥

(अ. स्मृ. ३. ७-१७)

इति । व्यासोऽपि-

गूद्रान्नरसपुष्टस्य दित्सोरपि[†] च नित्यशः ।
 जपतो जुहतो वाऽपि गतिरूद्धर्वा न विद्यते ॥

* 'प्रदातव्यं' यदर्थं प्रतिमर्हीतं तनेव तदातव्यम् । न तु तेन स्यं
 तृप्तो भवेत् । एवं सति प्रतिमर्हेऽप्यदोषः ।

[†] दित्सोः दानशीलस्यत्यर्थः ।

१. C. E. F. and I. read अजते for भुंजते. २. B. C. E. F. G. and I.
 substitute तु for अ. ३. I. only inserts हि before अधीयानस्य. ४. C.
 E. F. G. H. and J. read अर्धी for अर्धा. ५. J. reads षण्मासाऽपि and
 B. C. D. F. and G. read षण्मासानपि. ६. I. reads चापि for चाभि. ७. All,
 except A. and I. read गूद्रान्नं for गूद्रान्नाम्. ८. B. and D. do not insert
 this and the following one line. ९. E. and I. read वजतो for वजतो.
 १०. H. reads अर्धे for अर्धा.

अ० ११.] माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

३७७

मृत-सूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजनः ।

अहमेव न जानामि कां कां योनि से गच्छति ॥(६४)

शूद्रो द्वादशजन्मानि दशजन्मानि सूकरः ।

श्वा चैव सप्तजन्मानि इत्येवं मनुरब्रवीत् ॥ (६५)

शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कथिन् *मियते द्विजः ।

स भवेत् सूकरो याम्यस्तस्य वा जायने कुले'॥(६६)

(व्या. स्मृ. ४. ६३-६६)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘यस्तु भुज्जीत शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम् ।

इह जन्मनि शूद्रत्वां मृतः श्वा चाभिजायते ॥

* यश्चित्र क्षचित्य-वैश्यसामान्येन द्विजशब्देन वर्णत्रयस्यापि ग्रहणं
भवति तथापि क्षचित्य-वैश्ययोः प्रतियहाधिकारभावात् ब्राह्मण एव
पात्यः । इदमेवाये प्रजापतिवचने स्पष्टं भविष्यति । ‘तस्य’ अनस्वामिनः
शूद्रस्यत्यर्थः । अत्र याम्य इति विशेषणात् पूर्वत्र पठितः सूकरशब्दः
आरण्यसूकरवाचीत्यवसेयम् ।

† ‘शूद्रत्वे’ शूद्रसदृशत्वमित्यर्थः । अस्मिन्नेव जन्मनि शूद्रत्वप्राप्त्या
‘आत्मा’ नश्यति हीनत्वमाप्नोति । ‘ब्रह्म’ वेदः । स च—

‘शूद्रान्नरसपुष्टस्य अधीयानस्य नित्यशः’ ।

इत्यादिज्ञिरसोक्तेर्घट्यात्यभावात् निष्कलो भवतीति तात्पर्यम् ।

१. The text does not repeat कां and reads स गमिष्यति; while B. D. G. and H. read क गच्छति and E. and J. हि गच्छति. २. C. E. and F. read मनुरब्रवीत् ह and I. मनुरब्रवीत् for मनुरब्रवीत्. ३. Except A. E. and I. all others substitute भुज्जीत् for भुज्जीत; while the text reads this whole verse as follows :—

भुज्जीते ये सु शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम् ।

इह जन्मनि शूद्रत्वं जायन्ते से मृतः शुनि ॥.

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेष्व च सहासनम् ।
 शूद्राज्ञानागमश्वैवे ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥
 आहितामिस्तु यो विषः शूद्रान्नेन प्रवर्तयेत् ।
 पञ्च तस्य प्रणियन्ति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नयः'॥

(आ. स्मृ. ८. ७-९)

इति । सुमन्तुरपि—

'राजान्नं तेजः' आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
 आयुः सुवर्णकारान्नं यश्चाश्वर्मावकृन्तिनः ॥
 कारुकान्नं प्रजा हन्ति बलं निर्णजकस्य च ।
 गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥
 पूर्यं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्याश्वान्नमिन्द्रियम् ।
 विष्टो वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥
 एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ।
 तेषां त्वगस्थि-रोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः' ॥

(म. स्मृ. ४. २१८-२२१)

* 'तेजः' तपोबलम् । 'प्रागल्प्यं सौन्दर्यं वा' इति राघवानन्दः । ये सुवर्णी जीवनार्थं घटयन्ति ते सुवर्णकारा इत्युच्यन्ते । एवमेव रजकादयोऽन्येषपि द्रष्टव्याः । चिकित्सकस्य वैद्यस्यान्नं पूर्यं पूयतुल्यमित्यर्थः । एवं व्यभिचारिण्या अन्नं इन्द्रियं शुक्रं तत्तुल्यं, वार्धुषिकस्यान्नं मलतुल्यमिति व्याख्येयम् ।

१. Except A. and the text all others read शूद्रसंस्पर्शः for शूद्रसम्पर्कः.
२. The text substitutes एव for च; while H. reads सहासनम् for सहासन्.
३. The text reads कंशित् for चैव. ४. I. reads प्रवर्तते for प्रवर्तयेत्; while the text reads शूद्रान्नात् न निवर्तते for शूद्रान्नेन प्रवर्तयेत्. ५. The text substitutes तथा for पञ्च. ६. The following quoted eight lines are occurred in Manu. ७. I. reads चर्मावकृतिनः for चर्मावकृन्तिनः. ८. H. reads रूपेभ्यः for लोकेभ्यः. ९. Except A. all others read रूपे for दूष. १०. I. reads पुंश्चल्याश्व तथा अभिष्म for पुंश्चल्याश्वान्नमिन्द्रियम्. ११. B. and D. substitute विष्टां for विष्टा. १२. G. reads तुष्टव्यानं and H. वदन्त्यव्यानं for वदन्त्यव्यानं.

इति । तदिदं गर्हितं शूद्रान्नमज्ञानाद्वाऽप्यस्काले वा यो विप्रो भुङ्के स ब्रह्मकूर्चमाचरेत् । तस्य पावनत्वं बहुमन्त्रसं-
स्कृतत्वात् । यस्तु ज्ञात्वा शूद्रान्नं भुङ्के सं प्राजापत्यमाचरेत् ।
तथा च मनुः—

‘भुञ्जानोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं च्यहम् ।
मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं *रेतो-विष्णुत्रमेव च’ ॥
(म. स्मृ. ४. २२)

इति । न च—ब्रह्मकूर्चस्यैकोपवासरूपत्वात् च्यहक्षपणेन
विरोध—इति शङ्कनीयम् । तयोः शक्तीशक्तविषयत्वात् । अत्र
दिनत्रयोपवासं शङ्क्खे-लिखितोऽव्याह—

‘भुक्त्वा वार्धुषिकस्यान्नमवृत्तस्याऽसुतस्य च ।
शूद्रस्य तु तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यादभोजनम्’ ॥
(शं. स्मृ. ११. १८)

इति । प्रजापतिश्वात्र व्यवस्थितानि व्रतान्याह—

‘ब्राह्मणस्यैव शूद्रान्नमभोज्यं परिकीर्तितम् ।
सकृद्गुक्त्वा तदज्ञानाद्वृत्तकूर्चं सकृत् पिबेत् ॥
अभ्यासे च तदभ्यस्येदाममन्नमगर्हितम् ।
मत्या त्रिरात्रं कुर्वात कृच्छ्रमध्यासतश्चरेत्’ ॥

इति ।

* अत्र ‘रेतो-विष्णुत्रमेव च’ इति प्रायश्चित्तातिशयद्योतनार्थमुक्तम् ।
वसुतस्तु रेत आदीनां प्राशनं न अभोज्यान्नभोजनतुल्यम् । तत्र पुनरुप-
नयनस्याभिधानात् ।

१. We follow here A. and I.; while all other manuscripts substitute
स्मन्तुः for मनुः, and the text of Manu reads शूक्त्वा ऽसो for भुञ्जानो. २. H.
omits अशक्तः—३. I. does not insert शंख—४. B. C. D. E. F. and H.
read अवृत्तस्य सुतस्य च and C. and F. substitute शा for च; while I. अवृत्त-
स्यासुतस्य च for अवृत्तस्याऽसुतस्य च. ५. J. substitutes यादि for परि.

जाताशौचेन मृताशौचेन वा संयुक्तस्य पुरुषस्यान्नं
‘सूतकान्नम्’ । तन्निन्दा च मनुना दर्शिता—

* ‘नटान्नं रजकस्यान्नं चौरस्यान्नं तथैव च ।

मृतके सूतके* चैव स्वर्गस्थमपि पातयेत् ॥

इति । नटादिरभोज्यः । विप्रादीन् भोजयितुमनर्हत्वात् ।

तथा च वृहस्पतिः—

‘नट-नर्तक-तक्षणश्चर्मकारः सुवर्णकृत् ।

+स्थाणु-पाषण्ड-गणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्तिताः’॥

(बृ. स्मृ. १: २७)

इति । याज्ञवल्कयोजपि—

* कदर्य-बद्ध-चोराणां क्लीब-रङ्गावतारिणाम् ।

वैणा-अभिशस्त-वार्धुष्य-गणिका-गणेदीक्षिणाम् ॥

* मृतके सूतके चैव तद्वतो यदन्नं तत् भुक्तं चेत् स्वर्गस्थमपि पातयेत् । किं पुनरिहैव स्थितम् ।

+ स्थाणुः शिल्पी पाषाणभेदको वा ।

कदर्यादय इमे पूर्वं तृतीयाध्याये भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणे आश्रयदुष्टान्नवर्जने आचार्येणैव व्याख्याताः विशेषस्वत्रोच्यते । चोरः ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तपरस्वापहारी । वैणः वैणुच्छेदजीवी—इति विज्ञानेश्वरः । अभिशस्तः पतनीयैः कर्मभिर्युक्तः । आतुरो महारोगोपसृष्ट इति विज्ञानेश्वरः । ते च महारोगाः—

‘वातव्याध्यश्मरी-कुष्ठ-मेहोदर-भगन्दराः ।

अशाँसि यहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिताः’॥

इति । आतुर आसन्नमरण इत्यपि केचिदादुः । अवीरा पति-पुत्ररहिता । ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्ता । बहूनामुपनयनेकर्ता वा । श्वभिः वृत्तिर्थस्य स श्ववृत्तिः ।

१. G. reads मनु-वृहस्पतिभ्यां for मनुना. २. A. reads तद्विषयान्नं and I. सूतान्नं for नटान्नं ; while the quoted verse does not occur in Manu. ३. I. reads -रक्षिणाम् for -सीक्षिणाम्.

चिकित्सका-ऽतुरोन्मत्त-पुंश्चली-कुञ्जे-विद्विषाम् ।
 क्रूरोग्र-पतित-ब्रात्य-दाम्भिकोच्छिष्ठभोजिनाम् ॥
 अवीरास्त्री-स्वर्णकार-स्त्रीजित-ग्रामयाजिनाम् ।
 शास्त्रविक्रियि-कर्मार-तन्तुवाय-श्वरूप्तिनाम् ॥
 नृशंस-राज-रजक-कृतम-वधजीविनाम् ।
 चैलधाव-सुराजीव-सहोपपतिवेशमनाम् ॥
 पिशुनां-नृतिनोश्चैव तथा चाक्रिक-बन्दिनाम् ।
 एषामन्त्रं न भोक्तव्यं सोमविक्रियिणस्तथा' ॥

(या. स्मृ. १. १६१—१६९)

इति । 'शङ्कित' मित्यत्र द्विविधा शङ्का विवक्षिता ।
 विषप्रक्षेपादिका शास्त्रनिन्द्यत्वशङ्का चेति । तथाहि—केषुचित्
 कीकटदेशेषु* प्रेत-भूत-गणादिरूपास्तामस्यो देवतास्तोषयितुं

१. B. and D. read -कूटविद्विषम, E. -वृद्धविद्विषः and G. -वृद्धविद्विषम् for
 कुञ्जविद्विषाम्; while C. F. and the text read the whole line as follows:—

चिकित्सका-ऽतुर-कुञ्ज-पुंश्चली-मत्त-विद्विषाम् ।

२. B. and D. omit this line :—

अवीरास्त्री-स्वर्णकार-स्त्रीजित-ग्रामयाजिनाम् ।

while others except A. and the text read अवीर- for अवीरा—. ३. A.
 does not insert this line :—

शास्त्रविक्रियि-कर्मार-तन्तुवाय-श्वरूप्तिनाम् ।

while D. reads शास्त्रविक्रियि- and I. स्त्रीविक्रियि- for शास्त्रविक्रियि-
 ४. Except A. C. F. G. and J. others read चैल- for चैल-. ५. We follow
 here A. C. and F.; while all others omit this line :—

पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिक-बन्दिनाम् ।

६. I. reads विषप्रक्षेपिका for विषप्रक्षेपादिका and B. and D. omit
 शास्त्र- and read -निन्द्यशंका च for -निन्द्यत्वशङ्का चेति; while J. विषप्रक्षेपणा-
 विशास्त्रनिन्द्यत्वशंका च. ७. J. substitutes तथा for तथाहि. ८. B. and
 D. शुचिकीकटदेशेषु, C. केषुचित् कीकटदेशेषु, G. and E. केषुचित् कीकटदेशेषु
 for केषुचित् कीकटदेशेषु ; while F. omits the following :—

तथाहि+केषुचित् कीकटदेशेषु प्रेत-भूत-गणादिरूपा-
 स्तामस्यो देवतास्तोषयितुं नरबलि संकल्प्य मनुष्यान् ।

नरबलि सङ्कल्प्य मनुष्यान्मरयितुं अन्नमध्ये गूढं विषं
प्रक्षिपन्तीस्यस्ति महती प्रसिद्धिः । तादृशेषु गृहेषु विष-
शङ्कासम्भवात् शङ्कितमन्नमित्युच्यते । ततु न भोक्तुं योग्यम् ।

‘विषं* चोपविषं भुक्त्वा चरेष्वान्द्रायणव्रतम्’ ।

इति चतुर्विंशतिमते विषभोजननिन्दास्मरणात् । तथा
केचित् श्रद्धालवः शूद्रादयः स्वगृहे श्रोत्रियो न भुड्के
इत्यभिप्रेत्य श्रोत्रियान्तरगृहे इव्यं दत्त्वा भोजयन्ति । ता-
दृशस्य श्रोत्रियान्तरस्य गृहे सिद्धमन्नं निन्द्यत्वेन शङ्कितम् ।
‘प्रतिषिद्धान्नं’ गोषातादि । तथा च याजवल्क्यः—

* विषं तावत् द्विविधं स्थावरं जड़प्रं चेति । स्थावरं कन्द-फलादिः
स्थितं भवति । तच—१ कालकूटम् २ वत्सनाभम् ३ शाङ्कम् ।
४ मालकम् ५ दामवैराटिमुसाकम् । ६ गृज्जी ७ पुण्डरीकम् ८ महा-
विषम् ९ हालाहलम् १० मर्कटकम् ११ काशपुष्पकम् १२ इन्द्रायुधम्
१३ तलम् । इति त्रयोदशभेदभित्रं भवतीति संयहे उक्तम् । एतेषां लक्ष-
णानि तत्रैव दृष्टव्यानि । सर्पादिदृष्टसु यत् व्यवस्थितं तजज्ञामम् ।

उपमितेन विषेण इति उपविषम् । तच—

‘अर्कक्षीरं स्तुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका ।
करवीरोऽथ धत्तूरः पञ्च चोपविषाः सृताः’ ॥

इति पञ्चविषम् । केषाञ्चिन्मते सप्तविषम्—

‘अर्क-सेहुण्ड-धत्तूरा लाङ्गली करवीरकः ।
गुञ्जा-ज्वीफेनमित्येताः सप्तोपविषजातयः’ ॥

इति शार्ङ्गधरे मध्यमखण्डे इष्वान्द्रायणाये ।

१. C. omits मनुष्यान् । २. C. and F. do not insert इत्यरित महा-
प्रसिद्धिः ॥

‘अनैर्धित* वृथामांसं केश-कीटसमन्वितम् ।
शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥
गोश्रातं शौकुनोच्छिष्टं पद्मास्पृष्टं च कामतः ।
उदक्या स्पृष्टसंधुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत्’ ॥

(या . स्मृ . १ . १६७-१६८)

इति । पात्रे पतितस्यान्नस्यार्थं भुक्त्वा शिष्टमन्नं कालान्तरे भोक्तुं यदि संगृह्यते तदा तदन्नं पूर्वोच्छिष्टमित्यभिधीयते । तेष्वेतेषु सूतकान्नादिषु पूर्वोच्छिष्टान्तेषु पञ्चसु भुक्तेषु गूद्रा-नवद् ब्रह्मकूर्च-कृच्छ्रौ वेदितव्यौ । सूतकान्ने ये वक्तव्य-विशेषास्ते सर्वेऽयुपरिष्ठाद् वक्तव्यन्ते । यत्त्वभोज्यान्ने सुमन्तुनोक्तम्—

‘अभिशस्त-पतित-पौनर्भव-पुंश्चल्यगुचि-शत्वकार-
तैलिक-चाक्रिक-ध्वजि-सुवर्णकार-लेखक-लैङ्गिक-

* पूजार्हाय यदवक्षया दीयते तदनैर्चितम् । प्राणात्ययादिव्यतिरेकेण देवाद्यर्चनावशिष्टं यन्न भवति केवलमात्मार्थमेव साधितं तद्वधामांसम् ।

१. Except A. C. and F. all others do not insert this and the following line:—

अनैर्धितं वृथामांसं केश-कीटसमन्वितम् ।
शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम्॥.

२. The text and A. C. F. place this line after the next line.
३. B. and D. read च शुनोच्छिष्टं, E. H. J. तु शुनोच्छिष्टं for शकु-गोच्छिष्टं. ४. B. C. D. E. F. G. H. and J. read श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम्.
५. I. reads -संधुष्टं and J. -संस्पृष्टं for -संधुष्टं. ६. I. reads विवर्जयेत् for च वर्जयेत्. ७. B. and D. read पूर्वोहिष्टं for पूर्वोच्छिष्टं. ८. H. substitutes हि for भवि. ९. Except I. all others omit -लैङ्गिक-.

षण्डक-बन्धक-गणक-गणेकान्नानि* चाभोजया-
नि । सौनिक-क्रव्याद-निषाद-बुहड-चर्मकारा
अभोजयान्ना अपतिग्राह्याश्च अशन-प्रतिग्रहयो-
श्वान्द्रायणं चरेत् ।

इति तत् कामकृताभ्यासविषयम् । यच्च शङ्खेनोक्तम्—
'शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रङ्गावतारिणः ।
चिर्किञ्चित्सक्स्य कूरस्य तथा स्त्री-गृह-जीविनः॥
षण्डस्य कुलटायाश्च तथा बन्धनरक्षणः ।
अभिशस्तस्य चोरस्य अवीरायाः स्त्रियास्तथा ॥

* अभिशस्तादयः पूर्वं व्याख्याताः । चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य स
चाक्रिकः । षण्डको वर्षवरः आकृष्टाण्डः पुमान् वा । कन्याविनिमयजातः
पुत्रो बन्धकः । कृतं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृतं पकं च मांसं भुद्धक
इति क्रव्यादः । पृष्ठोदरादित्वात् साधुः ।
'क्रव्यादः कृत-विकृत-पक्मांसभुगुच्यते' ।

इति शब्दार्णवः ।

१. We follow here A. and I.; while all others read -बद्धक- for
-बन्धक-. २. B. D. and I. read -गण- for -गणक-. ३. H. reads च न
भोजयानि. B. D. and J. read the same, but omit च. ४. The text reads
the following lines of the quotation as follows:—

षण्डस्य चैव चौरस्यावीरायाश्च तथा लियः ॥
कर्मकारस्य वेणस्य कीरस्य पतितस्य च ॥
हक्षमकारस्य नक्षणश्च तथा वार्षुषिकस्य च ॥
कर्वर्यस्य नृशंसस्य वेदश्यायाः कितवस्य च ।
गणान्नं भूमिपालान्नमन्नं चैवाल्लज्जीविनः ॥
सौनिपान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मांसं त्रयं चरेत् ॥.

५. G. and J. read -शूद्रजीविनाम्. ६. This and the following two lines
do not occur in I.:—

अभिशस्तस्य चौरस्य अवीरायालियास्तथा ॥
कर्मकारस्य वेणस्य कीरस्य पतितस्य च ।
कर्मारस्य तथा तक्षणे रजकस्य च वार्षुषेः ॥.

चर्मकारस्य वैणस्य कीवस्य पतितस्य च ।
 कर्मारस्य तथा तक्षणो रजकस्य च वार्धुषेः॥
 कदर्यस्य नृशंसस्य वेइयायाः कितवस्य च ।
 गणान्नं गणिकान्नं च मृगजीवि-श्रवृत्तिनाम् ॥
 सौनिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रती भवेत् ।

(शं. स्मृ. १७. ३६-३८)

इति एतच्च पूर्वेण समानविषयम् । मासव्रतस्य चान्द्रायणरूपत्वात् । यदपि बृहस्पतिनोक्तम्—

‘शौण्डिकान्नं नटस्यान्नं कीव-दण्डिकयोरपि*।
 दुष्टान्नमपेसृष्टान्नं सोमाविक्रयिणस्तथा ॥
 सौनिकान्नं सूतिकान्नं वार्धुषेः पतितस्य च ।
 एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा द्वादशाहं यवान् पिवेत्॥

(बृ. स्मृ. १. ३१-३२)

इति यदपि शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तम्—

‘अभिशस्त-पतित-रजक-चाक्रिक-तैलिक-
 ग्रामयाजक-शूद्र-सांवत्सरिक-कुलटा-सु-
 वर्णकार-चर्मकार-चित्रवृत्ति-पोषक-तन्तु-
 वाय-रङ्गावतारि-मानकूट-शौण्डिक-वध-

* दण्डो लगुडः तं प्रद्वय जीवतीति दण्डिकः ।

१. A. reads रुक्मकारस्य तक्षणश्च for कर्मारस्य तथा तक्षणो. २. All, except A. and I. substitute भूमिपालान्नं for गणिकान्नं च. ३. I. reads अवशिष्टान्नं for अपसृष्टान्नं. ४. B. and D. read सूतान्नं भूमिकान्नं च, C. E. F. H. and J. सूत्यन्नं सूतिकान्नं च and I. सूत्यन्नं सूतिकान्नं च for सौनिकान्नं सूतिकान्नं. ५. B. and D. substitute शक्तिक- for चाक्रिक-. ६. Except A. all others read कुलिक- for कुलटा-. ७. I. reads पोषक- for पोषक-.

जीवि-नृशंस्योत्मविक्रायं-वार्धुषिक-इयो-
वक-नटवृत्ति-व्रात्य-तस्कर-गणान्नभो-
जनेष्वतिकृच्छ्रुं चरेत् * ।

इति एतदुभयं पूर्वोक्तविषये चान्द्रायणं कर्तुमशक्त-
म्प्रति वेदितव्यम् । यदपि वृहस्पतिना दर्शितम्—

‘गान्धर्वो लोहकारश्च सौनिंकस्तन्तुवायकः ।
चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥
यजमानोपजीवी च गृद्राध्यापक-याजकौ ।
कुलटश्चित्रकर्मा च वार्धुषिश्चर्मविक्रयी ॥
समर्थं पण्यमाहत्य महार्थं यः प्रयच्छति ।
स वै वार्धुषिको नाम यश्च वृद्धचा प्रयोजयेत् ॥
वृथा॑ उरामाश्रमाणां च भेदकः पुण्यविक्रयी॑ ।

* अभिशस्तादयः पूर्वं व्याख्याताः । संक्षरं वेत्तीति सांक्षरिकः
ज्योतिषिक इति यावत् । पोषकः व्यभिचारार्थं स्त्रीणां पोषणकर्ता । मान-
कूटः न्यूनमानकर्ता ।

+ जप-यात्रा-यज्ञादिभिः सभादिते पुण्यं द्रव्यं गृहीत्वा विक्रीणाति—
‘मया कृतस्यामुकस्य कर्मणः यदुत्पन्नं श्रेयः तत् अमुकद्रव्यं गृहीत्वा
तुभ्यमहं सम्प्रददे’—इति सङ्कल्प्य यो ददाति स पुण्यविक्रयी । गुरुः पि-
त्रादिः स गुप्तो यस्य स गुरुगुप्तिकः । ख्यापने दोषाविष्करणं भवेदिति
भिया यो पित्रादीन् न वक्ति स निन्दा । वर्णिकया जीवतीति वर्णिकः
भूमिका ग्रहणकर्त्तेति यावत् । गान्धर्वादिवर्णकान्तेषु यो विप्रो मोहात्
तत्कर्मणा वर्तते स प्रायश्चित्तेन व्यवहार्यो भवेत् । सदेत्युक्तेरभ्यासोऽवग-
म्यते । ये च ब्राह्मणाः स्वयमेव तेषां कर्माण्याचेरेयुः तेषां प्रत्यापत्तिं शु-
द्धिम्—इत्यादि योजनीयम् ।

१. C. and F. read -नाराशंसि- for -वृशंसि-. २. I. reads -इयावभट्टवृत्ति-
for -इयावक-नटवृत्ति-. ३. I. omits -गण-. ४. Except A. and I. all others
substitute सौनिकः for सौनिकौ; while II. तुक्तवायकः for तन्तुवायकः. ५. A.
reads -कुलश्च for -कुलटश्च. ६. B. D. and G. read शारा for उरामा-. ७. A.
reads पण्यविक्रयी for पुण्यविक्रयी.

विक्रयी ब्रह्मणो यश्च योनिसाङ्गरिकश्च यः ॥
 रङ्गोपजीवी कूटोशः कुहको गुरुगुसिकः ।
 भिषक् च गरदश्वैव रूपाजीवी च सूचकः ॥
 सौनिको वर्णिकश्वैव निषादेन समाः स्मृताः ।
 कर्मणा तेषु यो मोहाद् ब्राह्मणो वर्तते सदा ॥
 प्रायश्चिन्ते तु चरिते व्यर्वहार्यो भवेत् स हि ।
 एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्वे ब्रह्महृणः किल् ॥
 तस्माद् दैवे च पित्र्ये च वर्जितास्तत्त्वदर्शिभिः ।
 एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्ति तु मृग्यताम् ॥
 भैष्यान्नमुपभुज्ञानो द्विजधान्द्रायणं चरेत् ।
 एतेषां* ब्राह्मणो भुक्त्वा दत्त्वा कुत्त्वा प्रतिग्रहम् ॥
 प्राजापत्येन गुद्येतु तस्मात् पापान्न संशयः' ।

(वृ. स्मृ. १. ३०-३१)

इति । तत्र चान्द्रायणं पूर्वोक्तचान्द्रायणेन समानविषयम् । प्राजापत्यं तु तस्मिन्नेव विषये वेदविदम्प्रत्यवगन्तव्यम् । 'ब्राह्मण' इति विशेषाभिधानात् । यत्त्वोक्तमङ्गिरसा-

* एतेषां पर्वोक्तदोषदूषितानां गान्धर्वादीनामित्यर्थः ।

१. B. D. and H. read कूटी च, C. F. and J. कूटिशः and G. कूटाद् all for कूटोशः. २. I. reads कुहको गुसिकस्तथा for कुहको गुरुगुसिकः. ३. I. reads भिषजो for भिषक् च. ४. G. substitutes कूपजीवी for रूपाजीवी. ५. J. substitutes सौनिकः for सौनिकः. ६. B. C. D. E. F. G. H. I. and J. read परिहार्यो for व्यवहार्यो. ७. B. C. D. and F. read अदाहताः for अद्याहणः. ८. Except A. and I. all substitute तथा for तस्मात्. ९. All others except A. read प्रत्यापत्तिस्तु for प्रत्यापत्ति तु. १०. G. omits वेदविदम्.

'अभोज्यानां तु सर्वेषां भुक्त्वा चान्नमुपस्कृतम् ।
अन्त्यावैसायिनां भुक्त्वा पादकृच्छ्रेण गुद्धयति'॥
(अ. स्मृ. ३०. ११)

इति । यदपि विष्णुनोक्तम्—

'गण-गणिका-स्तेन-गायनान्नानि भुक्त्वा
सप्तरात्रं पयसा वर्तेत । (७) तक्षान्नं
चर्मकर्तुश्च । (८) वार्षुषिक-कदर्य-
दीक्षित-बद्ध-निंगडाभिशस्त-षण्ठानां च* ।
(९) पुंश्चली-दाम्भिक-चिकित्सक-लु-
ब्धक-कूरोच्छिष्टभोजिनां च । (१०) अ-
वीराख्य-स्वर्णकार-सपत्ने-पतितानां च ।
(११) पिशुनानृतवादि-क्षतधर्मा-ऽत्म-रस-
विक्रियणां च । (१२) शैलूष-तन्तुवाय-
कृतग्र-रजकानां च । (१३) चर्मकारनि-
षाद-रङ्गावतारि-वैण-शस्त्रविक्रियणां च ।
(१४) श्वजीवि-शौणिडक-तैलिक-चैल-
निर्णेजकानां च । (१५) रजस्वला-

* बद्धः रञ्ज्वा पाशैर्वा बद्धः । निगडः शृङ्खला साऽस्यास्तीति नि-
गडः । सपत्नः शत्रुः । स्वभार्याया उपपतिर्जारः सह वर्तते वेशमनि सः।

१. B. and D. read अन्त्यावैसायिनं मुक्त्वा for अन्त्यावैसायिनां भुक्त्वा
२. I. reads -गणका- for -गणिका-. ३. Except A. I. and the text all others
read अक्षणोन्नं for तक्षान्नं. ४. Some manuscripts read -निगला ; while
the text बंधनिका for -बद्ध-निगडा-. ५. H. substitutes वा for अ. ६. H.
reads -सापत्न- for -सपत्न-. ७. We follow here A. and the text ; while all
others read -क्षतधर्मसोम- for -क्षतधर्मा-ऽत्मरस-. ८. Except A. and I. all
omit अ and J. substitutes -मज्जक- for रजक-. ९. G. and the text
read कर्मकार- and B. C. D. E. F. H. and J. कर्मार- for चर्मकार-.

सहोपपतिवेऽमनां च । (१६) भूण-
ग्रावेक्षितमुदक्या संस्पृष्टं पतत्रिणाऽव-
लीढं शुभा संस्पृष्टं गवाग्रातं च । (१७)
कामतः पादस्पृष्टमवक्षतं च । (१८)
मन्त्र-कुद्धा-ऽतुराणां च । (१९) अनर्चितं
वृथामांसं च । (२०) पाठीन-रोहित-
रोजीव-सिंहतुण्ड-शकुलवर्जी सर्वमत्स्यमा-
साशने त्रिरात्रमुपवसेत् । (२१) सर्वजलज-
मांसाशने च । (२२)

(वि. स्मृ. ५१. ७-२२)

इति । तत्र त्रिरात्रोपवासो ऋक्मकृतसकृद्धोजनविषयः ।
तस्मिन्नेव विषये मूलवचनोक्तब्रह्मकूर्चस्त्वशक्तम्प्रति वेदि-
तव्यः । सप्तरात्रपयोत्रतमकामकृताभ्यासविषयम् । शङ्कित-
प्रतिषिद्धान्नयोर्हारीत आह-

‘ मृत-सूतक-गूदान्नं सेदोषेणापि* संस्कृतम् ।
शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं विद्विषोऽन्नमथापि वा ॥
यदि भुज्ञीत विप्रो यः प्रायश्चित्ती भ्रुवं भवेत् ।
एकरात्रोपवासश्च गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

* सदोषेण महापातकादिदोषदूषितेन । पञ्चगव्यस्य पृथक् पृथक्
पञ्च मन्त्राः पूर्वत्रोक्ता अन्नानुसन्धेयाः ।

१. I. reads -रोहितं च राजिल- सिंहतुण्डं च for -रोहित-राजीव-सिंहतुण्ड-
२. Except the text and A. read -सशक्तवर्जी for -शकुलवर्जी. ३. Except
A. and I. all others read सरोदं वापि for सरेषेणापि. ४. B. C. D. E. F.
G. H. and J. read प्रायश्चित्ती for प्रायश्चित्ती.

प्राशयेत् पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चगच्छं पृथक् पृथक् ।
एतेन गुद्धयते विषो श्यन्यैश्चाभोज्यभोजनैः॥

(हा. स्म. १३. १-३)

इति । एतच्च ब्रह्मकूर्चवद् व्याख्येयम् । पूर्वोच्छिष्टे तु
ब्रह्मकूर्चसमानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

‘स्वमुच्छिष्टं तु यो भुङ्गे यो भुङ्गे मुक्तेभाजने* ।
एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपनं चरेत्’॥

इति ॥ ९ ॥

पूर्वोच्छिष्टस्य पुनर्भौजने व्रताचरणमभिहितम् । तैव
दृष्टान्तेन बालाद्युच्छिष्टस्याभोज्यत्वमाशङ्क्य स्वल्पगुद्धया
भोज्यत्वमाह—

†बोलीन्कुल-मार्जीरन्नमुच्छिष्टितं यदा ।

तिल-दर्भेदकैः प्रोक्ष्य शुद्धयते नात्र संशयः॥६॥

इति । उच्छिष्टितं उच्छिष्टतामापादितम् । प्रोक्षितस्यान्नस्य भो-
जने श्रद्धाजडस्योच्छिष्टत्वशङ्काऽनपायात् पुनर्व्रतमाचरणीय-

* भोजनकाले पात्रालभ्ननं विहितम् । तदकृत्वा यो भुङ्गके स मुक्तभा-
जने भुङ्गक इयर्थः ।

† यद्यपि ‘बाल आषोडशात् वर्षात्’—इत्युक्तं तथाप्यत्र आपञ्चमाद्वर्षात्
इत्येव वक्तुमुचितम् । ततः परं तस्य सज्जानत्वात् । धरणीधरस्तु—‘बालः
पञ्चवर्षाधिकवर्षाः । पञ्चवर्षात् परस्येति स्मरणात्’—इत्याह । तदसमञ्ज-
सम् । पञ्चवर्षाधिकस्य प्रायश्चित्ताभिधानादित्यन्यत्र विस्तरः । बहुवच-
नात् मूषकादीनामपि यहणमिति केचित् ।

१. B. reads शुक्तभाजनः, D. भक्तभाजनः, C. E. F. and J. मुक्तभाजनः
and G. मुक्तभोजने all for मुक्तभाजने. २. M. reads ड्यालैः for बालैः.
३. K. and L. read उच्छेषितं for उच्छिष्टितं. ४. I. does not insert
भोजने. ५. I. reads पूर्ण- for पुनर्.

मिति संशयः स्यात् । अतो नात्र संशयः कर्तव्य इत्युक्तम् ।
प्रोक्षणमकृत्वा भुक्ते सति पञ्चगच्छं पातव्यम् । तदाह संवर्तः—
‘ श्र-काकोच्छिष्ठ-गोच्छिष्ठभक्षणे तु ज्यहं क्षिपेत् ॥(१८९)
बिडाल-मूषकोच्छिष्ठे पञ्चगच्छं पिबेत् द्विजः ’ ।

(सं. स्मृ. १८९—१९०)

इति । शास्त्रीयपञ्चगच्छपाने योऽशक्तः तमप्रत्युक्तं स्मृ-
त्यन्तरे—

‘ भुक्त्वोच्छिष्ठं तु काकानां विग्रुद्धयत ज्यहोषितः ।
भुक्त्वोच्छिष्ठं बिडालादेः पञ्चगच्छं पिबेत् द्विजः’ ॥

इति । मनुः—

‘ बिडाल-काकार्यूच्छिष्ठं* जग्वा श्र-नकुलस्य च ।
केश-कीटावपन्नं च पिबेद ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ’ ॥

(म. स्मृ. १३. १५९)

* इदं तावदकृतप्रायश्चित्तस्य ब्रह्मचारिणः ‘व्रतशेषं समापयेत्’—

१. B. D. and G. omit पातव्यम्; while H. omits the following :—

पञ्चगच्छं पातव्यम् । तशाह संवर्तः—

‘ श्र-काकोच्छिष्ठ-गोच्छिष्ठभक्षणे तु ज्यहं क्षिपेत् ।

बिडाल-मूषकोच्छिष्ठे ——————’ ॥.

२. B. C. D. F. and J. जपेत्, I. क्षिपेत्, and the text द्विजः for क्षपेत्—
३. The text does not insert ब्राह्मी. and F. omits the following portion:—

————— नाविशुद्धयेत् ज्यहोषितः ।

भुक्त्वोच्छिष्ठं बिडालादेः पञ्चगच्छं पिबेद द्विजः’ ।

इति । मनुः—

‘ बिडाल-काकार्यू ——————’ ॥

and it substitutes मनुरपि for विष्णुरपि the same.

४. All, except A. and I. add आह after मनुः. ५. The text reads ब्रह्म-
सुवर्चलाम् for ब्राह्मी सुवर्चलाम्.

इति । विष्णुरपि—

‘विडाल-काक-नकुलाखूच्छिष्टभोजने ब्राह्मीं
सुवर्चलां* पिबेत् । (४६) श्वोच्छिष्टाशने
दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिबेत् । (४७)
पञ्चनखविष्णमूत्राशने सप्तरात्रम् । (४८)
आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्तेत् । (४९)
ब्राह्मणः गूदोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रमुपवसेत् ।

(म. स्म. ११. १५८) इत्यनेन पूर्वाकये व्रतशेषसमापनेऽनधिकारमाह ।
अवपन्नकेश-कीटादिभिर्दूषितम् । ब्राह्मीं पिष्ट्वा उदकेन सह पिबेदेकाहम् ।

* इदं चाकामतः सकृदभक्षण एव । कामतस्तु पूर्वोक्तं ब्रह्मकूर्चम् ।
एकदिनोपोषणमकामतः सकृद्भक्षणे । कामतोऽभ्यासे तु त्रिदिनमुपोषण
प्राजापलं च । मानुषातिरिक्तपञ्चनखानां विष्णमूत्राशने सप्ताहमुपोषितो-
ङ्गुमेऽग्निं पञ्चगव्यं पिबेदिति योजना । इदमपि कामत एव । ब्रह्मचार्य-
तिरिक्तस्यामश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयःपानम् । इदं चाकामतः । अकामतः
शूद्रोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपवासः । कामतस्तु त्रिरात्रोपवाससहित एक-
दिनमुदकवासः । ब्रह्मचारिणोऽयं मधु-मांसाशननिषेधः । वैश्य-राजन्यो-
च्छिष्टाशने पञ्चरात्र-त्रिरात्रं कामतः । राजन्यस्य गूद-वैश्ययोरुच्छिष्टा-
शने पञ्चरात्र-त्रिरात्रं कामतः । वैश्यस्य गूदोच्छिष्टाशने त्रिरात्रोपवासः ।
चण्डालाः पूर्वोक्ताः तेषां आममन्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।

१. D. and J. omit the following:— विष्णुरपि—

‘विडाल-काक-नकुलाखूच्छिष्टभोजने ब्राह्मीं सुवर्चलास् ;
while C. substitutes मनुरपि for विष्णुरपि. २. E. and I. read श्वोच्छिष्टाशने
for श्वोच्छिष्टाशने. ३. We follow here A. and the text ; while all others
do not insert the following portion:—सप्तरात्रम् । (४८) आमश्राद्धाशने.
४. I. includes आह्मणः in forty-nine sūtra. ५. The text substitutes
-शने for -भोजने and omits the following:—

त्रिरात्रमुपवसेत् । (५०) दिनमेकं चोरके

वसेत् । (५१) मधु-मांसाशने प्राजापत्यं.

(५०) दिनमेकं चोदके वसेत् । (५१)
 मधु-मांसाशने प्राजापत्यं सप्तरात्रम् । (५२)
 वैश्योच्छिष्ठभोजने पञ्चरात्रम् । (५३)
 राजन्योच्छिष्ठभोजने त्रिरात्रम् । (५४)
 राजन्यः गूद्रोच्छिष्ठाशी पञ्चरात्रम् ।
 (५५) वैश्योच्छिष्ठाशी त्रिरात्रम् । (५६)
 वैश्यः गूद्रोच्छिष्ठाशी च । (५७) च-
 षडालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् । (५८)
 सिद्धान्नं भुक्त्वा पराकम् । (५९)
 (वि. स्मृ. ६१. ४६-५९)

इति । उशाना अपि—

‘ ब्राह्मणोच्छिष्ठभोजने प्राणायामशातं कुर्यात् ।
 क्षत्रियोच्छिष्ठभोजने प्राणायामसहस्रम् ।
 वैश्योच्छिष्ठभोजने दशसहस्रं प्राणायामम्* ।
 मतिपूर्वं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं
 च । गूद्रोच्छिष्ठभोजने सप्तरात्रं यवागूपानम् ।
 मतिपूर्वं चेत् पराकः । एवं द्विजात्युच्छि-
 ष्ठभोजने गूद्राणां च । ब्राह्मणोच्छिष्ठाना-
 मपां पाने षोडशा प्राणायामान् धारयेत् ।

* शत-सहस्र-दशसहस्रप्राणायामा अकामत एव । एवमेवाग्रेऽपि ।

१. All, except A, and the text omit च; while I. interchanges the word
in the sūtras fifty-three to fifty-six respectively. २. G. reads प्राजाप-
त्यमिति । कृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं च; while F. omits च. ३. B. D. and G.
substitute द्विज- for द्विजाति.. ४. I. reads प्राणायामं for प्राणायामान्.

क्षत्रियाणां त्रिशत् वैद्यनां चत्वारिंशत् ।
 शूद्राणां कुशवारिपानं त्यहम् । बुद्धिपूर्वं
 चेत् त्यहं चतुरहं पञ्चरोत्रं सप्तरात्रं च
 पञ्चगच्छयपानं क्रमेण । अन्त्यजानामुच्छि-
 ष्टभोजने बुद्धिपूर्वं महासान्तपनम् । अबु-
 द्धिपूर्वं चान्द्रायणम्' ।

(उ. स्मृ. ३. २०-३२)

इति । मनुरपि—

‘शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः’* कुशवारि पिबेत् त्यहम् ॥(१४८)

अभोज्यानां तु भुक्त्वाऽन्नं स्त्री-शूद्रोच्छिष्टमेव च ।

जग्धवा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवाम् पिबेत् ॥ ॥(१५२)

(म. स्मृ. ११. १४८-१५२)

इति । जातूकण्योऽपि—

‘जम्बूक-काक-मार्जार-श्व-गोधानां गवामपि ।

मत्योच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा कुच्छं सान्तपनं चरेत्’ ॥

* शूद्रपीतोच्छिष्टा आपः पीत्वा विधिवत् सान्तपन-कुशोदकयहणम-
 न्त्रेण संस्कृतं कुशमिश्रितं वारि त्यहं पिबेत् । इदमकामत एवेति ज्ञ-
 यम् । अभोज्या अश्रोत्रियादयः । ‘शूद्रजातियहणदिव जातिनिर्देशात्
 ‘स्त्रीयहणं लब्धसर्वणीर्थं विजेयम्’—इति मेधातिथिः । इदं च सप्तरात्रं
 यवपानं कामतः शूद्रोच्छिष्टानामपां पाने इति विजेयम् । कामाकाम-
 अभ्यासानभ्यासतारतम्येन एकगुण-द्विगुणादिकं योजनीयम् ।

१. All, except A. and I. read क्षत्रिये for क्षत्रियाणां. २. G. reads अहम्
 for त्यहम्. ३. I. omits पञ्चरात्रं; while G. and H. omit सप्तरात्रं. ४. I.
 reads बुद्धिपूर्वं महासान्तपनम् । बुद्धिपूर्वे, but it seems to be a mistake. ५. I.
 reads शूद्रोच्छिष्टं च पीत्वा तु for शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः.

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘विप्रार्थं क्षन्नियस्य स्यात् वैश्यानां च तदर्धकम्* ।

तदर्धमेव गूदाणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः’ ॥

(य. सू. ३.११)

इति । वृहद्विष्णुः—

ब्राह्मणः गूदोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं

पिबेत् । (९०) वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरा-

त्रम् । (९१) राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् ।

(९२) ब्राह्मणोच्छिष्टाशने एकाहम्† । (९३)

(वि. सू. ९१, ९०-९३ आन्ध्रपु०)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहतिभिरभिमन्त्यापः

पिबेत् । क्षन्नियोच्छिष्टाशने ब्राह्मीरसपकेन च्यहं

क्षीरेण वर्तयेत् । वैश्योच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपो- .

* जातिभेदेनायं प्रायश्चित्तभेदः सर्वत्र तारतम्येन योजनीयः ।

† एतानि सर्वाण्यप्यकामत इति विज्ञेयम् । कामतस्तु द्विगुणादिकम् ।

१. A. and J. substitute कण्वोऽपि for याज्ञवल्क्योऽपि and the quoted verse does not occur in याज्ञवल्क्यसूति. २. B. D. G. and H. read वृक्ष-विष्णुः for वृहद्विष्णुः; but the quoted sūtras occur in Vishnu Smriti (Te MS.) ३. In Vishnu Smriti the words पञ्चगव्यं पिबेत् are omitted, and B. D. E. and H. omit the following:—

सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेत् । वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम् ।

राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् । ब्राह्मणोच्छिष्टाशने एकाहम् ।

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहतिभिरभि-

मन्त्यापः पिबेत् । क्षन्नियोच्छिष्टाशने.

४. Except A. all others read शङ्खः for शङ्ख-लिखितौ ५. I. reads, wrongly शास्त्राणां for शास्त्री—

षितो ब्राह्मीं सुवर्चलां निवेत् । गूद्रोच्छिष्टभोजने
षड्ग्रात्रमभोजनम् ॥*

इति । यमः—

‘भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्धयति ।
भूभुजा सह भुक्त्वात्रं तेसकुच्छेण शुद्धयति ॥
वैद्येन सह भुक्त्वाऽन्नमतिकुच्छेण शुद्धयति ।
गूद्रेण सह भुक्त्वाऽन्नं चान्द्रायणमथाचरेत्’† ॥
(य. स्मृ. ६. १-२)

इति । आपस्तम्बः—

गूद्रोच्छिष्टभोजने तु सप्तरात्र-
मभोजनम् । (४) लीणाम् । (५)
(आ. ध. सू. १. ९. २६. ४-५)

इति । शङ्खः—

* ‘गूद्रोच्छिष्टाशने मासं पक्षमेकं तथा विशः ।
क्षत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणानां तथा दिनम्’॥
(शं. स्मृ. १७. ४२)

* इदं चोच्छिष्टमन्नमेव । मांसाद्यभक्ष्योच्छिष्टभोजने उच्छिष्टभोजननिमित्तमधक्षयभक्षणनिमित्तं चेति प्रायश्चित्तद्वयं कर्तव्यम् । कामाकाम-अभ्यासानभ्यासतारतम्येन प्रायश्चित्तावृत्यादि कल्पनीयम् ।

† सहभोजनं एकस्मिन् पात्रे भोजनम् । न त्वेकपद्धतौ ।

‘सह भुक्त्वा ब्राह्मणेन ब्रह्मकुर्चं पिवेत् श्यहम्’ ।

इयादांगिरोवचनेन तत्र प्रायश्चित्तस्यात्पत्वाभिधानात् ।

‡ पूर्वत्र शाडखलिखितोक्तमापस्तम्बोक्तं इदं च प्रायश्चित्तविधानं एकस्मिन्नेव विषये विभिन्नमपि दोषतारतम्येन योजनीयम् ।

१. We follow here A. and G.; while all others read सप्तरात्रेण for तेसकुच्छेण, but the reading seems to be incorrect. २. The text reads these two Sūtras as follows:—

गूद्रस्य सप्तरात्रमभोजनम् । (४) लीणां चेष्टम् । (५).

इति । बृहद्यमः—

‘माता वा भगिनी वाशपि भार्या वाऽन्याश्च योषितः ।
न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
(य. स्मृ. ६. ९)

इति । आपस्तम्बः—

‘अन्त्यानां भुक्तशेषं तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।
चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्थं तु ब्रह्म-क्षत्र-विशां विधिः’ ॥
(आ. स्मृ. ९. ९)

इति । अङ्गिराः—

‘चण्डाल-पतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे ।
चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ॥
षड्गात्रं च त्रिरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वजाः’* ।
(अं. स्मृ. ३. ६३—६४)

इति । वृद्धशातातपः—

‘पीतशेषं तु यत् किञ्चिद्दाँजने मुखनिःसृतम् ।
अभोज्यं तद् विजानीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
पीतोच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः कचित् ।
त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद् वामहस्तेन वा पुनः’† ॥

* वैश्य-शूद्रयोः षड्गात्र-त्रिरात्रे अनुक्रमेण । इदमपि अकामतः सकृदेव भक्षणे । कामतोऽभ्यासे त्वधिकं कल्पनीयम् ।

† इदं तु स्वस्यैवोच्छिष्टम् । यदि किञ्चित् पीत्वा पानीयपात्रं भूमौ निधाय पुनस्तदेव पिबति तदोच्छिष्टपानदोषनिरासार्थं त्रिरात्रव्रतं कुर्यात् ।

१. The text reads चान्द्रायणं तदर्थार्थं for चांद्रकृच्छ्रं तदर्थं तु. २. J. reads भौजने for भाजने ; while G. and H. मुखत्त्वयुतम् for मुखनिःसृतम्. ३. This verse does not occur in I. but all others insert it.

इति । शान्तपः—

‘ ग्रूद्रस्योच्छिष्टभोजी तु त्रिरात्रोपोषितः गुच्छः ।

सुराभाण्डोदकं पीत्वा च्छैर्दितो घृतसेवकः* ॥

अहोरात्रोपवासेन शुद्धिमाप्नोति वै द्विजः’ ।

(शा. स्मृ. ६. ७-८)

इति । षट्क्रिंशन्मते—

‘ दीप्तेच्छिष्टं तु यन्तैलं रात्रौ रथ्याहतं तु यत् ।

अभ्यङ्गाचैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तेन शुद्धयति’ ॥

इति । अत्र बालोच्छिष्टप्रसङ्गादुदाहतेषु वचनेष्वेकस्मिन्निषये श्रूयमाणानां बहूनां त्रतानामावृत्तिरातम्यविषयत्वेन ध्यवस्था वर्णनीया ॥ ६ ॥

भुक्तोच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमभिधाय पञ्चयुच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमाह—

एकपञ्चत्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।

यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥७॥

मोहादुज्जीत यस्तत्र पञ्चकावुच्छिष्टभोजने ।

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथौ ॥८॥

* घृतसेवनमेकवारमेव ।

१. A. substitutes कृचित् for गुच्छः. २. B. reads छर्वनाद् घृतसेवनात् for छुदितो घृतसेवकः. ३. H. reads कस्मिन् for एकस्मिन्. ४. Except A. and I. all others read -भोजने for -भाजने; while M. मोहादा लोभतस्तत्र for मोहाद् भुज्जीत यस्तत्र. ५. K. and L. read सरा for सथा and insert the following line—

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगच्छेन शुद्धयति ।

इति । एको विप्रः सहसा स्वभोजने समाप्ते वा भोजन-
मध्ये येन केनचिद्दिग्नेन वा भोजनपात्रं परित्यज्य इतरेषु
विप्रेषु भुज्ञानेष्वेव सत्सु स्वैयमुत्थाय यदि गच्छेत् तदा विप्रा-
न्तरैः स्वस्वपात्रेषु भुक्तावशिष्टमन्नं न भोक्तव्यम् । तमिमं
शास्त्रीयनिषेधमज्ञात्वा यो भुज्ञके स सान्तपनं चरेत् । निमि-
त्तस्याल्पस्वादत्र द्विरात्रसान्तपनं वेदितव्यम् । अस्मिन्नेव विषये
समानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

‘यस्तु भुज्ञके द्विजः पड्कावुच्छिष्ठायां कदाचन ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति’ ॥

(अं. स्मृ. ५. १)

इति । वन्ह्यादिव्यवधाने पड्कयुच्छिष्ठदोषो नास्ति । एत-
चाचारकाण्डे दर्शितम् ॥ ७-८ ॥

अभिनवक्षीरादिभोजने प्रायश्चित्तमाह—

पीयूषं श्वेतलशुनं वृत्ताकफल-गृज्जने ।

पलाण्डु-वृक्षनिर्यास-देवस्व-कवकानि च ॥ ९ ॥

उष्णीक्षीरमविक्षीरमज्ञानाद् भुज्जते द्विजः ।

त्रिरात्रमुपवासेन पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥ १० ॥

इति । पीयूषं अभिनवं पथः । पथसोऽभिनवत्वं प्रसवकाली-
नत्वमित्येके । दशाहान्तःपातिस्वमित्यपरे । दशाहादूर्ध्वमणि-

१. C. and F. read समाप्तेसमाप्ते, B. D. E. G. and J. प्राप्ते समाप्ते both for
समाप्ते वा । २. J. reads स्वयं स्वापदि यदि गच्छेत् । ३. Except A. and I. all
others read पड्कत्याम् । ४. B. D. and G. read पिषते for भुज्जते and K. and
L. द्विजाः for द्विजः । ५. M. reads उपवासी for उपवासेन । ६. I. substitutes
पीयूषत्वं for पीयूषमभिनवं पथः ।

प्रसवप्रयुक्तरक्ताद्यार्दतासद्ग्रावक्। लीनश्चमिति केचित् । श्वेत-
शब्दो लशुन-वृन्ताकाभ्यां सम्बध्यते । तेन रक्तलशुन-कृष्ण-
वृन्ताकादौ नेदं प्रायश्चित्तमित्युक्तं भवति । गृञ्जनं पत्रवि-
शेषः । यदीयं चूर्णं गायकाः कण्ठशुद्ध्यर्थं भक्षयन्ति* ।
वेश्याश्च मदाद्यर्थम् । सूलविशेषो वा गाजरापरपर्यायः ।
पलाण्डुः स्थूलकन्दो लशुनविशेषः । वृक्षनिर्यासो हिङ्गु-कर्पूरा-
दिव्यतिरिक्तः । हिंगवादीनां भोज्यत्वाभ्यनुज्ञानात् । देवतार्थ-
मुपकल्पते क्षेत्रादाकुत्पन्नमन्नं देवस्वम् । कवकं भूमौ छत्रा-
द्याकारेणोत्पन्नं शिलीन्ध्रशब्दवाच्यम् । पीयूषादिभोजी त्रिरात्र-
मुपोद्य चतुर्थे दिवसे पञ्चगव्यं पित्रेत् । मतिपूर्वे तु भोजने
मनुराह—

‘छत्राकं विङ्गराहं च लशुनं ग्रामकुकुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्धा पतेहिजः’† ॥

(म. स्मृ. ६. १९)

* भाषायां ‘गांजा’ इति प्रसिद्धः पत्रविशेष एवायमिति प्रतिभाति
तस्मिन् कण्ठशुद्धिकरनं मदजनकत्वमुभयमप्यस्तीति प्रसिद्धमेव ।

† छत्राकं द्विविधम् । भूर्जं वृक्षजं चेति । द्विविधमप्यभक्ष्यम् । अत्र
पतेत् इति यदुकं तत्—

‘द्विजातिकर्मभ्यो हानिः प्रतनम्’ ।

(गौ. स्मृ. २१. ४)

इति गौतमोक्तपातित्यवान् भवति । तेन उक्तप्रायश्चित्ताचरणात्
प्राक् सन्ध्यावन्दनादावनधिकारः । एवमेव महापातकादिपातित्यापाद-
कव्यतिरिक्तेषु पापेषु यत्रयत्र पातित्यमुकं तत्र सर्वत्र कर्महानिरूपं
पातित्यमित्यवग्नतव्यम् ।

१. B. D. G. H. and J. omit इव and read न प्रायश्चित्त for नैव प्रायश्चित्तं.
२. B. D. E. G. H. and J. read विशेष and C. F. I. विदाश्च for वेश्याश्च,
and I. substitutes स्वरात्यर्थं for वशात्यर्थं. ३. G. reads गृञ्जनपर्यायः
while I. गृञ्जनापरपर्यायः for गाजरापरपर्यायः. ४. I. reads ग्रामकुकुटम्
for ग्रामकुकुटम्. ५. I. reads पलाण्डुगृञ्जनं for पलाण्डुं गृञ्जनं.

इति । अमतिपूर्वे स एवाह—

‘अमस्यैतानि षड् जग्धा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वा यपि शेषेषूपवसेदहः’*॥

(म. स्मृ. ५. २०)

इति । तत्र सप्तरात्रास्मकं सान्तपनं वेदितव्यम्—

‘अेवुद्दिपूर्वे सान्तपनं सप्तरात्रं वै ।

(गौ. स्मृ. २३. २७ आन्ध्राक्षरपुस्तके.)

इति गौतमेन सप्तरात्रोपवाससमविकल्पस्मरणात् । एवं च
रति मूलवच्चनोक्त्यहोपवासो भक्षितोद्वारितविषयो द्रष्टव्यः ।
शन्द्रायणं त्वावृत्तिविषयम् । ‘शेषेषूपवसेदहः’—इत्येतत्
कुसुम्भादिषु द्रष्टव्यम् । तथा च चतुर्विंशतिमते—

‘पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकं कुसुमं वनकुरुटम् ।

नालिकां बालपुष्पं च भुक्त्वा दिनमभोजनम्’॥

इति । न चैतस्य पलाण्डोमूलवच्चनविरोधः शङ्कनीयः । ,

प्रवान्तरजातिभेदेन व्यवस्थापनात् ।

‘पलाण्डोदशा जातयः’।

* षट्स्वप्तेषु एकमपि भुक्तं चेत् प्रायश्चित्तं सप्तानमेव । शेषेषु
लोहितवृक्षनिर्यातादिष्वभक्षयेषु । येषु प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नोक्तं तेष्वित्यर्थः । सान्तपनमत्र दृश्यसाध्यं वक्त्रमात्रप्रवेशो । सम्याभक्षणे तु यति-
चान्द्रायणमिति व्यवस्था कर्तव्येति सर्वजनारायणस्याशयः । तम्भते सान्तप-
नयतिचान्द्रायणयोर्ने समविकल्पः ।

१. Except A. and I. all others read अेवुद्दिपूर्वे. २. E. G. H. and J.
substitute षष्ठि for षट्. ३. J. substitutes कुसुम्भादिषु for कुसुम्भारिषु. ४. I.
omits च. ५. We follow here A. and I.; while H. वनकण्टकम् and B.
C. D. E. F. G. and J. वनकण्टकम्. ६. B. D. and H. read नालिके for
नालिकां.

इत्यभिधानात् । यतु सुमन्तुनोक्तम्—

‘लगुन-पलाण्डु-गृज्जनभक्षणे सावि-
श्यष्टसहस्रेण मूर्धि सम्पातान्नयेत्’ ।

इति तद् बलात्कारेणाऽनिच्छतो भक्षणविषयम् । तदैक-
साध्यव्याध्युपशमनार्थं भक्षणविषयं वा । अत एवान-
न्तरं तेनैवोक्तम्—

‘एतान्येवातुरस्य भिषक्तियायामपतिष्ठानि भव-
न्ति । यानि चान्यान्येवम्पकाराणि तेष्वप्यदोषः’ ।

इति । यानि तु व्रतान्तराण्यनुक्रान्तपीयूषादिविषये मुनि-
भिः स्मर्यन्ते तेषु सर्वेषु व्रतगौरवानुसारेण वृत्तिगौरवविषयत्वं
कल्पनीयम् । व्रतान्तराणि तु लिख्यन्ते । तत्र शातातपः—

‘लगुनं गृज्जनं जग्धवा पलाण्डुं च तथा गुनीम् ।

छत्रीकं विद्वराहं च ग्राम्यं कुकुटमेव च ॥

उद्धीं च मौहिषीं भासीं रासभीक्षीरभोजनात् ।

उपनयनं पुनः कुर्यात् तपकुच्छुं चरेन्मुहुः’ ॥

(शा. सू. ५. ३)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘पलाण्डुं विद्वराहं च छत्रीकं ग्रामकुकुटम् ।

१. J. reads समन्तोक्तम् for सुमन्तुनोक्तम् २. F. reads सम्पातान् and I. सम्पतान् for सम्पातान् ३. C. and F. insert च after तेषु; while B. omits सर्वेषु ४. B. and D. substitute पराशरः for शातातपः, but it seems to be a mistake ५. I. reads कृष्णवृन्तकम् for च संथा गुनीम् ६. This line does not appear in all other manuscripts except A. and I. ७. B. D. and I. read मालुषीं for महिषीं and I. substitutes वापि for भासीं ८. B. and D. read तपः for पुनः ९. J. reads चरेन्मिति for चरेन्मुहुः १०. B. C. D. G. H. and J. read इत्याकं for छत्रीकं

लशुनं गृज्जनं चैव जग्धा आन्द्रायणं चरेत् ॥

(या. स्मृ. १. १७६)

इति । वृहथमः—

‘नालिकां नालिकेरीं च श्लेष्मातकफलानि च ।

भूतृणं शिशुकं चैव खद्वाङ्गं कवकं तथा ॥

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद् द्विजः’ ।

(य. स्मृ. ३. ४९)

इति । विट्ठुः—

‘शुनां मांसांशने च । (३३) छत्राक-कवकाशने

सान्तपनम् । (३४) यौव-गोधूमजं पयोविकारं स्नेहा-

कं च शुष्केखाण्डवं च वर्जयित्वा पर्युषितं प्राद्यो-

पवसेत् । (३५) व्रश्ननामेध्यप्रभवान् लोहितांश्च

वृक्षनिर्यासान् । (३६) शेलुं च वृथाकृसर-

संयाव-पायसा-ज्पूप-शष्कुलीश्च देवान्नानि हर्वीषि

च । (३७) गो-जावि-महिषीवर्जे सर्वपयांसि

च । (३८) अनिर्दशाहैतोन्यपि च । (३९) स्य-

निदी-सन्धिनी-विवत्साक्षीरं च । (४०) अमे-

१. B. and D. read खद्वानं, C. and F. खद्वाकं, E. खद्वाहं, G. खद्वाचं, I. खद्वांगं and J. खद्वां च all for खद्वाङ्गः; while H. substitutes कतकं for कवकं. २. We follow here A. and the text; while all others do not insert च. ३. The text reads यव-गोधूम-पयोविकारं for यव-गोधूमजं पयोविकारं. ४. B. D. and the text do not insert च. ५. The text reads शुनं for शुष्क-. ६. The text adds तन्माइव, but it is useless here. ७. Except A. and the text all others insert च after लोहितान्. ८. B. and D. शेलं, C. E. and F. सेलुं and I. तैलं for शेलुं; while the text शाश्वत- for शेलुं च. ९. I. reads कृसरै च यव-पायसा-. १०. The text reads शष्कुलीदेवान्नानि.

ध्यभुजश्चे । (४१) दधिर्वर्जी केवलं सर्वकुक्षा-
नि । (४२) ब्रह्मचर्याश्रमी शाश्वाने त्रिरात्रमुप-
वसेत् । (४३) दिनमेकं घोदके वसेत् । (४४)
(वि. स्मृ. ६१. ३३-४४)

इति । यमोऽपि-

‘लगुनं च पलाण्डुं च गृज्जने कवकानि च ।
चतुर्णां भक्षणं कृत्वा तसकृच्छ्रेण शुद्धयति’ ॥
(य. स्मृ. ३. ११)

इति । कूर्मपुराणे-

‘अलाङ्गुं किंगुकं चैव भुक्त्वाऽप्येतद् व्रतं चरेत् ।
उदुम्बरं च कामेन तसकृच्छ्रेण शुद्धयति’ ॥
(कू. पु. १. २. ३३. २१)

इति । शङ्ख-लिखितौ-

‘लगुन-पलाण्डु-गृज्जन-किंयातु-कुसुमभक्षणे द्वाद-
शाराचं पयः पिबेत् । अलाङ्गु-शिशु-स्त्रेजातक-कोवि-
दार-घन-च्छत्राक-वृन्ताकभक्षणे पञ्चगद्यं पिबेत्’ ।

इति । चतुर्विशतिमतेऽपि-

१. I. reads -ओजने for -अजः । २. B. and D. do not insert यमोऽपि; while C. E. F. G. H. and I. omit यमोऽपि । ३. I. reads औदुम्बर; while the text substitutes कामेन for कामेन । ४. B. and D. omit the following:-

‘लगुन-पलाण्डु-गृज्जन-किंयातु-कुसुमभक्षणे द्वादश-
राचं पयः पिबेत् । अलाङ्गु-शिशु-स्त्रेजातक-कोवि-
दार-घन-च्छत्राक-वृन्ताकभक्षणे पञ्चगद्यं पिबेत्’ ।

इति । चतुर्विशतिमतेऽपि.-

५. I. reads -किंयाकृत्कुसुम-, C. F. G. and J. किंयातु; while J. -कुसुमाङ्गु- for -कुसुम- and, for the same C. and F. -कुसुमीकल-, G. and H. -कुसुमीक-
६. I. reads कालंज-सिंधु- for अलाङ्गु-पिशु-.

‘लशुनं गृज्ञनं चैव तृणराजफलं तथा ।
वेलीं चैव द्विजो भुक्त्वा चरेचान्वायणव्रतम् ॥
कन्द-मूल-फलादीनि अज्ञानाङ्कश्येषु यः ।’
उपवासो भवेत्स्य पराशारवचो यथा ॥

इति । तथा—

‘स्त्रीक्षीरं तु द्विजः पीत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।
पुनः संस्कृत्य चात्मानं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

इति । संवर्ते:-

‘अङ्गोष्टी-सन्धिनीक्षीरं मृगाणां वनचारिणाम् ।
अनिर्दशाहगोश्चैव पीत्वा दिनमभोजनम् ॥

(सं. स्मृ. १०६)

इति ॥ ९-१० ॥

पूर्वत्र गोमांसस्यैव भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तम् । न त्वन्य-
स्य । इदानीं मांसान्तरस्य भक्षणे प्रायश्चित्तमाह-

मण्डूकं भक्षयित्वा तु मूषिकामांसमेव च ।

ज्ञात्वा विप्रस्त्वहोरात्रं यावकान्नेन शुद्धचति ॥११॥

इति । अज्ञानकृते सकृदक्षणे व्रतमिदमवगन्तव्यम् ।

असकृदक्षणे तूशनसोक्तं द्रष्टव्यम्—

बलाक-पूत्र-हंस-कंठक-चक्रवाक-खञ्जरीट-गृह-

कपोत-भौर(त?)-घटक-रक्तपादोलुक-तुक-सारस-

१. G. and J. read उल्लि for वली. २. I. does not insert इति तथा and C. E. F. J. insert इति and omit तथा. ३. I. omits इति संवर्ते: and C. E. F. J. insert इति and omit संवर्ते. ४. G. H. and J. read अञ्जुषी- for अज्ञोषी-. ५. B. D. and G. read -भासचटक-, C. E. and F. भासचटक- for भासचटक-.

टिहिभ-महु-चाष-भास-जालपाद-नक्क-कुचिक-
विकृतमत्स्य-क्रव्यादामेध्यानां भक्षणे पञ्चग-
व्यं पिवेत् विराव्रम् ।

(उ. स्मृ. २. १७)

इति । शङ्ख-लिखितौ मतिपूर्वे प्रत्याहतुः—

‘बक-बलाक-हंस-प्रव-चक्रवाक-खञ्जरीट-काक-
कारण्डव-कट-भारक-चटक-गृहकपोत-शुक-सा-
रस-टेहिभोलूक-रक्तपाद-जालपाद-चाष-भास-म-
हु-शिशुमार-नक्क-मकर-तिमि-तिमिद्विल-नकुल-
विडाल-सर्प-मण्डूक-मूषक-वल्मीकादिमांसभक्ष-
णे द्वादशाहमनाहारः । पिवेद्वा गोमूत्रयावकम् ।

इति । एतच्च कामकृताभ्यासविषयम् । कामकृतसकृद्ध-
क्षणे* तु याज्ञवल्क्य आह—

* विज्ञानेश्वरस्तु—‘सन्धिन्यनिर्दशा’—(१. १७०) इत्यादीन्यनु-
कान्तानि कामतो भक्षयित्वा विराव्रमुपवेत् । अकामतस्वहोराव्रम्
—इत्याह । ‘सकृदक्षणे’ इति तु न तन्मतमिति प्रतिभावति ।

१. I. reads -कुचिक-; while C., F. and G. read -कुचिक-, E. and H.
-कुचिक- for -कुचिक-. २. B. and D. substitute अपि for इति. ३. B. and
D. read खञ्जरीटक-भारण्डक-चटक-गृह-, C. and F. खञ्जरीट-काक-कारण्ड-
करट-लारवटक-गृह-, E. and J. खञ्जरीटक-कारण्डव-कटभार-चटक-गृह-. G. and
H. खञ्जरीटक-कारण्ड-कटक-भार-चटक-गृह- all for खञ्जरीट-काक-कारण्ड-
-कटक-भार-चटक-गृह-. ४. I. reads -टिहिभ-महु-भक्तुक-वक्तपाद- for टिहिभो-
हुक-रक्तपाद-. ५. J. substitutes -चटक- for -नक्क-; while B., C., D., F. read
-तिमिकर- for -मकर-. ६. B., D., C., F. and G. read -वल्मीकादि-, E., H.
and J. -वल्मीकादि- for वल्मीकादि-. ७. B. and D. omit the following—
‘द्वादशाहमनाहारः । पिवेद्वा गोमूत्रयावकम् ।

इति । एतच्च कामकृताभ्यासविषयम् । कामकृतसकृद्धभक्षणे तु ।

८. G. reads अकामकृते तु सकृद्धभक्षणे for कामकृतसकृद्धभक्षणे तु ।

‘देवतार्थं हविः शिष्मुं लोहितान् ब्रश्ननांस्तथा ।
 अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥
 क्रव्याद-पक्षि-दात्यूह-गुक् - प्रतुद-टिड्बिभान् ।
 सारसैकशाफान् हंसान् सर्वांश्च ग्रामवासिनः ॥
 कोयष्टि-प्रव-चक्राह-बलाका-बैक-विष्किरान् ।
 वृथाकुसर-संयाव-पायसापूप-शष्कुलीः ॥
 कलीविंकं संकाकोलं कुररं रज्जुदालकम् ।
 जालपादान् खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृग-द्विजान् ॥
 चाषांश्च रक्तपांदांश्च सौनं वँद्धूरमेव च ।
 मस्त्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासरूप्यहं वसेत्’॥

(या. स्मृ. १. १७१—१७५)

इति । विष्णुस्तु जीवविशेषण व्यवस्थितं प्रायश्चित्तमाह—

‘खरोष्ट्र-काक-श्व-हंसाशने चान्द्रायणं कुर्यात् ।
 (२६) प्राइयाज्ञातं सूनास्थं शुष्कमांसं च ।
 (२७) क्रव्याद-मृग-पक्षिमांसाशने तप्तकृच्छ्रम् ।
 (२८) कलविड्ज-प्रवं-हंस-चक्राह-सारस-रज्जुदा-
 लैक-दात्यूह-गुक्-सारिका-बैक-बलाक-कोकिल-

१. B. D. E. G. H. I. and J. read शिष्मु-for शिष्मुं. २. B. D. and I. read विहवानि for विड्जानि. ३. I. reads -चक्राहय- for -चक्राह-. ४. H. substitutes -बल-विष्किरान् for बैक-विष्किरान्. ५. I. substitutes च for स- and reads रज्जुशालुकं, C. and F. रज्जुजालकं for रज्जुशालकं. ६. I. reads वक्रपादांश्च सौरं for रक्तपादांश्च सौनं. ७. G. reads वलरं for वलरम्. ८. B. C. E. D. F. G. and H. read -काक-बमांसे, J. -काकमांसे and the text -काकमांसाशने for -काक-श्व-हंसाशने. ९. All, except A. I. and the text omit च; while B. and D. substitute शुक्- for शुष्क-. १०. The text reads -प्रव-बैकवाक- हंस- for -प्रव-हंस-चक्राह-. ११. I. reads -रज्जुशालक- for -रज्जुशालक-; while B. and D. substitute only -रज्जु- for the same.

खञ्जरीटाशने विरातमुपवसेत् । (२९) एकङ्ग-
फोभयदन्ताशने च । (३०) तित्तिरि-केपिञ्चल-
लावक-वैतिका-मयूरवर्जी सर्वपक्षिमांसाशने खा-
होरात्रम् । (३१) कीटाशने दिनमेकं ब्राह्मीं सुव-
र्चलां पिबेत् । (३२) शुनो मांसाशने च । (३३)

(वि. स्मृ. ९१. २६-३३)

इति । शङ्कस्तु भद्र्याभद्र्यविभागपुरः सरमभद्र्येषु प्राय-
श्चित्तमाह —

‘भुक्त्वा पलाण्डुं लगुनं मद्यं च कवकानि च ।
नारं शौनैं तथा मांसं विड्वराहं खरं तथा ॥
ग्रामश्चं कुञ्जरोष्ट्रै च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ।
क्रव्यादं कुकुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरव्रतम् ॥
भद्र्याः पञ्चनखास्त्वेते गोधा-कच्छप-शाल्यकाः ।
खड्गं च शाशकं चैव तान् भुंक्त्वा नाचरेद् व्रतम् ॥

१. I. omits this and the following Sūtras:—

तित्तिरि-केपिञ्चल-लावक-वैतिका-मयूरवर्जी
सर्वपक्षिमांसाशने खाहोरात्रम् । (३१) कीटा-
शने दिनमेकं ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् ।
(३२) शुनो मांसाशने च । (३३).

E. has the same, but after विरातमुपवसेत् there is a mark of cor-
rection. २. B. D. and H. read -लावक-वैतिका-मयूरवर्जी, G. -लाव-वैतिक-
मयूरवर्जी for -लावक-वैतिका-मयूरवर्जी. ३. B. C. D. F. G. H. and J. substitute
कु for च. ४. The text reads ब्रह्मसुवर्चलां for ब्राह्मीं सुवर्चलां. ५. The
text reads शुनां for शुनः. ६. The text reads करकाणि for करकानि.
७. The text substitutes मलं for शौनैं. ८. B. and D. read मात्तलां शरो-
ष्ट्रै च for ग्रामश्चं कुञ्जरोष्ट्रै च; while the text गोधेर-कुञ्जरोष्ट्रै च for the same.
९. We follow here A. and the text; while all others read चैव for चैते.
१०. B. and D. read भुक्त्वा चारबेत् व्रतम् and the text हस्ता तु चरेद् व्रतम्
for भुक्त्वा नाचरेद् व्रतम्.

हंसं भेदुं च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकान् ।
 मस्यादांश्च तथा मस्यान् बलाकाः शुक-सारिकाः॥
 चक्रावाकं पूर्वं कौकं मण्डूकं भुजगं तथा ।
 मासमेकं ब्रतं कुर्याद् भैयश्च न च भक्षयेत् ॥
 राजीवान् सिंहतुण्डांश्च संशल्कांश्च तथैव च ।
 पाठीन-रोहितौ चापि भक्ष्या मस्येषु आद्विकाः॥
 स्थलेचरांश्च जलजान् प्रैतुदान् नखविलिकरान् ।
 रक्तपादांस्तर्था जग्धा सप्ताहं ब्रतमाचरेत् ॥
 तित्तिरिं च मयूरं च लावकं च कपिञ्जलम् ।
 वार्धीणसं वर्तुकं च भोज्यानाह यमः सदा ॥
 भुक्त्वा चोभयतोदन्तांस्तर्थैवैकशकानेषि ।
 दंष्ट्रिणेश्च तथा भुक्त्वा मांसं मासं समाचरेत् ॥
 मौहिषं चाऽज्जौरभं भौर्गं रौरवमेव च ।

१. I. reads मस्यं for मद्युं. २. I. reads काके for कोकं and C. and F. substitute महुकं for मण्डूकं. ३. The text reads नाच कार्या विचारणा for भूद्यश च च भक्षयेत्. ४. A. reads शाललान्, G. संशल्कान् and the text पाकुलान् for संशल्कान्. ५. The text reads भक्ष्यौ मस्येषु परिकीर्तितौ for चापि भक्ष्या मस्येषु आद्विकाः. ६. H. reads जलेचराश्च स्थलजान् and I. पाठीचासन जालपादान् for स्थलेचरांश्च जलजान्. ७. The text reads जग्धा अविलिकरान्. ८. The text substitutes जालपादान् for तथा जग्धा. ९. We follow here A. and the text; while I. and some others read पाठीन चेव संपर्ते for वार्धीणसं वर्तुकं च and some are quite mistaken. १०. The text reads तथैवैकशकानेषि for तथैवैकशकानेषि. ११. The ext reads this line as follows:—

- मासाचार्यकृतस्याख्यासहिता तु मांसे वै नाशाचे ब्रतमाचरेत् ।
 २. This and the following five lines of the quotation do not occur in our copy of the text. ३. I. reads मासांसे वार्धीणेव च for मासांसे वार्धीणेव, but it seems to be a mistake.

भैश्यं मांसं समुद्दिष्टं इवै पौर्वतं भवेत् ॥
 वाराहं च ततो भुक्त्वा महारण्यनिवासिनम् ।
 मांसमज्ञानेतो भुक्त्वा मासं प्रोक्तं समाचरेत् ॥
 गुणो मांसं शुष्कमांसमात्मार्थे च तथा कृतम् ।
 भुक्त्वा मासत्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः' ॥
 (शं. स्मृ. १७. ११)

इति । अत्र श्रुता व्रतविशेषा आवृत्तिरात्म्यविषयत्वेन
ध्यवस्थापनीयाः ॥ ११ ॥

‘गूद्रान्नं सूतकान्नं च’ (प. स्मृ. ११. ४)—इत्यत्र ब्राह्मणस्य
गूद्रान्नभोजननिषेधमभिप्रेत्य तत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् ।
तेनैव न्यायेन हीनवर्णत्वसाम्यात्
‘राजान्नं हरते तेजः’ ।

(य. स्मृ. १. ५६)

इत्यादिशास्त्राच्च क्षत्रियाद्यन्नभोजनेऽपि विप्रस्य प्रायश्चित्तं
प्रसज्जयेत अतस्तदपनुच्यते क्षत्रियाद्यन्नभोजनमनुजानाति—

क्षत्रियश्चापि वैश्यश्च क्रियावन्तौ शुचिव्रतौ ।
तदैगृहे तु द्विजैर्भौद्यं हव्य-कव्येषु नित्यशः ॥५२॥

इति । क्रियावन्तौ विहिताध्ययन-यजनादिशुक्लो । शुचि-
व्रतौ व्रतं स्मार्तो धर्मः । तच्च यथाविध्यनुष्ठितं शुचि भवति ।

१. I. reads भक्षमार्गे for भक्षयं मांसं and except A. and J. others read
भक्षयं मार्गे. २. I. reads पार्षदं for पार्षतं. ३. A. reads भक्षयं चैव; while
all others except I. read मांसमज्ञानेतो for मांसमज्ञाना. ४. I. reads शुग्नां
for शुग्नो. ५. Except A. K. and L. all others read तदैगृहे तु for तदैगृहे तु.

तशुक्तौ शुचिन्ततौ । श्रौत-स्मार्तधर्मनिष्ठयोः क्षत्रिय-वैद्ययोर्गृ-
हेषु हृष्टे कृष्टे वा शिष्टिपैर्भौक्तव्यम् । क्रियावन्तौ शुचि-
न्ततविति विशेषणात् अतदिधक्षत्रियादिविषयाणि तदन्न-
निषेधशास्त्राणीस्थवगन्तव्यम् । तथा च चतुर्विंशतिमते तद-
निषेधमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमभिहितम्—

‘ सहस्रं तु जपेऽव्याः क्षत्रियस्यान्नभोजने ।
तथोपवासं वैश्यस्य सहस्रं सार्धमेव च’ ॥
इति ॥ १२ ॥

क्षत्रियान्नवत् शूद्रान्नस्यापि घृतादिक्रव्यविशेषरूपस्याभ्य-
नुज्ञामाह—

घृतं तैलं तथा क्षीरं भेद्यं स्नेहेन पाचितम् ।
गत्वा नदीतटे विप्रो भुज्जीयात् शूद्रभोजनम् ॥१३॥

इति । स्नेहेपाचितं पूरिका-शष्कुल्यादि । भुज्यते इति भो-
जनं भोज्यद्रव्यम् । शूद्रस्य सम्बन्धि भोजनं शूद्रभोजनम् ।
तादृशघृतादिकं यदा भोक्तव्यं भवति तदा क्षत्रियादिगृहेष्विव
न शूद्रगृहे भोक्तव्यम् । किं तर्हि तदगृहीत्वा शूद्रगृहान्निर्गत्य
नदीतीरादौ भुज्जीत । एतच्च क्षत्रियादिवर्णव्रयभोजनस्याभ्यनु-
ज्ञानं मार्गशान्त्यादौ पूर्ववर्णसम्भवे वेदितव्यम् * । आपदि

* नेदं कलौ निषिदमिति मन्तव्यम् । पराशरधर्मणां कलौ मु-
ख्यतात् । युगान्तरविषयाणां धर्माणामन्त्र वर्णनस्य प्रयोजनाभावाच ।
यच्च ‘क्षत्रियभ्यापि वैश्यभ्य’—इत्यनेन ‘घृतं तैलं तथा क्षीरं’—इत्यनेन च

१. E. and H. read शूद्रीन् and I. तदितर् for अतदिधि- २. C. F. and
M. गुडं तैलेन पाचितम् for भेद्यं स्नेहेन पाचितम् and B. D. E. G. and H.
read शूद्रतैलेन and J. K. L. गुडं स्नेहेन for भेद्यं स्नेहेन. ३. B. C. D. E.
F. G. and H. read तैलपाचितं for स्नेहपाचितं. V. I. reads चयह for चया.

यावता विना प्राणरक्षणं न भवति तावदन्नमनुज्ञायते । नतु ततो अधिकम् । अत एव छन्दोगा उद्गीथपर्वण्युषस्तिकाण्डे परमामापदं प्राप्तस्योषस्तेगजोच्छिष्टानां पुनर्गजपालोच्छिष्टानां कुल्माषाणां जीवनाय भक्षणं ततोऽधिकस्य तदीयोच्छिष्टो-दक्षपानस्य प्रतिषेधं चामनन्ति—

‘हन्तानुपानमिति उच्छिष्टं वै मे पीतं स्थादि-

ति होकाच (३) नास्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीवित्यमिभा न खादन्निति होवा-च । कामो म उदक्षपानमिति*’।

(छा. उ. १. १०. ३-४.)

इति एतच ।

श्लोकद्वयेनाभ्यनुज्ञाते क्षत्रियादिवर्णत्रयभोजनमापद्विषयत्वेन माधवाचार्य-वर्धवस्थापितं तदपि न समञ्जसम् । तथाहि—यदि

‘क्रियावन्तौ शुचिव्रतौ’।

इति विशेषणात् क्षत्रिय-वैश्यान्ननिषेधशास्त्राणि अतद्विधविषयाणि इति व्यवस्था युक्ता भवति तर्हि वर्णत्रयभोजनानुज्ञानस्यापद्विषयत्वम् युक्तं स्यादित्यलमतिगहनावगाहेन ।

* पाषाणवृष्टयादिना सस्यादिनाशेन नष्टेषु कुरुषु जायथा सह इत-स्ततो अशानार्थं भ्रममाणो उषस्तिः कर्सिमभिन्नामे गजपालस्त्र गृह उवास । सोऽन्नार्थमंटन् तमेव गजपालं कुत्सितान्—माषान् भक्षयन्तं सहस्रौपसूत्य योग्यितवान् । तदा तमुषस्तिमुवाच गजपालः—

‘अस्मान् मया भक्षयमाणादुच्छिष्टराशोऽयम् कुब्जाषा न विद्यन्ते । ये मम भाजने निरी-शास्त्रं एव राज्ञौ प्रक्षिप्ताः । असः किं करोमि’।

‘सर्वाज्ञानुभवित्वा प्राणात्यये तदर्शनात्’ ।

(बा. सू. ३. ४. २८)

इत्यस्मिन् वैद्यासिके सूत्रे सम्यङ् मीमांसितम् । स्मृतिश्च
भवति—

‘जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।

लिखेयते न स पापेन पद्यपत्रमिवाम्भसा’ ॥

(म. स्मृ. १०. १०४)

गजपालेनेत्यमुक्त उषस्तिः प्रत्युवाच—

‘एतान् मे देहि’ ।

इत्युक्तो गजपालस्तस्मा उषस्तये कुब्माषान् ददौ । स चोच्छिष्टा-
नपि तान् अखाद । अनन्तरं गजपालः—

‘इन्त समीपस्थमिदमुदकमपि गृहण’ ।

इत्याह । उषस्तिः प्रत्युवाच—

‘उच्छिष्टं पीतं स्यात्’ ।

इति । गजपाल आह—

‘किं न स्विदेते कुब्माषा अप्युच्छिष्टा?’ ।

इति । उषस्तिराह—

‘नवा अजीविष्यमिमान् कुब्माषान् अखादन्’ ।

उदकपानं तु इच्छातः लभते’ ।

इति अयमभिप्रायः—प्राणरक्षणार्थत्वाक्लुब्माषभक्षणं न दोषावद् ।

ऐच्छिकतादुदकपानं निषिद्धमिति ।

* एतदुक्त भवति प्राणात्यय एव हि परस्यामापदि सर्वममदनी-
यत्वेनाभ्यनुशायते । श्रुत्यादिषु तथैव दर्शनात् ।

१. The verse occurs in Manu, but Manu Smriti reads the second line of the verse as follows—

भाषासमिव पंकेन न च पापेन लिखेते ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘आपश्चतः सम्प्रगृह्णन् भुज्ञानोऽपि यतस्ततः ।

लिङ्घ्यते नैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ४१)

इति । एतदेवानेकोपाख्यानपुरःसरं मनुराह—

‘सर्वतः प्रतिगृहीयाद् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।

पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥

नाध्यापनाद् याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्कसमा हि ते ॥

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पञ्चेन न स पापेन लिङ्घ्यते ॥

अजीर्णतः सुतं हन्तुमुपासर्पद्* बुभुक्षितः ।

न चार्षलिङ्घत दोषेण क्षुत्पतीकारमाचरन् ॥

* उक्तं चैतच्छुनःशोपाख्याने ऐतरेयब्राह्मणे—

‘तस्मा उपाकृताय नियुक्तायाप्रीताय पर्यग्निकृताय विश्वसितारं न विविदुः । (३) स होवाचाजीर्णतः सौयवसिर्मध्यमपरं शतं दत्ताहमेनं विश्वसिष्यामीति तस्मा ते अपरं शतं ददुः । (४) सोऽसिं निःशान एयाय’ ।

(ऐ. ब्रा. ७. १६. ३-५).

अत्र च ‘उपासर्पद्बुभुक्षितः’—इत्यनेन दारिद्र्यदोषेण क्षुत्पतीकारसाधनभूतमञ्चमलभमानः यथा शतद्वयेण स्वपुत्रं शुनःशोर्प विक्षीतवान् । यथा च अपरेण शतेन तं नियुक्तवान् । तथैवान्येन शतेन तं हन्तुमुपासर्पत् । न तु तन्मांसं भक्षिनुमित्यर्थो ऽवसेयः ।

१. The text substitutes वा for अपि ; while G. reads इतस्ततः for यतस्ततः २. B. C. D. E. F. H. J. and the text read न लिङ्घ्यते नैनसा. G. लिङ्घते न च सेत् for लिङ्घते नैनसा. ३. The text substitutes अस्तु for अर्कं .

श्वर्मांसमिच्छन्नार्तेऽनु* धर्माधर्मविच्क्षणः ।
प्राणानां रक्षणार्थाय वासदेवो न लिप्सवान् ॥
भरद्वाजः†. क्षुधार्तस्तु सपुत्रो निर्जने वने । १
बङ्गीर्गः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्षणो महातपाः ॥
क्षुधाऽर्त्तश्वानुमध्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम्‡।

* श्वर्मांसमन्तुमिच्छन्नपि पापेन न लिप्सवान् । अस्या आख्यायिकाया
युगान्तरविषयत्वात् कृतादिषु युगेषु सङ्कल्पादिनापि पाप-पुण्यसम्भवात्
वासदेवेन श्वर्मांसभक्षणे इच्छा कृता तथापि न पापेन लिप्सोऽभवदिति
विशेषः ।

† वृधो नाम तक्षा । स च प्रतिग्रहानर्हः । तादृशादपतिग्राह्यादपि
प्राणरक्षणार्थं भरद्वाजो नाम ऋषिः बङ्गीर्गः प्रतिजग्राह तथापि पापेन
न लिप्सवान् । गोविन्दराजस्तु—‘वृत्तक्षणोर्महामना’ इति पपाठ ।

‡ उक्ते चैतदाख्याने महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धमेषु—

‘विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्वयन् ।
क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥
क्षुधितः कलुषं यातो नास्ति हीरशनार्थिनः ।
क्षुच मां दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥
अवसीदन्ति मे प्राणाः श्रुतिर्मे नश्यति क्षुधा ।
दुर्बलो नष्टसंज्ञश्य भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितः ॥
सौर्यमं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ।
अटन् भैक्ष्यं न विन्दामि यदा युष्माकमालये ॥
तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघनीम्’ ।

(म. भा. शा. १४१०. ४९—५२)

इत्यादिना । अत्रापि अनुमध्यागात् प्रवृत्तो बभूव न त्वत्तवान्
शति बौद्धम् ।

१. B. C. D. E. F. H. and J. read आर्तस्तु, G. आर्तस्य for आर्तेऽनु. २. B.
and D. read वृहद्वाजो, C. F. and J. वृहस्पत्स्तो, G. वृहस्पत्स्तो and E. H. and
I. वृहस्पत्स्तो all for वृधोस्तक्षणो.

चण्डालहस्तादादाय धूर्मविचक्षणः ॥

(म. स्मृ. १०. १०२—१०६)

इति । स्नेहपाचितेत्यनेनारनालादय उपलक्ष्यन्ते । तथा
च चतुर्विंशतिमते—

‘आरनालं तथा क्षीरं कान्दुकं दधि सक्तवः ।

स्नेहपक्कं च तक्रं च शूद्रस्यापि न दुष्यति’ ॥

इति । अङ्गिराश्च गै॒द्वप्रतिग्रहं प्रक्रम्याह—

‘मांसं दधि वृतं धान्यं क्षीरमाज्यमथौषधम् ।

गुडो रसस्तथोदश्विद् भोज्यान्येतानि नित्यशः ॥

अवृतं चारनालं च कान्दुकाः सक्तवस्तिलाः ।

फलानि पिण्याकमथो ग्राह्यमौषधमेव च’ ॥

(अं. स्मृ. ३. ४०)

इति ॥ १३ ॥

घृताद्यन्नभोजने हेयोपादेयौ शूद्रौ विविनक्ति—

मैद्य-मांसरतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्त्तकम् ।

तं शूद्रं वर्जयेद् विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥१४॥

द्विजशुश्रूषणरतान् मैद्य-मांसविवर्जितान् ।

स्वकर्मणि रतान् नित्यं न तान् शूद्रान् त्यजेत् द्विजः ॥१५॥

धनभूत. reads कौतुकं for कान्दुकं through mistake. १४. I. reads शूद्रं for यथा च अप्स्रुते प्रतिप्रहं. ३. C. and I. read कान्दुकाः for कान्दुका. ४. I. for पिण्याक-. ५. These two verses do not occur in M.—
सर्पत् । न तु तन्मा न रतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्त्तकम् ।

१४. The text substitutes दूरतः विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥१४॥

बतस्ततः ३. B. C. D. E. आत् मैद्य-मांसविवर्जितान् ।

प्यते न च देह for किञ्चत्ते नैनतेर्वं न तात् शूद्रान् त्यजेत् द्विजः ॥१५॥

‘इति । जातिगूद्राः नीचाः प्रतिलोमजाः सूत-मागधादयः ।
तेषां कर्म अश्वसारथ्यादि । तस्य प्रवर्त्तकाः तेन जीविताः ।
तादृशात् गूद्रात् श्वपाकादिवते घृतादिकं न स्वीकार्यम् ।
ये तु मार्गवर्त्तनः गूद्रा विहिते पौक्यज्ञादिकर्मणि निरताः
तान् गूद्रान् घृतादिभोजने न परित्यजेत् ॥ १४-१५ ॥

‘गूद्रात्रं सूतकान्नं च’—(प. स्मृ. १. ३१) इत्यत्र सूतकान्नस्य
सामान्येन प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीं सूतकिजातिविशेषाननूद्य तत्र व्रतविशेषान् प्रश्नपूर्वकमाह—

अज्ञानाद् भुज्जते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा ।
प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णं वर्णं विनिर्दिशेत्? ॥१६॥
गायत्र्यष्टुसहस्रेण शुद्धिः स्यात् शूद्रसूतके ।
वैद्ये पञ्चसहस्रेण त्रिसहस्रेण क्षत्रिये ॥ १७ ॥
ब्राह्मणस्य यदा भुडक्ते द्वे सहस्रे तु दापयेत् ।
अथवा वामदैवयेन साम्नैवैकेन शुद्धयति ॥१८ ॥
इति । सूतकिनः गूद्रस्यान्नं विप्रो भुक्त्वाऽष्टौ सहस्राणि
गायत्रीं जपेत् । सूतकिनो विशोऽन्नं भुक्त्वा पञ्चसहस्रगाय-

१. A. B. C. and I. read श्वपाकादिव; while A. adds भोजने न परित्यजेत् before घृतादिकं. २. I. reads विहितपाकयज्ञादि-. ३. B. D. and M. read शुद्धः for शुद्धिः. ४. M. reads:-

ब्राह्मणस्य यस्तु भुडक्ते प्राणायामेन शुद्धयति ।

५. Except A. K. and L. साम्ना चैकेन for साम्नैवैकेन. ६. C. and F. omit अन्नं and read भुक्त्वा पञ्चसहस्रं गायत्रीजपं कुर्यात् and omit the following portion:—

क्षत्रिये सूतकिनि सति तदन्नं भुक्त्वा त्रिसहस्र-
गायत्रीजपं कुर्यात् सूतकिनो ब्राह्मणस्यान्नं यो
भुन्ते तं प्रति द्विसहस्रगायत्रीजपं विद्यतात् ।

त्रीजपेन शुद्धिः । क्षत्रिये सूतकिणि सति तदन्नं भुक्त्वा त्रिस-
हस्तगायत्रीजपं कुर्यात् । सूतकिनो ब्राह्मणस्यान्नं यो भुज्ञेते
तम्प्रति द्विसहस्रगायत्रीजपं विदध्यात् ।

‘क्यानश्चित्र आभुवत्’ ।

(ऋ. सं. ३. ६. २४. १)

इत्यस्यामृच्युत्पव्वः सामगानां प्रसिद्धो गानविशेषो वामदे-
व्यं साम । तस्यैकस्य साम्बः सकृज्जपो द्विसहस्रगायत्रीजपेन
विकल्प्यते । ऐते च जपरूपा व्रतविशेषा अशक्तविषये
वेदितव्याः । शक्तम्प्रति तु छागलेय आह—

‘अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतके तथा ।

प्राणायामशतं कृत्वा शुद्धयन्ते शूद्रसूतके ॥

वैद्ये षष्ठिर्भवेद्राजि विंशतिर्बाह्यणे दश ।

एकाहं च च्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् ॥

ततः शुद्धिर्भवेत्तेषां पञ्चगव्यं पिवेत्ततः’ ।

इति । ब्राह्मणादिक्रमेणैकाह-च्यहादयो योज्याः । यत्तु
मार्कण्डेयेनोक्तम्—

‘भुक्त्वाऽन्नं ब्राह्मणाशौचे चरेत् सान्तपनं द्विजः ।

भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे चरेत् कृच्छ्रं तथैव हि ॥

वैद्याशौचे तथा भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत् ।

शूद्राशौचे तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्त्रायणं चरेत् ॥

(मा. पु. १. १४-१५)

१. G. ते, I. ते च. for एते. २. I. reads शक्तं तु मेति. ३. B. D. G. H.
substitute एषां for तेषां. ४. G. reads शुद्धैव for शुद्राशौचे.

इति एतत् कामकारविषयम् । यद्य शुद्धेनोक्तम्—
 ‘शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षष्ठ्मासान् व्रतमाचरेत् ।
 वैद्यस्य च तथा भुक्त्वा त्रीन् मौसान् वै व्रतं चरेत् ॥
 क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् ।
 ब्राह्मणस्य तथाऽशौचे भुक्त्वा मासं व्रतं चरेत्’ ॥

(ध०. स्मृ. १. ३९-४१)

इति तदभ्यासविषयम् । यदपि गर्गेणोक्तम्—
 ‘शावे च सूतके चैव मत्या भुक्त्वैन्दवं चरेत् ।
 मत्याऽभ्यासे तथा कुर्यात् कृच्छ्रं चान्द्रायणोन्तरम् ॥
 अयहं वाँ कामतः कुर्यादभ्यासे कृच्छ्रमेव च ।
 द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।
 क्षत्र-विट-शूद्रजातीनामाशौचं परिकीर्तितम् ॥
 सेवणानां तु सर्वेषां विप्रवन्निष्कृतिः स्मृता ।
 क्रमाद्वद्दं क्रमाद्वीनं हीनजात्युत्तमेष्वपि’ ॥

(ग. स्मृ. ३. ३६)

१; The text reads सततं for सूतके; while B. and D. omit the following portion:—

‘शूद्राशौचे तथा भुक्त्वा द्विजभान्द्रावणं चरेत् ॥
 इति । एतत् कामकारविषयम् । यद्य शुद्धेनोक्तम्—

‘शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षष्ठ्मासान् व्रतमाचरेत् ।

२. I. reads चतुर्मासान् व्रतं चरेत्; while the text reads this line as follows:—

‘वैद्यस्य च तथा लीणां मासमेकं व्रतं चरेत् ।,
 but it seems to be a mistake. ३. G. reads मासमेकं व्रती भवेत्; while
 except A. and I. others substitute भवेत् for चरेत्. ४. I. substitutes
 ‘चा- for चा. ५. I. reads आशौचे for भाशौचं. ६. B. D. G. H. read
 क्षत्रादिसर्ववर्णानां तु सर्वेषां. ७. B. D. and H. read -सुसमे-
 ष्यम् and I. -सुतम् ग्रहि for -उसुमेष्वपि.

इति तदेतद् गुणहीनसूतकि वैष्णवतया योजनीयम् । गुणवत्सूतकिविषये तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यम् । सर्ववाशौचोत्तरकालमेव प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् ।

‘ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमभाति
तस्य तावदेवाशौचं यावत्तेषाम् । (८)आ-
शौचापगमे चे प्रायश्चित्तं कुर्यात्’ । (९)
(वि. सम्. २२. ८-९.)

इति विष्णुस्मरणात् । यत्र विष्णुनैव व्रतमुक्तम्—
‘सर्वर्णस्थाशौचे द्विजो भुक्त्वा स्वन्तीमासाद्य
तस्यां निमग्नविरघमर्षणं जस्वोत्तीर्थं सा-
विच्छिन्नसहस्रं जपेत् । (१०) क्षत्रियाशौचे
ब्राह्मण एतदेवोपोषितः कृत्वा शुद्धयति । (११)
वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च । (१२)ब्रा-
ह्मणाशौचे राजन्यः क्षत्रियाशौचे वैश्यश्च स्व-
न्तीमासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् । (१३)
वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्ठशातं जपेत् ।
शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यवैतं चरेत् ॥(१४)
शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमात्रं समाचरेत् ॥(१५)

१. H. omits आशौचं यावत्तेषाम्. २. The text does not insert श. ३. B. and D. do not insert श्रवतम्. ४. G. H. and the text read तन्- and B. C. D. E. and F. तस्मिन्- both for तस्यां. ५. C. E. I. and J. read -अष्टशतं for -अष्टसहस्रं. ६. C. F. I. and J. omit the following:—

ब्राह्मण एतदेवोपोषितः कृत्वा शुद्धयति । वैश्याशौचे .

७. The text omits श्रवतम् and H. reads प्राजापत्यं समाचरेत्. ८. The text reads स्नानमात्रेत् for स्नानमात्रं समाचरेत्; while I. reads this line as follows:—

शूद्रो वैश्यो द्विजाशौचे ब्राह्मणः स्नानमात्रेत् ।

शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगष्ठं पिबेत् । (१६)

(वि. स्मृ. २३. १०-१६)

इति एतन्मूलवचनेन समानविषयतया योजनीयम् । य-
दपि वसिष्ठेन—

‘आशौचे यस्तु शूद्रस्य सूतके वाऽपि भुक्तवान्* ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्योन्यां च जायते ॥ (३१)

अनिर्दशाहे परशावे शूद्रान्नं भुक्तवान् द्विजः ।

कृमिर्भूत्वा स देहान्ते तद्विष्टामुपजीवति ॥ (३२)

द्वादश मासान् द्वादशार्धमासान् वा अनन्दनन्

संहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते’ । (३३)

(व. स्मृ. ४. ३१-३३)

इति तदेतदत्यन्ताभ्यासविषयम् । ननु-उक्तरीत्या जाति-

* उपलब्धेषु सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु—

कृमिर्भूत्वा स देहान्ते तद्विष्टामुपजीवति ॥ (३१)

अनिर्दशाहे परशावे शूद्रान्नं भुक्तवान् द्विजः ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्योनौ च जायते ॥ (३२)

एवमेव पाठो दृश्यते । परमेतदसङ्गतमिव भवति ।

१..I, reads :—

शूद्राशौचे द्विजः स्नातः पञ्चगष्ठं पिबेत् सदा ।

for

शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगष्ठं पिबेत् ।

२ C. F. and I. read पारशावे for पारशावे and for the same G. J. and the text परशावे ३. All others except A. interchanges the fourth line for the second and second for the fourth. ४. Except A. and I. all others substitute सां for सह. ५. I. omits अनन्दनन्. ६. B. C. D. F. H. and J. substitute नीत्या for नीस्त्या.

विशेषेण ब्रतविशेषाणां व्यवस्थितौ सत्यां ब्रह्मणदिजातिवि-
शेषेरहितस्य सामान्यसूतकिनः कस्यचिदभावात् ।
‘शूद्रान्नं सूतकान्नं च’ ।

(प. स्मृ. ११. ४)

इत्युक्तस्य विषयः कोऽपि न लभ्येत् । तत्र हि प्राजापत्यं
ब्रह्मकूर्चं चेति ब्रतद्वयमभिहितम् । नायं दोषः । सामान्यतः
प्रोक्तस्य प्राजापत्यस्य विष्णुप्रोक्ते विशेषे पर्यवसौनात् । वि-
ष्णुनो हि—

‘शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं चरेत्’ ।

(वि. स्मृ. २२. १६)

इति प्रोक्तम् । ब्रह्मकूर्चं तु गर्गप्रोक्तज्यहव्रतसमानविषय-
तया योजनीयम् । दशाहविषये अङ्गिरा आह—
‘अन्तर्दशाहे भुक्त्वाऽन्नं सूतके मृतकेऽपि वा’ ।
‘त्रैपक्षिके* तदर्थं तु पञ्चगच्छं द्विमासिके’ ॥

(अ. स्मृ. १. ११)

इति ॥

मूलवचनोक्तसूतकान्नभोजनप्रसङ्गेन श्रावभोजने प्राय-
श्चित्तानि लिख्यन्ते । तत्र विष्णुः—

* त्रैपक्षिकं त्रैपक्षिकश्चाद्यम् । एवं द्विमासिकमपि श्रावेत् ।

१. J. substitutes -जातिविशेष; for -जातिविशेष- २. I. reads एव पञ्चगच्छनात्.
३. I. reads विष्णुः for विष्णुना हि. ४. I. does not insert भोक्तव्य. ५. C.
E. F. G. and H. substitute गार्य- for गर्ग-. ६. Except A. and I. all
others omit अत-. ७. Except A. and J. all others do not insert
this line.—

८. त्रैपक्षिके तदर्थं तु पञ्चगच्छं द्विमासिके ॥

० ११.]

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

४२३

‘प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं त्वाद्यमासिके ।
त्रैपक्षिके तदर्थं तु पञ्चगच्छं द्विमासिके’ ॥

(वि. स्मृ. ९१. ५०)

इति इदं चापद्विषयम् । अनापदि तु—

‘चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मिश्रके ।
एकाहं तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते’ ॥

(हा. स्मृ. ९. ३९.)

इति हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् ।

‘प्राजापत्यं तु मिश्रके’ ।

इत्येतदाद्यमासिकविषयम् । ऊनमासिकादिषु पादोन-
प्राजापत्यादीनि कर्त्तव्यानि । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

‘प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं मासिके तथा ।
त्रैपक्षिके तदर्थं स्यात् पादौ द्वौ मासिके ततः ॥
पादोनं कृच्छ्रमुहिष्ठं षाण्मासे चाब्दिके तथा ।
त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं वेदहः स्मृतम्’ ॥

(य. स्मृ. २. २६-२७)

इति । क्षत्रियादिभाद्भोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः—

‘चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम् ।

त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम् ॥

१. C. and F. omit the following portion :—

“त्रैपक्षिके तदर्थं तु पञ्चगच्छं द्विमासिके” ॥ इति ।

२. C. F. and H. substitute मासिके for मिश्रके. ३. J. omits पादोन-

४. Except A. and I. all others substitute पराके for पादोन. ५. B. D. and
H. substitute ततः and G. तथा for स्मृतम्. ६. G. omits this line :—

‘चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम् ।

क्षत्रियस्य नवश्राद्धे वैतमेतदुदाहृतम् ।
 वैद्यस्य त्वधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात् मनीषिभिः ॥
 शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेचान्द्रायणदयम् ।
 सार्धं चान्द्रायणं मासे विपक्षे त्वैन्दवं स्मृतम् ॥
 मासद्वये पराकः स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतम् ।

(य. स्मृ. २. ३१-३४)

इति यत्तु शङ्खावचनम्-

‘चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
 पक्षत्रयेऽतिकृच्छ्रं स्यात् षाण्मासे कृच्छ्रं एव तु ॥
 आब्दिके कृच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके * ।
 अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छज्ज्वस्य वचनं यथा’॥

इति तत्सर्पादिहत्तैविषयम् ।

‘ये स्तेन-पतित-हीवाः ।

(म. स्मृ. ३. १५०)

इत्यपाइक्यविषयं वा ।

‘चण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
 दंष्ट्रियश्च नखिभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥
 पतनानाशकैश्चैव विषोद्धून्धनैकैस्तथा ।
 भुक्त्वैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुत्रतं द्विजः’†॥.

इति ।

* पुनराब्दिके द्वितीय-तृतीयाब्दिके । तदनन्तरं न दोषः ।

† अत्रापि वर्णभेदेन प्रायभ्यित्तन्युनाधिक्यमूल्यम् ।

१. B. D. G. and J. read वैद्यस्याधीषिकं प्रोक्तं क्षत्रियात् and
 C. F. and I. वैद्यस्याधीषिकं प्रोक्तं क्षत्रियस्य for वैद्यस्य त्वधिकं
 प्रोक्तं क्षत्रियात्. २. I. reads सर्पादिमरणविषयं वा. ३. Except A. and
 I. all read विषोद्धून्धोरकै-

‘अपाहृक्तेयान् यदुहित्य श्राद्धमेकादशोऽहनि ।
 ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ॥
 आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तस्मैकृच्छ्रेण शुद्धयति ।
 सङ्कल्पिते* तथा भुक्त्वा त्रिरात्रक्षपणं भवेत्’ ॥
 इति भरदाजेन प्रायश्चित्तविशेषाभिधानात् । ब्रह्मारि-
 णस्तु बृहद्यमो विशेषमाह—

‘मासिकादिषु योऽश्रीयादसमाप्तव्रतो द्विजः ।
 त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
 प्राणायामशतं कृत्वा धृतं प्राइय विशुद्धयति’ ।
 (य. स्मृ. २. १९)

इति । इदमज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वके तु स एवाह—
 ‘मधु मांसं च योऽश्रीयात् श्राद्धे सूतक एव च ।
 प्राजापात्यं चरेत् कृच्छ्रं त्रतशेषं समापयेत्’ ॥
 (य. स्मृ. २. १६) .

इति । आमश्राद्धे तु सर्वत्रार्थम् ।

‘आमश्राद्धे भवेदर्थं प्राजापत्यं तु सर्वदा’ ।
 इति षट्क्रिंशन्मते अभिधानात् । यत्तुशानसोक्तम्—
 ‘दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः ।
 ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धयेष्व तदनन्तरम्’ ॥
 (उ. स्मृ. ३. ७)

इति तदुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम् । संस्काराद्भुश्राद-

* सङ्कल्पिते साङ्कल्पिकेन विधिना कृते ।

1. C. and F. insert इसि before चरेत्, 2. J. reads मासश्राद्धे for आमश्राद्धे, 3. H. omits तस्मैकृच्छ्रेण शुद्धयति । सङ्कल्पिते तथा भुक्त्वा ।
 54

भोजने व्यासेन विशेष उक्तः—

‘चूडाहोमे निवृत्ते तु प्राङ्मासकरणोत्तथा ।
चरेत् सान्तपेन भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥
अतोऽन्येषु च भुक्त्वात्रं संस्कारेषु द्विजोत्तमः ।
नियोगादुपवासेन शुद्धयते निन्द्यभोजनात्’ ॥

(व्या. स्मृ. २. २३-२४)

इति । शीमन्तोन्नयनादिषु तु धौम्यो विशेषमाह—

‘ब्रह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । तत्र ब्रह्मोदनाखणं कर्माऽध्यानाङ्गभूतम् । सोमसाह-

चर्यात् । यतु भरद्वाजेनोत्तम्—

‘भुक्तं चेत् पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत् ।

उपवासस्त्रिमासादिवत्सरान्तं प्रकीर्तिः ॥

प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने ।

असरूपे स्मृतं नक्तं व्रतं पार्वणके तथा ॥

द्विगुणं क्षत्रियस्यैव त्रिगुणं वैश्यभोजने ।

साक्षात्तुर्गुणं चैव स्मृतं शूद्रस्य भोजनम्’ ॥

इति एतद्व्यापद्विषयम् । अनापद्यधिकप्रायश्चित्तस्यो-
क्तत्वात् ॥ १६-१७-१८ ॥

१. J. substitutes -विषये for -भोजने. २. All, except A. read निवृत्ते
चूडाहोमे for चूडाहोमे निवृत्ते. ३. I. reads ततः for तथा. ४. B. and D.
read अन्येषु for अन्येषु. ५. B. and D. omit तु. ६. B., D. and G. read
भारद्वाजेन; while A. यसपि सूख्यन्तरम् for यतु भरद्वाजेनोत्तम्. ७. G. reads
भुक्त्वा च for भुक्तं चतु, C., B., D., G. and H. read व्रतं पार्वणके and C., F.
क्षत्रियस्यैव for व्रतं पार्वणके. ९. G. reads क्षत्रियस्यैव for
क्षत्रियस्यैव.

‘घृतं तैलं तथा क्षीरम्’ (प. स्मृ. ११. १३)–इत्यत्र गूदसम्बन्धिनां धृतादीनां भोजनमभ्यनुज्ञातम् । इदानीं गूदतण्डुलादीनभ्यनुज्ञानाति—

मुष्कान्नं गोरसं स्वेहं शूद्रवेशमन औगतम् ।
पक्कं विप्रगृहे भुक्तं भोजयं तन्मनुरब्रवीत् ॥१९॥

इति । शुष्कान्नं व्रीहि-तण्डुलादि । गोरसः क्षीरादिः * । स्वेहस्तैलादिः । तत् सर्वं शूद्रगृहादानीय ब्राह्मणगृहे यदि पक्कं भवति तदा तदन्नं भोजयम् । यस्त्वाम-पक्कयोः साधारणो निषेधः पूर्वमुदाहृतः सोऽसंच्छूद्रविषयः । अत एव ‘मव्य-मांसरतम्’ (प. स्मृ. ११. १४)–इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

पूर्वम् ‘अज्ञानादापदोऽपि वा’ (प. स्मृ. ११. ५)–इत्यत्राप्त्रस्य विप्रस्य शूद्रान्नभोजने ब्रह्मकूर्चव्रतमभिहितम् । तर्दविद्विषयम् । इदानीं † विद्वांसम्प्रत्याह—

आपत्कालेषु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।

मनस्तापेन शुद्धयेत द्रुपदां वा जपेच्छतम् ॥२०॥
इति । द्विविधा हि॑ विद्या । वेदपाठमात्रावसायिनी तदर्थ-

* ‘गोरसो घृतादिः । पुनरबोपादानं गव्यत्वार्थम्’—इति धरणीधरः ।

† धरणीधरो न विद्विषयत्वं मन्यतेऽपि मवचनस्य । स तु—आपदि शूद्रान्नभोजने प्राणभ्यन्तरमाहेत्यवतारयति ।

१. B. and D. omit घृतादीनां. २. K. and L. read आहृतम् for आगतम्
३. M. reads घृतं for शुष्कं. ४. K. and L. read भोजयान्नं for भोजयं तत्
५. I. adds अश्वङ्ग before असच्छूद्रविषयः. ६. G. H. J. add एतद् after तत्
७. C. F. and G. omit हि.

शानानुष्ठानपर्यन्ता च । तथोमेष्टज्ञुष्ठाता आहिताग्निर्मन-
स्तापेन द्वाङ्क्षति । केवलवेदपाठकस्तु—
‘द्रुपदादिवेन्मुमुचानः’ ।

(तै. ब्रा. २. ६. ६. ५.)

इत्येतामृचं गायत्रीच्छन्दसं शतकृत्वो जपेत् । मनस्तापस्य
शुद्धिहेतुत्वं याज्ञवल्क्ययोऽप्याह—
‘गश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३१)

इति । मनुरपि—

‘रुपापनेनानुतापेन तेपसा ऋययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि’ ॥

(म. स्मृ. ११, २२७)

इति । बौधायनोर्जि—

‘परित्यागस्तपो दानमनुतापो ऽनुकीर्तितम् ।
विद्याभ्यासो ह्युपस्थर्णः समाङ्गं पापनाशनम्’ ॥

इति । द्रुपदायाः पापविनाशकस्वं याज्ञवल्क्योर्नोक्तम्—

‘द्रुपदा नाम गायत्री यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।
सर्वपापहरा जप्तुर्महतोऽप्येनसः स्मृतम्’ ॥

(ब्र. यो. या. ७. ८१)

इति ॥ २० ॥

१. B. D. and H. read सकृज्ञपेत् for शतकृत्वो जपेत्. २. B. C. D.
E. F. and H. substitute सर्वे ते for सर्वेऽमी. ३. B. and D. read मन-
साप्तापनेन. ४. H. reads पापनं स्मृतम् for पापनाशनम्. ५. C. and F.
substitute एकीतम् for उक्तम्. ६. Except A. and I. all others do not
insert this line and substitute इत्याहिता for इति. The quoted verse is
not found in Yādnyavalkya Smriti.

‘द्विजशुश्रूषणरतान्’

(प. स्मृ. ११. १९)

इत्यत्र भोज्यान्नाः गूद्राः सामान्येन निर्दिष्टाः । तनेता-
निदानीं विशेषतो निर्दिशति—

दास-नापित-गोपाल-कुलमित्रा-धर्षसीरिणः ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥२१॥

इति । दासादय आत्मनिवेदकान्ताः षट् गूद्रा भोज्यान्नाः ॥२१॥

दासादीनां लक्षणमाह—

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

संस्कारान्तु भवेद्वासः असंस्कारान्तु नापितः ॥२२॥

क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां समुत्पन्नस्तु यः सुतः ।

स गोपाल इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२३॥

वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

स श्यार्थिक इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२४॥

इति । ब्राह्मणः शूद्रकन्यामूद्रा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति

१. Except A. and I. all others omit एतान्. २. B. D. G. and H. substitute इर्षिष्टि for निर्दिशति. ३. J. reads संस्थितः for संस्कृतः. ४. A. reads:—

संस्कृतः स्वादासवर्गो असंस्कारेण नापितः ।;

while M.:—

संस्कृतस्तु भवेद्वासो शंस्कारैर्ष्टु नापितः ।.

५. I. and J. read सूतो जावेत् नापितः. ६. B. C. F. H. and J. read श्यादी for श्यादी. ७. Except A. and M. all others read समुद्रो for समुत्पन्नो. ८. K. reads सो श्यार्थिक L. सो श्यार्थिक and C. E. F. G. H. and J. read श्यार्थिक for स श्यार्थिक.

स यद्यमन्लकैनिषेकादिभिः संस्कृते^१ संस्कृतो भवति तदा
दास इत्युच्यते संस्काराभावे तु यं पुत्रमुत्पादयति स नामतो
गोपालेत्यत्र विवक्षितः । नत्वर्थतः । गोरक्षणरूपस्यार्थस्य
कृष्णादिवैश्यकर्मत्वात् ।

यद्यपि क्रमप्राप्तस्य कुलमित्रस्यात्र लक्षणं नोक्तं तथापि
शब्दसामर्थ्यात् प्रक्रमबलाद्वा तल्लक्षणमुच्चेयम् । शब्दसा-
मर्थ्यतस्तावर् कुलस्य मित्रं कुलमित्रमिति व्युत्पत्त्या पितृं-
पितामहादिक्रमादायात आपः गूढः कुलमित्र इत्यभिधीयते ।
प्रक्रमानुसारेण त्वेवमुपसंख्यातव्यम् । वैश्यः गूढकन्यामूद्वा
तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति स कुलमित्र इति ।

ब्राह्मणः वैश्यकन्यामूद्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, संस्कृतः
स नामा आर्धिक इति वा अर्धसीरीति वाऽभिधीयते । यस्तु
वाङ्मनः-काय-कर्मभिस्तवाहमित्यात्मानं निवेदयति स आत्म-
निवेदकः । यद्वा आर्धिकसाहचर्यात् क्षत्रियायां ब्राह्मणेनो-
त्पादितः क्रमतः संस्कृत आत्मनिवेदकोऽस्तु । अस्मिन् पक्षे य-
व्याप्त्यनूद्रावार्धिकात्मनिवेदकौ तथापि नीचजातित्वसामान्येना-
भोज्यान्तत्वशङ्कायां तदपनोदनायेदमभिधीयते—इत्यदोषः ।

१. G. reads:—

संस्काराभावे तु नापित इति भभिधीयते । भक्षितः गूढकन्यामूद्वा
तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति स नामतो गोपालेत्यत्र विवक्षितः ।

२. B. and D. read गोरक्षणार्थरूपस्य, G. गोरक्षणार्थरूपस्य का and E. गोर-
क्षणार्थस्वरूपादिवत् for गोरक्षणरूपस्यार्थस्वरूपस्य कृष्णादिवत्; while C. F. and
J. omit रूपस्य. ३. G. substitutes-साम्यत्वात् for -सामर्थ्यात्. ४. G. reads -मातामहादि- for -पितामहादि-. ५. B. D. E. G. I. and J. omit
क्रमतः. ६. I. omits अस्तु.

दासादीनां भोज्यान्नस्वं याज्ञवल्क्योऽप्याह—

‘शूद्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रा-र्धसीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्* ॥

(या. स्मृ. १. १६६)

इति । चतुर्विशतिमते ऽपि—

‘आर्थिकः कुलमित्रश्च गोपालो दास-नापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

इति । दासादिवत् कुम्भकारोऽपि भोज्यान्न एव । तदाह
देवलः—

‘स्वदोसो नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीवलः ।

ब्राह्मणैरपि भोक्तव्याः पञ्चते शूद्रयोनयः’॥

इति । स्मृत्यन्तेरेऽपि—

‘गोपाल-नापित-कुम्भकार-कुलमित्रार्धसीरि-

निवेदितात्मानो भोज्यान्नाः’ ।

इति ॥ २२-२३-२४ ॥

* पराशरोक्तानि दास-नापित-गोपालार्थिकाणां विशिष्टानि लक्षणानि नान्यत्रोपलभ्यन्ते । सामान्यतो दासादीनां लक्षणानि यथा—

दासा गर्भ-भक्तदासादयः । गवा पालनेन

यो जीवति स गोपालः । कुलमित्रम्-पितृ-पि-

तामहादिकमायातं मित्रम् । अर्धसीरी कृ-

षिकलभागग्राही । नापितः गृहव्यापारकार-

यिता नापितः । यश्च वाहनः-काय-कर्मभि-

रात्मानं तवाहमिति निवेदयति स आत्म-

निवेदकः । एते शूद्रेषु भोज्यान्ना इति ।

१. G. omits अपि. २. E. G. and H. read अर्थिकः for आर्थिकः. ३. C. and F. read दासोऽपि and G. स दासी for स्वदोसो.

पूर्वत्राभोज्यान्नानां नटादीषामभे भुक्ते प्रायश्चित्तमभिहित-
म् । इदानीं तेषामेव जलादौ पीते प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह-
भाण्डस्थितमभोज्येषु जलं दधि घृतं पयः ।
अकामतस्तुयोभुडक्ते प्रायश्चित्तं कथं भवेत्?॥२५॥
ब्रह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा उपसर्पति ।
ब्रह्मकूर्चोपवासेन योज्यवर्णस्य निष्कृतिः ॥२६॥
शूद्राणां नोपवासः स्यात् शूद्रो दानेन शुद्धयति ।
ब्रह्मकूर्चमहोरात्रं श्वपाकमपि शोधयेत् ॥२७॥

इति । अभोज्येष्वभोज्यान्नानां नटादीनां गृहेषु यद्वाण्डं तत्र
स्थितं जलादिकं पात्रान्तरव्यवधानमकृत्वा भुक्तं चेत् तदा ब्रह्म-
कूर्चं पातव्यम् । यथा सूतकान्ने ब्राह्मणादिवर्णभेदेन ब्रतभेदा
अभिहिताः न तथा जलादिपाने । किन्तु चतुर्णामपि वर्णानां
ब्रह्मकूर्चं समानमित्यभिप्रेत्य ब्राह्मणाद्युपन्यासः । उपसर्पति
प्रायश्चित्तमनुज्ञापयितुं परिषदमुपसादयतीत्यर्थः । अहोरात्र-
मुपोष्य दिनान्तरे ब्रह्मकूर्चं पातव्यम् । ब्रह्मकूर्चेतुरुपवासो
ब्रह्मकूर्चोपवासः । तेन यजनयोग्यस्य वैवर्णिकस्य निष्कृति-
र्भवति । शूद्रस्य तूपवासप्रत्याचायो दानम् । अतः शूद्रो दानं

१. M. वर्णवर्णस्य, B. and D. या विवर्णस्य and all others except H.
and I. शोउया वर्णस्य, read वाऽवर्णवर्णस्य. २. I. reads शूद्रस्य for शूद्राणां.
३. H. substitutes शूद्राशीनां for नटाशीनां. ४. B. reads सूतकामारी, while
C. and F. सूतकान्ने- for सूतकान्ने. ५. G. reads उपपावर्णिः for उपसर्वति
and J. उपसीर्णिः; while C. and F. substitute अनुज्ञातु for B. and D.
अनुज्ञापितु for अनुज्ञापयितु.

कृत्वा पश्चाद्देहकूर्चं पिबेत् । तदिदमहोरात्रोपवासपूर्वकब्रह्म-
कूर्चं श्रपाकसदृशमस्यन्तपापकारिणमपि शोधयति । तत्र कि-
मु वक्तव्यमल्पेषापेन निषिद्धजलादिपनेनोपेतं शोधयतीति
॥२५-२६-२७ ॥

ब्रह्मकूर्चस्य द्रव्याण्याह-

गोमूत्रं गोमयं धीरं दधि सर्विः कुशोदकम् ।

निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं पापशोधनम् ॥२८॥

इति । गोमूत्रादिकं पञ्चगव्यं यज्ञ कुशोदके तदुभयं स्वतः
पवित्रं अतः पापशोधनमिति धर्मशास्त्रेषु निर्दिष्टम् ॥२८॥

इति । ब्रह्मकूर्चद्वयभूतानां गोमूत्रादीनां पञ्चानां कारणभूता-
याः पञ्च गावः तासां वर्णविशेषानाह-

गोमूत्रं कृष्णवर्णायाः श्वेतायाश्वैव गोमयम् ।

पयश्च ताम्रवर्णाया रक्ताया गृह्णते दधि ॥२९॥

कपिलाया घृतं ग्राह्यं सर्वे कापिलमेव वा ।

इति । विचित्रवर्णानां पञ्चानां गवामसम्भवे गोमूत्रादिप-
ञ्जकं सर्वमपि कापिलमेव ग्राह्यम् ॥२९॥

गोमूत्रादीनां कुशोदकान्तानां षण्णां द्रव्याणां प्रत्येकं
परिमाणविशेषमाह-

१. B. and D. read यज्ञ ब्रह्मकूर्चं पिबेत् तदितरं for पश्चात् ब्रह्मकूर्चं पिबेत् । -
तदिदम् २. B. and D. read अल्पपापिनं निषिद्धजलादिपनेनम् for अल्पपापेन
निषिद्धजलादिपनेनोपेतम् ३. M. reads -माशनम् for -शोधनम् ४. M.
reads श्वेतावा गोमयं हरेत् for श्वेतायाश्वैव गोमयम् ५. G. substitutes
कृष्णवर्णायाः for ताम्रवर्णायाः ६. M. reads इधि चोच्यते for गृह्णते इधि.

मून्त्रमेकपलं* दद्यादङ्गुष्ठार्थं तु गोमयम् ॥ ३० ॥
 क्षीरं सप्तपलं दद्याद्विधि त्रिपलमुच्यते ।
 घृतमेकपलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥ ३१ ॥

इति । पर्वद्वयोपेतमङ्गुष्ठम् । तत्रोपरितेन पर्वणा समानपरिमाणं गोमयं प्राह्यम् । दद्यात् एकस्मिन् पलाशादिपात्रे यथोक्तपरिमाणानि षड् द्रव्याणि निक्षिपेत् । तत्र पात्रं प्रजापतिराह—

‘पालांशं पद्मपत्रं वा ताम्रं वाऽथ हिरण्मयम् ।
 गृहीत्वाऽसादयित्वा च तैतः कर्म समाचरेत् ॥’

इति । वृद्धपराशरस्तु गोमूत्रादीनां परिमाणान्तरमाह—

‘गोमूत्रे माषकान्यष्टौ गोमयस्य तु षोडशा ।
 क्षीरस्य द्वादशा प्रोक्ता दधनस्तु दशा कीर्तिताः ।
 गोमूत्रवद् धूते ज्ञेयं तदर्थं तु कुशोदकम् ॥’

* ‘पलं सुवर्णश्यत्वार’ इत्युक्तलक्षणं पलम् ।

१. M. reads this and the following two lines as follows:—

गोमूत्रस्य पलं दद्याद्भ्रिपलमुच्यते ॥ ३० ॥
 आऽथस्यैकपलं दद्यादङ्गुष्ठार्थं तु गोमयम् ।
 क्षीरं सप्तपलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥ ३१ ॥.

२. J. reads अङ्गुष्ठमात्रम् for अङ्गुष्ठम्. ३. J. reads उपरितेन for उपरितेन. ४. I. reads दध्यादीनि for दध्यात्, but seems to be mistake. ५. Except A. and I. others read पलाश- for पालांशं; while J. reads एकपात्रं for पद्मपत्रं and A. and I. पद्मपात्रं. ६. B. C. D. E. and F. read वया and G. and H. तथा for ततः; while B. and D. समाचरेत् for समाचरेत्. ७. B. C. D. F. and G. read ज्ञेया for ज्ञेयम् and I. reads घृतस्याद्वै तदर्थं तु कुशोदकम् for षट्सूत्रं तदर्थं तु कुशोदकम्.

इति । एतदशक्त्वालादिविषयं द्रष्टव्यम् । प्रजापतिरसु
प्रकारान्तरमाह—

‘गोमयात् द्विगुणं मूत्रं सर्पिद्याच्चतुर्गुणम् ।
क्षीरमष्टगुणं देयं दधि पञ्चगुणं तथा’ ॥

इति । अत्र गोमयस्य परिमाणविशेषानभिधानात् वच-
नान्तरानुसरेणाङ्गुष्ठार्थपरिमितं गोमयं स्वीकृत्य यथोक्तोक्तरा-
भिवृद्ध्या गोमूत्रादीनि योजयेत् । एतत् च मूलवचनोक्त-
परिमाणेन सह विकल्प्यते । वैषम्यस्यात्पत्त्वात् ॥ ३०—३१ ॥

गोमूत्रादीनां षणां प्रत्येकं मन्त्रानाह—

*गायत्र्याऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राण्णस्तथा दधि ॥ ३२ ॥
तेजोऽसि शुक्रमित्यादृदं देवस्य त्वा कुशोदकम् ।
पञ्चगव्यमृचा पूर्तं स्थापयेदग्निसन्निधौ ॥ ३३ ॥

इति । ऋचेतिपदं गायत्र्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बद्धयते ।
'तेजोऽसि' 'देवस्य त्वा' इत्यनयोर्मन्त्रत्वसाम्यात् ऋक्त्वमुख-
चरितम् । तैरेतैर्मन्त्रैर्गृहीतं पञ्चगव्यं होमार्थमग्निसन्निधौ
स्थापयेत् ॥ ३२—३३ ॥

* गायत्री प्रसिद्धा । 'गन्धद्वारां'—(ऋ. सं. परि. ४. ४. २. ७-८)
'आप्यायस्व'—(ऋ. सं. १. ६. २२. १.), 'दधिक्राणो'—(ऋ. सं. ३. ७.
१३.६), 'तेजोऽसि शुक्रं'—(मा. सं. ०००), 'देवस्य त्वा' (मा. सं.
०००), इत्यादयो मन्त्रा द्रष्टव्याः ।

१. G. reads पञ्चानां for षणां. २. M. reads दधिक्राणेति वे for दधि-
क्राणस्तथा. ३. G. and J. omit स्थापयेत्.

प्रणवेन तथा हुत्वा स्त्रिष्ठकृश तथैव च ॥
 एवं हुत्वा च तच्छेषं पिबेद्यैव समाहितः ।
 इति ॥ ३५ ॥
 अथ पानैस्येतिकर्तव्यतामाह—
 आलोड्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन तु ॥ ३६ ॥
 उद्गृत्य प्रणवेनैव पिबेद्य प्रणवेन तु ॥
 इति । आलोडनं हस्तेन । निर्मन्थनं काष्ठेनेति
 तयोर्भेदः* ॥ ३६ ॥

ननु—गोवधादिषु यः प्रत्यवायः स केवलादृष्टरूपत्वात्
 तस्य प्रायश्चिन्तजन्येन सुकृतापूर्वेण निवृत्तिर्युज्यते । अभक्षय-
 भक्षणजन्यस्तु प्रत्यवायो न केवलमदृष्टरूपः । किन्तु दृष्ट-
 रूपोऽपि । तस्याहारस्य स्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतत्वात् । अ-
 तो न तस्य व्रतेन निवृत्तिर्युज्यते—इत्यत आह—

यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ॥३७॥
 ब्रह्मकूर्चो दहेत् सर्वं प्रदीप्तामिरिवेन्धनम् ।

इति । अभक्षयाणि यथा स्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतानि
 तथा गोमूत्रादीन्यपि तेन रूपेण परिणमन्ति । परिणम्य
 चामिः काष्ठानीव स्वविरोध्यभक्षयपरिणामानदृष्टमुखेनापि

* काष्ठमत्र यज्ञियम् । उभाभ्यां हस्ताभ्यामुदरणम् । प्रणवमुच्चार्य
 अशब्दं पिबेत् ।

१. We follow here A. and I.; while G. reads हुत्वा च हुतशोर्षं पिबेत्,
 and others हुत्वा च तच्छेषं पिबेत् for एवं हुत्वा च तच्छेषं पिबेद्यैव समा-
 हितः. २. B. and D. substitute प्रणवस्व; while G. omits अथ. H. also
 omits the same. ३. M. reads यथैवामिरिष् for प्रशीसामिरिष्.

विनाशयन्ति । न तु केवलं दृष्टेनैव मुखेन । तस्माइह्यकूर्खनाभक्षणनिवृत्तिरूपपद्यते । ब्रह्मकूर्चस्य कालविशेषं प्रजापतिराह—

‘चतुर्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां समाचरेत्’ ।
इति । जावालिशपि—

‘अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
पञ्चगव्यं पिवेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चमिति* स्मृतम्’॥

इति । देशविशेषं शातातप आह—

‘नदीतीरेषु गोष्ठेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
तत्र गत्वा शुचौ देशो ब्रह्मकूर्चं समाचरेत्’ ॥
इति ॥ ३७ ॥
ब्रह्मकूर्चस्य सर्वपापदाहकत्वमुपपादयति—
पैवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम् ॥ ३८ ॥
वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हृष्यवाहनः ।
दधि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः ॥ ३९ ॥
इति । वरुणादभिरधिष्ठितत्वात् पापदाहकत्वमुपपन्नम् ।
॥ ३८—३९ ॥

* यत् ब्रह्मकूर्चमिति स्मृतं पञ्चगव्यं तत् प्रातः पिवेत्। ब्रह्मकूर्चलक्षणं पूर्वमुक्तम् ।

१. I. reads सतः for इति. २. B. and D. read समाचरेत् for समाचरेत्.
३. M. omits the following three lines:—

पैवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम् ॥ ३८ ॥
वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हृष्यवाहनः ।
दधि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः ॥ ३९ ॥.

अभोज्यान्नानां भाण्डेऽवर्तितं जलादिकं पीत्वा ब्रतं
चरेदित्युक्तं पूर्वम् (प. स्मृ. ११. २५)। अथ जलस्य स्वमु-
खनिःसृतस्य पुनः पाने प्रायश्चित्तमाह—

पिबतः पतितं तोयं भोजने मुखनिःसृतम् ।

अपेयं तद्विजानीयात् पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥४०॥

इति । जलं पिबतः पुरुषस्य मुखनिःसृतं भोजनादिपात्रे
पतितं यज्ञोयं तत् त्रैवर्णिकैः पुनर्न पेयम् । कथञ्चित् पीते
सति चान्द्रायणेन शुद्धिः । यत्तु मुखं प्रविद्य न निःसृतं
किन्त्वे कस्मिन् पात्रे अर्धं पीत्वाऽवशेषितं तस्य पाने विरात्रो-
पवासमाह शङ्खः—

‘पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्रह्मणः कथित् ।

विरात्रं तु ब्रतं कुर्याद् वामहस्तेन वा पुनः’ ॥

(शं. स्मृ. १३. ४१)

इति ॥ ४० ॥

श्व-सृगालादिमरणोपहतकूपादिजलपाने वर्णविशेषेण प्रा-
यश्चित्तविशेषमाह—

कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्व-सृगालौ च मर्कटम् ।

अस्थि-चर्मादि पतितं पीत्वाऽमेध्या अपो द्विजः ॥४१॥

नोरं तु कुणपं काकं विद्वराह-खरोष्ट्रकम् ।

गावयं सौप्रतीकं च मायूरं खौड़कं तथा ॥ ४२ ॥

१. B. C. D. F. and I. read भोजने for भाजने. २. B. and D. सारंगं
for नारं तु. ३. C. F. G. and I. read खङ्गकं for खाङ्गक.

वैयाघमार्क्षं सैंहं वा कूपे यदि निमज्जति ।
 तटाकस्याथ दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥४३॥
 प्रायश्चित्तं भवेत् पुंसः क्रमेणैतेन सर्वशः।
 विप्रः शुद्धयेत् त्रिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ॥४४॥
 एकाहेन तु वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुद्धयति ।

इति । कूपे पतित्वा मृतं श्वादिकं वा अस्थ्यादिकं वा दृष्ट्वा
 नादृशीरमेध्या अपः पीत्वा प्रायश्चित्ती भवेदिति शेषः । नरस्य
 मनुष्यस्य सम्बन्धि कुणपं नारम् । काकस्य सम्बन्धि काकम् ।
 विद्वराहादिषु सम्बन्धवाची तद्वितो लुङ्सो द्रष्टव्यः । तथा च
 सति वैद्वराहं खारं औष्टमित्युक्तं भवति । गवयस्य सम्बन्धि
 गावयम् । शोभनाः पुष्टाः सुप्रतीका अवयवा यस्य गजस्य स
 सुप्रतीकः । तस्य सुम्बन्धि सौप्रतीकम् । मयूरस्य सम्बन्धि
 मायूरम् । खड्डो मृगविशेषः तस्य सम्बन्धि खाड्डकम् । व्या-
 प्रस्य सम्बन्धि वैयाघ्रम् । ऋक्षस्य सम्बन्धि आर्क्षम् । सिं-
 हस्य सम्बन्धि सैंहम् । एनेषामन्यतमं पतितं कुणपं दृष्ट्वा
 तद्युक्तयोः कूप-तटाकयोः लान-पाने यदि कुर्यात् तदा तादृश-
 स्य पुंसः सर्ववर्णसम्बन्धिनः । एतेन-समनन्तरं निर्दिश्यमानेन

१. G. substitutes च for वा; while except A. and I. all others कपेर् for कूपे and M. reads कुणपं यदि मज्जति for कूपे यदि निमज्जति. २. B. and D. read अतिरुषस्य for भय रुष अस्य. ३. B. and D. omit वा अस्थ्यादिकं; while I. substitutes व्याघ्रादिकं वा. ४. B. and D. do not insert लुङ्सो. ५. B. and D. omit पुष्टाः; while H. reads उष्टु पुष्टाः for पुष्टाः. ६. I. reads यः for यदि.

क्रमेण प्रायश्चित्तं भवेत् । स च क्रमः त्रिरात्रोपवासादिः ।
अथादिव्रतचरणानन्तरं पञ्चगव्यं पिबेत् । तदाह विष्णुः—

‘मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतमुदकं पीत्वा

ब्राह्मणस्त्यहमुपवसेत् । (२) व्यहं राजन्यः ।

(३) एकाहं वैद्ययः। (४) गूद्रो नक्तम् ।

(५) सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः’ । (६)

(वि. स्मृ. ५४. २-६)

इति । यदा तु तत्रैव शवमुच्छूनतयोद्धिन्नं भवति तदा
हारीतो विशेषमाह—

‘क्लिन्ने भिन्ने शवे तोयं तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् ।

त्रुद्धै चान्द्रायणं कुर्यात् तपकृच्छ्रमथापि वा ।

यदि कश्चित् तैतः स्नायात् प्रमादेन द्विजोन्तमः ।

जपांस्त्रिष्ववणस्नायी अहोरात्रेण शुद्धयति ॥

(हा. स्मृ. २१. ३-४)

इति । इदं चान्द्रायणं कामतो मानुषशवोपहतकूपजल-
पानविषयम् । अकामतस्तु षड्ग्रात्रम्—

‘क्लिन्नं भिन्नं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते ।

पयः पिबेत् त्रिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम्’॥

इति देवलस्मरणात् । मद्यभाण्डस्थितोद्देकपाने यम आह—

‘सुरा भाण्डस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।

कुशमूलविपक्वे अथं क्षीरेण शुद्धयति ॥

१. The text adds ब्रतस्थ after अन्ते. २. Except A. and I. all others substitute शुद्धै for शुद्धै. ३. H. and I. read सत् for ततः. ४. C. and F. read एनेहपाने for उदकपाने.

द्वौदशाहं तु पयसा पिबेद्वाहीं सुवर्चलाम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रं वा जपं कुर्वत मानसम् ॥

(य. स्मृ. ३. ४१-४२)

इति । एतन्मतिपूर्वकाभ्यासविषयम् । अकामतोऽभ्यासे* तु
मनुराह—

* मेधातिथिस्तु समनन्तरोक्तवचने—‘यत्र सुरारसोऽनुभूयते तत्र त-
द्वाजनस्थानामपां पाने प्रायश्चित्तमेतत्’ इत्याह । ‘सुरारस-गन्धव-
जिता अपः पीत्वा’—इति कुलूकभट्टः ।

१. C. and F. do not insert the following portion:—

‘द्वौदशाहं च पयसा पिबेद्वाहीं सुवर्चलाम् ।

गायत्र्यास्तु सहस्रं वा जपं कुर्वत मानसम् ॥’

इति । एतन्मतिपूर्वकाभ्यासविषयम् । अकामतोऽभ्यासे तु मनुराह—

आपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।

पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥

इति । यन्त्र विष्णून्नम्—

‘अपः सुराभाजनस्था पीत्वा सप्तरात्रं

शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत्’ ।

इति तत् कामतः सकृत्पाने द्रष्टव्यम् । यन्त्र शातातपीनोन्नम्—

‘सुराभाण्डोहकपाने छर्वनं

घृतप्राशनमहोरात्रोपवासश्च’ ।

इति तत् शुद्धसुराभाण्डस्थोदकपानविषयम् । तत्रैव पर्युषितोदकपानं
तेनैवान्नम्—

‘सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पर्युषिता पिबेत् ।

‘शङ्खपुष्पादिपकं तु क्षीरं स तु पिबेत् ऋयस्मि’ ॥

इति । सुरापस्य सुखमग्न्याद्राघे तु मनुराह—

‘आह्वाणस्तु सुरापस्य सुखमाद्राय सोमपः ।

प्राणानप्सु त्रिरात्रम्य घृतं प्राइय विगुद्धिति’ ॥

इति । रुद्धाद्युच्छिष्टपाने हारीत आह—

‘लियोच्छिष्टस्थिता आपो वहि काश्चित् पिबेत् द्विजः ।

शङ्खपुष्पीत्रिपकेन ऋवहं क्षीरेण शुद्धिति ॥

शुद्धोच्छिष्टस्थिता आपो वहि काश्चित् पिबेत् द्विजः । ।

कुशमूलविषपकेन ऋवहं क्षीरेण वापयेत्’ ॥ इति ।

२. I. substitutes च for तु. ३. I. reads गायत्र्यास्तु सहस्रं for गायत्र्यष्टसहस्रं.

‘आपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः’ ॥
(म. स्मृ. ११-१४७)

इति । यत्तु विष्णूक्तम्-

‘अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं
शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत्’ ।

(वि. स्मृ. ५१. २३)

इति तत् कामतः सकृत्याने द्रष्टव्यम् । यत्तु शातातपे-
नोक्तम्-

‘सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं
घृतप्राशनमहोरात्रोपवासश्च’ ।

इति तत् शुष्कसुराभाण्डस्थोदकपानविषयम् । तत्रैव
पर्युषितोदकपाने तेनैवोक्तम्-

‘सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पर्युषिताः पिबेत् ।
शङ्खपुष्पीच्यवपकं तु क्षीरं स तु पिबेत् च्यहम्’ ॥
(शा. स्मृ. ५. ३१)

इति । सुरापानस्य मुखगन्धामाणे तु मनुराह- ।

‘ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गैन्धमामाय सोमपः* । ।

* सोमपः दर्श-पूर्णमासयाजी यज्ञावशिष्टभोजी वा । सोमप इति वि-
शेषणात् तादृशस्यैव ब्राह्मणस्योक्तं प्रायश्चित्तम् । असोमपस्य प्राणाया-
ममात्रम् ।

१. G. and J. read पश्चात् for पीत्वा. २. B. and D. read खरपुष्पी
च्यपकं, E. and H. शंखपुष्पाच्यपकं. G. reads शंखपुष्पीच्यपकं, J. शंखपुष्पी
च्यपकं and I. शंखपुष्पाहिपकं for शंखपुष्पीच्यपकं. ३. I. reads मुखम् for
गन्धम्.

प्राणानप्सु त्रिरायम्य वृतं प्राज्य विशुद्धयति' ॥

(म. स्मृ. ११. १४१)

इति । रुयागुच्छिष्ठपाने हारीते आह—

‘त्रियोच्छिष्ठस्थिता आपो यदि कथित् पिबेद् द्विजः ।

शड्खपुष्पीविपक्ने न्यहं क्षीरेण यापयेत् ॥

शूद्रोच्छिष्ठस्थिता आपो यदि कथित् पिबेद् द्विजः ।

कुशमूलविपक्ने न्यहं क्षीरेण पावयेत्’ ॥

हा. स्मृ. ११. ४१-४२)

इति । यमः—

‘शुनोच्छिष्ठस्थिता आपो यदि कथित् पिबेद् द्विजः ।

शड्खपुष्पीविपक्ने न्यहं क्षीरेण शुद्धयति’* ॥

(य. स्मृ. ३. ६०)

इति ॥ ४१-४२-४३-४४ ॥

* अत्र सर्वत्र पानीयपात्रास्थितमेवोच्छिष्ठं वेदितव्यम् । न भूमिष्ठम् । तस्य उच्छिष्ठत्वासम्भवात् । न्यहं क्षीरपानेन शुद्धयतीति योजना ।

१. J. adds अपि after हारीत. २. J. reads शूद्रपुष्पाविपक्ने. ३. G. substitutes वस्थेत् and I. शुद्धणि for यापयेत् ; while B. and D. omit these two lines :—

शूद्रपुष्पीविपक्ने न्यहं क्षीरेण यापयेत् ।

शूद्रोच्छिष्ठस्थिता आपो यदि काथित् पिबेत् द्विजः ॥ इति ।

४. B. D. E. and H. substitute शुद्धयति for पावयेत् ; while G. omits the following lines :—

‘कुशमूलविपक्ने न्यहं क्षीरेण पावयेत्’ ॥

इति यमः—

‘शुनोच्छिष्ठस्थिता आपो यदि कथित् पिबेत् द्विजः ।

५. B. D. E. and H. omit the following portion :—

यमः—

शुनोच्छिष्ठस्थिता आपो यदि काथित् पिबेत् द्विजः ।

शूद्रपुष्पीविपक्ने न्यहं क्षीरेण शुद्धयति ॥ इति ।

ब्राह्मणेष्वेव केषुचिंदभोज्यान्नत्वमभिप्रेत्य तदन्नभोजने
पायश्चित्तमाह—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ॥४५॥

अपचस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्।

इति । परपाकनिवृत्तादीनां व्रयाणां स्वरूपं स्वयमेव
वद्यति । तदीयान्नभोजनं यद्यप्यल्पनिमित्तं तथाप्यभ्यासा-
भिप्रायेण महद्वृतमविरुद्धम् । अनभ्यासेत्वीदृशान्नभोजने
भरद्वाज आह—

‘पैरपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ॥

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्विनमेकमभोजनम्’ ।

इति ॥ ४५ ॥

अपचस्यान्नप्रदत्वे तदन्नभोक्तुरेव प्रत्यवायोऽभिहितः । यदा
त्वपचो भुङ्गे इतरः प्रयच्छति तदानीमुभयोः प्रत्यवाय इत्याह—

अपचस्य च यदानं दातुश्चास्य कुतः फलम् ॥४६॥

दाता प्रतिग्रहीता च तौ द्वौ निरयगामिनौ ।

इति । अपचस्य अपचायेत्यर्थः । तस्मै यदानमन्येन क्रियते
तस्मिन् दाने तस्य दातुर्दानफलं नास्ति । न केवलं फलाभावः
किन्तर्वसौ दाता सह प्रतिग्रहीत्रां नरकं याति ॥ ४६ ॥

५. C. E. F. and I. read केषुचित् for केषुचित्. २. I. reads अनभ्यासेन.
३. Except A. and I. all others omit the following line:—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।.

४. B. C. D. F. and G. omit इति and read प्रत्यवायम्. ५. B. D. and
G. read किन्तव्यशाता for किन्तव्यसौ शाता. ६. I. substitutes गृहीता for
प्रतिगृहीता.

परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां क्रमेण लक्षणमाह—
 गृहीत्वाऽग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञानं निर्विपेत् ॥४७॥
 परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तिः ।
 पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नेनोपजीवति ॥ ४८ ॥
 सततं प्रातस्त्वाय परपाकरतस्तु सः ।
 गृहस्थधर्मा यौ विश्रो ददाति परिवर्जितः ॥ ४९ ॥
 ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तिः ।

इति । परस्य पुरुषान्तरस्य गृहे क्रियमाणः पाँकः परपाकः । तस्मान्निवृत्तः परपाकनिवृत्तः परान्नभोजनपरित्यागीति यावत् । यद्वा वैश्वदेवाद्यर्थं क्रियमाणः पाक उत्कृष्टत्वात् परपाक इत्युच्यते । तस्मात् परपाकान्निवृत्तः पञ्चमहायज्ञरहित इत्यर्थः । तर्चोभयं विवक्षितत्त्वान्वेणोञ्चरितम् । तथा च सति परान्नवर्जनस्य गुणत्वेषपि पञ्चमहायज्ञादिराहित्यस्य

१. J. reads परान्न for परान्नेन. २. M. substitutes हि for तु; while B. and D. omit the verse:—

सततं प्रातस्त्वाय परपाकरतस्तु सः ।
 गृहस्थधर्मा यौ विश्रो ददाति परिवर्जितः ॥ ५१ ॥.
 ३. E. and H. read गृहस्थधर्मे, G. I. J. and M. गृहस्थधर्मी for गृहस्थधर्मा. ४. B. and D. omit the following portion:—

परपाकः । तस्मान्निवृत्तः परपाकनिवृत्तः । परान्नभोजनपरित्यागीति
 यावत् । यद्वा वैश्वदेवाद्यर्थं क्रियमाणः पाकः ।
 ५. H. reads वैश्वदेवाद्यर्थं for वैश्वदेवाद्यर्थ. ६. B. and D. substitute तत्र for तत् and read उभयं विवक्षितम् for उभयं विवक्षितत्वात्. H. also reads तत्र, but corrects in the margin अत्र; while C. E. F. and J. substitute भत्र for तत्र.

दोषत्वादस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । अक्षरार्थस्तु—अभिं गृहीत्वा
विवाहं कृत्वा स्मार्तास्त्रौ केवलमौपासनं कृत्वा तर्मधिमात्मनि
समारोपयाति, न तु तस्मिन्नास्त्रौ वैश्वदेवादिकं करोति । सोऽयं
वैश्वदेवाद्यनुष्ठानरहितः पुरुषोऽत्र परपाक्निवृत्तशब्देन विव-
क्षितः । एतस्माद्विपरीतः परपाकरतः । उभयाविधपाकरहित-
त्वात् । तत्र पञ्चमहायज्ञानुष्ठानस्य गुणत्वेषपि परान्नभोजनस्य
दोषत्वात् दृश्यस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । प्रतिदिनं प्रातरुत्थाय
यथाविधि पञ्चमहायज्ञान् कृत्वा परान्नेनोपजीवतीति यो-
जनीयम् ।

यस्तु विषो विधानेन गार्हस्थ्यं स्वीकृत्य अन्नदानादिवर्जितः
केवलं स्वयमेव भुड्के सोऽपच इत्युच्यते । तस्य निन्दा
प्रत्यक्षशुतावाम्नायते—

‘नार्यमणं पुष्यति नो सखायं
केवलाधो भवति केवलादी’।

(ऋ. सं. ८. ६. २३. १.)

इति । ‘ददाति परिवर्जितः’—इत्यन्न ददातीत्यर्थनिर्देशत्वा-
दानक्रियामाचष्टे ।

‘ईक्षतेर्नाशब्दम् ।

(व्या. सू. १. १. ५)

इत्यस्मिन् व्याससूत्रे,

१. B. C. D. E. F. and H. omit the following:— स्मार्तास्त्रौ केवलमौ-
पासनं कृत्वा. २. I. omits अभिः ३. B. C. D. and G. read वाकादिकं
for वैश्वदेवादिकं. ४. B. D. E. and I. omit -निवृत्त-. ५. J. omits परपाकरतः
while E. and I. read-विधपरपाकरतत्वात् for-विधपाकरहितस्वात्.

‘त्यजयते: पूर्ववत्त्वम्’।

(पू. मी. ७. ४. १)

इत्यस्मिन् जैमिनिसूत्रे चार्यनिर्देशोऽपि इतिप्रत्ययप्रयोग-
दर्शनात् ।

‘इक्-दितपौ धातुनिर्देशो’

(वा. पा. २. १९)

इत्येततु वारहचं वार्तिकं प्रचुरप्रयोगाभिप्रायम् । न त्वर्थ-
निर्देशाध्यवच्छेदकम् ।

परपाकनिवृत्तादिवद्वृथापाकादिरप्यन्नं न भोक्तव्यम् । तद्द्वे-
जने तु प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । तदाहतुः शातातप-वृहस्पती—

‘योऽगृहीत्वा विवाहाभिं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

वृथापाकस्य भेज्ञानः प्रायश्चित्तं चरेद् द्विजः ।

प्राणायामान् त्रिरभ्यस्य षूतं प्राद्य विगुद्यति’ ॥ ।

(शा. स्मृ. ३. ५१-५२)

इति । ‘प्राणायामशातं कृत्वा’—इति पाठे त्वावृत्तिविषयत्वं
कल्पनीयम् । वृथापाके यत् प्रायश्चित्तं तदेव ब्राह्मणनि-
न्दकादावपि द्रष्टव्यम् । निन्दावचने सहपाठात् । तथा च
व्यासः—

‘पङ्किभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः ।

अदेशी वेदविक्रेता पञ्चते ब्रह्मघातकाः’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ७०)

१. Except A. C. F. G. and I. all others omit वारहचं. २. Except A. and I. all others read शो हि हित्वा for यो ऽगृहीत्वा. ३. I. reads शुक्लाद चं. ४. G. and J. substitute अस्वासी for आदेशी.

इति । वेदविक्रयिणः स्वरूपमाह शातातपः—

‘प्रख्यापनं* प्रत्ययनं प्रेश्वपूर्वं प्रतिग्रहः ।

याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः’ ॥

(ऋग्विधाने ४. ८१)

इति ॥ ४७—४८—४९ ॥

ननु—उक्तरीत्या कलियुगे सर्वे अध्यभोज्यान्ना अभक्षयम्
क्षणाश्च । तथा सत्येतद्विषयं प्रायश्चित्तशास्त्रं निरर्थकम् । कृते
ऽपि प्रायश्चित्ते पुनरपि तत्प्रवृत्तेस्तुपरन्तुमशक्यत्वात् प्रायश्चित्त
विधायिकायाः परिषदोऽसम्भवाच । नहि पापप्रवृत्तानां परिषत्व
युक्तम् ।

‘स्वर्धमर्तविप्राणाम्’ ।

(प. स्मृ. ८. २)

इति तद्वक्षणात् । न च—अभक्षयभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो
निवृत्तानां शिष्टानां परिषत्वं स्यात्—इति शङ्खनीयम् । तादृ-
शस्य कस्याध्यदृष्टचरत्वात् । अतः कलियुगे सर्वेषां निन्दात्वा-

* उपलभ्यते चैतद्वचनं वृद्धशौनकोक्ते ऋग्विधाने अन्तिमाध्याये ।
नास्ति अस्मद्दृष्टेषु शातातपस्मृतिपुस्तकेषु ।

१. I. reads प्रश्वपूर्वः । २. Except A. and I. all read -ध्यापनं. ३. B. and
D. omit पुनरपि; while I. substitutes परिषर्त्तम् for उपरन्तुम्. ४. B. and
D. read पापनिवृत्तानां शिष्टानां for पापप्रवृत्तानां and omit प्रवृत्तानां परिषत्वं
युक्तम् । स्वकर्मरतविप्राणामिति तद्वक्षणात् । न चाभक्षयभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो.
५. I. reads स्वकर्मरत- । ६. I. adds पुरुषस्य and J. विप्रस्य before कस्यापि;
while B. has quite mistaken.

देतदेव युगमुद्दिश्य प्रवृत्तस्य पाराशरधर्मशास्त्रस्य निर्विषयस्वं
स्यात्—इत्यांशङ्क्याह—

युगे युगे तु ये धर्मस्तेषु तेषु च ये द्विजाः ॥ ५०॥
तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाँः ।

इति । अस्याक्षरार्थः प्रथमाध्याये वर्णितः । अयमाश्रयः—
द्विविधा ह्यधर्मप्रवृत्तिः । युगप्रयुक्ता प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता च ।
तत्र युगप्रयुक्तायाः प्रवृत्तेरपरिहीर्यत्वात् तन्निवृत्तये पराशर-
स्योदयमः । या तु प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता प्रवृत्तिः तत्र साव-
काशं धर्मशास्त्रम् । तद्यथा । अध्ययनविधिस्तावदर्थज्ञानप-
र्यन्तं साङ्गवेदपाठमाच्छेष्टे* । नच—कलौ युंगे तादृशां विप्रं क-
न्निदप्युपलभामहे । तथा ब्रह्मचारिप्रकरणे तदाश्रमधर्मा अध्य-
यनधर्माश्च सहस्रशः स्मर्यन्ते । नच तान् सर्वान् यथावद-

* ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’—इत्यमध्ययनविधिः । तस्य अर्थज्ञानपर्यन्तं
साङ्गवेदाध्ययनेन पूर्तिर्भवतीति पूर्वमीमांसकाः । वेदग्रहणमेव विधि-
फलम् । पूर्वकाण्डार्थज्ञानं कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् । उत्तरकाण्डार्थज्ञानं काम्य-
श्रोतव्यविधिप्राप्तम्— इति उत्तरमीमांसकाः ।

१. I. reads पराशरधर्मशास्त्रस्य; while B. and D. पराशरस्य शास्त्रस्य,
E. H. and J. पराशरस्य धर्मशास्त्रस्य for पराशरधर्मशास्त्रस्य. २. B. D.
H. and I. निर्विषयस्वादित्याशंक्याह and C. and F. निर्विषयस्वमिस्याशंक्याह.
३. M. substitutes च for तु; while B. D. and H. read युगेयुगेषु for युगेयुगे
तु. ४. M. substitutes धर्मेषु for तेषु च. ५. M. substitutes आश्राणा for ते
द्विजाः. ६. B. D. and G. read युगप्रवृत्ता for युगप्रयुक्ता. ७. B. and D.
read युगप्रवृत्तायाः. ८. B. D. and H. read अपहर्यत्वात् for अपरिहार्यत्वात्
and B. and D. omit न. ९. Except A. and I. all omit -भालस्य.
१०. H. omits युगे.

नुतिष्ठन् माणवकः कोऽप्युपलभ्यते । यदां अध्ययनस्यैव ईदृशी
गतिः तदा कैव कथा साङ्गकृत्सनवेदार्थानुष्ठानस्य । तथा
सति शास्त्रीयमुख्यब्राह्मणोपेतस्य कस्याव्यभावात् क्षत्रिय-
वैद्यजात्योश्च स्वरूपेणौचिछन्नत्वात् गुश्रूपयितव्यानां हि-
जानामसम्भवे तच्छुश्रूपकस्य मुख्यस्य गूढस्यात्यन्तानाश-
ङ्कनीयत्वात् किं चातुर्वर्ण्यमुद्दिश्य प्रवृत्तं धर्मशास्त्रं स्वरूपेणैव
लुप्यताम्? किंवा मुख्यासम्भवेऽपि यथासम्भवं चातुर्वर्ण्यमा-
श्रित्य धर्मशास्त्रं प्रवर्त्तताम्?—इति मीमांसायां, स्वरूपलोपात् वरं
यथासम्भवानुष्ठानमित्यभिप्रेत्य युगप्रवृत्तां सर्वैरत्यवर्जनीयाम-
धर्मप्रवृत्तिमदोषत्वेनाभ्युपगम्य ‘तेषां निन्दान कर्त्तव्या’—इत्यु-
क्तम् । ततः सम्भाविताध्येयनाशुपेतानां शक्यायां धर्मप्रवृत्तौ
प्रमादालस्यादिरहितानां च परिषित्वं कुतो न स्यात्? कृतप्राय-
श्चित्स्य पुनः प्रमादालस्यादिवर्जनस्य सुकरत्वात् प्रायश्चित्त-
शास्त्रं च सार्थकमिति ॥ ५० ॥

इत्यमुपपातकाविशेषस्याभक्ष्यभक्षणस्य प्रायश्चित्तमभिधा-
य जातिश्रिंशकरस्य ब्राह्मणतिरस्कारस्य प्रायश्चित्तमाह—

हुङ्गारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्गारं च गरीयसः॥५१॥

स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषमभिवाद्य ग्रैसादयेत् ।

१. B. and D. omit कस्य; while H. substitutes एकस्य for the same.

२. I. reads अत्यन्तमनाशांकनीयत्वात् for अत्यन्तानाशांकनीयत्वात्. ३. F.

D. G. and H. add तु after किं. ४. B. and D. read सम्भवानुभवाध्ययना-

शुपेतानां for सम्भाविताध्ययनाशुपेतानां. ५. C. and F. substitute ई

for इत्यम्. ६. K. and L. substitute तु for च. ७. L. reads प्रकाशये

for प्रसादयेत्.

इति । ब्राह्मणो वेदपारगो ब्रह्मविद्वा । तम्प्रति लौकिके
स्नात्वीये वा व्यवहारे तद्रत्सनाय हुङ्कारं यः प्रयुड्ने यथा वय-
सा विद्यया वा ज्येष्ठं पुरुषम्प्रति त्वमित्येकवचनं प्रयुड्न्ते तावु-
भौ स्नात्वा यावदस्तमयं निराहारौ स्थित्वा रात्रावभिवादनेन
तं क्षमापयेतौम् । तत्र निराहारत्वं मनुराह—

‘ हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं तु गरीयसः ।
स्नात्वा ज्ञनश्चन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ११. २०४)

इति । यमोऽपि—

‘ हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्’ ॥

(य. स्मृ. २. ६)

इति । शङ्खोऽपि—

‘ हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः । (९९)

दिनमेकं व्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः’ ।

(शं. स्मृ. १७. ९०-९१)

इति । एतदभ्यासविषयम् । ननु—

१. Except A. and I. all substitute अङ्गविद्वान् for अग्नविद्वा. २. B. D.
and H. substitute प्रयुड्नते for प्रयुड्न्ते. ३. I. reads क्षमापयेत् for क्षमाप-
येताम्. ४. I. does not insert तत्र. ५. The text substitutes च for तु.
६. I. reads this verse as follows :—

‘ हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं तु गरीयसः ।

स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषं प्रणिपत्य प्रसादयेत्’ ॥.

७. The text substitutes त्वङ्कारं for हुङ्कारं. ८. Except A. and I. all
others omit एतदभ्यासविषयम्.

‘ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या’ ।

(म. स्मृ. ११. ६८)

इति जातिश्रंशाकरेषु परिगणनाद्वद्धयमाणं ताडनादिकमेव
जातिश्रंशाकरम् । न तूक्तम्—इति चेत् । न । हुङ्कारादिनाऽपि
ब्राह्मणस्य मनसि रुज उत्पादनात् ॥ ५१ ॥

ताडनादौ प्रायश्चित्तमाह—

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे बध्वापि वाससा ॥५२॥
विवादेनापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

इति । यद्यपि तृणताडन-वस्त्रबन्धन-विवादज्यैर्न शरी-
रोपघातः तथापि प्रायश्चित्तं चरितव्यमित्यपि शब्दस्यार्थः ।
प्रणिपातेनोपवासोऽप्युपलक्ष्यते । तदाह बृहस्पतिः—

‘गुहं त्वंकृत्य गर्वेण विप्रं निर्जित्य वादतः ।
ताडियत्वा तृणेनापि प्रसाद्योपवसेहिनम्’ ॥

(बृ. स्मृ. २. २७)

इति । याज्ञवल्कयोर्जपि—

‘गुहं त्वंकृत्य हुङ्कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।
बद्ध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेहिनम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २९२.)

इति । यत्तु बौधायनेनोक्तम्—

‘वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधिस्या ।
त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्’ ॥

(बौ. स्मृ. ४. १. ६)

१. I. reads रुजः समुत्पादनात्. २. H. reads द्विजः for हिनम्.

इति तदभ्यासविषयम् । पादस्पर्शादौ स एवाह—

‘पादेन ब्राह्मणं स्पृष्टा प्रायश्चित्तविधिस्या ।

दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

अवाच्यं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं जित्वां तु प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

आक्रोशमनृतं कृत्वा कृच्छ्रं कुर्वति मानवः ।

(बौ. स्मृ. ४. १. ८-९)

इति ॥ ६२ ॥

ब्राह्मणावगुरणादौ प्रायश्चित्तमाह—

अवगूर्य त्वहोरात्रं त्रिरात्रं क्षितिपातने ॥५३॥

अतिकृच्छ्रं च सुधिरे कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ।

इति । अवगूर्य वधार्य दण्डमुद्यम्य दिनमेकमुपवसेत् ।
भूमौ निपात्य त्रिरात्रमुपवसेत् । प्रहारेण सुधिरे निर्गते अतिं-
कृच्छ्रं चरेत् । अनिर्गतं सुधिरमन्तरेकत्र घनीभूतं चेत्तदा कृच्छ्रं
चरेत् । अवगूरणादेः शतसंवत्सरादिनरक्षेतुल्वोपन्यासपुरः सरं
प्रतिषेधः प्रत्यक्षश्रुतादुपलभ्यते । यथा च* तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

* अधिमं वचनं न तैत्तिरीयब्राह्मणे कुत्राप्युपलभ्यते । किंतु तैत्तिरीय-
संहितायामेव । तत्किमयं लेखकप्रमादः आचार्यचरणानामेव वा विस्मृ-
तिर्वेति न जानीमः ।

१. I. reads कृत्वा for जित्वा. २. C. and F. substitute अनिशं for अनृतं.
३. I. reads अवगोरणादौ and some others अवगूरणादौ. ४. M. reads
कृच्छ्रमन्तरशोणिते for कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते. ५. C. and F. substitute सति for
अतिं. ६. Except A. G. and T. all others read अवगोरणादेः for
अवगूरणादेः.

‘यो[†] वेगुरेत् शतेन यातयात् यो निह-
नत् सहस्रेण यातयात् यो लोहितं
करवत् यावतः प्रस्कद्य पांसून्
संगृद्धाचावतः संवत्सरान् पितृलोकं
न प्रजानादिति तस्माद्वाह्यणाय नाव-
गुरेत् न निहन्यात् न लोहितं कुर्या-
देतावता हैनसा युक्तो भवति’।

(तै. सं. २. ६. १०)

इति । गौतमोऽपि—

‘अभिकुद्ध्यावगूरणं ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यम् ।

(२०) निर्पाते सहस्रम् (२१) । लोहितदर्शने
यावतः प्रस्कन्द्य पांसून् संगृद्धीर्यात् । (२२)

(गौ. स्मृ. २२. २०—२२)

* अवगूरणादिप्रतिषेधोऽयमर्थवादः। अवगोरणं ताडनार्थं दण्डाद्युद्यम-
नम्। अत्र मूले (संहितायां) ‘योऽपगुरातै’ इति पाठो वर्तते भाष्ये-
अपि तथैव दृश्यते। तथापि उपलब्धेषु सर्वेष्वप्यादर्दशपुस्तकेषु ‘योऽव-
गुरेत्’ इत्येव पाठः। सम्प्रदायविदोऽपि ‘अपगुरातै’ इत्येव पठन्ति त-
त्सुधियो विदाङ्कुवर्णन्तु किमत्र युक्तम्। यो ऽवगुरेत् स शतेनाब्दानां यात-
येत्। नरके यातनाभाग्मवेदित्यर्थः। एवं यो निहनेत् स सहस्रेणाब्दानाम्
यो लोहितमुत्पादयेत् स तलोहितं भूमौ पतितं सत् यावन्तो पांसून् स
द्वगृद्धीयात् तावन्यब्दसहस्राणि पितृलोकं न विदेत इति ।

१. The text reads योऽपगुरातै for योऽवगुरेत्. २. Except A. and the text all others read निहनेत् for निहनत्. ३. Except the text and A. others read प्रस्कन्द्य for प्रस्कद्य. ४. The text अभिकुद्ध्यावगूरणं अभिकुद्ध्यावगूरणं; while A. reads स्त्रूरणे four स्त्रूरणं. ५. A. reads निहते an all others except H. and I. read निखाते and the text निधाते for निपाते. ६. The text adds तत् to प्रस्कन्द्य; while G. reads गृणहीयात् for संगृहीयात्

इति । मनुरपि—

‘अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्यु तु ।
जिधांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥
शोणितं यावतः पांसून् संगृहीयाद् द्विजन्मनः ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत् ॥
अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य* शोणितम्’॥

(म. स्मृ. ११. २०६—२०८)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने† ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्षपाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते’॥

(या. स्मृ. ३. २९३)

इति । यम्ः—

* पूर्वत्र ‘ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या’ (म. स्मृ. ११. ६७) — इयत्र यदुकं रुजःकरणं यत्र जातिधंशकरेषु परिगणितं तत् शोणितोत्पादनादन्यत्रेति बोध्यम् । अथवा तेनेदं दिक्लृप्तनीयम् ।

† जिधांसया विप्रदण्डोद्यमे । न तु नर्मणा । निपातने ताडनम् ।

१. C. and F. substitute अभिगूर्यत्वब्दशतं, G. अवगूरन्त्यब्दशतं, H. अवगूर्यं स्थथ शतं for अवगूर्यं स्वब्दशतं. २. The text substitutes च for तु. ३. The text reads संगृहाति महीतले for संगृहीयाद् द्विजन्मनः. ४. B. D. E. and H. omit the following :—

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्’॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने ।.

५. I. reads कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं and all others except A. read कृच्छ्रस्त्वति-कृच्छ्रं. ६. A. adds अपि after यमः.

‘ताडने छेदने चैव शोणितस्य प्रवर्त्तने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत चान्द्रायणमथाचरेत् ॥
दशसंख्याश्च गा दद्युरङ्गच्छेदो यदा भवेत्’ ।
(य. स्मृ. ९. ४-५)

इति । बृहस्पतिः—

‘काषादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।
अस्थिभेदे अतिकृच्छ्रस्तु पराकस्त्वङ्गकर्त्तने’* ॥
(बृ. स्मृ. १. ४३)

इति । पैठीनसिरपि—

‘†त्वङ्गार-हुङ्गारावगूरणे-निपातन-लोहितप्रवर्त्त-
नोत्तरजयेषु प्रणिपौतैकरात्रोपवास-कृच्छ्रातिकृ-
च्छ्रू चरित्वा प्रसादयेत् यथासंख्यम्’ ।

इति । एतत् सर्वं सजातीयविषयम् । विजातीये तु प्रजा-
पतिराह—

* अङ्गकर्त्तनं शस्त्रादिना अङ्गच्छेदः ।

† त्वङ्गार-हुङ्गारयोरेकदिनव्रताचरणपूर्वकं प्रणिपातः । अतगूरण-
निपातनयोः कृच्छ्राचरणपूर्वकं प्रणिपातः । लोहितप्रवर्तने वैदेषूत्तर-
पक्षयहणपूर्वकं पराजये च अतिकृच्छ्रू चरित्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्-
इत्यन्यत्र विस्तरः ।

१. B. and D. omit following :—

दशसंख्याश्च गा दद्युरङ्गच्छेदो यदा भवेत् ।

इति । बृहस्पतिः—

‘काषादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।

२. B. and D. substitute अङ्गवर्तने for अङ्गकर्त्तने. ३. Here also some
read -गोरण. ४. I. reads प्रणिपत्यैक-.

‘दिगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि वौ ।

क्षत्र-विट-शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्’ ॥

इति । आक्रोशादौ शङ्क-लिखितावाहतुः—

‘आक्रोशेऽनृतवादे वा एकरात्रं त्रिरात्रं चोपवासः’ ।

इति । समन्तुः—

‘देवर्थि-गो-ब्राह्मणा-ऽचार्य-मातृ-पितृ-नरेन्द्राणां

प्रतिषेधने आक्रोशने जिहां दहेद्विरप्यं दद्यात्’ ।

इति ॥ ५३ ॥

‘अतिकृच्छ्रं च रुधिरे’ (प. स्मृ. ११. ५४ पूर्वर्थं)

-इत्युक्तम् । कोऽसावतिकृच्छ्रः ? —इत्याकाङ्क्षायां तत्स्व-
रूपमाह—

नवाहमतिकृच्छ्री स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः ॥५४॥

त्रिरात्रमुपवासी स्यादतिकृच्छ्रः स उच्यते ।

इति । अतिकृच्छ्रमाचरन् विप्रत्रिरात्रैकभक्त-नक्ताया-
चितदिनेषु नदसु यावता पाणिः पूर्यते तावदेव भुञ्जीत ।
उपवासदिनेषु प्राजापत्यवदुपवासमेव चरेत् । सो ऽयमतिकृच्छ्र
इत्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्यः प्राजापत्यमुपदित्य
तस्यैव गुणविकृतिल्वेनातिकृच्छ्रं निर्दिशति—

१. A. substitutes च for वा. २. B. and D. do not insert त्रिरात्रं.

३. J. reads -गो-ब्राह्मणे च स्यार्थे for -गो-ब्राह्मणाचार्य-. ४. I. reads नवाहम-

तिकृच्छ्रः for नवाहमतिकृच्छ्री. ५. B. C. D. and I. read उपवासः for

उपवासी. ६. H. reads प्राजापत्यप्रतिकृतिस्वेन for प्राजापत्यमुहित्य तस्यैव
गुणविकृतिस्वेन.

‘अयमेवातिकृच्छ्रः स्थात् पाणिपूरान्नभोजनः’ ।

(या. स्मृ. ३. ३२०)

इति । गौतमोऽपि प्राजापस्यं प्रपञ्च्यानन्तरमाह—

‘एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातः ।

(गौ. स्मृ. २६. १८)

इति । यैद्वा नैरन्तर्येण नवसु दिनेषु पाणिपूरान्नं भुक्त्वा
त्रिषु दिनेषु उपवसेत् । तदाह यमः—

‘एकैकं पिण्डमश्रीयात् च्यहं कल्पे च्यहं निशि ।

अयाच्चितस्त्वयहं चैव वायुभक्षः परं च्यहम् ॥

अतिकृच्छ्रं चरेदेतत् पवित्रं पापनाशनम्’ ।

(य. स्मृ. ३. ७१-७२)

इति ॥५४॥

‘अतिमानादतिक्रोधात्’ (प. स्मृ. ४. १)–इत्यारभ्य ‘कृच्छ्रं
ज्यन्तरशोणिते’ (प. स्मृ. ११. ५४)–इत्यन्तेष्वष्टस्वध्यायेषु
नानाविधान् पापविशेषाननूद्य प्रायश्चित्तविशेषा निरूपिताः ।
यानि त्वन्यानि प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तरहितानि शङ्कितानि
तेषां साधारणं प्रायश्चित्तमाह—

सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते॥ ५५ ॥

दृश्वासाहस्रमध्यस्ता गायत्री शोधनं परम् ।

इति । अयं च गायत्रीजपः प्राजापस्यादीनामुपलक्षकः

१. I. reads-भोजने for-भोजनः. २. A. reads यावह for यह. ३. B. and
D. do not insert प्रतिपश्चोक्त-; while H. substitutes प्रतिपाशोक्त- and
omits शक्तितानि. ४. M. substitutes शत- for इश-.

तानि च प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तानि व्रतानि मुनिभिः
प्रपञ्चितानि । तेव अत्रि-मनु-विष्णु-विश्वामित्राः—

‘अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुच्ये* ।

शक्तिं चावेद्यं पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ११. २०९)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘देशां कालं वयः शक्तिं पापं चावेद्यं यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्पयं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः’ ॥

(या. स्मृ. ३. २१४)

इति । शङ्क-लिखितावैषि—

‘क्रय-विक्रय-दुष्टभोजन-प्रेतिग्रहेष्वनादिष्टप्रा-

यश्चित्तेषु सर्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यं च’ ।

इति । स्मृत्यन्तरे—

* अनुका निष्कृतयः प्रायश्चित्तानि येषां कर्मणां तानि अनुक्तनि-
ष्कृतीनि । यथा चाण्डालादिप्रतिलोमवधे प्रतिपदोक्ता निष्कृतिर्नास्ति ।
तत्र शक्तिं पापं च अवेद्यं प्रागश्चित्तं कल्पयेत् । शक्तिः प्रायश्चित्तिनः ।
तपोदानाद्यासु निष्क्रियासु प्रायश्चित्तीयां कर्तुं समर्थः स्यात् तामेव कल्प-
येत् । एवं पापस्य गुहत्वं लघुत्वं कामकृतत्वमकामकृतत्वं अभ्यासमन-
भ्यासं च अवेक्षयेत् । यतो दण्ड-प्रायश्चित्योस्तुत्यत्वमतः देशकाला-
दिकं सर्वं विचार्यं प्रायश्चित्तं देयं भवति ।

१. We follow here A.; while B. D. and G. substitute अत्र for तत्र
and A. E. I. omit अति- G. and J. omit तत्र. ३. Except A. and J.
all others do not insert अषि. ४. A. adds- दुष्ट - before - प्रतिग्रहेषु.

‘भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकाने ब्राह्मणानां विशेषतः ।
तत्र शिष्ठा यथा ब्रूयुस्तत्कर्तव्यमिति* स्थितिः’॥

इति । शातातपः—

‘अनुक्तेषु विधि जात्वा प्राजापेत्यां समाचरेत् ।
सर्वत्र सर्वपापेषु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥
(शा. स्मृ. ६. ३)

इति । उशानाः—

‘थथोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण गुद्धयते नात्र संशयः†’॥
(उ. स्मृ. ३. ११)

इति ॥ ९५ ॥

अभोजये भोज्यत्वप्रमितिमिसंकल्प्य मनसा
प्रसर्क्ति स्वाच्छन्द्यादिह विदधतः संस्मृतिर्मतः ।
मतं प्रायश्चित्तं दधतमिममेकादशमसा-
वकार्षीदध्यायं स्फुटविवरणं माधवसुधीः ॥ १ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वरश्री-
वीरबुक्खभूपालसात्राज्यधुरंधरस्य माधवमात्यस्य कृतौ पराशर-
स्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

* शिष्टैरुक्तेन प्रायश्चित्तेनानुष्टितेन पापनिष्कृतिर्भवतीति भावः ।

† सर्वसाधारणमिदं प्राजापत्यम् ।

‡ पातकनाशनं प्रायश्चित्तम् । इहास्मिन् प्रायश्चित्तप्रकरणे । यत्र
प्राजापत्यकृच्छ्रमुक्तं तत्र तेन अन्येन वा यथोक्तेन प्रायश्चित्तेन गुद्धिर्भव-
त्येव । यत्र तन्मोक्तं तत्रापि प्राजापत्यकृच्छ्रेण भवतीत्यत्र नास्ति संशयः ।

१. Except A. and G. all others substitute स्मृतिः for स्थितिः ॥ २. B.
and D. अनुक्तस्य, G. अशक्तेषु and J. अनुक्ते तु for अनुक्तेषु. ३. I. reads
प्रायश्चित्तं for प्राजापत्यं. ४. C. and F. substitute स्न्योक्तम् for नोक्तम्;
while B. and D. अतिपातक- for इह पातक- ५. H. reads आभेड्याभोड्यत्वं
but it seems to be a mistake. ६. I. only reads संस्कृतिमतः ॥

The names occurring in the Parâs'ara Samhitâ.

ADHYÂYAS IV.—XI.

१ पराशरः 77, 10. 139, 1. 147, 6. 273, 10.	४ मतुः 34, 1. 185, 16. 186, 6. 270, 19. 288, 12. 427, 5.
२ पाराशरः 306, 2. 317, 3. 345, 3. 347, 19.	५ मन्वर्थः 77, 10.
३ प्रजापतिः 23, 12.	६ शङ्खः 52, 10.

**A list of the names of authors, works, etc., occurring
in Mâdhvâchâryâ's Commentary on the
Parâśar Sâmhita, Adhyâyâs IV—XI.**

<p>१ अङ्गिरा: ३, ६. ५४, १५. ५६,
३. ५८, १४. ६५, ११. ६७, ११.
८२, १४. ८३, १. १०२, ८. १०६,
१७. ११३, ३. ११६, ९. ११६,
१२. १३५, १४. १६६, १४. १७३,
२. १८१, ४. २०१, ११. २०६,
६. २०८, २. २१०, १९. २११,
१२. २१३, ६. २१४, १४. २१७,
७. २२१, ८. २३०, ३. २३१,
४. २३२, ६. २३४, १२. २३४,
१६. २३४, २०. २३५, १६. २४७,
७. २५६, २. २५७, ४. २५७,
५. २५७, १०. २५७, ११. २६७,
५. २६७, १४. २७५, ८. २८३,
१७. ३०७, १४. ३०९, २. ३१५,
१०. ३३८, ९. ३६८, ४. ३६८, २१.
३७१, १३. ३७५, ८. ३८७, १६.
३९७, ९. ४१६, ७. ४२२, १२.</p> <p>२ अत्रिः ३७, २. १६२, १८. १६३,
११. १६३, १९. १६९, ९. १७०,
१८. १९१, १२. ४६०, १५.</p> <p>३ अपराक्तः २२, ३.</p> <p>४ आचार्यः (पराशरः) १८, १.
४१, १. १००, ३. १०१, २. ११४,
१६. १५२, १३. २४२, ५. २४२,
११. ३०७, ९.</p> <p>५ आथवेणी भुतिः १२९, १८.
२१६, १३. २१६, १४.</p> | <p>६ आदित्यपुराणम् ५३, ८.</p> <p>७ आदिपुराणम् १७९, ३.</p> <p>८ आपस्तम्बः १३, २. ३६, १३.
१०९, ५. १११, ११. १११, १४.
१११, १७. ११८, १६. १२४, १८.
१२८, २. १२९, ४. १५३, १६.
१६३, ७. १६५, २. २५७, ११.
२५८, १. २५९, ८. २६०, ८. २६१,
२. २६१, २०. २६४, ९. २६६,
३. २६७, ९. २७३, १२. २८४,
१२. २९१, ५. ३३४, ८. ३३६, १.
८७७, ८. ३९६, ९. ३९७, ५.</p> <p>९ उपमन्युः ३२३, २०. .</p> <p>१० उशनाः ३६, १६. ५२, १९. ५६,
१०. ६३, १५. ८७, १. ९८, ९
१६९, १५. १७५, १५. १८३,
१४. १८९, २. १८९, १४. ३१३,
६. ३३३, ७. ३३५, १३. ३४६,
९. ३७०, १७. ३९३, ११. ४०५,
१८. ४२५, १७. ४६१, १७.</p> <p>११ कृक् ४१८, ६. ४८७, ८.</p> <p>१२ कृक्संहिता १३५, २. २२५, २१.</p> <p>१३ कृष्णशूद्धः ३४५, १९. ३४६, २.</p> <p>१४ कण्वः २८, १. ३२२, ९. ३२२,
१७. ३२९, ३. ३३९, १३.</p> <p>१५ कल्पसूत्रकारः ५६, ५३.</p> |
|---|--|

2 *The names of authors and works, etc.*

<p>१६ कदयपः 92, 18. 94, 3.
 १७ कवषः 100, 18.
 १८ कात्यायनः 38, 12. 250, 8.
 १९ कादयपः 81, 10. 88, 1.
 160, 16. 178, 10. 182, 12.
 310, 5.
 २० कूर्मपुराणम् 117, 7. 404, 9.
 २१ कौशिकः 205, 6.
 २२ गर्गः 419, 17. 422, 11.
 २३ गौतमः 10, 15. 12, 3. 18,
 19. 50, 16. 95, 2. 97, 10.
 137, 12. 157, 9. 201, 8.
 299, 11. 308, 17. 337, 1.
 340, 2. 341, 11. 401, 8.
 456, 8. 459, 15.
 २४ चतुर्विशतिमतम् 35, 8. 41,
 9. 52, 13. 95, 15. 105,
 12. 111, 2. 115, 2.
 150, 13. 151, 8. 208, 15.
 209, 16. 214, 9. 222, 2.
 228, 11. 231, 13. 253, 10.
 318, 6. 318, 12. 320, 9.
 327, 7. 333, 11. 333, 14.
 335, 5. 335, 10. 336, 5.
 339, 16. 340, 17. 352,
 10. 353, 5. 368, 12. 382,
 5. 401, 11. 404, 17. 405,
 5. 411, 4. 416, 4. 423, 11.
 423, 17. 431, 5.</p> <p>२५ च्यवनः 25, 20. 121, 17.
 127, 14. 241, 20.</p> <p>२६ छन्दोग्यः 412, 2.</p> <p>२७ षागलेयः 201, 9. 418, 9.</p> | <p>२८ जमदग्निः 143, 4.
 २९ जातूकर्ण्यः 17, 14. 68, 15.
 252, 18. 322, 14. 394, 13.
 ३० जाबालः 31, 10.
 ३१ जाबालिः 91, 6. 92, 4.
 200, 8. 252, 1. 323, 14.
 340, 14. 439, 5.
 ३२ जैमिनिसूत्रम् 449, 3.
 ३३ तैत्तिरीयब्राह्मणम् 222, 13.
 455, 16.
 ३४ दीर्घतमाः 324, 1.
 ३५ देवलः 28, 14. 30, 14. 34,
 16. 51, 4. 109, 12. 110,
 7. 113, 9. 130, 10. 131,
 15. 152, 22. 154, 17,
 155, 8. 156, 4. 180, 4.
 184, 11. 185, 2. 192, 4.
 193, 14. 194, 10. 200,
 11. 232, 12. 250, 4. 300,
 13. 322, 6. 365, 7. 369, 4.
 431, 9. 442, 19.</p> <p>३६ धौस्थः 426, 7.</p> <p>३७ नारदः 324, 13. 326, 4.</p> <p>३८ नारदीयपुराणम् 34, 11. 36,
 10. 59, 4.</p> <p>३९ न्यायः 202, 17. 206, 3.
 212, 15. 242, 17. 270, 9.
 270, 10. 410, 11.</p> <p>४० न्यायदर्शिनः 77, 12. 93
 8. 106, 6.</p> <p>४१ पराशरः 3, 1. 77, 13. 139
 4. 139, 13. 147, 6. 211
 11. 230, 18. 254, 5. 257</p> |
|---|--|

१०. २७३, १०. २८८, १५.
२८९, ६. २९२, १३. २९५, १.
३४४, ३. ३४४, ६. ३४८, २.
४२ पाराशरः ३०६, २. ३१७, ३.
३४८, ३. ३४७, १९.
४३ पुराणम् ३८, १.
४४ पुलस्त्यः ६८, १०.
४५ पूर्वपत्निः ११, २०.
४६ पैठीनसिः ५५, १०. ६८, ३.
८९, १६. १८३, २१. १९१, १०.
२५२, ४. २८५, १०. ४५८, ४.
४७ प्रचेताः १०४, ५. १५०, १८.
२५१, १७.
४८ प्रजापतिः २४, १५. २५, ४.
१६६, २९. ३०१, ११. ३२३, ३.
३५९, १४. ३७२, ६. ३७४, १५.
३७९, १४. ४३४, ६. ४३५, १.
४३६, १४. ४३७, १६. ४३९, ३.
४५८, ८.
४९ प्रजापतिधर्मः ३३०, ९.
५० प्राभाकराः ८, १८.
५१ प्रामाणिकाः १२, १.
५२ बृहद्यमः ३१८, १. ३७०, १०.
३७९, १. ४०३, ३. ४०५, ६.
४०५, ११.
५३ बृहद्विष्णुः ३९५, ५.
५४ बृहत्संवर्तः ३३४, ४.
५५ बृहस्पतिः ७, ६. १२, १७. १३.
१५. २४, १. २८, १०. ३४, १९.
५८, १६. १३७, ३. १५६, १९.
१८९, १८. १९०, ६. २१७, १८.
२५३, १५. ३०१, ११. ३६६, १६.
३९०, ६. ३८५, ८. ३८६, ५.
४४९, १०. ४५४, ११. ४५७, १४. | ५६ बौधायनधर्मः १४, १.
५७ बौधायनः २८, ६. ३५, २.
६४, ९. ६४, १६. ६५, १८.
९८, १६. १३१, १८. १४२, १५.
१४७, १६. १४९, १७. १६२, १०.
१६२, १३. १७३, ६. १७६, १०.
१७८, ४. १८३, १८. १८७, ८.
१९१, १२. १९५, ५. २०१, ४.
२३५, ४. ३१६, १. ३२८, ६.
३३७, १७. ४२३, १३. ४५४, १९.
४५५, १.
५८ ब्रह्मगर्भः १०४, १०.
५९ ब्रह्मपुराणम् २०, ३. २०, २०.
२३, १४. १८३, ४. १९३, ३.
६० ब्रह्माण्डपुराणम् ३५, १९.
६१ भरद्वाजः ४२५, ५. ४२६, ११.
४४६, ८.
६२ भविष्यत्पुराणम् १४१, ७.
६३ भृगुः ३५, १३.
६४ मनुः ४, १२. ७, १८. ९, १२.
१०, ७. १३, १८. १६, १. १९, ३.
२७, १८. ३०, १४. ३२, ३.
३६, २. ३७, १९. ३९, ५.
४४, १४. ४५, ८. ५३, १८.
६३, ११. ६६, २. ७०, १. ७७, १४.
७८, १२. ८०, ११. ८४, ५.
८५, ७. ८६, ५. ८८, ५. ९०,
९. ९५, ६. ९६, ८. १०१, ४.
११७, १३. १२७, ७. १३७, ७.
१३९, ११. १४८, १०. १४८, १३.
१४९, १. १५२, ९. १५५, ११.
१५७, १७. १५९, २. १७४, १०.
१७५, २. १७७, ६. १८०, १७.
१८२, ८. १९०, ११. १९१, १५.
१९४, ५. १९५, ८. १९५, १८. |
|---|--|

4 *The names of authors and works, etc.*

196, 5. 200, 4. 203, 9. 204, 8. 205, 18. 223, 5. 226, 3. 229, 16. 245, 6. 270, 19. 271, 3. 288, 12. 288, 16. 293, 7. 299, 7. 300, 9. 306, 10. 309, 18. 310, 7. 311, 1. 313, 3. 314, 10. 319, 11. 319, 19. 324, 6. 325, 4. 336, 16. 341, 18. 342, 4. 350, 8. 353, 16. 354, 2. 354, 13. 355, 5. 357, 10. 363, 8. 364, 1. 365, 10. 367, 9. 369, 18. 372, 1. 379, 4. 380, 2. 391, 10. 394, 8. 400, 11. 401, 1. 414, 5. 428, 9. 443, 5. 444, 16. 453, 5. 456, 13. 460, 15. ६५ मन्त्रलिङ्गम् 224, 19. ६६ महाभारतम् 6, 15. 37, 5. 43, 8. 58, 2. ६७ मार्कण्डेयपुराणम् 173, 17. ६८ मार्कण्डेयः 37, 16. 168, 4. 418, 16. ६९ मुनिमतम् 300, 8. ७० मुनयः 314, 9. ७१ यमः 24, 6. 26, 10. 31, 6. 49, 11. 88, 11. 99, 6. 103, 11. 103, 14. 145, 16. 155, 15. 156, 9. 157, 12. 166, 9. 175, 11. 187, 16. 190, 15. 193, 19. 248, 11. 251, 12. 300, 17. 303, 14. 305, 6. 306, 5. 308, 11. 309, 1. 311, 5. 311, 19.	315, 1. 330, 9. 335, 1. 341, 16. 369, 15. 404, 5. 442, 19. 445, 9. 453, 9. 457, 9. 459, 19. ७२ याज्ञवल्क्यः 4, 16. 5, 12. 6, 4. 7, 14. 10, 3. 20, 16. 26, 15. 27, 5. 30, 21. 32, 12. 39, 13. 40, 13. 41, 1. 43, 4. 44, 10. 47, 9. 49, 5. 66, 6. 69, 14. 79, 1. 80, 16. 84, 9. 88, 15. 97, 4. 100, 10. 101, 9. 102, 4. 105, 16. 107, 8. 116, 4. 126, 16. 149, 7. 149, 13. 150, 5. 180, 10. 181, 19. 187, 3. 189, 4. 193, 6. 196, 9. 198, 4. 202, 4. 204, 5. 209, 7. 209, 11. 242, 19. 283, 11. 293, 4. 310, 11. 315, 6. 317, 6. 319, 15. 321, 11. 325, 17. 350, 11. 351, 17. 353, 12. 354, 9. 355, 1. 356, 7. 380, 10. 382, 9. 395, 1. 402, 17. 406, 13. 414, 1. 428, 6. 428, 16. 431, 1. 454, 15. 457, 5. 459, 11. 461; 3. ७३ लौगाक्षिः 107, 5. 107, 12. 144, 14. 322, 22. ७४ वसिष्ठः 24, 20. 29, 5. 41, 16. 50, 5. 50, 19. 66, 18. 87, 3. 98, 12. 102, 13. 103, 17. 117, 20. 139, 12. 150, 8. 151, 15. 189, 10. 191, 12. 249, 16. 298, 20.
---	---

३०९, ६. ३१३, १४. ३१३, १९.
३१६, १३. ३२४, २१. ३३१, २.
३३६, १३. ३५०, ८. ३५१, १.
३५३, ८. ४२१, ४.

७५ वसिश्वचनम् ३२९, १३.
७६ वारहचं वार्तिकम् ४४९, ७.
७७ विश्वामित्रः २३५, १३. २५२, ७.
४६०, १५.
७८ विष्णुपुराणम् २१, १७.
७९ विष्णुस्मरणम् २८१, १३. ४२०,
८.
८० विष्णुस्मृतिः ३२०, १२.
८१ विष्णुः १४, १५. १७, १७. ३०,
५. ८३, १७. ८५, १६. ८९, ३.
८९, १३. ९०, १३. ९९, १. १००,
१५. १०१, १. ११५, ६. ११६,
१५. १५४, १. १५४, १३. १५५,
१. १७५, २२. १७७, १०. २४३,
७. ३०४, १. ३४१, १. ३६४, १२.
३७०, १. ३८८, ४. ३९२, १.
४०३, ८. ४०७, १२. ४२०, ८.
४२२, ७. ४२२, १८. ४४२, २.
४४३, ४. ४६०, १५.

८२ वृद्धज्ञिन्द्राः ८३, १.
८३ वृद्धप्रचेताः २४२, ६.
८४ वृद्धपराशारः ७७, १४. १३९, ३.
२७३, ११. ३६७, १६. ४३४, १०.
८५ वृद्धवसिष्ठः ६, १८. १६१, ३.
१६२, १.
८६ वृद्धविष्णुः १६१, १७.
८७ वृद्धशातातपः ३९७, १४.
८८ वैद्यासिकं न्यायसूत्रम् २०४,
१५. ४१३, ३. | ८९ व्याघ्रपात् ५६, ६.
९० व्याघ्रः २४, ११. ४४, २. १०१,
१३. २५२, १६. ३२१, १८.
३२४, १०. ३२५, ८. ३२८, १७.

९१ व्याघ्रवचनम् ३२९, ८. ३३०, ३.
९२ व्याससूत्रम् ४४८, २०.
९३ व्यासः ५७, १०. ९३, १७.
१०३, ७. १३८, ९. १६४, ४.
१६४, ८. १८३, १०. २०८, १०.
२५१, १९. २५१, २१. २७५, १९.
२८०, १७. ३२०, १. ३७६, १४.
४२६, १. ४४९, १९.

९४ शङ्ख-लिखितौ ३८, ६. ३८,
१७. ४९, १६. ८५, ३. ९७, १७.
२४८, ११. ३१३, ११. ३१७,
१८. ३३२, ७. ३३७, ४. ३४१,
७. ३६८, १. ३८५, १४. ३९५,
११. ४०४, १३. ४०६, ५. ४५८,
१२. ४६१, ७.

९५ शङ्ख-लिखितः ३७९, १०.
९६ शङ्खः ११, १४. ४१, २०. ४९,
१९. ५२, १८. ५४, १५. ६७, ४.
८६, ८. ९३, ११. ९९, ९. १४४,
१७. १४५, १०. १८५, ९. १८७,
१२. १९०, ८. २५१, ४. २६४,
६. २६५, २. २६८, १९. २९०,
११. ३०८, ५. ३२०, १७. ३७१,
४. ३८४, ५. ३९६, १३. ४०८,
७. ४१९, १. ३२४, ७. ४४०,
१०. ४५८, १३.

९७ शातातपः १४, १०. २०, १०.
९३, १४. ९७, २१. १०९, १७.
११०, १३. १३३, १४. १४३,
१०. १४५, ५. १४५, १९. १६३, |
|---|---|

6 *The names of authors and works, etc.*

<p>१५. १७२, ९. १७५, ७. १८८,
१२. १९१, १२. २०३, ३. ३३४,
१२. ३३६, ८. ३३०, १३.
३६७, १३. ३९८, १. ४०२, ११.
४३९, ८. ४४४, ८. ४४४, १२.
४४९, १०. ४५०, १. ४६१, १३.</p> <p>१८ शास्त्रम् २९७, १२.</p> <p>१९ श्रुतिः ५५, ७. १३६, ३. १३९,
११. २०७, १९. ३४९, १७.
४४७, ३. ४४८, १२.</p> <p>२०० षट्क्रिंशन्मतम् १८५, ६.
२६५, १८. ३३२, १३. ३४८,
१८. ३९८, ६. ४२५, १७.</p> <p>२०१ संवर्तः ७८, ६. ७९, ११. ८६,
१३. ९१, २. ९१, १४. ९५, १८.
१०५, १२. १२२, १६. १५३,
१२. १७०, २१. १९४, १३.
२४४, ३. २५७, ११. २५७, १२.
२८३, ३. २८४, ८. ३०९, १३.
३१८, १६. ३२१, ५. ३२५, १३.
३२६, १३. ३३०, १३. ३३३,
१७. ३३५, १७. ३४०, १०. ३४७,
८. ३४८, ७. ३६७, ३. ३६९, ७.
३९१, २. ४०५, ८.</p> <p>२०२ सामग्रा: २२५, २२. ४१८, ६.</p> <p>२०३ सुमन्तुः ५२, १६. ९२, ७.
१०९, ९. १९०, ३. २४५, ३.
३०७, १०. ३०९, २. ३२६, ७.
३२७, ४. ३३७, ९. ३३८, १३.
३७६, ६. ३८३, १०. ४०२, १.
४०२, ६. ४५८, १४.</p> <p>२०४ स्कन्दपुराणम् ९, ९.</p> | <p>१०५ स्मरणम् ११४, १६. १४८,
११. २०९, ७. २२४, १३.
३१२, ११.</p> <p>१०६ स्मृतिः ५५, १०. ६३, ९. १३९
११. २६५, १२. ३६५, १६.
३६५, १७. ४१३, ३.</p> <p>१०७ स्मरणम् ११४, १६. १४८, ११.
२१९, ७. २२४, १३. ३१२, ११,</p> <p>१०८ स्मृत्यन्तरम् ११, ११. १२.
७. १२, ९. २९, ७. ४०, १६.
४३, २. ५३, १८. ५५, १३.
६६, १. ७७, ११. ८४, ५.
९३, ११. १०१, ३. १६५,
१२. १७०, ३. १७१, १४. १७७,
२. १८८, १५. १९५, १८. २०३,
६. २८७, ४. ३०७, ८. ३१०,
४. ३३३, ३. ३४५, ४. ३४९,
३. ३७१, ८. ३९०, ५. ३९१, ६.
३९९, ७. ४३१, १२. ४६१, १०.</p> <p>१०९ हारीतः ४८, २१. ४९, २२.
५४, ८. ६४, २. ६६, १०. ६७,
७. ७१, २. ७३, ११. ९८, ५.
१०३, २. १०६, २०. १०८,
११. १०८, १७. ११७, ६.
१२१, ११. १२३, १. १२४, ९.
१४३, १७. १५३, ८. १५४, ७.
१९०, ६. २३३, ८. २३४, १२.
२३५, ८. २८७, ६. २४९, ७.
२५२, १९. २७३, २. ३१७,
१३. ३२३, १०. ३२७, १५.
३६८, ८. ३७२, १०. ३८९, १४.
४२३, ८. ४४२, ९. ४४५, ३.</p> |
|---|--|

Index of Quotations, Vol. II., Part I.

१. अद्विरा:—

अकामतः कृते पापे 201, 12.
अकृत्वैव निवृत्तिं यः 376, 11.
अक्षारलवणं रूक्षं 247, 9.
अगुरुः क्षत्रियाणां च 231, 9.
अजानन्यस्तु विकूयात् 235, 1.
अज्ञानामुपदेष्टव्यं 234, 8.
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि 206, 8.
अनर्थितैरनाहूतैर् 234, 17.
अनुप्रवं तु वक्ष्यामि 376, 2.
अनेकधर्मशास्त्रः 230, 11.
अनेन विधिना गोप्तो 248, 6.
अन्तर्दशाहे भुक्त्वाच्च 422, 18.
अन्त्यजानां तु गमने 106, 18.
 309, 3.
अन्त्यावसायिनां भुक्त्वा 388, 2.
अन्त्यावसायिनामभास् 116, 10.
 368, 5.
अभृत्याणामपेयानाम् 371, 15.
अमोज्यानां तु सर्वेषां 388, 1.
अलेशानामपेयानाम् 369, 1.
अविद्यमाने सर्वस्वं 248, 9.
अवती सत्रती वाऽपि 64, 1.

अशृतं चारनालं च 416, 10.
अष्टादशाहात् स्नानं स्यात् 166, 16.
अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा 267, 6.
अस्माकं चैव सर्वेषां 236, 3.
आतुरामभिशस्तां च 244, 18.
आत्मनो यदि वाऽन्येषां 248, 7.
आ द्वादशाहान्नारीणां 166, 15.
आपद्मेषु यत् प्रोक्तं 236, 12.
आमं वा यदि वा पकं 376, 8.
आर्तानां मार्गमाणानां 234, 8.
आहितामिर्विशेषेण 376, 12.
आहितामिस्तु यो विप्रः 375, 9.
आहितामोर्द्विजात्यस्य 102, 9.
आहूय श्रावयेदेकः 236, 17.
उत्कृत्य वृषणौ वाऽपि 315, 12.
उपपातकसंयुक्तौ 247, 8.
उपस्थानं ब्रतादेशः 232, 7.
उपस्थाय तथा इतिन्निम् 207, 6.
उपस्थितो हि न्यायेन 206, 9.
उभयोर्हि तयोर्देषः 235, 2.
उष्णे वर्षति शीते वा 243, 2.
एकविंशतिभिर्भान्यैः 247, 12.

तत्तु द्रव्यजे विद्यात् 166, 17.	चण्डाल-पतितादीनाम् 397, 10.
ते दोषा भवन्तीह 376, 1.	चण्डालः श्वप्तः क्षत्ता 116, 13.
तिषामुदकं पत्त्वा 371, 18.	ततुर्णामिपि वेदानां 230, 4.
तैरनङ्गान् नंहि बन्धनीयो 275,
11.	तत्वारो वा त्रयो वाऽपि 217, 9.
त्वं तैः समनुज्ञातः 236, 8.	चान्द्रायणे चरेहिप्रः 397, 11.
त्वं पापात् समुद्दृत्य 284, 10.	चित्रकर्म यथाऽनेकैर् 221, 11.
त्था लघवकार्येनु 217, 16.	जन्म-शारीर-विद्याभिर् 208, 3.
221, 9.
मौषधं स्नेहमाहारं 283, 16.	जपतो जुहतो वाऽपि 376, 8.
ताके भासे च गृध्रे च 82, 15.	जानश्चिः पर्षदः पन्थाः 284, 6.
के ते कार्यं ? किमर्थं वा 235,
19.	जानन्तो न प्रयच्छन्ति 284, 4.
केल्विषं भुज्जते भोक्ता 376, 4.	जीवचेवं भवेत् शूद्रो 376, 10.
इत्वापो वसेहोष्टे 247, 10.	ज्योतिषामयने चैव 230, 9.
इत्वा पापं न गूहेत 206, 14.	ततस्ते प्रणिपातेन 235, 17.
जन्मियो वाऽथ वैश्यो वा 207, 5.	तत् पापं शतधा भूत्वा 211, 2.
तार्यं सर्वं प्रयत्नेन 236, 21.	तत् प्रयत्नेन कर्तव्यम् 236, 19.
इयांपयन् गुहतल्पी वा 315, 15.	तद्वत् कर्तरि यत् पापम् 215, 3.
एङ्गुष्ठं पादशौचं च 173, 3.	तपो-निश्चयसंयोगात् 3, 8.
पौत्रैश्च शिरसा चैव 207, 7.	तपे लोहशयने 315, 19.
गां चैवानुव्रजेभित्यं 247, 14.	तस्मात्तद्वद् यत् सत्यं 236, 7.
पुडो रसस्तथोदधिद् 416, 9.	तस्मादार्तं समासाद्य 234, 5.
प्रुहतल्पी शिलां तपाम् 315, 11.	तस्मिन्निवेदिते कार्ये 236, 9.
पुर्वर्थं वा मृतो युद्धे 338, 11.	तस्मिन्नुत्सारिते पापे 218, 7.
236, 10.
पुर्वर्थं स्थितिनां तु 376, 5.	तस्य कार्यो व्रतादेशः 234, 7.
पृहस्थस्तु द्विरात्रं वा 67, 13.	तस्य शुद्धिं विजानीयात् 118, 6.
गोमतीं च जपेहिष्याम् 247, 17.	तावच्च मुच्यते नारी 58, 13.
व्रात्वा चैवोष्मणा चैव 375, 13.	तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेच 247, 15.
चण्डालपरिगृहीतं यद् 113, 5.	ते तथा तत्र जल्पेयुर् 218, 8.
236, 11.

<p>तेषां नेत्रामिदग्धे सत् 215, 4.
 ते हि पापकृतो वैश्याः 206, 16.
 त्रयाणां यः प्रमाणशः 230, 7.
 त्रैपक्षिके तदर्थं तु 422, 14.
 दशारात्रं पिबेद्वचं 267, 16.
 दृष्टामिं हूयमानं तु 68, 2.
 द्वौ मासौ स्नानमव्यस्य 247, 11.
 धर्मस्य पर्षदश्वैव 230, 6.
 धर्मेण च यथोक्तेन 208, 4. 221,
 10.
 न कुर्वीतात्मनस्ताणं 248, 3.
 न नारिकैलैर्न च फालकेन 275, 9.
 नदयते नाऽत्र सन्देहः 215, 5.
 न हि तेषामतिक्रम्य 211, 15.
 नाऽन्यो धर्मोऽस्ति विज्ञेयो 58,
 11.
 नाभेरूर्ध्वं तु दृष्टस्य 67, 14.
 नैव गच्छति कर्त्तारं 214, 17..
 पतिता-ऽन्त्यत्रियो गत्वा 307, 15.
 पतितां पङ्कमप्रां च 248, 1.
 पश्चोदुम्बर-बिल्वानां 317, 17
 पराकेण विजुद्धिः स्यात् 106, 19.
 309, 4.
 परिषत्सम्पदश्वैव 236, 13.
 परिषद्या ब्राह्मणानां 231, 5.
 पर्षत् सचिन्त्य तत् सर्वम् 236, 15.
 पर्षदा कार्यते यत्तु 8, 10.
 पर्षदि ब्रूहि तत् सर्वं 235, 20.
 पर्षात् कार्यानुसारेण 211, 14.
 पाननं चैकशूद्गस्य 267, 7.</p> | <p>पादं चरेद्रोधवधे 247, 7.
 पादशीचक्रिया कार्या 247, 12.
 प्रज्ञानैरपि विद्विद्धिः 211, 16.
 प्रतिगृह्य प्रदातव्यं 376, 6.
 प्रमादथं न कर्तव्यो 206, 13.
 प्रशस्य स्वस्ति चेत्युक्त्वा 375, 14.
 प्राप्य देशं च कालं च 236, 14.
 प्रायशश्च समं चित्तं 3, 9.
 प्रायश्चित्तचतुष्कं च 232, 8.
 प्रायश्चित्तप्रणेतारः 217, 11.
 प्रायश्चित्तं न दातव्यं 234, 18.
 प्रायश्चित्तं समादिश्य 231, 10.
 प्रायश्चित्ते यदा चीर्णे 214, 15.
 प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने 207, 2.
 प्रायो नाम तपः प्रोक्तं 3, 7.
 फलानि पिण्याकमथो 416, 11.
 ब्रह्मचर्याभ्रमादूर्ध्वम् 230, 12.
 ब्रह्मचारी शुना दृष्टः 67, 12.
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् 102, 10.
 ब्राह्मणी तु शुना दृष्टा 65, 12.
 ब्राह्मणो देवताः सर्वाः 135, 15.
 ब्राह्मणो ब्राह्मणानां तु 231, 7.
 ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् 221, 11.
 भक्षयन्तीं न कथयेत् 248, 5.
 भुज्जनो वर्धयेत् पापं 206, 11.
 भूर्भुवः-स्वख्यो लोकास् 236, 2.
 भोगान्तामसतां याति 375, 10.
 मरणाय तदा पङ्कयां 315, 13.
 महापातकचिन्तासु 217, 17.
 महाव्रतं चरेद्वा अपि 338, 10.</p> |
|---|--|

मार्गधा-ऽयोगवौ चैव 116, 14.	विप्राः पृच्छन्ति तत्कार्यम् 235, 18.
मारुता-ऽर्कसमायोगात् 215, 1.	वृषभैकादशा गाश्व 248, 8.
मासोपवासं कुर्यात् 307, 16.	वेद-विद्या-व्रतस्नातः 230, 10.
मृतः शुद्धचति 315, 22.	वैश्यानां त्रिगुणा चैव 231, 6.
मृते भर्तरि या नारी 54, 16.	वैश्यानां याजकचैव 231, 8.
मृदुरार्जवसम्पन्नः 207, 13.	व्याधितस्य यथा वैद्या: 207, 1.
यतीनामग्रविद्यानां 217, 14.	व्रतिवद्वारयेष्ट 247, 13.
यत्तु दत्तमजानद्दिः 211, 1.	शब्दे च्छन्दसि कल्पे च 230, 8.
यथा गवि तथा हत्यां 82, 16.	शरीरस्य विमोक्षण 315, 14.
यथा भवेत्तथा चीर्णे 236, 20.	शिरोत्रैतैथ स्नातनाम् 217, 15.
यथा भयुद्धरते कथित् 234, 9.	शुभ्रूषित्वा नमस्कृत्वा 247, 16.
यथा इमनि स्थितं तोयं 215, 2.	शुद्धाच्चरसपुष्टस्य 376, 7.
यदा न दृश्यते सोमः 65, 13.	शूद्रे वेदफलं याति 375, 12.
यदि चेद्दृश्यसे सत्यं 236, 4.	शृङ्गभङ्गे अस्थिभङ्गे च 267, 15.
यद्यागतो इस्य सत्येन 236, 5.	शृणुष्व भो इदं विप्र 236, 18.
यस्तु चण्डालसंसृष्टं 113, 7.	शौचं महार्घरोम्पां तु 181, 5.
यस्तु वेदमधीयानः 375, 11.	षड्ग्रात्रं च त्रिरात्रं च 397, 12.
यावन्नामौ दहेहं 58, 12.	षष्मासं भुवि निःक्षिप्य 178, 4.
या खी ब्राह्मणजातीया 56, 4.	षष्मासानथ यो भुङ्गे 376, 9.
यां दिशं तु गतः सोमः 65, 14.	संशये तु न भोक्तव्यम् 206, 12.
ये सम्युद्धनियता विप्राः 217, 10.	सचैलं वाग्यतः स्नात्वा 207, 4.
योजने पादहीनं स्यात् 257, 8.	स तद्विकृतं द्वाभ्यां 248, 7.
रेतःस्पृष्टं शवस्पृष्टम् 181, 6.	स तु चान्द्रायणं कुर्यात् 116, 11.
रेतो-मूत्र-पुरीषाणां 369, 2. 371,
16.	868, 6.
लिङ्गः वा सवृष्णमुक्त्य 315, 20.	स तु सान्तपनं कृच्छ्रं 113, 8.
वचः पूर्वमुदाहर्य 211, 13.	सत्येन तु विशुद्धचान्ति 236, 6.
विपाके तु विपक्षिः स्यात् 283,
17. •	सत्येन योतते राजा 235, 21.
	सत्येन योतते वाह्निः 236, 1.
	सद्यो निःसंशये पापे 206, 10.

समालिङ्गेत् खिर्य वाऽपि 315, 16.
 सर्वे पृच्छामि तत्त्वेन 214, 16.
 सर्वेषां निश्चिनं यत् स्यात् 236, 16.
 साध्वीनामेव नारीणाम् 58, 10.
 सायं सङ्कोपनार्थं तु 256, 3.
 सा इहन्धतीसिमाचारा 54, 17.
 सावित्रीमात्रसारैस्तु 217, 13.
 सा स्वर्गमात्मधातेन 56, 5.
 सूर्मा ज्वलन्तीं वाऽऽशिष्येन् 315,
 19.

स्यात्त्वकामकृते यत्तु 201, 13.
 स्यादेतत् त्रिगुणं वक्त्वे 67, 15.
 स्वल्पं वाऽथ प्रभूतं वा 206, 15.
 स्वैस्वैरङ्गैर्विना इयेते 230, 5.

२. अत्रिः-

अनुक्तनिष्कृतीनां तु 460, 16.
 आर्तवाभिषुता नारी 164, 1.
 आतुरस्नान उत्पन्ने 169, 10.
 उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शी 163, 1.
 उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टो 170, 19.
 उपवासत्रयं कुर्यात् 163, 13.
 कुस्त्रेण शुद्धयते पूर्वा 163, 2.
 दयात् शक्तिं दानं 169, 13.
 दशरूपं जपेत् पथात् 170, 20.
 न व्रतेनोपवासेन 37, 3.
 नारी स्वर्गमवामोति 37, 4.
 भुक्त्वा पीत्वा चरेत् कृच्छ्र् 164, 2.
 रजस्वला तु मुञ्जाना 163, 12.
 वासोभिर्दशभिर्वै 169, 12.

शक्ति चावेद्य पार्ष च 461, 1.
 खियथ रतिसंसर्गे 191, 13.
 स्पृष्टास्पृष्टा इवगाहेत 169, 11.
 ३. अपरार्कः—
 अस्थिनि त्रिगुणं प्रोक्तं 23, 8.
 आत्मनाशः सनिधाते 22, 20.
 आत्मानं घातयेद्यस्तु 22, 9.
 उदकं पिण्डदानं च 22, 17.
 एक-इन-त्रि-चतुः-पञ्च- 22, 11.
 एतत् संवत्सरादूर्ध्वे 22, 12.
 क्षीरप्रक्षालनं कृत्वा 23, 1.
 चण्डालादुदकात् सर्पात् 22, 15.
 चण्डाला-इशानि-शक्ता-इहि- 23, 4.
 चतुर्गुणं त्रिपक्षे तु 22, 14.
 जीवतो यद्वतं प्रोक्तं 23, 7.
 तस्य पापविशुद्धयर्थं 22, 10.
 तस्याशौचं विधातव्यं 23, 3. .
 दंष्ट्रभ्यथ पशुभ्यथ 22, 8. 22, 16.
 दृष्टस्त्वेदं समादाय 22, 6.
 नारायणबलिः कार्यो 23, 6.
 नोपतिष्ठति तत् सर्वम् 22, 18.
 ब्राक्षणेन वधे पाशे 22, 19.
 भस्मास्थीनि गृहीत्वा तु 22, 21.
 मृगभक्तैरणे चैव 22, 4.
 यदि कथित् प्रमादेन 23, 2.
 विशुद्धमि-पयः-पन्था- 22, 7.
 वृक्षा-इम-विष-विप्रैश्च 23, 5.
 शूले इत्यर्थं कवचस्य 22, 5.
 षष्ठ्मासात् द्विगुणं प्रोक्तं 22, 13.

४. आचार्यः—

रजसा शुद्धयते नारी 152, 13.

५. आर्थर्वणी श्रुतिः—

क्रियावन्तः ओन्निया ब्रह्मनिष्ठाः 216, 15.

तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् 130, 3.

तेषमैवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत् 216, 17.

यं यं लोकं मनसा संविभाति 130, 1.

६. आदित्यपुराणम्—

ऊद्धायाः पुनरुद्धाहं 53, 9.

कलौ पञ्च न कुर्वति 53, 10.

७. आदिपुराणम्—

अभोज्यस्तद्गतो व्रीहि- 179, 5.

गृहदाहे समुत्पन्ने 179, 4.

तत्र द्रव्याणि सर्वाणि 179, 10.

ततेः सङ्क्रममाणे झौं 179, 8.

न च प्राणिवधो यत्र 179, 9.

मृण्मयेनावगुप्तानाम् 179, 6.

यव-माष-तिलादिनां 179, 7.

८. आपस्तम्बः—

अकामाद्वन्नभोजी स्यात् 111, 13.

अङ्ग-प्रत्यङ्ग-संपूर्णे 266, 6.

अन्त्यजैः खानिताः कूपाः 111, 15.

अन्त्यानां भुक्तशेषं तु 397, 6.

अपूर्णव्यपि कालेषु 128, 4.

अविज्ञातश्च चण्डालः 125, 1.

अशक्तस्या ऽपि बालस्य 129, 5.

अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा 267, 10.

आ स्नानकालं नाभीयात् 163, 9.

आहितामिस्तु यो विप्रः 378, 3.

इहजन्मनि शूद्रत्वं 377, 10.

उदक्या यदि वा भुङ्गे 163, 8.

उदक्यां यदि गच्छेत् 336, 1.

उपवासेन चैकेन 268, 4.

उपानच्छैष्म- विष्मूत्रं 153, 18.

एकपादं चरेद्रेष्ये 258, 5.

एकमक्षेन नक्षेन 268, 3.

एतासु गमनं कृत्वा 334, 10.

एषु स्नात्वा च पीत्वा च 111, 16.

कण्ठाभरणदोषेण 260, 10.

कान्तारेष्वथ दुर्गेषु 259, 9.

कान्तारेष्वथ वा दुर्गे 273, 13.

कूपैकपानैर्दुष्टानां 125, 6.

केशानां रक्षणार्थाय 291, 8.

चण्डालकृपभाण्डस्थं 114, 1.

चण्डालस्पर्शेने 109, 6.

चरेत् सान्तपनं विप्रः 114, 3.

चरेदर्थं व्रतं तत्र 260, 11.

चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्थं तु 397, 7.

तत्त्वायं यः पिबेद्विप्रः 111, 12.

तत् पापं तस्य तिष्ठेत 291, 11.

तत्र प्रायश्चित्तमवगाहनम् 109, 6.

तदर्थं तु चरेद्वयः 114, 4.

तद्वत् तस्य गृहीयात् 129, 6.

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन 291, 13.

तेषां नक्षं प्रदातव्यं 125, 9.

तेषामपि तु यैर्मुक्तं 125, 5.

<p>त्रिपदे तु शिखा धार्या 264, 11.
त्वक्षेदे पुच्छनाशे वा 267, 11.
दमने दामने रोधे 261, 3.
दैवे कर्मणि पित्र्ये च 165, 4.
दोषनिर्धारातार्थानि 13, 4.
दोषात् कर्तव्यानि 13, 7.
द्विगुणं गोत्रते तत्र 266, 7.
द्विगुणे तु व्रते चीर्णे 281, 9.
नरो श्येकोपवासेन 125, 7.
नस्तः सकलपाशैर्वा 261, 4.
निपातयति यो गा वै 262, 2.
पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति 378, 4.
पतितैर्दूषिते कूपे 153, 19.
पादे तु नख-रोमाणि 264, 10.
पादोनं व्रतमाचष्टे 266, 5.
पादो इसम्पन्नमात्रे तु 266, 4.
पाषाणैर्लगुडैः पादौः 262, 1.
पूर्णे अपि कालनियमे 128, 3.
प्रपास्वरर्ण्ये कटके च सौरे 112, 1.
प्राजापत्यं तु शूद्राणां 125, 3.
प्राजापत्येन शूद्रच्येत 336, 2.
प्रायश्चित्तं कथं तत्र 114, 2.
बालांपत्या तथा रोगी 125, 8.
भर्तुव्यंतिक्रमे कृच्छ्रम् 36, 14.
भिषड् मिथ्या प्रयोक्ता च 284, 14.
मैच्छी नटी चर्मकारी 334, 9.
यत्किञ्चित्क्रियते पापं 291, 12.
यदि तत्र विपत्तिः स्यात् 259, 10.
यदि त्विह विपत्तिः स्यात् 273,</p>	<p>यस्तु नो वपनं कुर्यात् 291, 7.
यस्तु भुज्जीत शूद्रान्नं 377, 9.
यस्य न द्विगुणं दानं 291, 10.
यैतत्र भुक्तं पक्वान्नं 125, 4.
योजने पादहीनं स्यात् 258, 6.
राजा वा राजपुत्रो वा 291, 6.
विपक्षानां बहूनां तु 284, 13.
शुद्धा भर्तुश्चतुर्थे इहि 165, 3.
शूद्राज्ञानागमशैव 378, 2.
शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः 378, 1.
शूद्रोच्छिष्ठभोजने 396, 10.
श्वपाक-चण्डालपरियहेषु 112, 3.
स विज्ञातस्तु कालेन 125, 2.
स्त्रीणाम् 396, 11.</p>
	<p>९. हश्चरवादिनः—</p> <p>आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी 9, 22.
श्रुति-स्मृती ममैवाऽऽज्ञे 9, 21.</p>
	<p>१०. उपमन्युः—</p> <p>पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा 333, 21.
ब्रह्मचर्ये स दुष्टात्मा 323, 22.</p>
	<p>११. उशानाः—</p> <p>अन्ते च वाससां त्यागः 170, 1.
अन्त्यजानामुच्छिष्ठ- 394, 4.
अन्त्यजेन तु सम्पर्के 346, 11.
अन्यासां चैव नारीणां 56, 12.
अबुद्धिपूर्वे चान्द्रायणम् 394, 10.
एवं द्विजात्युच्छिष्ठ- 393, 17.
कथं तस्या भवेच्छौचं 169, 17.
कनक-मणि-रजत- 175, 19.</p>

क्षत्रियाणां त्रिशत् 394, 1.
 क्षत्रियोच्छिष्टभोजने 393, 13.
 खट्टाङ्गधारी गुरुतल्पगः 318, 7.
 गमने तु व्रतं यत् स्याद् 333, 9.
 गवा-अश्व-रथ-यानानां 189, 3.
 गौमेंध्या पृष्ठे 189, 15.
 चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते 169, 18.
 ज्वराभिभूता या नारी 169, 16.
 ततः संध्यासुपासीत 425, 19.
 तपो-अग्निहोत्र-मन्त्रेषु 52, 21.
 तस्यान्ते वृषभैक्- 98, 11.
 तैजसानां चोच्छिष्टानां 175, 18.
 दंष्ट्र्यादिदृष्टो 63, 16.
 दद्याच्छ्यत्या ततो दाने 170, 2.
 दशकृत्वः पिबेदापो 425, 18.
 दश-इदशकृत्वो वा 169, 20.
 नरमूँसं श्रमांसं च 371, 1.
 पिता पितामहो यस्य 52, 20.
 पुरस्तादजादयः 189, 15.
 पृथक्चितिं समारुद्ध्य 56, 11.
 प्रविशेत् संप्रदीप्तामौ 346, 12.
 प्राजापत्येन कृच्छ्रेण 462, 2.
 प्राजापत्येन शुद्धचन्ति 335, 15.
 बलाक-प्लथ-हंस-कंटक- 405, 19.
 बुद्धिपूर्वी चेत् ऋहं 394, 2.
 ब्रह्मणोच्छिष्टभोजने 393, 12.
 ब्राह्मणोच्छिष्टानामपां 393, 18.
 भुक्त्वा पञ्चनखानां च 371, 2.
 मणिमयानामद्विरेव 175, 17.

मतिपूर्वं चेत् पराकः 393, 17.
 मतिपूर्वं प्राजापत्य- 393, 15.
 मूल-फल-पृष्ठ- 183, 15.
 यथोक्तं यत्र वा नोक्तं 462, 1.
 यस्तु पुनर्ब्राह्मणो 335, 14.
 राजन्यवधे षड्वार्षिकं 98, 10.
 वैद्ययोच्छिष्टभोजने 393, 14.
 व्यभिचारिणां भार्या 36, 17.
 शृद्राणां कुशवारिपानं 394, 2.
 शूद्रोच्छिष्टभोजने 393, 16.
 सर्पहन्ता माषमार्त्र दद्यात् 87, 2.
 सा सचैलाऽवगाद्या ऽपि: 169, 19.
 सुवर्ण-रजत-ताम्र- 175, 16.
 स्त्रियः सर्वतः 189, 15.
 हृदयमासामशुचि 189, 16.
१२. क्रक्संहिता-
 अग्निः शुचिव्रततमः 135, 1.
 असम्भोजनाद्या ऽपि 225, 20.
 कथानश्चित्र आभुवत् 418, 4.
 क्रय-विक्रयाद्योनि- 225, 19.
 धाता यथापूर्वमकल्पयत् 136, 5.
 शमिरभिभिः 437, 10.
 शं नो देवीरभिष्टये 437, 13.
१३. क्रष्णशृङ्गः-
 अन्तर्वर्तनी तु युवतिः 346, 3.
 द्रुपदादिवे मुमुक्षानः 428, 8.
 न प्रचारं गृहे कुर्यात् 346, 5.
 न शयीत समं भर्ता 346, 6.
 प्रायश्चित्तं गते गमे 346, 7.

<p>प्रायश्चित्तं न सा कुर्यात् ३४६, ४.
 सम्पृक्ता स्यादथान्तवैर्या ३४५, २०.
 हिरण्यमथ वा धेनुं ३४६, ८.</p> <p>१४. कण्वः—</p> <p>आसनाच्छयनाद्यानात् २८, २.
 चान्द्रायणं तपस्कृच्छ्रम् ३२२, १०.
 चान्द्रायणं विशो राज्ञः ३२९, ५.
 तपस्कृच्छ्रे पराकं च ३२२, १८.
 प्रसूतो यस्तु वैद्ययां ३३९, १४.
 भार्या वैद्ययां सकृदत्वा ३२२, १९.
 यानासनादिभिर्नित्यम् २८, ५.
 शतसाहस्रमध्यस्य ३३९, १५.
 शूद्रदारान् गतो विप्रो ३२९, ४.
 संवत्सरेण पतति २८, ४.
 सकृदत्वा गुरोर्भार्याम् ३२२, ११.
 सङ्क्रमन्तीह पापानि २८, ३.</p> <p>१५. कल्पसूत्रकारः—</p> <p>प्रेतस्योत्तरतः पत्न्या ५६, १४.</p> <p>१६. कद्यपः—</p> <p>अजाविकवधे त्रिरात्रम् ९३, १.
 चीर्णान्ते द्विरण्यं दद्यात् ९३, २.
 मृग-महिष-वराह- ९४, ४.</p> <p>१७. कववः—</p> <p>तदर्थमेव दूद्राणां १००, २०.
 विप्रार्थं क्षमिये प्रोत्तं १००, १९.</p> <p>१८. कात्यायनः—</p> <p>गाथानुगच्छेत् सततम् २५०, १०.
 गोग्रस्तव्यर्मसंवीतो २५०, ९.
 भार्या भर्तुर्मतेनैव ३८, १३.</p> | <p>मोक्षयेत् सर्वयत्नेन २५१, २.
 वर्ष-शीता-इतप-क्लेश- २५१, १.</p> <p>१९. काइयपः—</p> <p>एकरात्रं निराहारा १६०, १८.
 कृकलास-सर्प-नकुल- ८८, २.
 चीर्णान्ते प्राच्यामुदीच्यां ३७०, ६.
 तृण-काष्ठ-रज्जु-मुञ्ज- १८३, १.
 प्रोक्षण-पर्यग्निकरणा- १७८, ११.
 <p>२०. कुर्मपुराणम्—</p> <p>भलाबुं किंशुकं चैव ४०४, १०.
 उदुम्बरं च कामेन ४०४, ११.
 चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा ११७, १८.
 बुद्धिपूर्वे तु कृच्छ्राब्दं ११७, १९.</p> <p>२१. कौशिकः—</p> <p>नैषिकानां वनस्थानां २०५, ७.
 शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन् २०५, ८.</p> <p>२२. गर्गः—</p> <p>क्रमाहृदं क्रमादीनं ४१९, १४.
 क्षत्र-विट-शूद्रजातीनां ४१९, १२.
 मत्या उभ्यासे तथा कुर्यात् ४१९,
 ९.</p> <p>श्यहं वा कामतः कुर्यात् ४१९, १०.
 द्विगुणं त्रिगुणं चैव ४१९, ११.
 शावे च सूतके चैव ४१९, ८.</p> </p> |
|--|--|

सर्वार्णनां तु सर्वेषां 419, 13.

२३. गौतमः—

अथ खल्वयं पुरुषो 10, 18.

अथातशान्द्रायणम् 299, 12.

अनात्रेयां चैवम् 97, 15.

अन्त्यावसायिनीगमने 308, 18.

अबुद्धिपूर्वे सान्तपने 401, 6.

आभिकुद्धचावग्रणं 456, 9.

अमत्या द्वादशारात्रम् 308, 19.

अमानुषीषु गोवर्ज- 340, 3.

अमावास्यायामुपोष्ये- 300, 5.

अवकर इत्येके 341, 13.

अस्त्रतन्त्रा धर्मे ली 18, 17.

आज्यहोमो हविष्यधा- 299, 15.

आप्याथस्व 299, 14.

उच्चो वर्णधर्मथाभ्रमधर्मश्च 10, 18.

उदूक्या गमने त्रिरात्रम् 337, 2.

उपस्थानं चन्द्रमसः 299, 16.

ऋग्मैकादशाश्च गा दद्यात् 95, 4.

एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातः 459,
16.

एष चान्द्रायणो मासः 300, 6.

ओम् भूर्भुवः स्वर्गे- 299, 18.

कुर्यादित्यपेरे 11, 3.

गां च वैद्यवत् 251, 9.

अर्हभैक्ष-सक्तु-कण- 300, 1.

तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् 10, 21.

तरति ब्रह्महत्याम् 11, 5.

तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे 299, 12.

दद्वकृतस्येति चान्ते 299, 18.

द्वादशैतानि 300, 3.

न कुर्यादिति मीमांसते 11, 1.

न कुर्यादित्याहुः 11, 2.

न हि कर्म क्षीयते 11, 2.

निष्यमभोज्यं केश- 137, 13.

निपाते सहस्रम् 456, 10.

परिवित्ति-परिवेत्- 50, 17.

पुनस्तोमेनेष्टा 11, 3.

पैर्णमास्यां पञ्चदशा 300, 3.

प्रतिमन्तं नमसा 299, 20.

प्रदानं प्रागृतोः 157, 10.

यद्वेवा दंवहेलनभिति 299, 17.

राजन्यवधे पद्मार्षिकम् 97, 11.

लोहितदर्शने 456, 10.

वपनवतं चरेत् 299, 13.

विपरीतमेकेषाम् 300, 6.

वैद्यये वैवार्षिक- 97, 13.

वात्यस्तोमेनेष्टा 11, 4.

शुद्रे संवत्सरमृषभ- 97, 14.

श्वभूतां पैर्णमासीमुपवसेत् 299,
13.

सखि-सयोनि-सगोत्रा- 341, 12.

सर्वमासप्रमाण- 299, 21.

२४. चतुर्विद्यातिभत्तम्—

अत ऊर्ध्वे न दोषः स्यात् 424, 4.

अनाहितामयोऽज्ञानाः 209, 19.

अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा 52, 15.

अन्त्यभाण्डस्थिता शेते 115, 4.

अमेध्यानां च सर्वेषां 368, 16.
असिपत्रवर्णं सेव्य 353, 2.
आचार्यस्य पराकं तु 328, 6.
आवृद्धके कृच्छ्रपादःस्यात् 424, 10.
आमं मांसं धृतं क्षौद्रं 115, 3.
आरनालं तथा क्षीरं 416, 5.
आर्धिकः कुलमित्रश्च 431, 6.
उपवासो भवेत्तस्य 405, 6.
एता गत्वा त्रियो मोहात् 318, 8.
एते शुद्रेषु भोज्यान्नाः 431, 7.
एवं परिषदादिष्टं 214, 11.
कन्द-मूल-फलादीनि 405, 3.
कुमारीगमने विप्रः 328, 12.
कुम्भीपाके महाघोरे 352, 17.
कृच्छ्रार्धं ब्राह्मणी कुर्यात् 151, 12.
कृच्छ्रो देव्ययुतं वैव 35, 10.
कृष्णसर्पे द्विजं नष्टं 229, 3.
क्षत्रगर्भवधे वैव 41, 13.
क्षत्रियस्य चरेत् कृच्छ्रं 151, 13.
क्षत्रियस्य नवभादे 424, 1.
क्षत्रियस्य वर्धं कृत्वा 95, 16.
गत्वा तु प्रविशेदमि 320, 11.
गर्दभं जारजातं च 229, 4.
गर्भपाते समुद्दिष्टं 41, 10.
गर्भानादिसंस्कारैर् 208, 16.
गवामनुगमं कुर्यात् 253, 13.
गुरोर्दुहितरं गत्वा 327, 12.
गोप्त्रः सौम्यत्रयं कुर्यात् 253, 11.
गोमूत्र-यावकाहारः 253, 12. | चण्डाल्यां गर्भमारोप्य 335, 9.
चतुर्ल एव सन्त्याज्याः 353, 6.
चरेष्टान्द्रायणं विप्रो 328, 5.
चान्द्रायणं नवभादे 424, 8.
423, 18.
चितिं च चितिकाष्ठं च 111, 3.
जारगमे विशेषः स्यात् 41, 11.
ज्येष्ठभ्रात्रा त्वनुज्ञातः 52, 14.
तत् पापं शतधा भूत्वा 352, 14.
तत्रापि गृहमध्ये तु 352, 12.
तत्सुतां च स्नुषां गत्वा 328, 4.
तथापि मुनिना प्रीक्ष्य 151, 11.
तथोपवासं वैद्यस्य 411, 7.
तद्वच्छूद्मुखाद्वाक्यं 228, 13.
तपस्कृच्छ्रं प्रकुर्वति 327, 11.
तावद्वर्षसहस्राणि 352, 16.
तिलहोमसहस्रं तु 35, 11.
ते सर्वे पापकर्माणः 222, 5.
त्रिरात्रं चान्यमासे तु 423, 15.
त्रैपक्षिके तदर्थं स्यात् 423, 13.
त्रैपक्षिके सान्तपनं 423, 19.
दौहित्रीं पुत्रतनयां 328, 3.
नरो गोगमनं कृत्वा 340, 19.
नाज्ध्यापयति नाज्धीते 208, 17.
नालिकां बालपुष्पं च 401, 13.
नैव गच्छति कर्तारं 214, 12. •
पक्षत्रये गतिकृच्छ्रं स्यात् 424, 9.
पञ्चगव्याशनो नित्यं 253, 14.
पण्डितस्यापि शूद्रस्य 328, 14. |
|--|--|

पतितां तु द्विजो गत्वा 328, 13.
 परित्यक्ता इच्चरेत् पापं 352, 13.
 परिषद्वं न तेषां स्यात् 209, 18.
 पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकं 401, 12.
 पादोनं कृच्छ्रमुहिष्टं 428, 14.
 पादोनं क्षत्रियः कुर्यात् 231, 15.
 पितृ-मातृपरित्यागी 358, 1.
 पितृव्यतनयस्यैव 328, 2.
 पितृव्य-भ्रातृभार्या च 318, 14.
 पितृव्यसा मातुलानी 318, 7.
 पिशुना: क्रूरकर्मणः 210, 1.
 पुनः संस्कृत्य चात्मानं 405, 7.
 प्राजापत्यं नवश्राद्धे 423, 12.
 प्राजापत्य प्रकुर्वात् 327, 15. 333,
 16.
 प्रायश्चित्त प्रयच्छन्ति 222, 4.
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं 41, 15.
 प्रायश्चित्तं यदाम्नाते 231, 14.
 ब्रह्मगर्भवधे कृच्छ्र 41, 12.
 ब्राह्मणिगमने कृच्छ्रं 335, 6.
 भागिनेयां द्विजो गत्वा 327, 13.
 भ्रातुश्चैव कनिष्ठस्य 327, 8.
 मातरं गुहपतीं च 320, 10.
 मातुलस्य सुतां गत्वा 327, 14.
 मातुश्च स्वस्त्रियां गत्वा 327, 10.
 मातुश्च स्वस्त्रियस्यैव 328, 1.
 मारुतार्कसमायोगात् 214, 13.
 मासह्ये पराकः स्यात् 424, 5.
 यथा भ्रामिगतं तोयम् 214, 10.

यावन्ति नारीरोमाणि 352, 15.
 रजसा शुद्धयते नारी 151, 10.
 रजस्वलां द्विजो गत्वा 336, 6.
 राज्ञीगर्भे पराकः स्यात् 335, 7.
 लशुनं गृज्जनं चैव 405, 1.
 वचनं तस्य न ग्राह्य 228, 15.
 वक्षीं चैव द्विजे भुक्त्वा 405, 2.
 वसन्ति खीपरित्यागात् 352, 18.
 विष्मृतभक्षणे विप्रः 368, 13.
 विधवागमने कृच्छ्रम् 328, 8. 335,
 11.
 विप्रगर्भे पराकः स्यात् 150, 14.
 विषं चोपविषं भुक्त्वा 382, 4.
 वृषल्यामभिजातस्तु 333, 12.
 वैदपारमनीता ये 209, 17.
 वैश्यस्य चैन्ददं प्रोत्तं 41, 14.
 वैश्यस्य तु द्वयं कुर्यात् 95, 17.
 वैदयस्य त्वधिकं प्रोत्तं 424, 2.
 वैदये तदेव कर्तव्यं 150, 15.
 व्रतस्थागमने कृच्छ्रं 328, 9.
 335, 12. .
 शास्त्रज्ञा दुष्टकर्माणः 210, 2..
 शुर्णीं चैव द्विजो गत्वा 339, 18.
 शुद्धगर्भे तु सन्त्यागः 150, 16.
 शूद्रः समाचरेत्पादम् 232, 1.
 शूद्रस्य गमने चैव 151, 14.
 शूद्रस्य तु नवभास्ते 424, 3.
 शूद्राणां हीनजातीनां 333, 15.
 शूद्रागर्भे द्विजः कुर्यात् 335, 8.

शुद्रो ज्ञानावलेपेन 229, 1.
 श्र-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्ट- 368, 15.
 श्र-चर्मणि यथा क्षीरम् 228, 12.
 श्रपाकोपहता या तु 353, 7.
 श्रश्रूमारुद्ध धार्त्रि च 318, 15.
 श्रादीनां चैव विष्मूत्रे 368, 14.
 स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं 328, 11.
 सखिभार्या समारुद्ध 328, 10.
 सम्बधिनः स्त्रियो गत्वा 328, 7.
 स याति नरकं घोरे 229, 2.
 सर्वेषां पशुजातीनां 339, 17.
 सहस्रं तु जपेहव्याः 411, 6.
 सान्तपनं द्वितीयेश्वि 336, 7.
 सान्तपनं प्रकुर्वात 327, 9.
 सार्धं चान्द्रायणं मासे 424, 4.
 स्पृष्टा देवलकं चैव 111, 4.
 स्त्रीक्षीरं तु द्विजः पीत्वा 405, 6.
 स्त्रीणां नास्ति परित्यागो 352, 11.
 वैहपकं च तक्रं च 416, 6.
 हैतुका भिन्नमर्यादाः 210, 3.

२५. स्थवनः—

अभावे सर्वस्वम् 122, 7.
 आत्मघंतकस्पर्शन- 26, 1.
 आपोडशाद्वालाः 122, 5.
 कांस्य-तान्नपात्राणाम् 122, 2.
 कृमिदर्शने सान्तपनम् 127, 15. ॥
 गोमूत्र-यावकाहारो 122, 4.
 चण्डालसङ्करे स्वभवन- 121, 18.
 चीर्णे प्रायश्चित्ते 122, 6.

नखानि रोमाणि छित्वा 242, 1.
 प्राजापत्यव्रतं गोवधे 242, 1.
 बाल-वृद्ध-स्त्रीणामर्धम् 122, 5.
 व्रतान्ते ब्राह्मणभोजनम् 242, 4.
 शङ्ख-शुक्ति-सुवर्ण- 122, 1.
 सप्तत्युर्ध्वंगता वृद्धाः 122, 6.
 सर्वमृणमयभाण्डभेदनम् 121, 19.
 सौबीर-पयो-दधि-122, 3.

२६. छन्दोगाः—

कामो म उद्कपानमिति 412, 9.
 नास्त्रिवदेतेऽप्युच्छिष्टा 412, 7.
 हन्तानुपानामिति 412, 6.

२७. छागलेयः—

अज्ञानाद्वुच्छते विप्राः 418, 10.
 एकाहं च त्र्यहं पञ्च 418, 13.
 ततः शुद्धिर्भवेत्तेषां 418, 14.
 प्राणायामशतं कृत्वा 418, 11. .
 प्रायश्चित्तमकामानां 201, 10.
 वैद्यये पष्टिर्भवेद्राजि 418, 12.

२८. जमदग्निः—

अन्नमेकाढकं पक्वं 143, 7.
 केश-कीटावपञ्चं च 143, 8.
 क्रीतस्याऽपि चिनिर्दिष्टे 143, 9.
 पासमुदृत्यान्नियोगात् 143, 6.
 शृतान्नं द्रोणमात्रस्य 143, 5.

२९. जातूकर्ण्यः—

कामतोऽकामतः प्राहुः 17, 16.
 गां चेदकामतो हन्यात् 252, 14.
 गुरोः क्षत्रसुतां भार्या 322, 15.

- जम्बूक-काक-मार्जार- 396, 14.
 दृष्टा सचैलमासुत्य 69, 2.
 प्राजापत्यत्रये कृत्वा 252, 15.
 ब्राह्मणी क्षनिया वैश्या 69, 1.
 मत्योच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा 394, 15.
 वृषणमात्रमुक्त्य 322, 16.
 स्कन्दितं व्रतिना रेतो 17, 15.
 ३०. जाबालः—
 त्र्यहं चोपवसेदन्ते 31, 12.
 षण्णमेकमेतेषां 31, 11.
 ३१. जावालिः—
 अकामकृतपापानां 200, 9.
 अतिकृच्छ्रं तपकृच्छ्रं 323, 15.
 अहोशत्रोषितो भूत्वा 436, 9.
 इतरेषां पशुनां तु 340, 16.
 कामकारकृतेऽप्येके 200, 10.
 कृच्छ्रं सान्तपनं कुर्यात् 91, 8.
 गुरोः शूद्रां सकृदत्वा 323, 16.
 गोहितो गोऽनुगामी स्यात् 252, 12.
 तपकृच्छ्रं तु गां गत्वा 340, 15.
 पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातः 439, 7.
 प्राजापत्यं चरेन्मासं 252, 11.
 सिंह-व्याघ्र-वृकाणां च 92, 5.
 हत्वा सान्तपनं कुर्यात् 92, 6.
 हस्तिनं तुरं गत्वा 91, 7.
 ३२. डैमिनिसूत्रम्—
 त्यज्यते: पूर्ववत्त्वम् 449, 1.
 ३३. तैत्तिरीयब्राह्मणम्—
 अपि वै नातं पाप्मा जग्राह 222, 15.
- तं देवा आहुतिभिः 222, 15.
 योऽवगूरेत् शतेन 456, 17.
 ३४. दीर्घतमाः—
 गुरोः शूद्रां सकृदत्वा 324, 3.
 प्राजापत्यं सान्तपनम् 324, 2.
 ३५. देवलः—
 अकदमलैः समिद्धोमिर् 192, 13.
 अक्षताः सिकता लाजा 192, 9.
 अक्षीणाश्वै गोपानाद् 155, 10.
 अक्षुद्राणामपां नास्ति 154, 18.
 अक्षोभ्यानि तडागानि 153, 1.
 अम्रवृष्टलभुक्तस्य 192, 15.
 अग्राम्या मृद्धवेच्छुदा 193, 2.
 अङ्गार-तुष-केशा-अस्थि- 194, 2
 अण्डाभ्यां वर्जितं लिङ्गम् 322, 8
 अथ सर्वाणि धान्यानि 366, 1.
 अन्यद्रव्यैरदूष्यं यत् 365, 17.
 अपरे निष्कृतिं ब्रुयुर् 201, 3.
 अपामार्ग-शिरीषार्क- 192, 7.
 अभिसन्धिकृते पापे 201, 2.
 अल्पशौचा भवन्त्येते 180, 6.
 अल्पशौचे भवेच्छुदिः 185, 3.
 अवर्जये भक्ष्यजाते वा 366, 2.
 अविगन्धा रसोपेता 155, 9.
 अवेद्य च बलं चैव 181, 7.
 अशुद्धान्स्वयमप्येतान् 110, 8.
 आर्द्रचर्मासृगित्येतद् 366, 9.
 इष्यते ऽनुयहस्तेषां 180, 12.
 उच्छिष्टं संस्पृशेद्विप्रः 110, 10.

उद्धृताशापि शुद्धचन्ति 156, 5.
एकमासममावास्यादि 300, 15.
एकरात्रोषिताशापस् 156, 6.
एको नार्हनि तत् कर्तुम् 131, 1.
एतान्याहुः पवित्राणि 192, 11.
एवं कदमलभूयिष्ठा 193, 18.
और्ण-कौशेय-कुतप-180, 5.
कर्तारं देश-कालौ च 131, 16.
कदमला-ऽशुचियुक्तानि 153, 2.
कुपूर्यं पूर्यमित्येतत् 366, 7.
कृच्छ्रमिति प्राजापत्यम् 30, 13.
क्लिनं भिन्नं शवं चैव 442, 17.
गोप्तः षण्मासान् तत्त्वम् 250, 5.
चण्डालाऽध्युषितं यत्र 193, 17.
चण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः 192, 17.
चतुर्विधममेध्यं च 365, 12.
चान्द्रायणं द्विविधम् 300, 14.
ज्येष्ठायां यथनूढायां 51, 5.
तरवः पुष्पिता मेध्याः 192, 5.
तस्येयं निष्कृतिः प्रोक्ता 200, 13.
तान्यप्यतिबलिष्ठानि 185, 5.
तान्येवामेध्ययुक्तानि 180, 7.
185, 4.
तूलिकाशुपधानानि 184, 12.
तृतीये त्रिगुणं कृच्छ्रं 201, 1.
दहनात् खननाच्चैव 194, 11.
दुर्वर्णकृमिका भूमिर् 366, 12.
दुष्टाऽपि या त्रिधा द्वेधा 194, 4.
दूषितं कदमलं दुष्टं 365, 11. | धर्मज्ञा बहवो विप्राः 131, 2.
धान्यकलैस्तु फलजैर् 180, 8.
नवं वा निर्मलं वार्षपि 365, 13.
नाशीयान्तु ज्यहं, मत्या 369, 6.
निष्कृतिं व्यवहारार्थं 232, 17.
पञ्चदशमासं पौर्णमास्यादि 300,
16.
पञ्चधा च चतुर्धा च 19, 43.
पतितामेश्चितामेश्च 193, 1.
पर्जन्यवर्षणाद्ग्रामः 194, 12.
पयः पिवेत् त्रिरात्रेण 442, 18.
पलाश-खदिराऽश्वत्थास् 192, 10.
पश्चान्तु वारिणा प्रोक्ष्य 184, 14.
पौष्टिकानि मलग्नानि 192, 12.
प्रायश्चित्तं यथोऽहिष्टं 130, 11.
ब्राह्मणैरपि भोक्तव्याः 431, 11.
भस्म क्षौद्रं सुवर्णं च 192, 6.
भूणहत्यामवाप्नोति 342, 18.
मत्या गत्वा पुनर्भार्या 322, 7.
मानुषास्थि-वसा-विष्ठा- 366, 6.
माल्यानि सर्षपा दूर्वाः 192, 8.
मृतबन्धुरशुद्धश्च 366, 13.
मेध्यं चतुर्विधं लोके 365, 10.
यत्र प्रसूयते नारी 193, 16.
यत् स्यादनभिसन्धाय 200, 12.
यवमध्यं पिपीलिकामध्यमिति
300, 14.
यस्तु चाण्डालभाण्डस्य 113, 10.
यः स्वदारानृतुस्नातान् 34, 17. |
|--|--|

याचितास्तेन ते चारपि 232, 16.
 याजनाऽध्यापनावौनात् 28, 16.
 राजा च ब्राह्मणैर्ष्व 233, 2.
 रेतो-मूत्र-पुरीषाणां 369, 5.
 वक्ष्यते उतःपरं सर्वं 365, 8.
 विधेः प्राथमिकादस्मात् 200, 14.
 विशुद्धचत्युपवासेन 110, 9.
 व्यज्ञेः पतित-चाण्डालैर् 366, 10.
 शुचि पूर्तं स्वयं शुद्धं 365, 9.
 शुच्यत्यशुचिसंस्पृष्टं 366, 5.
 शुद्धं पवित्रभूतं च 365, 14.
 शोषयित्वा तथा किञ्चित् 184,
 13.
 श्व-कुक्षुट-वराहाश्च 109, 15.
 श्वपाकं पतितं व्यज्ञम् 109, 13.
 श्वपाको वृषलो भोक्तुं 192, 16.
 श्व-सूकर-खरोद्भादि- 194, 1.
 श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः 366,
 11.
 सचैलः सशिराः स्नात्वा 109, 16.
 स तु उयहेण शुद्धयेत् 113, 11.
 संज्ञाप-स्पर्श-निश्चासात् 28, 15.
 सर्वेषामप्यशौचानां 192, 14.
 सा चामेदिधिषुज्ज्ञया 51, 6.
 सूतिकं सूतिकां नारीं 109, 14.
 स्तोकानामुद्घतानां च 154, 19.
 स्थावरं जड़मं वारपि 365, 16.
 स्वदासो नापितो गोपः 431, 10.
 स्वयमेव हि यद्ब्रव्यं 365, 15.

स्वयं वा ब्राह्मणैः कृच्छ्रम् 233, 1.

स्वेदाशुबिन्दवः केन 366, 8.

३६. धौम्यः-

जातश्राद्दे नवश्राद्दे 426, 9.

ब्रह्मोदने च सोमे च 426, 8.

३७. नारदः-

आसामन्यतमां गत्वा 324, 18.

दुहिता-ऽचार्यभार्या च 324, 16.

पितृव्य-साखि-शिव्यस्ती 324, 15.

माता मातृव्यसा-शश्रूर् 324, 14.

राज्ञी प्रवर्जिता धात्री 324, 17.

३८. नारदीयपुराणम्-

आहूता या तु वै भर्ता 34, 12.

कृभियोनिशतं गत्वा 36, 12.

जीवितेनाऽथ वित्तेन 36, 11.

बालापत्याश्च गर्भिण्यः 59, 5.

रजस्वला राजसुते 59, 6.

सा ध्वाडक्षी जायतेषुत्री 34, 13.

३९. न्यायः-

किं हि वचनं न कुर्यात् 202, 16.

नास्ति वचनस्यातिभारः 202, 16.

शुना लीढं हविर्यथा 206, 1.

४०. पराशारः-

अज्ञानादापदोऽपि वा 427, 11.

अतिकृच्छ्रं च रुधिरे 459, 8.

अविज्ञातस्तु चण्डालो 360, 8.

एकपादं चरेद्रेधि 255, 4.

घृतं तैलं तथा क्षीरम् 427, 1.

चत्वारो वा त्रयो वारपि 280, 17

त्रिपादे तु शिखावर्जी 289, 9.
द्विजशुभूषणरतन् 429, 1.
न बीजी भागमर्हति 44, 14.
पादेऽङ्गरोमवपनं 289, 8.
मुनिवक्लोद्रतान् धर्मान् 211, 10.
शूद्राचं सूतकाचं च 417, 6.
 422, 3.
संविशनन्तीषु संविशेत् 292, 12.
सशिखं वपनं कृत्वा 289, 5.
स्वधर्मरतविप्राणाम् 450, 11.
४१. पुराणम्
पिता रक्षति कौमारे 38, 2.
पुत्रः स्थविरभावे तु 38, 3.
४२. पुलस्यः-
ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर् 68, 13.
चतुर्गुणं स्मृतं मूर्धि 68, 14.
पञ्चरात्रं निराहारा 68, 12.
रजस्वला यदा दृष्टा 68, 11.
४३. पैठीनसि:-
अकार्यकारिणस्तेषां 285, 15.
आश्रयः शखदाता च 285, 18.
इतरेषां तु वर्णानां 55, 12.
उपैक्षकः शक्तिमांशेत् 285, 14.
काकोलूक-कृकलास- 89, 17.
गोष्ठे वसन् यवाग् 252, 5.
त्वङ्कार-हुङ्कारावगूरण- 458, 5.
नदीसङ्गमे वा 68, 7.
पितुरभावे सत्याचार्यः 68, 8.
बालस्यातुरस्य वा 68, 7.

ब्राह्मणस्तु शुना दृष्टो 68, 4.
मृताज्ञुगमनं नास्ति 55, 11.
रैरवाद्यजिनानां 184, 1.
शुना दृष्टिखिरात्रमुपवसेत् 68, 4.
खीणां मुखं रतिसंसर्गे 191, 11.
हन्ता मन्तोपदेष्टा च 285, 11.

४४. प्रचेताः-

अनृतुमर्तीं ब्राह्मणीं 104, 6.
आनुलोभ्येन कुर्वीत 151, 7.
कृच्छ्र-चान्द्रायणे स्यातां 157, 3.
क्षत्रिया शूद्रसम्पर्के 151, 4.
क्षत्रियां हत्वा 104, 7.
चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु 151, 5.
चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रस्य 151, 2.
प्रायथित्तं स्मृतं तस्याः 151, 1.
विग्रा शूद्रेण संयुक्ता 150, 19.
वैदेयां हत्वा मासत्रयं 104, 8.
शूद्रं गत्वा चरेद्वैदेया 151, 6. .
शूद्रां हत्वा सार्धमासं 104, 8.
खीर्गर्भिणी गोर्गर्भिणी- 251, 18.

४५. प्रज्ञापतिः-

अग्रये चैव सोमाय 437, 17.
अतो दिवा वा रात्रौ वा 167, 10.
अन्यत्र गर्भविल्लेषात् 167, 5.
अभिगच्छति या नारी 359, 15. .
अभ्यासे च तदभ्यस्येद् 379, 17.
आर्तकी रजसा प्रोक्ता 167, 2.
एकमेव सकृदुक्त्वा 372, 8.
एकरात्रं तु नाभीयात् 24, 18.
एवं हुत्वा च तच्छेषं 438, 2.

क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनां 458, 11.
 क्षीरमष्टगुणं देयं 435, 4.
 गर्भस्य पतने चैव 161, 7.
 गर्भस्वावेऽपि सा स्नानात् 167, 6.
 गवामलाभे निष्कं वा 375, 1.
 गृहीत्वाऽऽसादयित्वा च 434, 9.
 गोमयात् द्विगुणं मूत्रं 435, 3.
 चतुर्दश्यामुपोऽथ 439, 4.
 चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् 372, 7.
 तच्छब्दं केवलं स्पृष्टा 24, 17.
 तत्समुद्धृत्य होतव्यं 437, 2.
 तद्विनानि त्रिरात्रं स्थात् 167, 11.
 तृतीयभागे सम्प्राप्ते 167, 12.
 द्विगुणं त्रिगुणं चैव 458, 10.
 न तु वैभित्तिकेन स्थात् 167, 3.
 निःसन्दिग्धे परिज्ञाते 167, 8.
 पञ्चरात्रं तु नाऽदिनीयात् 323, 4.
 पालाशं पद्मपत्रं वा 434, 8.
 प्रणवेन तथा हृत्वा 438, 1.
 प्रभातात् त्रिरात्रेण 167, 13.
 प्रसूतिका तु या नारी 167, 1.
 ब्राह्मणस्यैव शूद्राच्चम् 379, 15.
 मत्या त्रिरात्रं कुर्वीत 379, 18.
 रजस्युपरते तत्र 167, 4.
 वैश्यां भार्या गुरोर्गत्वा 323, 5.
 ठवभिचारिणीति सा ज्ञेया 359, 16.
 सकृद्गुक्त्वा तदज्ञानात् 379, 16.
 सन्दिग्धमात्रे स्नानं स्थात् 167, 9.
 स्थापयित्वा तु दर्भेषु 437, 1.

४६. प्रजापतिधर्माः—
 तदेव क्षत्रियस्यापि 330, 7.
 विप्रो नृपस्य भार्यायां 330, 6.
४७. प्रापाकराः—
 भावान्तरमभावो हि 9, 1.
४८. प्रायाणिकाः—
 पुनः स्तोमेनेष्टा 12, 3.
४९. बृहद्वामः—
 उपोद्य द्वादशाहानि 370, 15.
 एतेषां भक्षणं कृत्वा 403, 6.
 क्रव्यादानां च सर्वेषाम् 370, 12.
 चण्डालां पुल्कसीं म्लेच्छीं 318, 2.
 त्रिरात्रमुपवासोऽस्य 425, 8.
 न ताभिः सह भोक्तव्यं 397, 3.
 नालिकां नालिकेरीं च 403, 4.
 प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं 425, 18.
 प्राणायामशतं कृत्वा 425, 9.
 भूतृणं शिशुकं चैव 403, 5.
 मधु मांसं च योऽश्रीयात् 425, 12.
 माता-पित्रोः स्वसारं च 318, 3.
 माता वा भगिनी वाऽपि 397, 2.
 मातुलानीं प्रवर्जितां 318, 4.
 मासिकादिषु योऽश्रीयात् 425, 7.
 मांस-मूत्र-पुरीषाणि 370, 18.
 वराहैकशकानां च 370, 11.
 शिष्यभार्या गुरोर्भार्या 318, 5.
 श्व-गोमायु-कपीनां च 370, 14.
५०. बृहद्विष्णुः—
 ब्राह्मणः शूद्रोऽच्छिष्टाशने 395, 6.

- ब्राह्मणोच्छिष्टाशने 395, 9.
राजन्योच्छिष्टाशने 395, 8.
वैद्योच्छिष्टाशने 395, 7.
- ५१. बृहत्संवर्तः—**
एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा 334, 6.
रजक-व्याध-शैलूष- 334, 5.
- ५२. बृहस्पतिः—**
अतिवाह च पादोनं 254, 2.
अतिवृद्धामतिकृशाम् 254, 5.
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं 449, 12.
अलेशानामपेयानाम् 367, 1.
अस्थिमेदेऽतिकृच्छ्रस्तु 458, 2.
कृतौ न गच्छेद्यो भार्याम् 35, 1.
एकशय्यासनं पङ्किर् 28, 11.
एते ब्राह्मणचण्डालाः 387, 7.
एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा 385, 12.
एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा 387, 11.
एतेषामेव सर्वेषां 387, 9.
कन्यां दद्वक्षलोकं 156, 21.
कर्मणा तेषु यो मोहात् 387, 5.
कामाकामकृतं तेषां 13, 16.
काषादिना ताडवित्वा 458, 1.
कुलट्वित्रकर्मा च 386, 9.
गर्भिणीं कपिलां दोग्धीं 254, 3.
गवां पृष्ठानि मेध्यानि 190, 2
गान्धर्वो लोहकारथ 386, 6.
गुरुं त्वंकृत्य गर्वेण 454, 12.
गोभस्य पावने सम्यग् 253, 16.
गोप्राते च क्षुते वान्ते 137, 5.
- गौरीं ददव्वाकपृष्ठं 156, 20.
चक्रोपजीवी रजकः 386, 7.
तस्माद् दैवे च पित्र्ये च 387, 8.
ताडवित्वा तृणेनापि 454, 13.
दुष्टान्नमपसृष्टान्नं 385, 10.
नट-नर्तक-तक्षणः 380, 7.
नवधा सङ्कारः प्रोक्तो 28, 13.
नैमित्तिकं धर्मजातं 7, 8.
नैमित्तिकं समाख्यातं 7, 12.
पादं चरेऽप्रोधवधे 254, 1.
पादौ शुची ब्राह्मणानां 190, 1.
पाशच्छेत्ता तु यस्तस्य 24, 4.
प्रजापत्येन शुद्धचेतु 387, 12.
प्राणायामान्विरभ्यस्य 449, 14.
प्रायथित्तं यत् क्रियते 7, 10.
प्रायथित्ते तु चरिते 387, 6.
बालसंवर्धनं त्यक्त्वा 58, 17.
ब्राह्मणान्भोजयेच्छन्त्या 254, 7.
भिषक् च गरदथैव 387, 3.
मैत्यान्नमुपभुञ्जानो 387, 10.
मार्जरिथैव दर्वा च 190, 7.
मृतो मेध्येन लेपव्यो 24, 3.
मृद्दस्म सलिलं चैव 137, 6.
यजमानोपजीवी च 386, 8.
यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः 218, 2.
याजना-ज्यापने योनिः 28, 12.
योऽगृहीत्वा विवाहाभिं 449, 11.
रङ्गोपजीवी कूटाशः 387, 2.
रजस्वला सूतिका च 58, 18.

रेतो-मूत्र-पुरीषाणां 367, 2.
रोधादिना धातव्यित्वा 254, 4.
रोधादिना चाङ्गिरसम् 253, 18.
लोक-ब्रेदाङ्ग-धर्मज्ञाः 218, 1.
विकायी ब्रह्मणो यथ 387, 1.
विषोदून्धन-शलेण 24, 2.
विहितस्याननुष्टानात् 7, 9.
वृथापाकस्य भुज्ज्ञानः 449, 13.
वृथा-ऽरामा-ऽभ्रमाणां च 386,
12.
शत्रादिभिर्ह हत्वा गां 253, 17.
सौणिडकान्नं नटस्यान्नं 385, 9.
समर्धं पण्यमाद्यत्य 386, 10.
स वै वार्दुषिको नाम 386, 11.
सोऽग्निकृच्छ्रेण शुद्धयेत् 24, 5.
सौनिकान्नं सूतिकान्नं 385, 11.
सौनिको वर्णिकश्चैव 387, 4.
स्थाणु-पापण्ड-गणिका 380, 8.
हत्वा पूर्वविधानेन 254, 6.
हेम-गो-तिलदानेन 254, 8.
५३. बौधायनः—
अतैजसानामेव 149, 21.
अमत्या ब्राह्मणं हत्वा 14, 2.
201, 5.
अल्पसंसर्गे तु परिलेखनम् 149, 19.
अवाच्यं ब्राणस्योक्त्वा 455, 4.
अशक्ता काङ्क्षनं दद्यात् 162, 16.
असृक्षपांस्वादिद्रव्यसंयोगे 178, 7.
आक्रोशमनृतं कृत्वा 455, 6. . . | आसनं शयनं यानं 187, 9.
उच्चिष्ठेपोपहतानां 176, 12.
उद्बून्धशत्रोपधाते 195, 6.
क्रतौ न गच्छेयो भार्याम् 35, 3.
कषयो निष्कृतिं तस्य 14, 3. 201,
6.
एवं तैल-सर्पिषी 143, 2.
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं जित्वा तु 455, 5.
कृष्णाजिनानां बिलव-तण्डुलैः 183,
19.
गुह्यतल्पगस्तमे 316, 2.
गोमूत्र-यावकाहारा 162, 15.
चण्डालादिस्पर्शने 178, 5.
ज्वलन्तीं वा सूर्मामाश्चिष्यात्
316, 3.
तथा मूत्र-पुरीष- 173, 8.
तावत्तिष्ठेनिराहारा 162, 12.
तिस्रो वैश्यस्य 98, 17.
तैजसानां पात्राणाम् 173, 7.
तैजसानां मूत्र-पुरीषा- 149, 18.
त्रिरात्रोपोषितः खात्वा 454, 21.
दाहमयानां पात्राणाम् 148, 1.
दिवसोपोषितः खात्वा 455, 3.
नव समा राजन्यस्य 98, 17.
नियमातिक्रमे तस्य 35, 4.
परित्यागस्तपो दानम् 428, 14.
परीक्ष्य धर्मविद्वद्ध्या 131, 20.
पादेन ब्राह्मणं स्पृश्या 455, 2.
प्रजातां चेत्कृच्छ्रपादं 337, 19. .. |
|---|---|

ब्राह्मणवदात्रेया: 98, 18.
 ब्राह्मणी तु शुना दृष्टा 65, 19.
 मतिपूर्वं हते तस्मिन् 14, 4. 201, 7.
 मधुदके पयोविकारे 142, 18.
 महतां श्व-वायस्-142, 16.
 मारुतार्केण शुद्धचन्ति 187, 10.
 मूत्र-पुरीष-लोहित- 176, 12.
 मूत्रादिसम्पर्के 178, 6.
 मृणमयानां पात्राणाम् 176, 11.
 याजनाध्यापनाद्यौनात् 28, 8.
 रजस्वला तु भुज्जाना 162, 14.
 रजस्वला तु संस्पृष्टा 162, 11.
 वादेन ब्राह्मणं जित्वा 454, 20.
 विद्याभ्यासो द्युपस्पर्शः 428, 15.
 वेद-विद्या-त्रतस्नातः 64, 10.
 लिङ्गं वा सवृष्टणम् 316, 3.
 शतपर्यायमावर्त्य 64, 11.
 शरीरं बलमायुथ 131, 19. 235,
 5.
 संवत्सरं शुद्धस्य 98, 17.
 संवत्सरेण पतति 28, 7.
 सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेत् 337, 18.
 सघृतं यावकं पीत्वा 64, 18.
 समीक्ष्य धर्मविद्वद्धच्या 235, 6.
 समुद्रदर्शनाद्वा अपि 65, 20.
 सव्रतस्तु शुना दृष्टः 64, 17.
 सिद्धहविषाम् 142, 16.
 क्षियथ रतिसंसर्गे 191, 13.
 स्पर्शमात्रोपघाते तु 149, 20.

५४. ब्रह्मगर्भः-
 अन्तरप्रभवाणां च 105, 2.
 प्रतिलोमप्रसूतानां 105, 1.
५५. ब्रह्मपुराणम्-
 असमानैश्च सङ्कीर्णः 21, 5.
 एतानि पतितानां तु 21, 5. 23,
 15.
 कुसीदर्जीविनो येऽपि 21, 9.
 कृत्वा तैर्निहतास्तद्वत् 21, 6.
 कृत्वा शौचं ततः शुद्धिः 183, 9.
 क्रोधात् प्रायं विषं वह्नि 21, 7.
 गिरि-वृक्षप्रपातं च 21, 8.
 यामाद्विष्टशर्तं त्यक्त्वा 193, 4.
 तप्तकृच्छ्रद्येनैव 21, 16. 23, 16.
 न चाऽभ्युपातः पिण्डो वा 20, 9.
 21, 14.
 नागानां विप्रियं कुर्वन् 21, 2. .
 निगृहीतश्च यो राजा 21, 3.
 पतितानां न दाहः स्यात् 20, 8. 21,
 13.
 पतितास्ते प्रकीर्तिः 20, 6.
 परदारान् हरन्तश्च 21, 4.
 ब्रह्मदण्डहता ये च 21, 11.
 भूमिः सर्वत्र शुद्धा स्यात् 193, 5. .
 महापातकिनो ये च 21, 12.
 मुखेभगाश्च ये केचित् 21, 10.
 रञ्जु-वल्कल-पत्राणां 183, 8.
 शव-विषमूत्र-शुक्रैस्तु 183, 6.
 शस्त्रमुद्भवन्धनं जलम् 20, 4.

शृङ्गि-दंष्टि-नवि-च्याल- 20, 21.
 शोध्याऽहौ शोधनीयं च 187, 7.
 सुदूरात् परिहर्तव्यैः 21, 1.
५६. ब्रह्माण्डपुराणम्-
 कामाद्रोषान्मत्सराद्वा 35, 20.
 सा सप्तजन्मकं यावत् 35, 21.
५७. भरद्वाजः-
 अत्र भुक्त्वा द्रेजः कुर्यात् 446, 11.
 अपाङ्गेयान् यदुहित्य 425, 1.
 आमशार्द्धे तथा भुक्त्वा 425, 3.
 चण्डालादुदकात् सर्पात् 424, 16.
 दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च 424, 17.
 निराचारस्य विप्रस्य 446, 10.
 पतना-ज्ञाशकैथैव 424, 18.
 परपाकगिवृत्तस्य 446, 9.
 ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वात् 425, 2.
 भुक्त्वैषां षोडशशार्द्धे 424, 19.
 सङ्कल्पिते तथा भुक्त्वा 425, 4.
५८. भविष्यत्पुराणम्-
 आहकैस्तैथतुर्भिर्थ 141, 10.
 कुम्भो द्रोणद्वयं प्रोक्तं 141, 11.
 चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः 141, 9.
 पलद्वयं तु प्रस्तुतं 141, 9.
५९. भारद्वाजः-
 असरूपे स्मृतं नक्तं 426, 15.
 उपवासत्विमासादि- 426, 13.
 द्विगुणं क्षत्रियस्यैव 426, 16.
 प्राणायामत्रयं वृद्धौ 426, 14.
 भक्तं चेत् पार्वणशार्द्धे 426, 12.

साक्षात्तुर्गुणं चैव 426, 17.
 ६०. भृगुः—
 अशीतिर्थस्य वर्णाणि 35, 14.
 प्रायश्चिन्तार्धमहन्ति 35, 15.
 ६१. मनुः—
 अकामतः कृते पापे 200, 5.
 अकामतस्तु राजन्यं 96, 9.
 अकुर्वन् विहितं कर्म 7, 19.
 अज-मेषावनद्वाहं 90, 11.
 अजीर्गते: सुतं हन्तुम् 414, 12.
 अज्ञानात्पाद्य विष्मूत्रं 369, 19.
 अदृष्टमद्विनिर्णयं 196, 7.
 अद्विस्तु प्रोक्षणं शौचं 148, 15.
 177, 7.
 अधिविज्ञा तु या नारी 357, 11.
 अनभ्यासाच्च वेदानाम् 9, 14.
 अनस्थनां चैव हिंसायां 85, 9.
 अनाहितप्रिता स्तैन्यम् 17, 1.
 अनुक्तनिष्कृतीनां तु 460, 16.
 अनेकानि सहस्राणि 54, 1.
 अनेन विधिना यस्तु 247, 1.
 अपत्यलोभाद्या तु खी 36, 3.
 अपात्रीकरणं ज्ञेयम् 17, 10.
 अञ्जमदममयं चैव 174, 12.
 अत्रुत्रन्वित्रुत्वन्वाऽपि 229, 15.
 अभोज्यानां तु भुक्त्वाच्च 394, 10.
 अभिं कार्ण्ययसीं दद्यात् 86, 6.
 अमत्यैतानि षड् जग्धा 401, 2.
 अमानुषीषु गोवर्जम् 336, 16.

अल्पं वा बहु वा यस्य 319, 19.
अवगूर्ये चरेत्कृच्छ्रं 457, 2.
अवगूर्ये त्वद्दशतं 456, 14.
अविद्यमाने सर्वस्वं 247, 4.
अव्याप्तश्चेदमेध्येन 155, 13.
असच्चात्माधिगमनम् 17, 2.
अस्थिमतां तु सत्त्वानां 84, 6.
आकाशमित्र पङ्केन 414, 11.
आतुरामभियुक्तां वा 246, 7.
आत्मनो यदि वाऽन्येषां 246, 11.
आत्मार्थं च क्रियारम्भो 16, 13.
364, 2.
आत्मानं सपर्शयेयस्मै 47, 4.
आपः शुद्धा भूमिगता 155, 12.
आपः सुराभाजनस्था 444, 1.
आलस्यादम्भदोषाच्च 9, 15.
आसीनास्वपि चासीनो 246, 6.
इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु 10, 8.
इन्धनार्थमशुद्धकाणां 16, 12.
इयं विशुद्धिरुदिता 18, 19.
उत्पद्यते गृहे यस्य 46, 9.
उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा 47, 2.
उपर्यातकसंयुक्तो 245, 7.
उपस्पृशांलिषषवणम् 299, 9.
उष्णे वर्षति शीते वा 246, 9.
ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि 195, 9.
ऋग्वेदं धारयन् विश्रो 226, 7.
एकैकं न्हासयेत् पिण्डं 299, 8.
एतनेव विधि कृत्वा 300, 10. | एवमेव चरेदद्दं 97, 1.
औरसः क्षेत्रजञ्चैव 45, 9.
कन्याया दूषणं चैव 16, 6.
कानीनश्च सहोढश्च 45, 11.
कामकारकृतेऽप्याहुर् 200, 6.
कामतो ब्राह्मणवधे 13, 20.
किञ्चिदेव तु विप्राय 85, 8.
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव 354, 7.
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत 457, 3.
कृतवापो वसेन्नोष्टे 245, 8.
कृमि-कीट-वयोहत्या 17, 11.
कृमिसृत्पद्यते यस्य 127, 9.
केश-कीटावपनं च 391, 12.
कौशेया-ऽजविकयोरूपैः 180, 18.
क्रव्याद्ग्रिश्च हतस्यान्यैः 192, 2.
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं 46, 17.
क्षत्तुर्जातस्तथोमायां 70, 2. 306,
11.
क्षुधाऽर्त्तशातुमभ्यागात् 415, 5.
क्षौमवच्छङ्ग-शृङ्गाणाम् 181, 1.
खरा-ऽश्वोष्टु-मृगेभानाम् 17, 17.
ख्यापनेनानुतापेन 428, 10.
गर्हितान्नाद्ययोर्जग्निः 363, 11.
गवां च परिवासेन 194, 7.
गवां मूत्र-पुरीषेण 127, 10.
गुरुतल्पवतं कुर्यात् 311, 2. 325,
5.
गुरुतल्प्यभिभाष्येनः 314, 10.
गुरु-मातृ-पितृत्यागः 16, 3. |
|--|--|

<p>दोत्पन्नोऽपविद्धश्च 45, 10.
 ओम्प्रान्त्रायणं चरेत् 289, 1.
 ओमिनामेव ते वत्सा 45, 2.
 ओमूत्रेण चरेत् स्नानं 246, 2.
 ओयानेऽप्सु दिवा चैव 342, 6.
 ओवधोऽयाज्यसंयाज्यं 16, 2.
 पृतकुम्भं वराहे तु 80, 13.
 पण्डालहस्तादादाय 416, 1.
 पण्डालाऽन्त्यर्खियोगत्वा 117, 14.
 वतुर्णामपि वर्णानां 101, 6.
 वतुर्थकालमभीयात् 246, 1.
 वमसानां यहाणां च 149, 3.
 वरितव्यमतो नित्यं 4, 13.
 चरूणां स्नक्ष्मुवाणां च 149, 4.
 चर्मणाऽऽर्देण संवृत्तः 293, 6.
 चान्द्रायणं वा त्रीन् मासान् 324, 7.
 चैलवच्चर्मणां शुद्धिर् 182, 9.
 छर्चाकं विङ्गुराहं च 400, 12.
 जग्धवा मांसमभक्ष्यं च 394, 11.
 जपस्तरत्समन्दीयं 226, 5.
 जिघांसया ब्राह्मणस्य 456, 15.
 जीन-कार्मुक-बस्तावीन् 101, 5.
 जीवितात्यथमापनो 413, 5. 414,
 10.
 जैहयं पुंसि च मैथुन्यं 17, 6.
 तं क्लार्नीनं विजानीयात् 46, 14.
 तटाका-ऽराम-दाराणाम् 16, 7.
 तथा ज्ञानामिना पापं 223, 9.
 तथा दहति वेदज्ञः 224, 2.</p> | <p>तद् भैक्षभूग् जपेन्नित्यं 310, 2.
 तदित्यूचोऽस्याः सावित्र्याः 63, 13.
 तमपीह गुरुं विद्यात् 319, 20.
 तमौरसं विजानीयात् 46, 2.
 तयोर्दानं च कन्यायाः 16, 5.
 तावन्त्यब्दसहस्राणि 457, 1.
 तावन्मृद्धारि चाऽज्ज्वेयं 196, 2.
 तावन्मृद्धारि देयं स्यात् 148, 9.
 तिष्ठन्तीष्ठनुतिष्ठेत 246, 5.
 ते वै सस्यस्य जातस्य 44, 19.
 तैजसानां मणीनां च 175, 3.
 त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः 63, 12.
 त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी 127, 11.
 त्रिशब्दोऽहेहत् त्कन्यां 157, 18.
 त्रीणि देवाः पवित्राणि 196, 6.
 त्र्यव्यं चरेद्वा नियतो 96, 11.
 त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा ला 158, 1.
 त्र्यहं परं तु नाभीयात् 30, 16.
 त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं 30, 15.
 दिवं गतानि विप्राणाम् 54, 2.
 दिवाऽनुगच्छेत्ता गास्तु 246, 8.
 दूषितं केश-कीटैश्च 137, 9.
 दृदयन्ते तानि तान्येव 139, 9.
 दैहिकानां मलानां च 195, 12.
 दोषो भवति विप्राणां 414, 9.
 धान्य-कुप्त्य-पशुस्तेयं 17, 3.
 न कुर्वातात्मनस्त्राणं 246, 10.
 न चार्जलिप्यत दोषेण 414, 18.
 नटान्नं रजकस्यान्नं 380, 3.</p> |
|--|--|

नरा-ऽशोष्-वराहैश्च 66, 4.	पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तम् 46, 8.
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं 37, 21.	पुत्रस्तु स्थाविरे भावे 355, 7.
नाध्यापनाद् याजनाद्वा 414, 8.	पुनः संस्कारमहेन्ति 369, 20.
नाभि-कण्ठान्तरोद्भूते 127, 12.	पूर्णे चानस्यनस्मां तु 84, 7.
नाशयन्त्याशुपापानि 223, 7.	प्रक्षालनेन त्वल्पानाम् 177, 8.
नास्तिक्यं चोपपातकम् 364, 5.	प्रतिगृह्या अप्रतिग्रास्य 226, 4.
नित्यं शुद्धः काशहस्तः 190, 12.	प्रमाण्यं वैश्यं वृत्तस्थं 97, 2.
निनिदतेभ्यो धनादानं 17, 9.	प्रमाण्यं शूद्रं षण्मासान् 95, 7.
निन्दैर्हि लक्षणैर्युक्ता 4, 14.	प्रसज्जन्थेन्द्रियार्थेषु 7, 20.
निन्दैव लोके भवति 36, 8.	प्राणानप्तु त्रिरायम्य 445, 1.
निलेपं काञ्चनं भाण्डम् 174, 11.	प्राणानां रक्षणार्थीय 415, 2.
निषेकादीनि कर्माणि 319, 11.	प्रादय मूत्र-पुरीषणि 367, 11.
नैर्कर्त्ता दिशमातिषेत् 313, 4. 314,	प्रास्येदात्मानममौ वा 203, 10.
14.	फलैधः-कुसुमस्तेयम् 17, 12.
नोत्पादकः प्रजाभागी 44, 17.	बहीर्गाः प्रतिजग्राह 415, 4.
पक्षिजर्थं गवाग्रातम् 137, 8.	बालघ्रांथं कृतघ्रांथं 204, 9.
पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा 444, 2.	बालया वा युवत्या वा 37, 20.
पतत्यज्ञानतो विप्रो 117, 15.	विडाल-काका-ऽजखूच्छिष्टं 391, 11.
पतितां पङ्कममां वा 246, 8.	ब्रह्मचारिगतं मैक्षं 190, 13.
पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वम् 36, 7.	ब्रह्मोज्ज्वता वेदनिन्दा 363, 10.
पयः पिबेत्रिरात्रं वा 88, 8.	ब्राह्मणस्तु शुरापस्य 444, 18.
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं 32, 5.	ब्राह्मणस्य रुजः कृत्य 17, 5.
परिविनिता चानुजेन 16, 4.	454, 1.
पलाण्डुं गृजनं वैव 400, 13.	ब्राह्मणस्य ब्रणद्वारे 127, 8.
पवित्रं दुष्यतीत्येतत् 414, 7.	भक्षयन्तीं न कथयेत् 246, 12.
पापकृन्मुच्यते पापात् 428, 11.	भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु 415, 3. *
पिता रक्षति कौमारे 355, 6.	भस्मनाऽद्विर्मृदा चैव 175, 4.
पितुर्मृहे तु या कन्या 159, 3.	भुक्त्वाऽतोन्यतमस्याद्धम् 372, 2.
पितृवैश्मनि कन्या तु 46, 13.	भुज्जानोऽन्यतमस्याद्धम् 379, 5.

- भृताच्चाध्ययनादानम् 16, 9.
 मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं 372, 3.
 379, 6.
 माता पिता वा दद्यातां 46, 5.
 माता-पितृभ्यामुत्सृष्टं 46, 11.
 माता-पितृविहीनो यस् 47, 8.
 मार्जनं यज्ञपात्राणां 149, 2.
 मार्जार-नकुलौ हत्वा 88, 6.
 मृतके सूतके चैव 380, 4.
 मृत्यौः शुद्धयते शोद्धयं 152,
 10.
 मैथुनं तु समासेव्यं 342, 5.
 यतात्मनो इप्रमत्तस्य 32, 4.
 यतिचान्द्रायणं वाऽपि 401, 3.
 यत् करोत्येकरोत्रेण 310, 1.
 यत् पुंसः परदारेषु 354, 5.
 यश्चर्त्तवृतुलिङ्गानि 139, 8.
 यथा गो-अश्वोष्ट्र-दासीषु 44, 16.
 यथा जातबलो वह्निः 224, 1.
 यथैधांस्योजसा वह्निः 223, 8.
 यदन्यगोपु वृषभो 45, 1.
 यं पुत्रं परिगृहीयात् 46, 12.
 यं ब्राह्मणस्तु शुद्धायां 47, 5.
 यस्तल्पजः प्रमीतस्य 46, 3.
 या गर्भिणी संस्क्रियते 46, 15.
 यान्यधस्ताद्मेध्यानि 195, 10.
 या पत्या वा परित्यक्ता 47, 1.
 यावस्थापैत्यमेध्याक्तान् 148, 8.
 यावस्थापैत्यमेध्याक्तो 196, 1.
- येऽक्षेत्रिणो वीजवन्तः 44, 18.
 योऽनधीत्य हिंजो वेदान् 19, 1.
 यो यस्य हिंस्यात् द्रव्याणि 271, 4.
 यो येन पतितेनैषां 27, 19.
 रजसा ल्वी मनोदुषा 152, 11.
 रेतः सिक्त्वा जले चैव 336, 17.
 रेतःसेकः स्वयोन्याद्यु 310, 8.
 लक्ष्यं शत्रुभूतं वा स्यात् 203, 11.
 लिप्यते न स पापेन 413, 6.
 वसन् दूरतरे यामे 96, 12.
 वानरं इयेन-भासौ च 78, 14.
 वासो दद्याद्यं हत्वा 90, 10.
 व्रात्यता बान्धवत्यागो 16, 18.
 विझुराह-खरोष्ट्रायां 367, 10.
 विष्मूत्रोत्सर्गशुद्धयर्थं 195, 11.
 विप्रदुषां स्त्रियं भर्ता 353, 17.
 वृषभैकसहस्रा गा 96, 10.
 वृषभैकादशा गाथ 247, 3.
 वृषभैकादशा वा जपि 95, 8.
 वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या 223, 6.
 वोद्धुः स गर्भो भवति 46, 16.
 व्यभिचारात्तु भर्तुः ल्वी 36, 5.
 शरणागतहन्तृथं 204, 10.
 शक्तिं चावेद्य पापं च 461, 1.
 शाक-मूल-फलानां च 182, 10.
 शुक्रेत्यवाहिनियतः 300, 11.
 शुद्धिर्धिजानता कार्या 181, 2.
 शुभ्रूषित्वा नमस्कृत्य 246, 4.

<p>शूद्रोऽच्छिष्ठाथ पीत्वापः 394, 9.
शोणितं यावतः पांसून् 456, 16.
अफलैरं शुपट्टानां 180, 19.
श्व-गोधोलूक-काकांथ 88, 7.
श्वभिर्हतस्य यन्मांसं 192, 1.
श्वमांसमिच्छन्नार्तोऽन्तुं 415, 1.
श्व-सृगाल-खरैर्दृष्टे 66, 8.
षड्ग्रात्रं तु तदा प्रोक्ते 127, 13.
स क्रीतकः सुतस्तस्य 46, 18.
सख्युः पुत्रस्य च ल्लिखु 310, 9.
311, 3. 325, 6.
स गृहे गृह उत्पन्नः 46, 10.
स गोहत्याकृतं पापं 247, 2.
सङ्करीकरणं ज्ञेयं 17, 8.
स जीवन्नेव शूद्रस्त्वम् 19, 2.
स तस्यैव वनं कुर्यात् 27, 20.
स तस्योत्पादयेत्तुष्टि 271, 5.
सदृशं तु प्रकुर्याद्य 46, 7.
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं 46, 6.
स पारयन्नेव शब्दस् 47, 6.
सम्भावयति चान्येन 319, 1..
सम्भार्जनेनाज्जनेन 194, 6.
सर्वतः प्रतिगृहीयाद् 414, 6.
सर्वाकरेष्वधीकारो 16, 10.
सा कन्या वृषली शेया 159, 4.
सा चेत् पुनः प्रदुष्येत 354, 6.
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या 357, 12.
सूर्मी ज्वलन्तीं वाजश्चिष्य 314, 12.
सृगालयोनि प्राप्नोति 36, 6.</p>	<p>सेह निंदामवाप्नोति 36, 4.
ल्ली-शूद्र-विद्यक्षत्रवधो 17, 4.
ल्लात्वा जनभन्नहशेषम् 453, 7.
स्फय-शूर्प-शकटानां च 148, 14.
स्वदेवते संस्कृतायां तु 46, 1.
स्वधर्मेण नियुक्तायां 46, 4.
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च 45, 12.
स्वयं वा शिश्व-वृषणौ 313, 3.
314, 13.
हत्वा गर्भमविज्ञातम् 39, 7.
हत्वा लोकानपीमांल्लीन् 226, 6.
हत्वा हंसं बलाकं च 78, 13.
हविष्येण यवाग्वा वा 324, 8.
हिंसैषधीनां ल्लयजीवो 16, 11.
हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा 453, 6.</p>
	<p>६२. मन्त्रालिङ्गम्—
दास्यन्नदास्यन्नत 225, 2.
प्रतिप्रहमामिर्मा 225, 4.
यदन्नमद्यि बहुधा 225, 5.
यदन्नमद्यन्नतेन देवा 225, 1.
यदेवानां चक्षुष्यागो 225, 3.
वासो हिरण्यमुत 225, 6.</p>
	<p>६३. महाभारतम्—
अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं 6, 17.
अवमत्य तु याः पूर्वे 58, 3.
आदिप्रभृति या साध्वी 58, 7.
ऊर्ध्वे गच्छति सा तत्र 58, 8.
कामाल्कोधाद्ययान्मोहात् 58, 6.
क्षेत्रिकश्चैव वीजी च 43, 10.</p>

गर्हितास्ते नरा नित्यं 43, 12.
 तां यमो लोकपालस्तु 37, 8.
 दैवतं हि पतिः क्षीणां 37, 11.
 न रक्षति च यो दारान् 43, 11.
 पतिमत्याः लिया लोके 37, 13.
 भर्तानुमरणं काले 58, 5.
 मा शुचस्त्वं निवर्तस्व 37, 9.
 मोहेन त्वं वरारोहे 37, 12.
 वर्तन्ते याथ सततं 58, 4.
 सर्वस्वेनापि कर्तव्यं 6, 16.
 स्वधर्मविमुखा नित्यं 37, 10.

६४. मार्कण्डेयपुराणम्—
 गात्राणां च मनुष्याणाम् 173, 18.
 तथा ऽयसानां तोयेन 173, 19.

६५. मार्कण्डेयः—
 अधोचिछेष्टे त्वहोरात्रम् 163, 6.
 द्विजान्कथन्निदुच्छिष्टान् 163, 5.
 नारी खल्वननुशाता 37, 17.
 निष्फलं तु भवेत्स्या 37, 18.
 भुक्त्वा तु क्षमियाशौचे 418, 18.
 भुक्त्वा च ब्राह्मणाशौचे 418, 17.
 वैद्ययाशौचे तथा भुक्त्वा 418, 19.
 शूद्रसौचे तथा भुक्त्वा 418, 20.

६६. यमः—

अग्रयो यत्र हूयन्ते 302, 9.
 अहूल्यमे स्थितं वाऽपि 302, 10.
 अजा गावो महिष्यथ 156, 1.
 अतिकृच्छं चरेदेतद् 460, 3.
 अतिकृच्छं चरेहाता 49, 14.

अनुशातस्ततः कुर्यात् 302, 12.
 अन्नमेव परं गावो 248, 17.
 अपो निशि न गृण्हीयात् 156, 8.
 अमावास्यां न भुज्ञीत 303, 6.
 अमावास्यां पौर्णमास्यां 303, 3.
 अयाचितरूप्यहं चैव 460, 2.
 अविद्यमाने सर्वस्त्रं 251, 14.
 असुराणां हि तत् पात्रम् 302, 3.
 असुरा मद्यपाने च 369, 16.
 अहोरात्रोपितः स्त्रात्वा 453, 11.
 आदित्याभिमुखो भूत्वा 302, 11.
 आपः शुद्धा भूमिगताः 191, 5.
 आयसं तैजसं पात्रं 302, 2.
 आरूढपतिताजजातो 306, 6.
 आर्द्रवासाभरेत् कृच्छ्रं 301, 19.
 आसनं शयनं यानं 190, 16.
 आहारार्थं द्विजो दत्त्वा 302, 15.
 इन्द्रः शुद्धा क्रत्यापः 301, 16.
 क्रतं सत्यं च गायत्रीम् 301, 14.
 क्रषीणामभिहोत्रेषु 248, 20.
 एकैकं पिण्डमभीयात् 460, 1.
 एकैकं वर्धयेत् पिण्डं 303, 5.
 एकैकं हासयेत् पिण्डं 303, 7.
 एतचान्द्रायणं नाम 303, 10.
 एतत् पिपीलिकामध्ये 303, 8.
 एतानि विधिवत्कृत्वा 305, 9.
 एतानेवमर्चयित्वा 301, 12.
 उँकारपूर्वमारुप्याताः 301, 13.
 काकैः श्वभिस्तु संसृष्टम् 145, 18.

<p>कापालिकान्धभोकृणां 335, 2.
 कुकुटाण्डप्रमाणं वा 302, 17.
 कुशमूलविपक्ने 442, 21.
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वति 457, 11.
 कृच्छ्राद्भमाचरेज्ञानात् 308, 14.
 कृच्छ्रौ द्वौ परिवित्तेस्तु 49, 13.
 केश-इमशूषि लोमानि 300, 20.
 खननात् पुरणाहाहात् 193, 11.
 गर्भिणी वाऽथवा या स्थात् 103, 16.
 गायत्र्यष्टसहस्रे वा 443, 2.
 गावः पवित्रं परमं 249, 2.
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां 248, 16.
 गावः सुरभयो नित्यं 248, 15.
 गावः स्वर्गस्य सोपानं 249, 3.
 गुरुदारावगमनं 315, 2.
 गोदोहमात्रं तिष्ठेत 302, 7.
 गोव्राण्मणहतं दग्धा 24, 7.
 गोभिराक्रमणात् कालाद् 193, 12.
 गोभयो यवाहकं दत्त्वा 342, 2.
 गोमतीं कीर्तयिष्यामि 248, 13.
 गोमयेन गोचर्ममात्रं 301, 7.
 गोरजो विमुषदछाया 191, 1.
 गोसंहस्रं शते वाऽपि 251, 13.
 ग्रासं शेषेण कुर्वति 302, 16.
 ग्रासान्वर्धयते सोमः 303, 4.
 चण्डालपुल्कसानां तु 308, 13.
 चण्डालौ तावुभौ प्रोक्तौ 306, 7.
 चतुर्णीं भक्षणं कृत्वा 404, 7.
 चतुरः प्रातरभीयात् 303, 17.</p> | <p>चरुं वा अपयेनित्यं 301, 20.
 जङ्घयोर्मृत्तिकास्तिस्थः 188, 2.
 जन्मप्रृतिसंस्कृतः 103, 15.
 ज्ञानात् कृच्छ्राद्भमुद्दिष्टम् 335, 3.
 ज्वलन्तीमायसीं शद्यां 315, 3.
 तत्रैव गायेत्तामानि 301, 17.
 तयैवान्यतमालाभे 302, 4.
 तद्विधेषु चरेद्वैकं 302, 8.
 तपकृच्छ्रपरिक्लिष्टो 369, 17.
 तपकृच्छ्रं विजानीयात् 26, 13.
 तस्मादुद्धाहयेत्कन्यां 157, 13.
 ताडने च्छेदने चैव 457, 10.
 तां तु मे वदतो विप्राः 248, 14.
 विरात्रं क्षणं कृत्वा 342, 1.
 त्र्यहं दधि त्र्यहं क्षीरं 31, 8.
 त्र्यहं पिबेतु गोमूत्रं 31, 7.
 त्र्यहमुष्णं पयः पीत्वा 26, 12..
 त्र्यहमुष्णं पिबेदम्भस् 26, 11.
 दशरात्रेण शुद्धयन्ति 156, 2.
 दशसंख्याश्च गा दद्युः 457, 12.
 दशसाहस्रिकं वाऽपि 301, 15.
 देवद्वेषाणां विवाहेषु 145, 17.
 द्वादशादं तु पयसा 443, 1.
 द्विजथान्द्रायणं कृत्वा 305, 8. .
 न तु विख्यापयेत् पिण्डं 302, 19.
 न दूषयन्ति विद्वांसो 190, 17.
 न निन्देत्र प्रशंसेत् 302, 20.
 नमो गोभयः शीमतीभयः 249, 4.
 नमो ब्रह्मस्ताभ्यश्च 249, 5.</p> |
|---|---|

- नित्यमास्ये शुचि खीणां 191, 7.
 निधायामिसुपर्यासां 156, 9.
 पायसं शाकमङ्गं वा 302, 1.
 पालाशं धारयेष्ट 301, 2.
 पत्रनं सर्वभूतानाम् 248, 18.
 पाशांश्चित्वा तथा तस्य 24, 8.
 पिण्डानष्टौ समभीयात् 303, 19.
 पिण्डानितद्धि बालानां 303, 18.
 पितृदारान् समाहृत्य 311, 18.
 पौरीमास्यामुपेतस्तु 300, 19.
 प्रयतः कृतशौचस्तु 302, 10.
 प्रयतो विधिवत् कृत्वा 300, 21.
 प्रक्षवे तु शुचिर्वत्सः 191, 8.
 प्राञ्छमुखो नित्यमभीयात् 303, 1.
 भुक्त्वा सह ब्राह्मणे 396, 4.
 भूमुजा सह भुक्त्वाच्च 396, 5.
 भूमिरप्ती रजो वायुर् 191, 3.
 मधु मांसं च लवणं 300, 22.
 महासान्तपनं हेतत् 31, 9.
 मासि मासि रजःखीणाम् 166, 8.
 मैथुनं सेवते तत्र 341, 18.
 यज्ञियानां तु वृक्षाणां 302, 5.
 यज्ञोपवीती करकं 301, 8.
 यतिचान्द्रायणं हेतत् 303, 20.
 यत्किञ्चित् कुरुते पापं 305, 7.
 यदि गोभिः समायुक्तं 341, 17.
 रजतस्य ऊबर्णस्य 175, 12.
 राजाच्चं हरते तेजः 410, 12.
 रीत्ययःकांस्य-सीसानां 175, 13.
- रेतः सिक्त्वा कुमारीषु 311, 6.
 लशुनं च पलाण्डुं च 404, 6.
 वर्धयेत् पिण्डमेकैकं 303, 9.
 वर्षे द्वे परदारेषु 330, 11.
 वृक्षमूलनिकेतः स्थात् 301, 18.
 वैदरयेन सह भुक्त्वाच्च 396, 6.
 व्यपेतकल्मणो विप्रः 305, 10.
 व्रतपतये ऋतं सत्यं 301, 10.
 शङ्खपुष्पीविपक्षेन 445, 11.
 शार्कं वा यदि वा पत्रं 302, 13.
 शाणी वल्कलचीरी वा 301, 4.
 शुचिर्धर्मपरो राजा 191, 6.
 शुनोच्छिष्ठस्थिता आपो 445, 10.
 शूद्रेण सह भुक्त्वाच्च 396, 7.
 श्व-नकुल-सर्प- 88, 12.
 सकर्दमं तु वर्षाषु 188, 1.
 सपिण्डा-उपत्यदारेषु 311, 7.
 सम्पादयेद्यमाहारं 302, 14.
 सर्वाण्यहानि सन्तिष्ठेत् 301, 5.
 सर्वाण्येतानि शुद्धानि 191, 4.
 सर्वेषामेव भूतानां 249, 1.
 शुराभाण्डस्थिता आपो 442, 20.
 सूर्मा ज्वलन्तीं वाऽश्लिष्य 315, 4.
 खीन् खीन्पिण्डान्तमभीयात् 303,
 15.
- खी-शूद्रौ नाभिभाषेत 301, 1.
 स्थानासनाभ्यां विहरेद् 301, 6.
 हत्वा तु ब्रह्महत्यैव 99, 8. 103
 13.

हत्वा सवनिनं वैश्यं 99, 7. 103,
12.
हविषा मन्त्रपूतेन 248, 19.
हविष्याच्चस्य वै मासम् 303, 16.
हसन् तु निरीक्षेत 302, 6.
हुकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा 453, 10.
ह्रासो वृद्धिर्यथा सोमे 303, 2.
६३. यज्ञवल्क्यः—
अक्षतायां क्षतायां वा 47, 18.
अनर्वितं वृथामांसं 383, 1.
अनिप्रहाच्छेन्द्रियाणां 7, 16.
अनुपाकृतमांसानि 407, 2.
अन्विता यान्त्यचरित- 5, 7.
अपश्चात्तापिनः कषान् 4, 18.
अपुत्रां गुर्वनुजातो 43, 5.
अप्रदुषां लिये हत्वा 84, 10. 102,
5.
अभावे ज्ञातयस्तेषां 355, 3.
अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् 449, 13.
अवीचिमन्धतामिक्षं 5, 4.
अवीरा ली-स्वर्णकार- 381, 3.
असिपत्रवनं चैव 5, 5.
अस्थिमतां सहनं तु 85, 1.
आचार्यपत्नीं स्वसुतां 317, 9.
326, 2.
आपद्रतः सम्प्रगृह्णन् 414, 2.
इहैष सा शुनी गृध्री 350, 13.
उदक्या स्पृष्टसंबुद्धे 383, 4.
उपपातकजातानाम् 44, 12.

उत्सृष्टो गृद्धते यस्तु 48, 2.
एकरात्रोपवासथ 26, 17.
एको वाऽध्यात्मवित्तमः 209, 6.
एषामन्त्रं न भेक्तव्यं 381, 8.
औरसः पुत्रिकापुत्रः 47, 10.
ओरसो धर्मपत्नीजः 47, 14.
कदर्य-बद्ध-चोराणां 380, 11.
कलविंकं सकाकोलं 407, 7.
कानीनः कन्यकाजातो 47, 17.
कानीनः पञ्चमः प्रोक्तो 47, 11.
कामतो व्यवहार्यस्तु 202, 7.
कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च 243, 1.
कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा 49, 7.
कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्षपते 457, 7.
कृष्णलः पञ्च ते माषः 127, 4.
कोयष्टि-ळव-चक्राद्- 407, 5.
क्रव्याद-पक्षि-दात्यूह- 407, 3.
क्रियमाणोपकारे तु 283, 12.
क्रीतथ ताभ्यां विक्रीतः 47, 20.
क्रूरोप-पतित-व्रात्य- 381, 2.
क्षत्रिण कर्मणा जीवेत् 198, 5.
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु 47, 15.
खरा-ङ्ज-मेषेषु वृषो 81, 1.
गजे नीलवृषाः पञ्च 80, 18.
गर्भ-भर्तृवधादौ च 353, 14.
गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य 454, 16.
गृहीत्वोकृत्य वृषणौ 315, 8.
गर्वे प्रदद्ध उत्पन्नो 47, 16.
गो ज्ञुगामी 293, 3.

ोप्रातं शकुनोच्छिष्टं 383, 3.	देशं कालं वयः शक्तिं 461, 4.
मौत्रं गोमयं क्षीरं 81, 1.	दुषदा नाम गायत्री 428, 17.
षिशयो गो इनुगामी 242, 21.	द्विगुणं स्वनस्ये तु 39, 15.
रिस्तु ते त्रयः षट् ते 127, 3.	नियमा गुरुशुभ्रूषा 116, 6.
त्वारो वेदधर्मज्ञाः 209, 10.	निस्तीर्थं ताम्रथात्मानं 198, 6.
रेह्रतमहत्वाजपि 41, 3.	नृशंस-राज-रजक- 381, 5.
रु-स्त्रुक्-स्त्रुव-स्त्रुह- 149, 8.	पञ्चगव्यं पिबेद्दोषो 242, 20.
गन्द्रायणं चरेत् सर्वान् 107, 9.	पतिलोकं न सा याति 350, 12.
गन्द्रायणं वा त्रीन् मासान् 321, 13.	पन्थानश्च विशुद्धचन्ति 187, 6.
गापांथं रक्तपादांश्च 407, 9.	परिभूतामधःशाध्यां 354, 11.
चेकित्सका-इत्तुरोन्मत्त- 381, 1.	पलं सुवर्णाश्चत्वारः 27, 3.
तेलधाव-खुराजीव- 381, 6.	पलाण्डुं विङ्गराहं च 402, 18.
तग्धवा परेऽन्द्युपवेत् 31, 2.	पश्यात्तापो निराहारः 428, 7.
तालपादान् खञ्जरीटान् 407, 8.	पात्राणां च मसानां च 182, 2.
तालसूर्यमरीचिस्थं 127, 1.	पापेषु निरता नराः 6, 11.
प्रक्षीर-घृता-ऽब्दुनाम् 26, 16.	पाषण्डचनाभिताः स्तेना 20, 17.
प्रमे इयःशयने सार्धम् 315, 7.	पिण्डदोऽशहरश्चैषां 48, 3.
गमिक्षं लोहशंकुं च 4, 19.	पितुः स्वसारं मातुश्च 317, 7.
पद्धत्येव शूद्राणां 395, 8.	पितृ-मातृ-स्त्रत-भ्रातृ-356, 8.
पेष्ठौ लिक्षा तु तास्तिस्त्रो 127, 2.	पितृष्वसारं मातुश्च 325, 18.
त्रपु- सीसक-ताम्राणां 149, 14.	पिशुना-इन्तिनोश्चैव 881, 7.
इत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च 47, 12.	पुंथली-वृनर-खैर- 66, 7.
इत्तात्मा तु स्वयं इत्तो 48, 1.	पृथक्सान्तपनद्रव्यैः 31, 3.
इद्यान्तिरात्रं चोपोष्य 243, 2.	प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा 40, 14.
इद्यान्ताता पिता वाऽयं 47, 19.	प्राजापत्यं चरेत्कृञ्च 321, 12.
हुर्वृत्ता व्रह्म-विद्व-सत्र- 101, 10.	प्राणायामं जले कृत्वा 66, 8.
हृतिं धनुर्वस्तमविं 101, 11.	प्राणायामशतं कार्यं 44, 11.
देवतार्थं हृविः शिर्यु 407, 1.	प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः 4, 17.

<p>गायश्चित्तैरपैत्येनो 202, 6.
 बद्धा वा वाससा क्षिमं 454, 17.
 ब्रह्महत्याक्रतं वाऽपि 97, 6. 100, 11.
 ब्रह्महा द्वादशाब्दानि 5, 12. 6, 4.
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो 69, 15.
 मासं च हत्वा दद्याद्ग्राम् 79, 3.
 मूरुद्विर्मार्जनाद्वाहात् 193, 7.
 भोजयाच्चा नापितश्चैव 431, 3.
 मत्स्यांश्च कामतो जग्न्वा 407, 10.
 महानरक-काकोलं 5, 8.
 महापातकजैर्वैरैर् 5, 6.
 मार्जार-गोधा- नकुल-88, 16.
 मातुः सपल्लीं भगिनीं 317, 8.
 326, 1.
 मारुताकेण शुद्धचन्ति 187, 5.
 यागस्थक्षत्र-विड्वाती 105, 15.
 ये स्तेन-पतित-क्षीवाः 424, 13.
 रक्षेत् कन्यां पिता विचां 355, 2.
 रथ्याकर्दम-तोयानि 187, 4.
 रश्मिरभिरजच्छाया 189, 5.
 रौरवं कुइमलं पूति- 5, 1.
 लशुनं गृज्जनं चैव 403, 1.
 लिप्यते वैनसा विप्रो 414, 3.
 वाकशस्तम्भुनिर्णिक्तम् 196, 10.
 विपाके गो-वृष्टाणां तु 283, 13.
 विप्रदण्डोद्यमे कृच्छः 457, 6.
 विप्रार्थी क्षत्रियस्य स्यात् 395, 2.
 विप्रुषो माक्षिकास्पर्शे 189, 6.
 विहितस्याऽनुष्ठानात् 7, 15.</p> | <p>वृथा कृसर-संयाव- 407, 6.
 वृषभैक्षसहस्रा गा 97, 5.
 वैणा-भिशस्त-वार्षुष्य- 380, 12.
 वैश्यहाङ्गं चरेचैव 97, 7.
 व्यभिचारादृतौ शुद्धिः 150, 6.
 353, 13.
 शत्रुविक्रायि-कर्मार- 381, 4.
 शाक-रज्जु-मूल-फल- 182, 1.
 शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं 383, 2.
 शूद्राज्जातस्तु चण्डालः 69, 16.
 शूद्रेषु दास-गोपाल- 431, 2.
 षष्मासान् शूद्रहाऽप्येतत् 97, 8.
 संवत्सरेण पतति 32, 14.
 सगोत्रासु शुतखीषु 310, 13.
 स गौरसर्षपैः क्षौमं 180, 13.
 संघातं लोहितोदं च 5, 2.
 सजातीयेष्वयं प्रोक्तः 48, 4.
 सपिण्डो वा सगोत्रो वा 43, 6.
 सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं 31, 4.
 सर्वपापहा जप्तुर् 428, 18.
 सश्रीफलैरंशुपट्टे 180, 12.
 सहोदरजोपविद्धथ 47, 13.
 सारसैकशकान् हसान् 407, 4.
 शुराप्य आत्मत्यागिन्यो 20, 18.
 सोषैस्तदक-गोमूत्रैः 180, 11.
 स्नानं मौनोपवासेज्या 116, 5.
 हंस-द्येन- कपि-कव्यान् 79, 2.
 हत्वा अयं पिबेत्खीरं 89, 1.
 हीना न स्याद्विना भर्त्री 356, 9.</p> |
|---|---|

इताधिकारां मलिनां 354, 10.

६८. लौगाक्षिः—

गुरोवैद्यां पुर्नगत्वा 322, 23.

शानपूर्वे पराकः स्यात् 107, 7.

पयो-दधिविकारादि 144, 15.

आवनोत्पवनाभ्यां च 144, 16.

लिङ्गामं छेदयित्वा तु 322, 24.

वर्णक्रमादन्तरज 107, 14.

सर्वमर्थे विपादं च 107, 13.

हनने प्रतिलोभानां 107, 6.

६९. वसिष्ठः—

अप्रेदिधिषुपतिः 50, 20.

अत्र हेष्वपत्यं भवतीति 104, 2.

अनात्रेयीं राजन्याहिंसायाम् 102, 14.

अनिर्दशाः पारशावे 421, 7.

अप्रजाता विशुद्धचन्ति 150, 10.

अश्वमेधावभृथं वा 309, 9.

आशौचे यस्तु शूद्रस्य 421, 5.

इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्या 351, 4.

ऊर्ध्वं त्रिरात्रादप्सु 152, 1.

एतेनैव चाण्डाली- 309, 9.

एवं राजन्यां हत्वा 18, 3.

एवं वैद्यो राजन्याम् 332, 3.

कृमिर्भूत्वा स देहान्ते 421, 8.

गां चेद्दन्यात्तस्यार्थर्मणा 249, 17.

ग्रांसोपचयभोजी सन् 299, 2. 299, 4.

चण्डाल-पतिताञ्चभोजने 118, 1.

चतस्रस्तु परिस्याज्या: 353, 9.

तथैत्र शुक्रपक्षादौ 299, 3.

क्रीणि शूद्रम् 98, 14.

दिधिषुपतिः कृच्छ्राति- 51, 1.

द्वादशा मासान् द्वादशार्ध- 421, 9.

द्वादशात्रमभक्षो 309, 8.

नास्तिकवृत्तिस्त्वतिकृत्तम् 41, 18.

नास्तिकः कृच्छ्रं 41, 17.

निष्कालको घृताभ्यन्तो 313, 20.

पतिष्ठी तु विशेषेण 353, 10.

पतितोत्पत्तः पतितो भवति 29, 3.

परिविविदानः कृच्छ्र- 50, 6.

पूता भवतीति विज्ञायते 331, 6.

331, 11. 332, 13.

प्रणायामशतं कृत्वा 67, 12.

बालैरनुपरिक्रान्तं 189, 12.

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां 150, 9.

ब्राह्मणभेदप्रेक्षापूर्वकं 329, 14.

ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो 67, 1.

ब्राह्मण्याः शिरसि वपने 331, 4.

331, 9. 331, 18.

मनसा भर्तुरतिचारे 151, 16.

मासस्य कृष्णपक्षादौ 299, 1.

य आत्मत्यगिनां कुर्यात् 25, 1.

यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव 313, 16.

या ब्राह्मणी द्वुरां पीतवती 351, 2.

रजस्वलादिव्यवाये 336, 14.

रजस्वलामृतुस्नाताम् 104, 1.

राजन्यभेदब्राह्मणीम् 331, 12.

राजन्यां वैद्योहिंसायाम् 102, 14.

वाक्सम्बन्धे पतेदव 152, 3.

वैद्यथेद्वाद्याणीमभि- 331, 7.
 वैद्यां शूद्रहिंसायाम् 102, 15.
 शूद्रश्च राजन्य-वैद्ययोः 332, 4.
 शूद्रथेद्वाद्याणीम् 331, 3.
 शूद्रां हत्वा संवस्तरम् 102, 16.
 श्व-मार्जार-नकुल- 87, 4.
 श्वहताश्च मूर्ग मेध्याः 189, 11.
 षड् वैद्यम् 98, 14.
 सखि-सयोनि-सगोत्रा- 325, 1.
 स गच्छेचरकं धोरं 421, 6.
 स तप्तकृच्छ्रसहितं 25, 2.
 सवृषणं शिभ्रमुत्कृत्य 313, 15.
 संहिताध्ययनमधीयानः 421, 10.
 क्षियश्च रतिसंसर्गे 191, 13.

७०. वाररुचं वार्तिकम्—

इक्तिपौ धातुनिर्देशो 449, 5.

७१. विश्वामित्रः—

अनुबन्धादि विश्वाय 235, 15.
 अनुक्तनिष्कृतीनां तु 460, 16.
 अमत्या तु इयं कुर्यात् 252, 9.
 कृछांश्च चतुरः कुर्यात् 252, 8.
 जाति-शक्ति-गुणपेक्ष 235, 14.
 शक्तिं चावेक्ष्य पापं च 461, 1.

७२. विष्णुपुराणम्—

अभिना भृगुपातेन 21, 20.
 चोरान्त्यजाति-चण्डालैः 21, 22.
 तेषामुद्गरणार्थाय 22, 2.
 दन्तिभिः शृङ्गिभिर्वापि 21, 21.
 पक्षिणः प्रेतस्पेण 21, 19.

भार्या-पुत्रविहीनाश्च 21, 18.

श्राद्धकर्मविहीनाश्च 22, 1.

७३. विष्णुः—

अतिपातकिनस्त्वेते 820, 14.
 अथ कृच्छ्राणि भवन्ति 30, 6.
 अथ चान्द्रायणम् 304, 2.
 अथ पुरुषस्य काम- 14, 16.
 अनर्चितं वृथामांसं च 389, 5.
 अनिर्दशाहैतान्यपि च 403, 16.
 अनुक्तनिष्कृतीनां तु 460, 16.
 अनुपातकिनस्त्वेते 15, 18.
 अन्धतामिक्षम् 19, 11.
 अपः समुद्दरेत्सर्वाः 154, 3.
 अपः सुराभाजनस्थाः 444, 5.
 अमावास्यायां च 304, 4.
 अमेध्यमुजश्च 403, 16.
 अल्पस्य धान्यस्य 178, 1. ,
 अवीरा स्त्री-स्वर्णकार- 388, 10.
 अव्याप्तं चेदमेध्येन 155, 3.
 अष्टौ यासान्प्रतिदिन- 304, 8.
 आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं 392, 6.
 आवर्तनोष्ठेखन- 176, 2.
 आश्रौचापगमे 420, 5.
 एकहायनमनञ्जाहं खरवधे 90, 15.
 एकशकोभयदन्ताशने 408, 1. ,
 एकाहं तु पुराणेषु 423, 6.
 एकाहं वैद्यः 442, 5. ,
 एतन्महावतम् 99, 2.
 एष चान्द्रायणो 304, 5.

कलविङ्ग-ङ्गव-हंस- 407, 16.	तक्षान्नं चर्मकर्तुश्च 388, 6.
कामतः पादस्पृष्ट- 389, 4.	तत्संयोगश्च 15, 5.
कीटाशने दिनमेकं 408, 4.	तामिळम् 19, 11.
कुर्यात्परदारगमने गोव्रतम् 341, 2.	तांश्चन्द्रकलाभिवृद्धौ 304, 3.
कूटसाक्ष्यं सुहृष्ठः 15, 9.	तित्तिरि-कपिञ्जल- 408, 2.
कूपवत्कथिता शुद्धिर् 115, 8. 154,
15.	तिर्थग्योनावाकाशे- 341, 3.
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमय वा 84, 2.	तिलमुष्ट्रवधे च 90, 17.
क्रव्याद-मृग-पक्षि- 407, 15.	तुरगं हत्वा वासः 90, 15.
क्षत्रियाशौचे 420, 11.	तेनायं समाक्रान्तो 14, 17.
खरोद्ध्र-काक-श्च- 407, 13.	त्रिः सप्तकृत्वः 176, 3.
गञ्ज हत्वा पञ्च नीलवृषान् 90, 14.	त्रैपाक्षिके तदर्थं तु 423, 2.
गण-गणिका-स्तेन 388, 5.	ज्यहं नाश्रीयात् 30, 7.
गर्भिणीं रजस्वलां 99, 4.	दधिवर्जे केवलं 404, 1.
गवां मूत्र-पुरीषेण 155, 5.	दिनमेकं चौदके वसेत् 393, 1.
404, 3.
गोगमने च 341, 8.	इच्छां राजन्यः 442, 4.
गेहस्य पञ्चगव्येन 243, 8.	न हन्या निष्कृतिस्तेषां 320, 15.
गो-ज्ञा-विभिन्निवर्जे 403, 15.	पञ्चगव्यं व्यसेत्तत्र 154, 5.
गोधूलक-चाष-काक- 89, 4.	पञ्चनखविष्णमूत्राशने 392, 5.
आसानास्याविकारमभीयात् 304,
2.	पल्वलौघ-मृग-ज्याग्र- 281, 9.
चाण्डालान्नं भुक्त्वा 393, 8.	पाठीन-रोहित- 389, 6.
चर्मकार-निषाद- 388, 14.	पितॄव्य-मातामह-मातुल- 15, 11.
चाण्डालान्नं भुक्त्वा 117, 1.	पिशुना-ज्ञृतवादि-क्षतधर्मा- 388,
12.
चान्द्रायणं नवभार्दे 423, 5.	पिपिलिकामध्यो वा 304, 5.
छन्द्राक-कवकाशने 403, 9.	पुंश्चली-दाम्भिक- 388, 9.
जलाशयेषु स्वल्पेषु 154, 14.	प्राजापत्यं नवभार्दे 423, 1.
जलाशयेष्वथाल्पेषु 115, 7.	प्राजापत्यं पराको वा 243, 9.
जातिभ्रंशकरेषु 14, 19.	प्राइयाशातं सूनास्थं 407, 14.

विडाल-काक-नकुला-ऽज्ञवृ- 392,
2.
ब्रह्मचर्याश्रमी 404, 2.
ब्रह्महत्या सुरापानं 15, 3.
ब्राह्मणभूम्बपहरणं 15, 10.
ब्राह्मणं हत्या द्वादश- 3699, 2.
ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टभोजने 392, 7.
ब्राह्मणादीनामाशौचे 420, 4.
ब्राह्मणाशौचे राजन्यः 420, 13.
भस्माम्बुना शुद्धयति 176, 4.
भूग्रन्नावेक्षितमुदक्या 389, 1.
मत्त-कुद्धा-ऽनुराणां च 389, 5.
मधु-मांसाशने प्राजापत्यं 393, 2.
मलावेशु प्रकीर्णेषु 15, 1.
मलिनोकरणीयेषु 84, 1.
मातृगमनं कुहित्- 15, 2. 320, 13.
मृतपञ्चनखात् कूपात् 442, 3. 154,
2.
मेषा-ऽज्ञवधे सुवर्णकृष्णलम् 90, 16.
यथा कथन्नित्यष्ट्योनां 304, 10.
यदनुक्तं तस् प्रकीर्णम् 17, 18.
यत्-गोधूमजं 403, 10.
यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः 304,
7.
यस्याममावास्या मध्या भवति
304, 6.
यागस्थस्य क्षत्रियस्य 15, 6.
यागस्थं क्षत्रियम् 99, 3.
रजस्वला-सहोपपति- 388, 17. | राजन्य-शूद्रोच्छिष्टाशी 393, 5.
राजन्योच्छिष्टभोजने 393, 4.
वह्निप्रज्वालनं कृत्या 154, 4.
वार्धुषिक-कदर्य- 388, 7.
विद्वाराह-पामकुकुट- 370, 2.
विष्मूत्ररेतासव-रक्तलिप्तः 176,
1.
विप्रे तु सकलं देवं 100, 16.
वैश्यथ ब्राह्मणाशौचे 420, 15.
वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी 393, 7.
वैश्याशौचे ब्राह्मणः 420, 13.
वैश्येऽर्थं पादमेकं तु 100, 17.
वैद्योच्छिष्टभोजने 393, 3.
वैद्योच्छिष्टाशी 393, 6.
व्रथना-ऽसेष्यप्रभवान् 403, 12.
शक्तिं चावेक्ष्य पापं च 461, 1.
शुनां मांसाशने च 403, 9.
शुनो मांसाशने च 408, 5.
शूद्रथ द्विजाशौचे 420, 18.
शूद्रः शूद्राशौचे 421, 1.
शूद्रोच्छिष्टाशी द्विजो भुक्त्या 422, 9.
शूद्रो नक्तम् 442, 5.
शासुं च वृथाकृसर- 403, 13.
शैलूष-उन्तुवाय- 388, 13.
ओत्रियर्त्त्वमुपाध्याय- 15, 14.
शूनीवि-शौण्डिक- 388, 16.
श्वभ्रप्रपात-सर्पाशैर् 281, 10.
श्वानं हत्या त्रिरात्रमुपवसेत् 89, 14
श्वोच्छिष्टाशने 392, 3. |
|--|--|

- सर्वंस्याशौचे 420, 9.
 सर्वजलमांसाशैने च 389, 8.
 सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः 422, 6.
 सर्वेष्वेतेषु द्विजानां 370, 2.
 सायं-प्रातश्चतुरश्चतुरः 304, 9.
 सिद्धं भुक्त्वा पराकः 117, 2.
 सिद्धान्तं भुक्त्वा 393, 9.
 सोम-सूर्यीशुपातेन 155, 4.
 स्यन्दिनी-सन्धिनी- 403, 16.
 स्वसुः सख्याः सगोत्रायाः 15, 15.
 हत्वा मूषक-मार्जार- 85, 17.
 हानौ च हासयेत् 304, 4.
- ७४. वृद्धपराशरः—**
 अगम्यागमने चैव 367, 17.
 अनुदुत्सहितां गां च 367, 20.
 क्षीरस्य हादश प्रोक्ता 434, 12.
 गोमूत्रवर्हते ज्येष्ठं 434, 13.
 गोमूत्रे माषकान्यष्टौ 434, 11.
 चान्द्रायणे ततशीर्णे 367, 19.
 शुद्धचै चान्द्रायणं कुर्यात् 367, 18.
- ७५. वृद्धप्रचेताः—**
 अबुद्धिपूर्वे पुंसां स्यात् 242, 9.
 एकवर्षे हते वत्से 242, 8.
 त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् 242, 10.
- ७६. वृद्धवसिष्ठः—**
 अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि 162, 6.
 उपवासैखिमिः पूर्वा 161, 11.
 कृच्छ्रार्थात् शुद्धते पूर्वा 161, 9.
 कृच्छ्रेण शुद्धते पूर्वा 161, 5.
- प्रहणे सद्ग्रहमे वाऽपि 6, 19.
 चण्डालाचैः शपाकेन 162, 8.
 तान्यहानि त्वतिक्रम्य 162, 4.
 162, 8.
 त्रिरात्रात् शुद्धते पूर्वा 161, 18.
 पादहीनं चरेत् पूर्वा 161, 7.
 प्रथमेऽङ्गि त्रिरात्रं स्यात् 162, 5.
 वर्णानां कामतः स्पर्शे 161, 16.
 शुद्धयोच्छिष्टया स्पृष्टा 162, 7.
 सप्तजन्मनि कुष्ठी स्यात् 6, 20.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला इन्योन्यम् 16, 4.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला इन्योन्यं ब्रा-
 द्धाणी वैश्यजा 161, 6.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला इन्योन्यं ब्रा-
 द्धाणी क्षत्रिया 161, 8.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला इन्योन्यं क्ष-
 त्रिया द्रावजा 161, 10.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला इन्योन्यं क्षत्रिया
 वैश्यजा 161, 12.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला इन्योन्यं वैश वा
 गृही 161, 14.
- ७७. वृद्धविष्णुः—**
 रजस्वलां हीनवर्णी 161, 18.
 सर्वामधिकवर्णी 161, 19.
- ७८. वृद्धशातातपः—**
 अभोज्यं तद्विजानीयाद् 397, 16.
 त्रिरात्रं तु त्रतं कुर्वाद् 397, 18.
 पीतशोषं तु यत्क्रियत् 397, 15.
 पीतोच्छिष्टं तु पानीयं 397, 17.

७९. वैद्यासिकं न्यायसूत्रम्—	ब्राह्मणे ब्राह्मणीं गच्छेत् ४४, ३.
ईक्षतेर्निश्चिदम् ४४८, १८.	३२८, १८.
अहिस्तुभयथापि स्मृतेराचाराच्च	विप्रेण वै निविष्टाश्चेत् ३२९, ९.
२०४, १६.	शङ्ख-शुक्ल्यज-मेषांश्च १०१, १५.
सर्वाचानुमतिश्च ४१८, १.	श्रोत्रियाय दरिद्राय २५२, १८.
८०. व्याघ्रपात्—	साधारणखियां नास्ति ३२४, १२.
न नियेत समे भर्ता ५६, ७.	८२. व्यासः—
प्रव्रज्यागतिमाप्नोति ५६, ८.	अकामतः वियं हत्वा १०३, ८.
८१. व्याघ्रः—	अतोऽन्येषु च भुक्त्वाच्च ४२६, ४.
अर्धमेव प्रमादतः ३३०, २.	अभिषेकेण शुद्धिः स्यात् १६४, १०.
अर्धमेव सकामायां ४४, ५. ३२८,	अहमेव न जानामि ३७७, २.
२०.	आर्त्तवाभिष्ठुता नारी १६४, ११.
अवुद्दिकृतमध्यासं २४, १३.	आदेशी वेदविक्रेता ४१९, २१.
अर्धमर्थं नृपादीनां ४४, ६. ३२८, २१.	उद्धृतेन जलेनैव १६४, १२.
अभ्रोत्रियश्चेद्विगुणम् ४४, ८. ३२९, २.	कामतो द्विगुणं प्रोक्तं १०३, ९.
आचार्यस्य च राज्ञश्च ३२५, १०.	कुशैः काशैश्च बन्धीयात् २७५, २०.
आश्रितस्याऽपि विदुष ३२५, ९.	क्रीडते पतिना सार्थं ५७, १७. .
एतद्वत् चरेत् सार्थं ४४, ७. ३२९, १.	गुरवो मातृ-पितृ-पत्या- ३२०, ३.
कृच्छ्रचान्द्रायणे कुर्यात् ४४, ४.	गृध्रो द्वादश जन्मानि ३७७, ३.
कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् ३२८, १९.	चरेत् सान्त्वपने भुक्त्वा ४२४, ३.
कृच्छ्रं चैकातिकृच्छ्रं च ३२२, १.	चूडाहोमे निवृत्ते तु ४२६, २.
क्रमेण पादशो हीनं ३२९, १०.	जपतो जुहतो वा ऽपि ३७६, १६.
गां चेद्वन्याघरोऽकामात् २५२, १७.	जल्मैघपल्वले ममा २८१, १.
चतुर्णामपि वर्णानां १०१, १४.	जातिमात्रोपजीवी यः २०८, १२..
चरेन्मासत्रये विप्रः ३२२, २.	तद्वद्वर्तारमादाय ५७, १५. .
जात्युक्तं पारदार्थं वा ३२४, ११.	तिष्ठते विवशो दीनो ५७, १३. .
देशं कालं वयः शक्तिं २४, १२.	दद्याद्वा दशकं चैव २५२, २.
नक्त्रीं पुत्रीं च पौत्रीं च ३२५, ११.	न च भिन्नासनगतो १३८, १०.
पितुः सखीं तथा गत्वा ३२५, १२.	न पादुकास्थितो वाऽपि १३८, ११.

न वस्त्रपीडनं कुर्यात् 164, 14.
 नियोगादुपवासेन 426, 5.
 पङ्किभेदी वृथांपाकी 449, 20.
 पञ्चरात्रं निराहारा 164, 6.
 पुनात्यविधवा नारी 57, 19.
 प्राजापत्यं चेरेत्कृच्छ्रं 281, 8.
 ब्रह्मघो वा कृतघो वा 57, 18.
 ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो 208, 11.
 मलवद्वसनायां तु 164, 9.
 मासे वाऽपि पिबेद्ग्रः 252, 1.
 मृत-सूतकपुष्टाङ्गो 377, 1.
 यदि प्रविष्टो नरकं 57, 11.
 रजस्वला यदा दष्टा 164, 5.
 रज्जवादिकं चातिदुष्टं 183, 12.
 वस्त्रं मृदम्भसा शुद्धं 183, 11.
 व्यालभाषी यथा व्यालं 57, 14.
 श्रीत-वाताहता वा स्यात् 281,
 4.
 शूद्राम्भरसपुष्टस्य 376, 15.
 शूद्राम्भेनोदरस्थेन 377, 5.
 शून्यागारे उपेक्षायां 281, 5.
 श्वभ्रे वा पतितेऽकस्मात् 281, 2.
 श्वा वैव सप्तजन्मानि 377, 4.
 सम्प्राप्तो यातनास्थानं 57, 12.
 स भवेत्स्वकरो याम्यः 377, 6.
 सैवीथं प्राणिनः स्थूलान् 94, 2.
 सा भर्तुपरमा नित्यं 57, 16.
 सूकरोष्ट-खरान् हत्वा 94, 1.
 स्वकं गृतं भवेदङ्गिः 164, 13.

८३. शास्त्र-लिखितौ—
 अभिशस्त-पतित-रजक- 385, 15.
 आक्रोशेऽनुतवादे वा 458, 18.
 एवं मातुलानी-मातृ- 317, 19.
 कार्म तु भर्तुरनुजया 38, 10.
 क्रय-विक्रय-दुष्टभोजन- 461, 8.
 क्षत्रियायां त्रिरात्रो- 332, 10.
 क्षत्रियोच्छिष्टाशने 395, 13.
 क्षुद्रजन्तुनामन- 85, 4.
 क्षुरेण शिख-वृषणा- 313, 12.
 गोग्नः पञ्चवगव्याहारः 243, 13.
 गोव्यवकीर्णः संवत्सरं 341, 9.
 तिर्यग्योनिषु गोवर्ज 341, 8.
 तेषामन्ते गोसहस्रं 97, 19.
 न बन्धून्दिव्यात् 38, 18.
 न भर्तारं द्विव्यात् 38, 7.
 न व्रतोपवास- 38, 9.
 पतितोऽर्थहीनो 38, 8.
 परिवित्तिः परिवेत्ता च 49, 17.
 पिबेद्ग्रा गोमूत्रयावकम् 406, 11.
 पूर्ववदमतिपूर्वी त्रिषु 97, 18.
 वक-बलाक-हंस-स्त्रव- 406, 5.
 ब्राह्मण्यां इयहमुपोष्य 332, 11.
 ब्राह्मणोच्छिष्टाशने 395, 12.
 भुक्त्वा वार्तुषिकस्याङ्गम् 379, 11.
 रजस्वला-ज्वधूतदिगमने 337, 5.
 लशुन-पलाण्डु-गृज्जन- 404 14.
 वैद्यायां चतुर्थकालाहारो 332, 9.
 वैहयोच्छिष्टभोजने 395, 14.

<p>शूद्रस्य तु तथा भुक्त्वा 379, 12.
 शूद्रोच्छिष्टभोजने 396, 1.
 शृगाल -कुकुट-दण्डि- 368, 2.
 सशिखं वपनं कृत्वा 244, 1.
 स्वैरिण्यां वृषल्यां 332, 8.</p> <p>८४. शाङ्कः-</p> <p>अकामतस्तु यो विप्रः 308, 6.
 अकृत्वा वपनं तेषां 290, 10.
 अधःशायी जटाधारी 320, 18.
 अभिशस्तस्य चोरस्य 384, 9.
 आधारदोषे तु 145, 12.
 एककालं समशनानो 320, 19.
 एतदेव व्रतं कुर्यात् 99, 11.
 एवमात्मनि कर्माणि 11, 16.
 एषां शुना-वलीडानां 145, 4.
 औष्ठं गव्यं तथा भुक्त्वा 371, 6.
 कदर्यस्य नृशंसस्य 385, 3.
 कर्मारस्य तथा तक्षणो 385, 2.
 कामतस्तु यदा विप्रः 308, 8.
 कुसुम्म-कुडुमानां च 185, 10.
 कृच्छ्रपादे वलदानं 265, 8.
 केशानां रक्षणार्थाय 291, 1.
 क्रठ्यादं कुकुटं ग्राम्यं 480, 21.
 क्षचियस्य तथा भुक्त्वा 419, 4.
 क्षचियस्य तु सप्ताहं 396, 15.
 खड्गं च शशकं चैव 408, 14.
 गणान्म गणिकान्म च 385, 4.
 गामश्चं कुञ्जरोश्चै च 408, 11.
 गौवधे च तथा कुर्यात् 251, 6.</p> | <p>घृतं तु पायसं क्षीरं 145, 14.
 घृत-दधि-पयस्तक्राणाम् 145, 11.
 चक्रवाकं लवं कोक्क 409, 3.
 चर्मकारस्य वैणस्य 335, 1.
 चान्द्रायणेन शुद्धयेत 308, 9.
 चिकित्सकस्य क्रूरस्य 384, 7.
 जलेचरांशं जलजान् 409, 7.
 तपकृच्छेण शुद्धयेत 308, 7.
 तित्तिरिं च मयूरं च 409, 9.
 त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्यात् 67, 6.
 440, 12.
 दंष्टिणश्च तथा भुक्त्वा 409, 12.
 दिनमेकं व्रतं कुर्यात् 453, 15.
 दिगुणे व्रत आचीर्णे 291, 2.
 नाभेरुद्धर्वं नरः स्पृष्टः 187, 14.
 नारं शौनं तथा मांसं 408, 10.
 नास्तिको नास्तिकवृत्तिः 42, 1.
 परिवित्तिः परिवेत्ता च 49, 20.
 पश्चन् हत्या तथा ग्राम्यान् 93, 12.
 पाठीम-रोहितौ चापि 409, 6.
 पादं तु शूद्रहत्यायाम् 251, 5.
 पादन्यूने तु गां दद्यात् 265, 4.
 पादहीने शिखावर्जी 264, 8.
 पीतावशेषितं पीत्वा 440, 11.
 प्रेक्षणात्कथिता शुद्धिर् 185, 11.
 प्रावने घृत-तैलानां 145, 1. °
 ब्राद्यणस्य तथा उद्दौचे 419, 5.
 भद्र्यमांसं समुद्दिष्टं 410, 1.
 भद्र्याः पञ्चनखास्त्वेते 408, 13.</p> |
|---|---|

- भाण्डानि प्रावयेदद्भिः 145, 2.
 भुक्त्वा चोभयतोदन्तान् 371, 5.
 409, 11.
 भुक्त्वा पलाण्डुं लशुनं 408, 9.
 भुक्त्वा मासत्रतं कुर्यात् 410, 5.
 मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् 409, 2.
 मार्जारथंकमे शुचिः 190, 9.
 मांसमज्ञानतो भुक्त्वा 410, 3.
 मासमेकं त्रतं कुर्याद् 409, 4.
 माहिषं चाऽऽजमौरभ्रं 409, 13.
 मृते भर्तरि या नारी 54, 16.
 यथा पृथिव्यां बीजानि 11, 15.
 यवसथोपहर्तव्यो 269, 1.
 यागस्थं क्षत्रियं हत्वा 99, 10.
 रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा 409, 8.
 रथ्याकर्दद्मतोयेन 187, 13.
 राजा वा राजपुत्रो वा 290, 9.
 राजीवान् सिंहतुण्डांश्च 409, 5.
 रुक्मस्तेयी सुरापथ 321, 1.
 रोमाणि प्रथमे पादे 264, 7.
 वाराहं च ततो भुक्त्वा 410, 2.
 वार्धाणिसं वर्तुकं च 409, 10.
 वैद्यस्य च तथा भुक्त्वा 410, 3.
 शुनो मांसं शुष्कमांसम् 410, 4.
 त्रतं संवत्सरं कुर्युः 49, 21.
 त्रतैनैतेन शुद्धचन्ति 321, 2.
 शूद्रभाण्डस्थितं तत्रं 145, 15.
 शूद्रस्य मूतके भुक्त्वा 410, 2.
 शूद्राचं ब्राह्मणो भुक्त्वा 384, 6.
- शूद्रोच्छिष्टाशने मासं 396, 14.
 षण्ठस्य कुलटायाश्च 384, 8.
 सप्रतां तथा कुर्यात् 86, 10.
 सम्पूर्णे दक्षिणां दद्यात् 269, 2.
 साऽहन्धतीसमाचारा 54, 17.
 सिद्धमत्रं तथा सर्पिः 145, 3.
 सृगाल-वृक्ष-गो-विप्रैः 67, 5.
 सौनिकाचं सूतिकाचं 385, 5.
 हत्वा हिजस्तथा सर्पन् 86, 9.
 हंसं मधुं च काकोलं 409, 1.
 हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा 453, 14.
- ८५. शातातपः-**
- अकामावाप्तौ प्रायश्चित्तम् 14, 11.
 203, 4.
 अनुक्तेषु विर्धि ज्ञात्वा 461, 14.
 अनूदक- मूत्र-पुरीषकरणे 336, 9.
 अचं तस्य न भोक्तव्यं 449, 12.
 अन्यत्र रासभा-ज्ञा-जवि- 188, 14.
 अभ्युद्य किञ्चिद्बुद्ध्य 148, 14.
 अविलीनं तथा सर्पिः 145, 9.
 अशुद्धान् स्वयमव्येतान् 110, 3.
 अहोरात्रोपवासेन 398, 4.
 अहोरात्रोषितः स्नात्वा 110, 6.
 अत्मानं धातयेद्यस्तु 20, 12.
 आर्चिवाभिष्ठुता नारी 163, 16.
 उच्छिष्टः संस्पृशेहिप्रो 110, 5.
 उपनयनं पुनः कुर्यात् 403, 15.
 उष्ट्रीं च महिषीं भासीं 402, 14.
 ऊर्ध्वं त्रिरात्रास्त्वातां तां 163, 17.

कामकारकृते 14, 12.
 कामकारकृते स्वात्मानम् 203, 4.
 कार्य सदक्षिणं सम्यक् 98, 4.
 केश-कीट-शुना सृष्टं 143, 11.
 कैवर्ती रजकीं चैव 334, 13.
 क्लीबा-भिशस्त-पतितैः 143, 12.
 गवान्नातेषु कांस्येषु 172, 10.
 गोकुले यज्ञशालायां 146, 1.
 गोदानं तु व्रतस्थान्ते 98, 3.
 गोमांसभक्षणे प्रायथिन्तं 367, 14.
 चण्डालैः श्वपचैः स्पृष्टे 110, 14.
 छत्राकं विड्वराहं च 402, 13.
 तत्र गत्वा शुची देशे 439, 10.
 तन्मात्रमुदृतं शुद्धयेत् 145, 8.
 तस्य त्रिरात्रमाशौचं 20, 13.
 तापनं धृत-तैलानां 145, 7.
 तृतीये तूदकं कृत्वा 20, 14.
 त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत 110, 15.
 दशभिर्भस्मिभिः शुद्धिः 172, 11.
 दृष्टं वा स्याद् यदच्च तु 143, 13.
 न तेन शुद्धिमामोति 134, 2.
 नदीतीरेषु गोष्ठेषु 439, 9.
 न भीमांस्यानि शौचानि 146, 2.
 प्रख्यापनं प्रत्ययनं 450, 2.
 प्राजापत्यविधानेन 334, 14.
 प्रशान्नायामान्विरभ्यस्य 449, 14.
 भस्मना वाऽपि संस्पृश्य 143, 15.
 मातुलस्य छुतामूद्द्वा 387, 14.
 यद्यनिकामेत् 367, 15.

यद्विना धर्मशाखेण 134, 1.
 याजना-ज्यापने वादः 450, 3.
 येन केनचिदभ्यक्तः 110, 1.
 योऽगृहीत्वा विवाहामि 449, 11.
 रजस्वलाभिगमने 335, 10.
 राजन्य-वैद्य-शूद्राणां 98, I.
 रीतिका-सीस-लोहानि 175, 9.
 रेणवः शुचयः सर्वे 188, 13.
 लशुनं गृज्जनं जग्धा 402, 12.
 वर्षाणि ब्रह्मचर्ये तु 98, 2.
 विशुद्धयत्युपवासेन 110, 4.
 वृथापाकस्य भुज्ज्वानः 449, 13.
 वृद्धः शौचस्मृतेलुप्तः 20, 11.
 शङ्खपुष्प्यवपकं तु 444, 15.
 शूद्रस्योच्छिष्टभोजी तु 398, 2.
 समयं नातिक्रामेत् 367, 15.
 समानप्रवरां चैव 337, 15.
 सर्वत्र सर्वपापेषु 461, 15.
 सुराभाण्डोदकपाने 444, 10.
 सुराभाण्डोदकं पीत्वा 398, 3.
 सुवर्णे रजतं ताम्रं 175, 8.
 सुवर्ण-रजताभ्यां वा 143, 16.
 खियथ रतिसंसर्गे 191, 13.
 हस्त्यश-रासभवधे 93, 15.
८६. शास्त्रम्—
 ऋतौ भार्यामुपेयात् 297, 11:
८७. श्रुतिः—
 अर्थो वा एष आत्मनो 350, 1
 कोहि तद्वेद् यथमुष्मिन् 40, 8.

तस्मादुह न पुराऽयुषः 55, 2.
 यावतीर्वै देवतास्ताः 135, 13.
 नर्यमणं पुष्ट्यनि 448, 13.

८८ घटत्रिंशत्यन्तम्—
 अभ्यङ्गःस्त्रैव यच्छिष्ठ 398, 8.
 आमभाद्रे भवेदर्थ 425, 16.
 अङ्गप्रत्यङ्गःसम्पूर्णे 266, 1.
 कुषुम्भ-कुड्हौ रक्तः 185, 7.
 क्षत्रिययोषितो ब्राह्मण-348, 13.
 दिवसोपेषितो वा स्यात् 333, 2.
 दीपोचिष्ठं तु यज्ञैतं 398, 7.
 द्विगुणं गोव्रतं तत्र 266, 2.
 पाद उत्पञ्चमात्रे तु 265, 20.
 पादोनं व्रतमुहिष्ठं 265, 21.
 प्रोक्षणेनैव शुद्धयेत 185, 8.
 ब्राह्मण-राजन्य-वैद्य- 348, 18.
 ब्राह्मणी क्षत्रिय-वैद्यसेवायाम्
 348, 12.
 ब्राह्मणो बन्धकीं गत्वा 332, 14.
 राजन्यां हि धनुर्दद्यात् 332, 15.
 वैद्ययोषितो ब्राह्मण- 348, 15.
 शूद्रां गत्वा सु वै विप्रः 333, 1.
 शूद्रायाः शूद्रसेवने 348, 17.

८९. संवर्तः—
 स्त्रोष्ट्री-सन्धिनीशीर 405, 9.
 अनिर्देशाहगोम्यैव 405, 10.
 अपां घटशतोऽकारः 153, 14.
 अभक्ष्यं तद्विजातीनां 367, 5.
 अहोरात्रोषितो भूत्वा 327, 1.

एतस्माहितः कुर्यात् 244, 11.
 एता गत्वा लियो मोहात् 318, 18.
 एतान् हत्वा द्विजः कुर्यात् 92, 2.
 एतानि क्रमशोऽशनीयात् 244, 8.
 एतासिंस्तः लियो गत्वा 321, 8.
 एवं पक्षिषु सर्वेषु 78, 10.
 एषु सर्वेषु कुर्वात् 91, 4.
 औषधं स्नेहमाहारं 288, 6.
 कथञ्चित् ब्राह्मणीं गच्छत् 330, 14.
 कुमारीगमने वैव 827, 2.
 कुर्यात् शूद्रवधे विप्रः 96, 4.
 कुर्यादेवानुपूर्येण 96, 1.
 कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् 333, 19.
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वात् 96, 3.
 कृतमूत्र-पुरीषो वा 170, 22.
 गच्छत्रेताः लियो मोहात् 326, 17.
 गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् 334, 2.
 गुहतल्पव्रतं कुर्यात् 325, 15.
 गुरोर्दुहितरं गत्वा 326, 14.
 गृहशुद्धि प्रवक्ष्यामि 194, 14.
 गृहादपास्य तत्सर्वं 194, 16.
 गोप्त्रः कुर्वात् संस्थानं 244, 5. .
 गोप्त्रस्थातः प्रवक्ष्यामि 244, 4.
 गोमयेनोपलिप्याऽथ 195, 1.
 गोमांसं मानुषं वैव 367, 4.
 गोमूत्र-यावकाशारो 122, 18. 890,
 18. 890, 17.
 गोमूत्र-यावकैर्मासात् 348, 9.
 चक्रवाकं तथा गौच्छ्रम् 78, 7.

चण्डाल-पुलकसं स्नेच्छं 347, 9.
चण्डालैः सङ्करे विप्रः 122, 17.
टिहिर्भं जालपादं च 78, 9.
ततथीर्णव्रनः कुर्यात् 244, 13.
तत्रैव क्षितिशायी स्यात् 244, 6.
तस्य पापविशुद्धचर्थम् 335, 19.
तस्या दुहितरं चैव 326, 15.
त्रिभिः कुच्छैर्विशुद्धये 309, 15.
त्रिरात्रोपोषितः सम्यक् 86, 15.
दाह-च्छेद-शिरभेदैः 283, 8.
दीयमाने विपस्तिथेत् 283, 7.
द्विगुणं गोव्रतस्यास्य 284, 10.
द्विजानां गोहितार्थं च 283, 9.
द्वौ पादौ बन्धने चैव 257, 15.
मटीं शैलूषकीं चैव 334, 1.
नरो गोगमने कुर्यात् 340, 12.
निपात्य सञ्चरेत्सर्वे 257, 17.
निहत्य क्षत्रियं मोहात् 95, 19.
पाषाणैलोष्टकैर्दण्डैः 267, 16.
पितृदारान् समारूप्य 321, 6.
पितृव्यदारनामने 325, 14.
पुलकमीगमनं कृत्वा 333, 18.
प्रायश्चिन्तस्य पादं तु 257, 14.
प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा 367, 7.
विडाल-मूषकोच्छिष्टे 391, 4.
ब्राह्मणकामतो गत्वा 347, 10.
ब्राह्मणकामाद्यच्छेत् 348, 8.
ब्राह्मणीर्मन्त्रपूतैश्च 195, 2.
ब्राह्मणेतान् यदा गच्छेत् 347, 12. | भगिनीं मातुरासां च 318, 17.
भगिनीं मातुरासां वा 321, 7.
भुक्तवत्सु च विप्रेषु 244, 14.
मण्डूक-नकुलौ हत्वा 86, 14.
यदि तत्र विपक्षिः स्यात् 283, 5.
यंत्रेण गोथिकित्सार्थे 283, 4.
यश्चण्डालीं द्विजो गच्छेत् 309,
14.
रजक-व्याध-शैलूष- 347, 11.
रजस्वलां तु यो गच्छेत् 335,
18.
वापी-कूप-तडागानां 153, 13.
विष्मूत्रभक्षणे विप्रः 369, 8.
वृषभं तिलधेनुं वा 245, 1.
वैद्यहत्यां तु सम्प्राप्य 96, 2.
व्याप्रं शानं खरं सिंहं 92, 1.
व्यापन्नानां बहूनां च 284, 9.
शुद्धये सार्धमासेन 244, 9.
शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा 330, 16.
इयेन गृथमुलूकं च 78, 8.
श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्ट- 391, 3.
श्व-बिडाल-खरोष्टाणां 367, 6.
श्वभिः स्पर्शे जपेद्व्याः 170, 23.
सखिभार्या समारूप्या 326, 18.
सनाभिनीं मातुलानीं 326, 16.
सम्प्रोक्ष्य मृण्मयं भाण्डं 194, 15.
सुक्त-यावक-मैश्याशी 244, 7.
सर्वमनुक्षयेद्वेदम् 195, 3.
सारसं चाष-भासौ च 79, 13. |
|---|--|

- सावित्रीं च जपेचित्यम् 244, 12.
 स्नानं त्रिष्वर्णं कुर्यात् 244, 10.
 हंसं बकं बलाकां च 79, 12.
 हस्तिनं तुरगं हत्वा 91, 3.
- १०. सामगा:**—
 अभोज्यभोजने एते 226, 1.
- ११. सुमन्तुः:**—
 अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति 52, 18.
 अतोऽन्यथा सङ्करकारणानि 326,
 10.
 अभिशस्त-पतित-पौनर्भव-383, 12.
 अश्रमेधावभूथस्नानेन वा 339, 2.
 आयुः सुवर्णकाराच्च 378, 8.
 एतान्येवानुरस्य 402, 7.
 एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्याच्चाः 378,
 13.
 कारुकाञ्चं प्रजा हन्ति 338, 9.
 गणाच्च गणिकाच्च च 378, 10.
 गुहदारगामी संवत्सरं 338, 14.
 गोप्रस्य गोप्रदानं गोष्ठे 245, 4.
 चण्डालदर्शने सूर्यदर्शनम् 109,
 10.
 तदपत्यं भागिनेयम् 326, 10.
 तद्गिन्यथं मातृष्वसारः 326, 9.
 तद्ग्रातरो मातुलाः 326, 8.
 तेषां त्वगास्थि-रोमाणि 378, 14.
 देवर्षि-गो-ब्राह्मणाचार्य- 458, 15.
 परित्यज्य चैनां विभृयात् 337,
 12.
- पितुर्यस्य तु नाधानं 52, 17.
 पितृपत्न्यः सर्वा मातरः 326, 8.
 पितृष्वसुष्टुतां मातुलष्टुतां 337,
 10.
 पूयं चिकित्सिकस्याच्च 378, 11.
 भगिनीसपत्न्यथ भगिन्यः 326, 9.
 मातृ-पितृ-स्वसृ-स्तुषा- 327, 5.
 मातृष्वसृ-पितृष्वसृ- 307, 11.
 यानि चान्यान्येवम्पकाराणि 402,
 8.
 राजाच्चं तेज आदते 378, 7.
 लशुन-पलाण्डु- 402, 2.
 वानर-सिंह-मार्जार- 92, 9.
 विष्णु वार्धुषिकस्याच्च 378, 12.
 संस्पर्शने सैवैलं 109, 11.
 सम्भाषणे ब्राह्मणाभि- 109, 10.
 सौनिक-क्रव्याद-निषाद- 384, 2.
 स्त्री-बाल-मशक- 190, 4.
- १२. स्कन्दपुराणम्:**—
 आर्ति न चानुकम्पन्ते 9, 11.
 नाभिरक्षान्ति ये शक्ताः 9, 10.
- १३. स्परणम्:**—
 अशादेभूणहा मार्षि 224, 12.
 एतन्मैथुनमष्टाङ्गः 312, 8.
 कैवर्त-मेदभिष्ठात्म 114, 15.
 दुष्कृतं हि मनुष्याणाम् 224, 11.
 रजकर्थ्मकारथ 114, 14.
 विपरीतं ब्रह्मचर्यम् 312, 9.

विहितं यद्कामानां 23, 9. 202,
20.

सङ्गल्पोऽध्यवसायथ 312, 7.
स्मरणं कीर्तनं केलिः 312, 6.

१३. स्मृतिः—

अङ्गान्यत्र शिरो हस्तौ 265, 13.
ऊरु जड्हे षडित्याहुः 265, 16.
गायत्री च्छन्दसां माता 63, 8.
न तस्य निष्कृतिर्वृष्टा 14, 9.
पादाविति षडुक्तानि 265, 14.
प्रत्यङ्गानि पुनर्भवा 265, 15.
यः कामतो नरः कुर्यात् 14, 8.

१५. स्मृत्यन्तरम्—

अजा-ईविरेणुसंस्पर्शात् 188, 17.
अत्यर्थं यद्रजः खीणां 165, 17.
अथवा यद् गुरुर्बूयात् 40, 17.
अनुवर्तेन जीवन्तं 56, 1.
अन्तवृत्ती तु या नारी 349, 4.
अमृते च मृते चैव 48, 1.
अर्धाक्षरसूतेहत्पञ्च 165, 15.
अवदयमनुभोक्तव्यं 11, 13.
अष्टांदशिनादूर्ध्वं 165, 18.
अहोरात्रोषितो भूत्वा 399, 9.
आत्मना सन्मिते कृपे 345, 9.
आददीत मृदोऽपथ 195, 16.
आमिषेण तु यक्षिम 172, 3.
उपरेषु तु षट्स्वर्णिः 195, 17.
उपकारं यथा भर्तुर् 55, 14.

ऊढा च समगोत्रेण 310, 6.
एकभक्तं चरेत्पथात् 345, 13.
एकां ग्रातां बहूनां तु 287, 3.
एवं वैवस्वतः प्राह 390, 7.
कदाचित्स्तुकृतं कर्म 12, 10.
करोति ब्राह्मणी श्रेयो 55, 15.
कुम्भे सलिलमादाय 170, 5.
क्रव्यादं कुकुटं प्राप्य 371, 12.
क्षालनेन विशुद्धचेत 177, 4.
क्षीरं सुवर्णसमिश्रं 345, 12.
गवाश्च-कुञ्जरोषाणां 371, 11.
गोद्यं दक्षिणां दद्यात् 345, 16.
गोपाल-नापित-कुम्भकार- 431, 13.
चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं 177, 3.
चण्डाली बन्धकी वेश्या 310, 5.
चण्डालेन तु सम्पर्कं 345, 6.
चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता 333, 4,
जग्धा मांसं नराणां च 371, 10.
जाते गर्भे वर्तं पथात् 349, 6.
जीव्य भर्तुर्हितं कुर्यात् 56, 2.
तत्र शिष्टा यथा ब्रुयुः 461, 12.
तत्र स्थित्वा निराहारा 345, 10.
तद्रागजामिति प्रोक्तं 165, 16.
तेनैव स्थापयित्वा तु 170, 7.
त्रिरात्रमुपवासः स्यात् 345, 8.
द्रव्यजं चैव सम्प्रोक्तं 165, 14.
द्रव्यजं रज इत्युक्तं 166, 3.
न गर्भोषस्तत्रास्ति 349, 7.
न तस्य निष्कृतिर्वृष्टा 203, 8.

नाभुक्ते क्षीयते कर्म 11, 12.
 नियहे जुगहे वा अपि 40, 18.
 पञ्चभिः स्नापयित्वा तु 170, 9.
 पञ्चाहे तु चैरेत्कृच्छ्रु 29, 8.
 पराकस्त्वर्धमासे स्यात् 29, 9.
 पुण्यर्ग्मभरभिमन्त्याऽप्ये 170, 6.
 प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा 349, 5.
 प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे 345, 15.
 बहिस्तावद्य निवसेत् 345, 14.
 भद्र्यद्रव्यस्य वैषम्यात् 166, 2.
 भद्र्याभद्र्याण्यनेकानि 461, 11.
 भस्मना शुद्धयते कांस्यं 172, 1.
 भुक्त्वोच्छिष्टं तु काकानां 391, 8.
 भुक्त्वोच्छिष्टं विडालादेः 391, 9.
 मज्जमानस्य संसारे 12, 11.
 मासत्रये तु कुर्वन्ति 29, 10.
 यद्रज्ञस्तु समुत्पन्नं 166, 1.
 यः कामतो महापापं 203, 7.
 यस्तु भुङ्गे द्विजः पङ्गौ 399, 8.
 रागजं रोगजं वैव 165, 13.
 वक्षान्तरावृतां कृत्वा 170, 10.
 शङ्खपुष्पीलतामूर्णं 345, 11.
 इव-काकोष्ट्-खरोलूक- 188, 16.
 षुण्मासिके तु संसर्गे 29, 11.
 संसर्गे चाद्विके कुर्यात् 29, 12.
 सत्त्वीखं वर्षनं कृत्वा 345, 7.
 सुरा-मूत्र-पुरीषेस्तु 172, 2.
 सूतिकायां मृतायां तु 170, 4.
 स्वमुच्छिष्टं तु यो भुङ्गे 390, 6.

९६. हारीतः—

अकामाद्वा सकामाद्वा 252, 20.
 अजस्य गोः प्रवेशाद्वि 124, 18.
 अतिकृच्छ्रुं चरेद्भुक्त्वा 372, 15.
 अतिदाहातिदोहाभ्यां 273, 4.
 अद्विर्यस्तर्पयेन्नित्यं 253, 5.
 अनष्टरसभाषडानां 124, 12.
 अनुगच्छति भर्तारं 54, 10.
 अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां 323, 11.
 अशीत्यर्थं शिरे दद्याद् 73, 16.
 अष्टौ वृषणयोर्द्यात् 74, 1.
 अस्थि चर्मविनिर्मुक्तं 154, 10.
 आकर्णस्य प्रमाणं तु 128, 4.
 आर्खुन्कुल-मार्जरी 66, 12.
 आत्मना शखधाते वा 71, 4.
 आरूढपतितस्यैव 372, 13.
 आर्ति वा महर्ति याति 235, 12.
 आसीनास्वासीनः 249, 9.
 उच्छिष्टः सह सम्भाषेत् 108, 18.
 उद्गृह्य तज्जलं सर्वे 154, 11.
 उरसि त्रिंशतं दद्यात् 73, 18.
 ऊर्भ्यां तु शतं दद्यात् 74, 2.
 एकरात्रं जले स्थित्वा 253, 6.
 एकरात्रोपवासश्च 389, 18.
 एतेन शुद्धयते विप्रो 390, 2.
 एतैर्द्विष्टे द्विजस्याद्वे 66, 18.
 एवमेव विधि कुर्यात् 71, 9.
 एवं सुचरितप्रायश्चित्तो 249, 12.

कारयेष्वादश कृच्छ्रं 107, 2.
 कुलत्रयं पुनात्येषा 54, 14.
 कुशमूलविपक्ने 445, 7.
 कृच्छ्राब्दपादमुहिष्टम् 373, 1.
 कृष्णाजिनं समास्तीर्य 73, 14.
 क्लिने भिन्ने शवे तोयं 442, 10.
 क्षर्णियाद्वाक्षणीषु 108, 3.
 क्षीरप्रक्षालनं कुर्यात् 71, 7.
 गवामनुगमं चैव 253, 4.
 गृहस्याभ्यन्तरे यस्य 124, 10.
 गोप्त्रस्त्वचमूर्धवलांगूलां 249, 8.
 गोदानं सर्वशक्त्या च 253, 7.
 गोशंगेण शतं स्नानं 64, 1.
 घटानां शतमुद्भृत्य 153, 10.
 चण्डालान्नं प्रमादेन 117, 7.
 चण्डालैः सह संवासं 121, 12.
 चण्डालैः सह संयोगे 123, 2.
 चर्तुर्गुणं तदुच्छिष्टे 372, 18.
 चाण्डालवधसम्पाप्ति 107, 1.
 चाण्डालान्नं प्रमादेन 368, 9.
 चाण्डालैः सह सम्भाष्य 108, 13.
 चोर-पङ्क-व्याप्रादिभ्यो 249, 12.
 जपत्तिष्वाणस्नायी 442, 18.
 ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान् 49, 1.
 ततथांद्रायणं कुर्यात् 117, 8.
 ततथान्द्रायणं कुर्यात् 368, 10.
 तत्र स्थित्वा त्वहोरात्रं 123, 5.
 तद्दस्मास्थि गृहीत्वैव 71, 6.
 तावन्त्यब्दसहस्राणि 54, 12.

तद्दस्तभोजने वापि 372, 17.
 तिष्वःकोट्योऽर्धकोटी च 54, 11.
 ते सर्वे पतिताः 49, 8. 50, 1.
 त्रिरात्रमुपवासी च 117, 10.
 त्रीणि षष्ठिशतं वृत्त्वान् 73, 15.
 देशान्तरगते विप्रे 73, 12.
 नासाभेदन-दाहेषु 273, 3.
 पयोशी पञ्चगव्याशी 253, 3.
 परिदारी दाता 49, 2.
 परियष्टा याजकः 49, 3.
 परिविनिज्येष्टः 49, 2.
 परिवेदनी कन्या 49, 2.
 पादाङ्गुल्यो ददौव स्यात् 73, 3.
 पार्थिवानां हि पात्राणाम् 124,
 11.
 पाषण्डानाश्रितानां च 372, 14.
 पितृव्यक्तिगमने 317, 14.
 पुनर्देहनमन्त्रैश्च 71, 8.
 प्रणिपत्य च भक्त्या च 234, 14.
 प्राजापत्यं चरेत्पश्चात् 71, 5.
 प्राजापत्यं तु भिन्नके 423, 9.
 प्राणायामत्रयं कुर्यात् 66, 16.
 प्रायश्चित्तं तु निर्दिश्य 237, 8.
 प्रायश्चित्तं प्रदातव्यम् 235, 10.
 प्राशयेत्पञ्चभिर्मन्त्रैः 390, 1.
 प्रोक्षणीभिखिभिर्भग्भिः 66, 15.
 बालकृच्छ्रं ततः कुर्यात् 121, 14.
 123, 6.
 बाहुभ्यां तु शतं दद्यात् 73, 17.

ब्राह्मणः क्षमियं हत्वा 98, 6.
 ब्राह्मणाद्वयसम्पासौ 71, 8.
 ब्राह्मणान् ज्ञापयेत् तत्र 253, 1.
 ब्राह्मणांस्तर्पयेत्पथात् 121, 15.
 मत्या चान्द्रायणं कुर्यात् 372, 16.
 मत्याभ्यासे तथा कुर्यात् 373, 2.
 महापातकिनश्चैव 812, 12.
 मातृकं पैतृकं चैवं 54, 13.
 मार्जारश्चैव दर्भि च 190, 7.
 मृत-सूतक-शूद्राचं 389, 15.
 मृते भर्तरि या नारी 54, 9.
 यथा वयो यथा कालम् 235, 9.
 यत्नादेव पुरस्कृत्य 284, 18.
 यत्पवित्रं विजानीयात् 237, 9.
 यदभ्यं प्रतिलोमस्य 372, 11.
 यदि कथित् ततः ज्ञायात् 442, 12.
 यदि भुज्जीत विपो यः 389, 17.
 येन शुद्धिमवाप्नोति 235, 11.
 राज्ञोऽनुमतिमाभित्य 233, 4.
 वापि-कूप-तडागेषु 153, 9. 154, 9.
 विज्ञानान्मृणमयं पात्रम् 121, 13.
 विप्रान् दशावरान् कृत्वा 123, 3.
 वैश्यवत् क्षमियासु 103, 8.
 वैश्यं हत्वा चरेदेवम् 98, 7.
 शंडितं प्रतिषिद्धाचं 389, 16.
 शङ्खपुष्पीविपक्नेन 445, 5.
 शरीरनाशो कल्पः स्यात् 73, 13.
 शीतवातोष्णाति- 249, 10. ~
 शुद्धै चान्द्रायणं कुर्यात् 442, 11.

शुना दष्टख्यहं यावकाहारः 67, 8.
 शूद्रं हत्वा चरेदेवम् 98, 8.
 शूद्रां हत्वा नवमासान् 103, 4.
 शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो 445, 6.
 शूद्रो वाऽप्यर्थमासं वै 117, 9.
 श-काक-गृध्रोपघाते 143, 18.
 शानो वा क्रोष्टुको वापि 66, 11.
 संवीतांगो वीतमत्सरः 249, 10.
 संवेशमानासु संविशन् 249, 9.
 सकिलिवधात् समुत्थाय 253, 8.
 सकेशं वपनं कुर्यात् 123, 7.
 सशिखं वपनं कुर्यात् 253, 2.
 स षड्ङ्गः ब्रह्मचर्यम् 323, 12.
 सहद्विजैश्च भुक्तेन 66, 17.
 सावित्रीं व्याहरेद्वाग्मि 108, 14.
 खियोच्छिष्टस्थिता आपो 445, 4.
 स्नानं कुर्यात् सचैलं तु 66, 14.
 स्वयमेव न कुर्वीत 233, 5.

१०. ANONYMOUS QUOTATIONS.

अकुर्वन् प्रत्यवैति 8, 7. ~
 अमत्या इयहोपत्रासः 369, 11:
 असौ स्वर्गाय लोकाय 73, 7.
 इक्षितपौ धातुनिर्देशो 449, 5.
 को हि तद्देव यद्यमुष्मिन् 40, 8.
 तपकृच्छ्रं मत्या 369, 11.
 तस्मादुह न पुरा-55, 2.
 दण्डादूर्ध्वं यदन्येन 288, 8.

रक्षेदेव स्वदेहादि 197, 4.	श्रौ पादौ बन्धने चरेत् 274, 11.
रोध-बन्धन-योक्त्राणि 271, 7.	पञ्चगुञ्जात्मको माषो 27, 7.
वैद्यं वा क्षमियं वाऽपि 199, 5.	पलाण्डोर्दश जातयः 401, 16.
शिरोव्रतेन स्नातानाम् 216, 12.	पुत्रस्य स्थाविरे भावे 355, 10.
शूद्राच्चं सूतकाच्चं च 410, 9.	ग्रायथित्तानि कारणेत् 353, 4.
सर्प-व्याघ्रहतेषु 287, 5.	प्रायथित्तैरपैत्येनः 4, 6.
दशनिष्कात्मकं प्रोक्तं 27, 8.	बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् 355, 9.
दहनान्तु विपद्यन्ते 280, 14.	यावज्जीवममिहोत्रं जुहुयात् 7, 3.

B. G. R. 734

2951 MAR 2
Received on
Acknowledged on

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

*Edited under the superintendence of
Prof. A. V. Kúthaváče and Prof. S. R. Bhandarkar.*

	Rs. a. p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler.	0 4 0
No. II.—Nāgojibhatta's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0 8 0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler.	0 4 0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn.	0 6 0
No. V.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A., Part I, Cantos I.—VI.	1 8 0
No. VI.—Mālavikāgnimitra: a Sanskrit Play by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Shanker P. Pandit, M. A. ...	2 2 0
No. VII.—Nāgojibhatta's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshas I.—XXXVII. ...	0 8 0
No. VIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S.P. Pandit, M. A. Part II., Cantos VII.—XIII. ...	0 12 • 0
No. IX.—Nāgojibhatta's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshas XXXVIII.—LXIX...	0 8 0
No. X.—The Daśakumāracharita of Dandin. Part I. Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. G. Bühler.	0 8 0
No. XI.—The Nītiśataka and Vairāgyaśataka of Bhartrihari, with extracts from two Sanskrit Commentaries. Edited, with Notes, by Kāshināth Trimbak Telang, M. A. (Copies not available.)	
No. XII.—Nāgojibhatta's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshas LXX.—CXXII. ...	0 .8 • 0
No. XIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. Part III., Cantos XIV.—XIX.	0 8 0
No. XIV.—Vikramāñikadeva-Charita. Life of king Vikramāditya Tribhuvanamalla of Kalyāna composed by his Vidyāpati Bilhaṇa. Edited, with an Introduction, by Dr. G. Bühler. (Copies not available.)	

	Rs. a. p.
No. XV.—Mâlatî-Mâdhava : a Drama by Bhavabhûti. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. R. G. Bhândârkar, M. A. (Second Edition in the Press.)	
No. XVI.—Vikramorvâsi : a Drama by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M. A. (Under revision.)	
No. XVII.—Hemachandra's Desinâmamâlâ, Edited, with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühlner. Part I. Text and Critical Notes by Professor Pischel...	1 0 0
No. XVIII.—Vyâkaraña-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn, Vol. I. complete, Parts I., II. and III.	9 0 0
No. XIX.—Ditto ditto by ditto Vol. I. Part II. ...	1 0 0
No. XX.—Ditto ditto by ditto Vol. I. Part III. ...	1 0 0
No. XXI.—Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part I. ...	1 0 0
No. XXII.—Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part II. ...	1 0 0
No. XXIII.—Vâsishthâbadharmaśâstram, Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer	0 8 0
No. XXIV.—Kâdambarî by Bâna and his son. Vol. I. Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson. Do. Vol. II. Introduction and Notes, by do. Third Edition.	
No. XXV.—Kirti-Kaumudi. Edited, with Notes, by Prof. A. V. Kâthavate. (Copies not available.)	
No. XXVI.—Vyâkaraña-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III. ...	1 0 0
No. XXVII.—Mudrârâkshasa, by Viśâkhadatta, with the Commentary of Dhundirâja. Edited, with Notes, by K. T. Telang. (Copies not available.)	
No. XXVIII.—Vyâkaraña-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I. ...	1 0 0
No. XXIX.—Do. do. of do. by do. Vol. III. Part II. ...	1 0 0
No. XXX.—Do. do. of do. by do. Vol. III. Part III. ...	1 0 0
No. XXXI.—Subhâshitâvali of Vallabhadeva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgâprasâda. ...	2 8 0
No. XXXII.—Tarka-Kaumudi of Laugâkshi Bhâskara. Edited by Professor M. N. Dvivedi. (Copies not available.)	
No. XXXIII.—Hitopadesa of Nârâyana, by Dr. P. Peterson.	0 14 0
No. XXXIV.—The Gauḍavaho by Vâkpati. Edited by Shankar P. Pandit.	3 0 0
No. XXXV.—Mahânârâyana-Upanishad. Edited by Colonel G. A. Jacob.	0 7 0
No. XXXVI.—University Selections of Hymns from the Rigvâda. Edited by Dr. P. Peterson. (2nd Edition).	4 0 0

	Rs. a. p.
No. XXXVII.—Śāṅgadharapaddhati. Edited by Dr. P. Peterson. Vol. I.	3 0 0
No. XXXVIII.—Naishkarmyasiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob.	2 0 0
No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upani-shads and Bhagavadgītā, by the same author.	8 0 0
No. XL.—Eleven Atharvāna Upanishads, with Dīpikās, by the same author.	2 8 0
No. XLI.—Handbook to the Study of the Rigveda, by Dr. P. Peterson. Part I.	3 0 0
No. XLII.—The Daśakumāracharita of Dandin, Part II. (completing Dr. G. Bühler's Edition). Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. P. Peterson.	0 8 0
No. XLIII.—Handbook to the Study of the Rigveda, by Dr. P. Peterson. Part II, comprising the Seventh Mandala with the Commentary of Sāyana...	5 0 0
No. XLIV.—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sūtras and the various readings of the Hiranyakesi-Dharmasūtra, by Dr. G. Bühler. Part I.	2 12 0
No. XLV.—Rājatarangiṇī. Edited by Pandit Durgāprasāda. Part I, containing the first 7 (seven) Tarangas...	3 0 0
No. XLVI.—Patañjali's Yogasūtras. Edited with the Scholium of Vyāsa and the Commentary of Vāchaspati, by Mahāmahopādhyāya Rājārāma Śāstri Bodas.	3 4 0
No. XLVII.—Pārāśara Dharmasāmhitā with the Commentary of Sāyana Mādhavāchārya; Vol. I. Part I. Edited by Pandit Vāman Śāstri Islāmpurkar ...	4 4 0
No. XLVIII.—Ditto do. of do. by do. Vol. I. Part II.	4 0 0
No. XLIX.—Nyāyakośa, 2nd Edition, Edited by Mahā-mahopādhyāya Bhīmāchārya Załkikar.	12 0 0
No. L.—Apastamba Dharmasūtra, Part II. Edited by Dr. G. Bühler.	2 4 0
No. LI.—Rājatarangiṇī. Edited by Pandit Durgāprasāda, Vol. II. Taranga VIII,	2 8 0
No. LII.—Mṛīchchhakatika, Vol. I. with two Commentaries and various readings, by Mr. N. B. Godbole.	3 8 0
No. LIII.—Navasāhasrākcharita, Part I. Edited by Pandit Vāman Śāstri Islāmpurkar.	3 4 0
No. LIV.—Rājatarangiṇī of Kalhaṇa, Vol III. Edited by Dr. P. Petersen.	2 4 0
No. LV.—Tarkasaṅgraha of Annambhatta, Edited with the author's Dīpikā and Govardhana's Nyāya-Bodhini and Critical and Explanatory Notes, by the late Rao Bahadur Y. V. Athalye.	3 4 0
No. LVI.—Bhatti Kāvya, Vol. I. Edited by Mr. Kamalāshankar P. Trivedi.	9 0 0
No. LVII.—Do. Vol. II. Edited by do.	6 0 0
No. LVIII.—A second selection of Hymns from the Rigveda. Edited by Dr. P. Peterson	4 0 0

